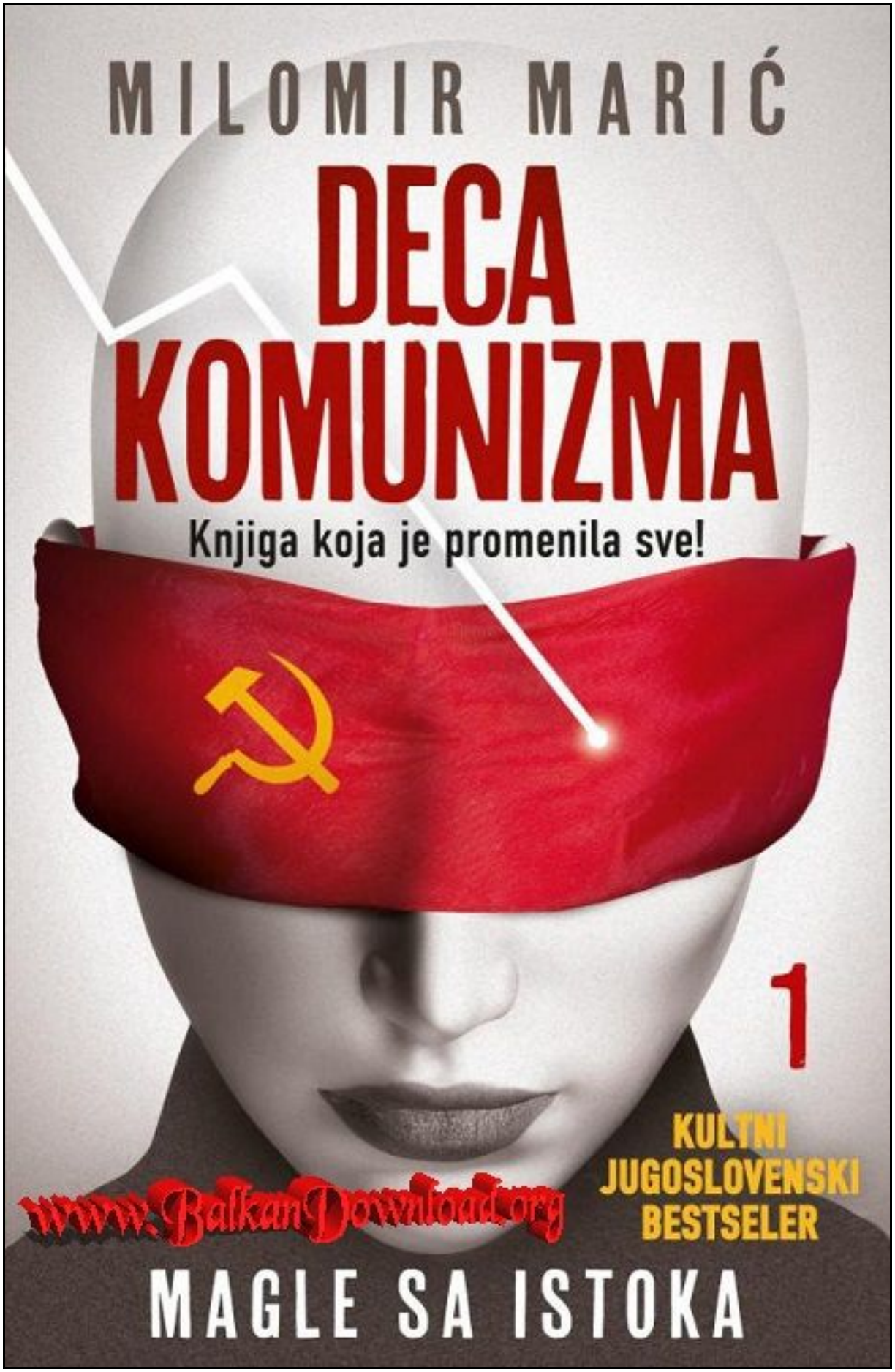
MILOMIR MARIĆ
DECA KOMUNIZMA
Knjiga koja je promenila sve!
1
KULTNI JUGOSLOVENSKI BESTSELER
www.BalkanDownload.org
MAGLE SA ISTOKA

BALKANDOWNLOAD

Milomir Marić

Deca komunizma

Knjiga I: Magle sa Istoka

Laguna

By

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Fotografije iz autorove privatne kolekcije

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Vesni i Vedranu

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Deca komunizma

još uvek su na vlasti

(predgovor ovom izdanju)

Mariću, vas je pod svoje uzela beogradska reakcija i vas treba obesiti na Terazijama, rekao mi je šarmantno i šaljivo, kad je pročitao moju knjigu, nekadašnji Titov ljubimac i najveći komunistički disident Milovan Đilas. Viđali smo se konspirativno i zavereнički svake subote u deset sati. Pošto mu je dugo bilo zabranjeno javno delovanje i istupanje, kod njega sam proveravao ono što sam otkrivao u arhivama ili kod drugih svedoka epohe. Jedino nipošto nije pristajao da Tito nije bio Josip Broz iz Kumrovca, već sin nekog austrijskog ili poljskog grofa, a možda čak i biskupa. Naterao me je da potražim još žive Titove poznanike iz Zagreba iz dvadesetih godina, kad se kao zarobljenik vratio iz Rusije, da potvrde da ga nije zamenila sovjetska tajna služba i da je bravar zaista bio bolji vladar od svih koji će ga naslediti.

Šta je doživela moja velika generacija: da joj sudija bude ovaj balavander Milomir Marić, zapisao je u svoj dnevnik legendarni Titov general i ministar spoljnih poslova Koča Popović. Međutim, zabranio je da se njegova svedočanstva objavljuju dok je živ i poslednji partizan.

Partizani su odavno mrtvi, ostale su samo stare kurve, napisao je Titov biograf Vladimir Dedijer, uz napomenu da odmah može mirno da sklopi oči, jer se rodio njegov naslednik: „Marić pripada neustrašivoj generaciji koja je videla u šta su se pretvorili naši lepi snovi i ideali!“

Ovom buržuju i malograđaninu je važnija pička njegove žene od svetske revolucije – objavio sam šta je na robiji u Sremskoj Mitrovici rekao Titov konkurent za komunističkog vođu Petko Miletić, ložaču beogradskog Narodnog pozorišta, koji ga je krio kao ilegalca iz Moskve dok se nije spetljao sa njegovom ženom. Naravno, i on je, kao i toliki drugi, sa Titovim nalogom, završio u Sibiru.

Retki su preživeli i vratili se posle „sedam hiljada dana u Sibiru“,

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

kao Karlo Štajner, koji je po izlasku iz Moskve napisao pismo jednom odavno mrtvom jugoslovenskom komunističkom vođi, misleći da je on taj Tito koji se dočepao vlasti u Beogradu. U novinama je, decenijama kasnije, izjavio da tri dana i noći nije mogao da zaspi posle čitanja moje knjige, jer mu je konačno sve puklo pred očima. Najzad je shvatio u kakvom je užasu učestvovao, spreman da se žrtvuje i strada zbog dalekih nekih pokolenja.

Dobrica Ćosić me je stalno prekorevao što sam bezobzirno zabio nož u leđa njegovoj generaciji. Živojin Pavlović je napisao nadahnuti esej o mojoj političkoj pornografiji. Svuda su me hvalili Danilo Kiš i Mirko Kovač. Jedino me je tri dana u nastavcima napadao Milovan Danojlić na francuskom radiju u Parizu: „Iza Marićevog cinizma je pustoš i beznađe jednog mladog naraštaja. Prezire zvaničnu vlast, uviđa krah njene ideologije i ni u šta ne veruje, pa od današnjeg žalosnog stanja pravi neku vrstu sadističke zabave, čiji su junaci isti kao i pripadnici čikaškog podzemlja. Kroz strahote i zločine ostvarivali su svoje ideale boraca za narodna i radnička prava, tobože radi kamuflaže, živeći na visokoj nozi i krijući se iza borsalino šešira. Dakle, jedna ubistvena knjiga, koja više liči na mafijašku, kriminalnu hroniku, nego na istoriju slobodarskog i humanog pokreta. A bezobzirna pljačka, pohlepa i obmana, ostala je skrivena iza lažljivih imena i ideala."

Upravo to je za mene bio izazov da razotkrivam zabranjene stranice naše istorije. Decenijama se propovedalo da je zagrebački nadbiskup Alojzije Stepinac bio ustaša i ratni zločinac, sve dok u knjizi *Deca komunizma* nisam objavio fotografije sa proslave Dana ustanka naroda Hrvatske na Jelačića placu u Zagrebu 27. jula 1945. godine, gde on sedi na počasnoj tribini sa Vladimirom Bakarićem i partizanskim i ruskim generalima. Tim otkrićem bili su šokirani čak i oni koji su dobro znali za tajne susrete Tita i Stepinca i pokušaje nagodbe posle rata. Međutim, zaklela se zemlja raju da se sve tajne na kraju – odaju, bez obzira na to što je i katoličkoj crkvi i komunističkoj vlasti podjednako odgovaralo da se sve što je neprijatno istinito – zaboravi. Da bi Stepinac postao poštovani mučenik i svetac, zabašureno je da je bio obični junak svoje epohe: solunski dobrovoljac i uslužni saradnik kralja Aleksandra, Ante Pavelića i Tita. Zato je i *Glas koncila* na naslovnoj strani postavio pitanje: „Koga to provocira Milomir Marić?"

Ko je meni uopšte dao pravo da kršim zavet ćutanja između crkve i države? Apsolutno niko, pa sam se još jednom ogrešio, prvi otkrivajući da vladika Nikolaj Velimirović nije bio nikakav ratni zločinac, pošto su ga Nemci držali zatočenog u logoru Dahau. Žigosan je u emigraciji, da

BALKANDOWNLOAD

bi Udba slobodno u zemlji mogla da bira patrijarhe Srpske pravoslavne crkve.

Bio sam oduševljen saznanjem da nisu samo četnici sarađivali sa okupatorom nego i partizani. Zato sam kao lični poraz doživeo najnoviju državnu istragu o generalu Draži Mihailoviću i četnicima, koji su u međuvremenu, odlukom srpskog parlamenta, rehabilitovani kao antifašistički pokret otpora i izjednačeni sa partizanima. Uz svesrdnu pomoć novih demokratskih vlasti i njihovih reformističkih tajnih službi, otkrilo se, nažalost, neuporedivo manje nego što sam ja pre trideset i više godina objavio sam, bez ičije dozvole, zabadajući prst u oko još jakom komunističkom režimu, koji je bio ubeđen da će biti večan.

Niko nije mogao da poveruje da niko moćan ne stoji iza mene i da me kroz život vode isključivo luda glava i puka radoznalost. U samoodbrani da me slučajno ne provale i jednostavno ne počiste, nikad nisam demantovao da radim za sve moguće domaće i inostrane obaveštajne službe, pošto su mi te sumnje dugo bile praktično jedina zaštita.

Najviše mi se, ipak, dopala izjava sina generala Udbe, inače pašenoga Slobodana Miloševića, da je knjigu *Deca komunizma* zapravo napisao neki moćni trust mozgova na Institutu za bezbednost u Beogradu i da su na ulici našli nekog klinca, to jest mene, da ga slikaju i potpišu kao autora. Za njega očigledno nikakav drugi život izvan kandži komunističke tajne policije i nije postojao. Tek mnogo godina kasnije uverio sam se da je on u potpunosti bio u pravu. Ja sam bio samo slučajni izuzetak koji potvrđuje pravila službe. Od njega disidenta napravila je disidenta, koji je prvi napao živog Tita, i posle kratkog zatvora poslala ga u Ameriku među četnike, koji su svi odreda već radili za Udbu. Nije uspeo da se nametne i proslavi kao oslobodilac, iako je po povratku u Srbiju bio potpredsednik gotovo svih opozicionih stranaka i borac-književnik na ratištima Krajine i Bosne tokom devedesetih.

Komunisti su se decenijama branili da moraju da budu na vlasti – da Jugoslavija ne nestane u krvavom bratoubilačkom ratu, iako je Tito neprestano ponavljao da bratstvo i jedinstvo treba čuvati kao zenicu oka svoga.

Na kraju se to zaista i desilo, kada su zaratili četnici i partizani iz partizanskih filmova, nekadašnji stipendisti Titovog fonda i učenici partijske škole u Kumrovcu. U svakom slučaju, sami su zapalili kuću u kojoj su živeli, da bi premaskirani ostali na vlasti posle pada Berlinskog zida, optužujući Ameriku i Nemačku da su po nalogu davno pokojne Kominterne rasturili Jugoslaviju.

BALKANDOWNLOAD

Kao što su moja „deca komunizma“ i njihovi potomci početkom devedesetih otišli u četnike, ustaše, balije i baliste, tako su i posle najnovijeg balkanskog rata postali najveći zagovornici evroatlantskih integracija, demokratije, uspostavljanja ljudskih prava, istine i pomirenja. Ni tu za nezvane padobrance i slobodne i neodgovorne mislioce nije bilo mesta, pošto su sva unapred bila popunjena nekadašnjim izvršnim sekretarima komunističkih CK, članovima kojekakvih ideoloških komisija, urednicima *Komunista* ili bar decom komunističkih budžovana.

Čak ni veliki kriminalac nisi mogao da postaneš ako ti otac nije bio pukovnik Udbe ili KOS-a.

Mi Amerikanci smo velika sila i postali zahvaljujući svom pragmatizmu. Računamo da ako su oni dobro slušali komuniste, slušaće i nas, utešio me je važan čovek iz američke ambasade u Beogradu, pošto su me posle knjige *Deca komunizma* pozvali na turneju po najprestižnijim američkim Univerzitetima od Stenforda do Harvarda: „Vi ste beznadežan slučaj, niste za ozbiljnu saradnju! Isuviše ste svojeglavi i na svoju ruku. A ko je protiv svake vlasti, taj odista nije za više od sažaljenja!“

Bio sam ponosan na tu presudu, iako mi nije bilo baš najjasnije kako je sve ostalo u porodici. Očevi su bili ovlašćeni instruktori komunističkog Kremlja, a sinovi – zapadne demokratije. Dve generacije na pravoj strani protiv narodnih neprijatelja. Možda me je Milovan Đilas dobronamerno upozorio da sam nepromišljeno podlegao neprijateljskoj i reakcionarnoj propagandi, najiskrenije verujući da se u njoj nalazi istina o našoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

„Deca komunizma“ su napravila takvu strahotu od života u samoproglašenoj demokratskoj zemlji da nije ni čudo što se posle svega sa nostalgijom sećamo Titove Jugoslavije kao vrhunca blagostanja i ljudske civilizacije. A možda im je to upravo i bio cilj, ukoliko ja nisam neizlečivo oboleo od teorije zavere. Ko mi je kriv što sam protraćio život naivno sanjajući Srbiju na Zapadu, mada ni u mojim najkošmarnijim snovima ona nije izgledala ovako osakaćena, ponižena, osiromašena i osramoćena.

A moja knjiga *Deca komunizma* postala je kultni jugoslovenski bestseler, pre mnogo decenija (1987), kada smo zaista verovali da je moguće nešto drugo, osim da se „deca komunizma“ presvuku u nove uniforme i opet nas potamane i opljačkaju kao onomad njihovi očevi 1945. godine. A za istinu i pravdu neka se i dalje bore isključivo oni kojima više nije ni do života.

BALKANDOWNLOAD

Adamu Mihnjiku su se veoma svidela *Deca komunizma* i štampao ih je u Varšavi u prestižnoj ediciji „Kultura“, zajedno sa *Zarobljenim umom* nobelovca Česlava Miloša posle pobede „solidarnosti nad komunističkom diktaturom“! A najugledniji svetski listovi prepoznali su u knjizi novi način mišljenja u Beogradu.

Ali zarobljeni um je jedino ovde pobedio posle pada Berlinskog zida, koji je srpska politička elita prespavala ili doživela kao smak svog sveta. I kada je petokraka skinuta sa Kremlja, u Srbiji su se u nju kleli čak i dok su stavljali kokarde i evropske zvezdice, nadajući se da će kad-tad vratiti pravu.

Čak i najtragičniju i najpotresniju priču može da napiše isključivo dobar pisac. Zato sam često svog velikog učitelja Vladimira Dedijera zadirkivao da je lično izmislio Tita i partizane, a opštu bežaniju po šumama i gorama pretočio u sedam neprijateljskih ofanziva. Osmu je napisao Branko Ćopić, zajedno sa Nikoletinom Bursaćem, koji, kao ni Tito, nije ni postojao. Istorijsko Titovo NE Staljinu stvarno je Dedijerova literarna kreacija, baš kao i Titova američka biografija, dok su prvi Đilasov demokratski govor u Ujedinjenim nacijama tajno pisali politički osuđenici u Sremskoj Mitrovici – bivši kraljevski ministri i diplomate. Kao preteča danas vrlo popularne profesije, Dedijer kao Titov PR samo nije uspeo da ga ubedi da ne nosi šljašteće maršalske uniforme i da naokolo šeta okićen ordenjem kao paun, jer Amerikance takav veoma podseća na Geringa.

Tako se pišu ozbiljne priče kojima ceo svet veruje. Zato je sada tragikomično očekivati da, posle crne legende, novu srpsku evropsku priču piše neko od ovih bivših komunističkih politkomesara, sada boraca za ljudska prava i evropske standarde.

Paradoksalno je da je ista osoba koja je 1948. godine određivala ko može a ko ne može da uđe na Crveni univerzitet „Karl Marks“ u Beogradu na kraju dobila diskreciono pravo da deli propusnice ko od naših ljudi može da bude protagonista, glavni ili epizodni, i u priči sa zapadne strane.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Rađanje dece komunizma

(predgovor prvom izdanju)

Bili su srećna generacija.
U mladosti – revolucionari.
U najboljim godinama – vlast, ministri,
državnici i ambasadori.
U starosti – živi spomenici, čuvari
mladalačkih ideala ili radikalni kritičari
svega za šta su se borili!

Davno je trasirana magistrala istorije. Opisano je stvaranje KPJ, njena borba protiv nenarodnih režima, stradanje komunista na robiji, frakcijske borbe. Dolazak Josipa Broza Tita za generalnog sekretara i novi partijski kurs. Istorijske sednice, narodni ustanak i odlučujuće ratne epopeje. Partizanska borba protiv okupatora i domaćih izdajnika. Sve neprijateljske ofanzive i socijalistička revolucija. Stvaranje Republike i oslobođenje zemlje. Zatim, veliko „Ne“ Staljinu 1948. godine. Pokret nesvrstanih i samoupravljanje – kao tekovine zasebnog jugoslovenskog puta u socijalizam.

Tražio sam u svemu neku ljudsku dimenziju. Gotovo privatnu istoriju. Sudbine pojedinaca koji su imali ogromne zasluge i podneli ništa manje žrtve, da bi, u konačnom obračunu, ostali bez uočljivijeg mesta u ikonostasu revolucije. Tako sam došao do nečega što možda ne spada u političku istoriju. Upravo tamo gde se ona završava, počinje ova zbirka priča o interesantnim ljudima, koji su živeli u jednom krajnje neizvesnom i uzbudljivom vremenu, na svojoj koži osećajući njegove vratolomne bure, plime i oseke. Bez ambicija da vršim generalnu reviziju, opšti remont, ili da utvrđujem pravdu i ispravljam nepravde, skupljao sam pikanterije i sitnice, po pravilu izvan interesa istorijske nauke.

Literarna zanimljivost i uverljivost odvela me je nužno u neistražene paralelne svetove obaveštajnih službi, policijskih i

BALKANDOWNLOAD

diplomatskih tajni, pustolovina i avantura, kaprica moćnika, ličnih i porodičnih drama i tragedija. Pobednici i heroji, suvereni junaci i sudije istorije, literarno najčešće deluju nezanimljivo, izveštačeno i lažno, za razliku od pobeđenih, sklonjenih, isključenih, onih u manjini – odbačenih grubo kao narodni neprijatelji, izdajnici, smutljivci, kolebljivci, nezadovoljnici i neistomišljenici svih boja. Ljudi koji su, kad je grmelo, pogrešno procenili političku situaciju, odnos snaga, zaigrali na slabiju kartu ili neoprezno trčali ispred rude. Ovakav generacijski post skriptum – sa stalno prisutnima i kompletiran sa izostavljenima – savremenicima nudi daleko veće mogućnosti za prepoznavanje nego uopštena i zamagljena oficijelna stvarnost.

Nekad sam se namerno trudio da ljudima poverujem na reč. Niko nas bolje ne poznaje od nas samih. Ne volimo da ostavljamo tragove. Nije bilo onako kao što je zapisano, nego obično – onako kao što se priča. Prošlost nam je ostala usmena, proizvoljna, s neverovatnim zapletima, kombinacijama, nameštaljkama, tračevima i anegdotama. Zapisnici, proglasi i dokumenta eventualno pokazuju kako smo se složili i dogovorili. Da sakriju sve što je bilo ružno i neprijatno, između. Na stranu – vrlo rasprostranjeno folklorno nepoverenje u bilo kakvo čitanje i pisanje.

Pedesetih, u Sarajevu je, recimo, održana tribina *Ljudski likovi Marksa, Engelsa i Lenjina*. Govorilo se o neizmernom Marksovom geniju i neshvatljivoj dobroti, kojom je plenio na svakom koraku. Bio je uzoran, porodičan čovek. Kćerkama je pred spavanje umeo divno da recituje poeziju. Vizionarski put Vladimira Iljiča Lenjina, njegov doprinos pobedi proletarijata, zašećeren je njegovim nežnim, komunističkim i drugarskim odnosom prema Nadeždi Krupskoj. Na to je filozof Ljubomir Tadić rekao da su Marks i Lenjin, neosporno, bili mnogo veći umovi od Engelsa, ali da se, njemu lično, Engelsov ljudski lik najviše sviđa. Prvo, nije sahranjen na groblju Hajgejt, još manje u monumentalnom mauzoleju. Spaljen je i pepeo mu je rasut po Severnom moru. Suprotstavio se ocu, buržuju, bio je prvi salonski komunista, Marksov velikodušni mecena i iskreni vernik u ispravnost borbe radničke klase. Jedanput je izjavio: „Da nema Francuskinja, ne bi imalo smisla živeti.“ U potrazi za tim uzvišenim životnim smislom, zaradio je i neku škakljivu boleštinu. Nikada se nije ženio. Živeo je, istovremeno, sa dve devojke, rođene sestre.

Publika je, najblaže rečeno, bila šokirana. Priča nije nimalo ličila na dosadna crkvena žitija svetih otaca revolucije.

Onda su se pričale druge priče: Kako je revolucija pobedila, uz

BALKANDOWNLOAD

natčovečanske i podjednake napore svih naših naroda i narodnosti. Da se definitivno prekida sa starim, lošim i izrabljivačkim društvom. Nije slučajno profesor filozofije dr Dušan Nedeljković bio predsednik komisije za ispitivanje ratnih zločina. Taj isti profesor, koji je sam predavao skoro sve predmete na beogradskom Filozofskom fakultetu, doneo je, kažu, 1948. godine na čas radio-aparat. Pustio je direktan prenos sa Petog kongresa KPJ i, zauzevši stav-mirno, rekao: „Šta ja imam da vam pričam, ne trebaju vam nikakve knjige, ovo vam je čista filozofija!“ Asistentima je zadavao stručne radove s temom „Etičko, logičko i estetičko u govorima naših rukovodilaca“. Bunio se jedino Dragan Jeremić, zadužen za estetsku dimenziju problema: „Šta da ja radim, druže profesore, kad drug Aleksandar Ranković u svojim govorima nikad ne spominje umetnost?“

Uprkos svemu, 1948. nije bilo jednostavno dokazati da je pravilno što nismo prihvatili osorne diktate velikog brata, da smo stvarno nešto drugo i da hoćemo da budemo sasvim samostalni. Da u istoj meri ne valja ni Istok, ni Zapad, a da mi nismo isuviše mali da stanemo na čelo nekog trećeg i boljeg sveta. Decenijama smo bili ponosni što smo jedino mi ispravni.

Na Bledskom savetovanju marksista objavljen je docnije raskid s teorijom odraza. Čini se više teorijski i deklarativan, nego praktičan. Od tada naša stvarnost nije, bar službeno, subjektivni odraz objektivne stvarnosti. Zamandaljena su vrata ovdašnje filijale staljinizma. Koju godinu kasnije, Kardelj je sumnjičavo od članova komisije za izradu slobodarskog ustava iz 1963. tražio da se izjasne da li su odrazisti ili antiodrazisti.

Posle viška represije, kojom se pobednička revolucija prvo nemilosrdno obračunala s poraženom klasom, potom, i s kolebljivim i malodušnim saborcima, obećana je blizina slobode. Nova vlast se pomirila s činjenicom da je revolucija više menjanje određenih pravila i institucija, nego trebljenje ljudi. Višak slobode nije sigurno došao što su rukovodioci najedanput postali dobri i obzirni. Prosto, na početku šezdesetih imali smo prve dobre žetve i valjalo je proslaviti što smo u stanju da se sami ishranimo i jedemo svoj hleb. Sistem je zaista mogao biti superioran. Sve mu je išlo od ruke, pa je sebi dozvoljavao i određeni luksuz. Korčulansku filozofsku školu nije stvorila nikakva opozicija, niti skromni i vlasti lojalni profesori, s dobrim vezama u svetu, nego sam sistem, koji je, dok se nije uplašio, bio zahvatio talas bezgraničnog slobodarstva. Isuviše je pojednostavljeno reći da je posle pada Aleksandra Rankovića neko došao i upalio svetlo. Uostalom, tek mnogo

BALKANDOWNLOAD

kasnije su pesnike i umetnike počeli da napadaju i osuđuju.

Želje za većom demokratijom, kosmopolitizmom i trajnim uključivanjem u napredne evropske narode brzo su pod patronatom ondašnjih republičkih rukovodstava prerasle u besmislena, lokalna i nacionalistička iživljavanja. Od tada je sve manje opštejugoslovenskih ideja koje nisu dočekane na nož kao težnja ka unitarizmu i hegemoniji najbrojnije nacije.

Zato sam naše najpoznatije revolucionare na kraju njihovog životnog puta zaticao srušenih ideala i razočarane svojim delom. Bili su dugo zaslužni za sve što smo postigli i što imamo. Nevolje su počele tek kad je trebalo da među sobom pronađu krivca za sve ono što se – posle – desilo.

Neki su, poput Svetozara Vukmanovića Tempa, sledeći svoju buntovnu prirodu – nastavili borbu. Otišao je, partizanski, ponovo u „šumu“. Makar u prekrasno selo Reževiće, pored Petrovca na Moru! Otuda je državno i partijsko rukovodstvo zasipao predlozima, studijama i spasonosnim receptima za ekspresno izlaženje zemlje iz krize. Nije ga mogao ućutkati ni obeshrabriti ni otvoreni podsmeh nekih njegovih naslednika. Stoički je to primao, koristeći i najbanalnije prilike da izrazi svoje nezadovoljstvo. U Zemunu je jedanput, s istim stepenom stručnosti, govorio sa ginekologom prof. dr Vojinom Šulovićem na tribini o predbračnim odnosima, a ja ga nisam morao mnogo nagovarati da s rok-grupom *Bijelo dugme* zapeva *Padaj silo i nepravdo*.

Drugi su, kao dr Gojko Nikoliš, posle pola veka komunističkog staža i učešća u španskom građanskom ratu i NOB-u, demonstrativno napuštali partijske redove.

„Već duže vremena negodujem protiv mnogih pojava u našoj zemlji“, napisao je dr Nikoliš sekretaru svoje osnovne organizacije SKJ. „Da budem potpuno jasan, ja za to nemam nikakvih ličnih razloga. Svojim radom i ničijom milošću postigao sam sve što se, s obzirom na moj društveni status i s obzirom na naše prilike, može postići: visok vojni čin, odlikovanja, penzija, društvene počasti itd. Prema malograđansko-birokratskoj logici, ja bih morao biti prezadovoljan i obavezan da ćutim. Ali, kao što pre pedeset godina nisam prišao pokretu radi svojih ličnih interesa, tako ni sada ne pišem ovo pismo sebe radi. Naprotiv, naša stvarnost me upravo koči da činim ovaj, po mnogima, rizičan korak. Moje nezadovoljstvo je samo jedan izraz sadašnjeg opštenarodnog nezadovoljstva i nespokoja.

Što se mene lično tiče, kao komunista izjavljujem da sam u opoziciji prema svemu što je bezumno, što je delo megalomanskih ambicija, u

BALKANDOWNLOAD

opoziciji protiv etatističkog nasilja, protiv mučenja ljudi da se iznudi priznanje, protiv nacionalizma i separatizma prikrivenih ustavnim pravom nacija da se samostalno razvijaju.“

Najdalje je, ipak, otišao nekadašnji komandant Druge proleterske brigade i rukovodilac u železnici Ljubiša Veselinović. On se 7. aprila 1986. godine ubio revolverskim hicem ispred Spomenika oslobodiocima Beograda u znak protesta „zbog potpune razbucanosti Jugoslavije“, kako stoji u pismu koje je ostavio za predsednika CK SKJ: „Neodgovorno ponašanje rukovodećih političara, u stvari povampirenih srednjovekovnih knezova i buljubaša, zaslepljenih vlašću u svojim nahijama, kompromitovalo je rezultate NOB-a i Revolucije. Nacionalizam i separatizam, gori nego oni pre 1941. godine, posejali su raznovrsne deobe među narodima Jugoslavije i doveli njenu radničku klasu do ivice raspadanja.“

„Moja odluka da na ovaj način završim svoj životni put“, poručio je Veselinović, „sazrevala je nekako uporedo sa nazadovanjem nove Jugoslavije – sa njenim upornim prelaženjem iz ranog socijalizma u kasni feudalizam. Podvlačim da mi nije stalo do neke spektakularnosti, već do postizanja određenog efekta. Naime, ako ovaj moj protest – samoupucavanje (samospaljivanje je bolno, anahrono i ima u sebi nečeg religioznog) – podstakne na razmišljanje ljude u državnim i partijskim forumima, onda neće biti uzaludan. A ako – kao i mnogi slični vapaji – ne dopre do ušiju i savesti glavnih režisera današnjice, onda neka se i ova moja žrtva priključi masi od milion i sedam stotina hiljada uzidanih u temelje zamišljene, slobodne, socijalističke i jedinstvene Jugoslavije.“

Zbog podgrejanog mladalačkog radikalizma veterana revolucije sednice Saveta federacije bile su jedno vreme zatvorene za javnost. Burne diskusije i odlučno nemirenje sa situacijom „kad su potisnute naše nade u socijalizam i samoupravljanje“ gubile su se u šturim agencijskim saopštenjima o konstruktivnim razgovorima o pojedinim aspektima našeg društvenog razvoja. Paradoksalno je da su revolucionarni zanos i komunistička i partizanska tradicija više sačuvani kao dominantne estetske oznake jakog ideološkog naboja literature, pozorišta, filma i rok-muzike, nego kao stvarno obeležje aktuelne domaće političke prakse, koja neizostavno zahteva neke nove puteve i rešenja. Otuda u jednoj knjizi Mustafa Golubić i Ljubiša Ristić, dr Sima Marković i Dušan Makavejev, Svetozar Vukmanović Tempo i Goran Bregović. Igra je izgleda završena: ostali su lepi snovi. Treba se samo suočiti s posledicama!

M. M.

BALKANDOWNLOAD

Knjiga I

MAGLE SA ISTOKA

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Novi čovek na vratima raja

Uzbudljivo otimanje oko svetskog rekorda u dužini neprekidnog rada između radnika sarajevske fabrike Žica i četvorice rudara zeničkog rudnika Bila trebalo je da nas krajem 1984. godine vrati u romantično vreme udarničkog stahanizma i iznova podgreje snove o snazi i superiornosti socijalističkog rada.

Čuo sam da je neki Amerikanac 92 sata pakovao čarape. Hteo sam da srušim tu Ameriku! – rekao je trijumfalno Vahid Mutapčić.

Nikad ranije nije nagrađivan, nije član SKJ, niti se po bilo čemu isticao. Na neobjašnjiv način, kao i toliko drugih, uspeva da s platom izdržava porodicu i zida kuću. Zidar po struci, zaposlen je u sarajevskoj fabrici *Žica* na pakovanju kalemova žice.

Svoj budući svetski rekord Vahid Mutapčić nije bio namenio u slavu socijalističkih svetinja, prelomnih kongresa, ostvarivanja društvenih planova ili, bar, važnih forumskih odluka. Sasvim prozaično poželeo je da uđe u Ginisovu knjigu neobičnih i suludih rekorda. Da se o njemu priča i piše.

Naravno, stvar ni najmanje nije ispala tako naivna i privatna. Od početka je to bio lepo zamišljen političko-propagandni varijete, uz svesrdno učešće sponzora lekarskih konzilijuma, kuvarskih timova i čete vernih navijača. Jedna fabrika duvana poslala je nekoliko šteka cigareta, jedna konfekcijska kuća skrojila elegantno radničko odelo, lekari propisali naročito dijetalni jelovnik, pošto se znalo da pretendent na svetski rekord boluje od čira na nervnoj bazi. Navodno ga je dobio nervirajući se zbog lošeg kvaliteta žice i kvarova na mašini, što ga je sprečavalo u svakodnevnom obaranju radnih normi.

Čovek je radio neprekidno od ponedeljka do petka. Od 12. do 16. novembra 1984. godine.

Prve večeri žalio se da ga malo bole ruke i na povišen krvni pritisak. Tokom noći sve je došlo na svoje mesto. Pakovao je dve vrste žice:

BALKANDOWNLOAD

bakarnu za izvoz u Poljsku i pocinkovanu za Mađarsku. U sredu ga je posetila supruga sa kćerkom, ali na njih nije obratio pažnju sve dok nije došlo vreme za redovnu cigaret-pauzu.

Za 96 sati savio je 2.175 kalemova žice.

Jedan patetični novinski reporter pozvao je u tom času nebesa u pomoć: „Poslednja noć uoči rekorda. Teški oblaci gasili su zvezde, a one su se polako okretale nad Sarajevom. Bila je to jedna od onih noći kad se ne nadaš zori. A on je podsećao na osvajača koji se posle pobede nadnosi nad zemlje carstva i otkriva – skromnu ljudsku sreću. Čovek iz *Ginisove knjige rekorda* otišao je na spavanje, kako ne bi zadocnio na svoju sledeću redovnu smenu."

Svetski rekorder je bio do kraja priseban: „Po Sarajevu se priča da sam dobio golf, stojadina, fijat, televizor u boji. Međutim, dobio sam samo mnogo časti, cveća i jednu kravatu. Moj direktor mi je poklonio kravatu *Železničara* jer sam strastveni partizanovac. Sve bi ostalo na toj šali da mi iz Beograda stvarno nije stigla čestitka od fudbalera *Partizana*."

Uoči Dana republike, rekord Vahida Mutapčića srušili su rudari zeničkog rudnika *Bila* Hamid Jašarević, Hamid Čolo, Milan Jaković i Ramzija Kasumović.

Sto sati su bili u jami, trista metara ispod zemlje. Svedoci tvrde da im je četiri dana i četiri sata prošlo u šali i simpatičnom međusobnom zadirkivanju. Prvog dana prebacili su planiranu normu za 25 odsto. Utovarili su 42 tone uglja, ugradili 1.600 kilograma čeličnih gredica i daskama obložili 30 kvadratnih metara površine. Udarnički dan i noć, prema proceni lekara, na njima nisu ostavili nikakve tragove. Prva pauza iskorišćena je da im se prenesu zaključci sa sednice Sindikata i partijske organizacije. Obradovali su se kad su čuli da im je pružena puna podrška.

Hranom su do te mere bili zadovoljni da je jedan od njih zažalio što sa sobom nije poveo ženu i decu. Pored jela i pića, na raspolaganju im je bila veća količina voća, suvih šljiva i čokolade, koju su, u predasima, pakovali i slali svojoj deci.

Rekorderske besede četvorice zeničkih rudara bile su kritički usmerene protiv neradnika, frazera sa partijskim knjižicama i zabušanata svih vrsta.

Koji dan pre toga, *Tanjug* je emitovao informaciju po kojoj svakog dana oko 600.000 Jugoslovena neopravdano ili opravdano ne dođe na posao. A prema najnovijim podacima, Jugosloveni u proseku retko efektivno rade više od četiri i po sata dnevno. Od 365 dana u godini, kod

BALKANDOWNLOAD

nas se obično radi dvesta, a u industrijski razvijenim zemljama trista dana.

Ugledni profesor fiziologije rada sa beogradskog Instituta za medicinu rada nije mogao da se načudi što se nije našao niko razuman da zenički „nehumani“ poduhvat zabrani, jer su rudari, posle sto sati u jami, zreli jedino za bolovanje i sigurni doživotni bolesnici. U kategorijama bizarnosti i besmislenosti, novi svetski rekord, po ovom stručnjaku, može se meriti sa podvizima junaka inače sjajnog filma *Konje ubijaju, zar ne?* Glavni republički rudarski inspektor BiH ocenio je da je ceo slučaj u suprotnosti sa zakonom i da nema nikakve veze sa tradicionalnim takmičenjem rudara BiH, a da će uprava rudnika snositi direktnu odgovornost „za sve posledice koje mogu nastati po zdravlje rudara i sigurnost objekata“.

Simbol našeg posleratnog udarništva Alija Sirotanović trljao je ruke, malo naivno očekujući da će posle nekoliko decenija pauze celu zemlju ponovo zapljusnuti čitavi talasi njegovih sledbenika: „Da sam mlađi i da me zdravlje služi, možda bih se i ja odlučio za takav korak!“

Čak i kad je Alija rušio rekorde, spektakularno udarništvo je pre spadalo u domen političkih parola nego ekonomski opravdanih akcija. Uostalom, 152 tone koje je on iskopao 24. jula 1949. godine, i pored opšte nestašice, nisu isporučene potrošačima, nego su danima stajale ispred rudnika u Brezi kao spomenik novog doba.

U vreme velikog međunarodnog pritiska na Jugoslaviju i otpora Rezoluciji Informbiroa, politički potezi su u zapećak bacili sve zakone ekonomije.

To što je Alija Sirotanović u odsudnom trenutku za 40 tona nadmašio predratni rekord sovjetskog rudara Stahanova imalo je, istovremeno, aromu časne pobede u kakvom srednjovekovnom viteškom dvoboju i odjek velike ratne operacije.

Izveštač *Borbe* sa Velesajma, te 1949. godine, Mihailo Lalić pisao je da u Zagrebu „na svoju štetu i sramotu“ nisu izlagale zemlje narodne demokratije i Sovjetski Savez, dok su zapadni izlagači, „navikli da na ovakvim smotrama vide poslovne ljude – majstore špekulacije“ bili zatečeni poštenom publikom: radnicima i seljacima, vojnicima i oficirima, đacima i studentima, narodnofrontovcima. Na njihovo veliko čudo, prema Laliću, taj narod nije go, bos, odrpan i izgladneo, kako ga, ne žaleći crnu boju, složno opisuju istočni i zapadni lažovi i klevetnici.

Kao živi eksponati na sajmu se pojavila grupa udarnika predvođena Alijom Sirotanovićem, iz Breze, i njegovim prvim takmacima Antonom Bičićem, iz Podlabina, Alojzom Petekom, iz Trbovlja, i Ibrahimom

BALKANDOWNLOAD

Trakom iz Zenice.

Lalić piše: „U masi koja se okupila naokolo, počeo je žagor pitanja i odgovora u svim narečjima Jugoslavije.

'Je li, boga ti, koji su ovo?'

'Rudari: Sirotanović!'

'Ček, da ga vidim, koji je od njih Sirotanović?'

'Onaj s kožnim kačketom, poznajem ga po slici.'

Plećati rudar, s kožnom kapom, počeo je da se snebiva i nelagodno tare svoje krupne ruke, čije su ogrebotine tek zarasle na odmoru, na Jadranu; novine, koje ne dospeva da dočita, pronele su njegovu slavu i njegovu sliku dalje nego što je mislio i sad mu je neprijatno što je, evo, postao središte pogleda, pitanja i divljenja mnogih nepoznatih, starih i mladih ljudi. On ne ume da prikriva osećanja i ne zna šta bi sa besposlenim rukama – najbolje bi se osećao da može da zaroni bušilicu u podzemnu stenu."

Ondašnje novine nisu nimalo skrivale zbunjenost i nesigurnost naših udarnika, kao prvih državnih mas-medijskih zvezda, i tako ih učinile komšijski bliskim svakom Jugoslovenu. Na Sedmom plenumu Centralne uprave sindikata u Beogradu, salom se razlegao dugotrajni pljesak kad se Alija Sirotanović popeo na govornicu: „Njegovo novo odelo pokrivalo je široka četvrtasta pleća. Nije čitao. Govorio je toplo i neposredno, jednostavnim rečima prikazivao je velika dela. Teško je napisati šta je rekao. Iako lišene sočnosti i onog čisto bosanskog kolorita, njegove reči su delovale kao sušta istina. Oči njegovog kolege iz Srbije, nenaviknute na slova, otkazale su poslušnost. Čitao je teško, zamuckujući, sve dok nije bacio hartiju, sve stege, i progovorio iz srca."

Informacija koju je *Tanjug* razaslao zemljom i ponudio svetu kaže da je bilo lepo nedeljno jutro kad je Alija, s drugovima, srušio rekord Stahanova. Dole pod zemljom, „Alija je rukom obrisao znoj s čela i dugim pogledom otpratio odlazak poslednjeg vagoneta. Nastalo je veselje, slično onom, prilikom proboja tunela Vranduk. Socijalizam je zabeležio još jednu pobedu!"

„Bijaše onda prvi dan Ramazana", sećao se često Alija Sirotanović Dana svog života. „Neki moji komorati nijesu čitav dan ništa okusili. Slavi se, jede se, pije se, a oni, bolan, neće i bog! Tek kad se hodža oglasio sa džamije i kad su se na njoj svjetla upalila, oni su nešto prezalogajili!"

Od jula do oktobra 1949. godine, rekorde Stahanova i Sirotanovića rušili su, ravnopravno i strogo planski, rudari iz svih naših rudarskih centara. Desetog oktobra Abdurahman Babajić, iz Banovića, u jednoj

BALKANDOWNLOAD

smeni iskopao je neverovatnih hiljadu tona uglja.

Rodonačelnici našeg stahanizma posle svojih podviga najčešće nisu bili pijani samo od slave. Čak je i predsednik Tito na prijemima pravio šale na račun Alijine privrženosti čašici. Surove zakone estrade prvi su na svojim plećima osetili nedužni i nepripremljeni rudarski kolosi.

Radnici beogradskog hotela *Moskva* poslali su Aliji Sirotanoviću stihove, sindikat Zagreba – njegovu bronzanu bistu, koju on i danas drži pored uzglavlja, sindikalni rukovodioci Svetozar Vukmanović Tempo i Đuro Salaj isposlovali su mu mesec dana luksuznog odmora u Opatiji. Njegovo selo je, po specijalnom Titovom nalogu, dobilo struju, a on je biran u jedom sazivu za narodnog poslanika.

U međuvremenu, 38 puta je proglašavan udarnikom (dvaput kao penzioner). Krajem 1984. objavljena je vest da je, zajedno sa grupom omladinaca iz BiH, Alija Sirotanović posetio Brione.

Tek odskoro, prvi put posle Oktobarske revolucije, državni i partijski forumi sovjetskim građanima poručuju ono što oni sami jedino pamte i suviše dobro osećaju: da ne žive u najidealnijem društvu na svetu i da oko njih baš ne cveta samo cveće. Teši ih jedino to što je, prema pisanju sovjetske štampe, u Americi i na Zapadu „još gore“.

U romanu *1984*. Orvel je, zapravo, mislio na Ameriku! – tvrde u Moskvi i njoj bliskim metropolama.

Na ulicama sovjetskih gradova najbrojnije su parole na kojima ogromnim crvenim slovima piše „Slava radu“, a svaki gradski rejon ima svoj zastakljeni pano sa fotografijama najboljih radnika.

Istina o velikim materijalnim dostignućima Sovjetskog Saveza i dalje je u domenu zamornih statistika i par neobavezujućih propagandnih rečenica o nesagledivim prednostima socijalističkog „oslobođenog“ rada.

Maksim Gorki je prvi nagovestio „herojsku poeziju rada“: „Ništa se ne može suprotstaviti takvoj navali radosno razularene snage. Jedino je ona u stanju da celu Zemljinu kuglu prekrije prekrasnim dvorcima o kojima su do sada, pričale samo čarobne bajke.“

Verovalo se da celo to novo doba može da stane u jedan jedini roman *Kako se kalio čelik*. Glavni junak Pavle Korčagin, napuštajući roditeljski dom, kaže: „Ja sam, mama, dao reč da ne milujem devojke, dok na celom svetu ne uništimo buržuje. Jedna republika će biti za sve ljude, a vas, starice i starce, koji ste se već pošteno naradili, poslaćemo u Italiju, toplu zemlju pored mora. Tamo nikad nema zime. Uselićemo vas u buržujske dvorce i grejaćete stare kosti na suncu. A mi ćemo u Ameriku, da i tamo dotučemo buržuje.“

BALKANDOWNLOAD

Pristupajući svetskoj revoluciji, Korčaginov saborac, još jedan „oslobođeni radnik“, dao je svečanu obavezu: „Postojali su u Grčkoj, ni sam ne znam kada, neki naučnici koji su bili jako uobraženi i nazivali su ih filozofima. Jedan takav je, od silne obesti, poludeo i ceo život je proveo u buretu. Filozofija je grozna lagarija i obmana. Ja, drugovi, tom burgijom nemam želje da se bavim. A što se tiče istorije naše partije – od sveg srca.“

Sada je, međutim, ozbiljno dovedeno u pitanje takozvano socijalističko takmičenje. Ni sovjetsko rukovodstvo više ne veruje u proizvodnju čiji su glavni pokretači pohvale na fabričkoj oglasnoj tabli i fotografije najboljih radnika na uličnim udarničkim panoima. Herojski stahanizam, koji je Staljin lansirao tridesetih godina u sklopu svoje politike „širokog socijalističkog nastupanja“, iako se u prilično meri do danas održao, nikome više ne izgleda naročito pouzdan i od koristi.

Čak i sam Stahanov je u svojoj knjizi *Moj život* sasvim iskreno napisao da je pre nego što je postavio rekord prvo svratio u blagajnu rudnika da, zlu ne trebalo, proveri je li i prethodnog meseca bio najbolje plaćen.

Uoči Međunarodnog omladinskog dana 31. avgusta 1935. godine, mladi rudar Aleksej Stahanov je u Donbasu iskopao rudarskim čekićem sto dve tone uglja i na taj način petnaest puta premašio normu. Tri dana kasnije, Stahanova je, opet povodom nekog praznika, nadmašio jedan partijski radnik, da bi ubrzo sam Stahanov superiorno udvostručio svoj raniji rekord. U svim oblastima proglašavani su najbolji radnici, koji su, kako je zahtevala tadašnja sovjetska propaganda, po nekoliko puta postizali bolje rezultate nego „prijateljska radnička klasa u mrskim kapitalističkim zemljama“.

U to vreme i na partijskim kongresima je govoreno da su „svinje glavne sovjetske mašine za proizvodnju mesa. Svinje će se brzo patiti i to će biti naša najlepša muzika budućnosti“.

Slava Stahanova mogla je da se meri sa popularnošću filmskih zvezda na Zapadu, iako su iza njih stajale dve potpuno različite fabrike snova. Ali zanimljivo je da sovjetski građani Stahanovu pisma podrške nikad nisu slali na njegovu rodnu Kadijevku (sada Stahanov), nego direktno na Kremlj. U jednom od tih pisama je stajalo: „Raduje nas saznanje da je jedino naše društvo moglo da od najobičnijeg rudara učini čuveno lice.“ Radnici sa Severnog pola poručivali su Stahanovu da i oni pokušavaju da premašuju radne rezultate. Završene su polarne noći i kod njih je konačno počelo da sviće i sija sunce, koje će, oni se nadaju, uskoro razvedriti i nebo nad celim Sovjetskim Savezom.

BALKANDOWNLOAD

Niko nije obraćao pažnju na sva šuškanja da se petogodišnji planovi, popularne petoletke, od početka ne ispunjavaju. Daleko važnije od toga bilo je objaviti da je taj plan ispunjen znatno pre roka, i taj veliki uspeh dostojno proslaviti. Socijalizam se u Sovjetskom Savezu brzo i svečano razvijao, na svakom koraku je javno izazivao neskrivenu radost i oduševljenje, tako da nikome nije padalo na pamet da bilo šta proverava. Svima je bilo lepo. Čak i oni koji su znali da stvari nisu baš takve kakvim se predstavljaju, nisu se usuđivali da ometaju opštu proslavu koja, ničim sputana, traje, evo, više od šezdeset godina.

U knjizi G. E. Glezermana *Rađanje novog čoveka* kaže se da su vrednosti realnog socijalizma i njegove prednosti u odnosu na kapitalizam, i ono što u njemu postoji i ono što ne postoji. Izgleda da je to jedno vreme bilo neverovatno društvo u kome je privremeno bila ukinuta naizgled jasna granica između sna i jave. Teoretičari sa Istoka s pravom optužuju Zapad da preterano robuje stvarima kad se u njima još bolje i potpunije može uživati ako ih nema i ako se one samo žarko žele.

Kao društvo mi smo bez problema smogli snage da od sveg srca pozdravimo i zvanično nagradimo film Andžeja Vajde o naličju istočnoevropskog stahanizma *Čovek od mramora*, ali nismo iz obližnjeg sarajevskog „bunkera“ izvadili isti takav film, koji je deset godina pre Vajde snimio Bata Čengić (*Slike iz života udarnika*).

Vrhunac licemerja bila je svuda prisutna želja da i mi što pre dobijemo tako hrabar i društveno angažovan film kao što je *Čovek od mramora*.

Vreme je često i nepravedan sudija.

Svako se može zlonamerno poigrati sa nekim delovima referata Borisa Kidriča na Petom kongresu KPJ o izgradnji socijalističke ekonomike, iako je upravo u njemu bila data prva odlučna i argumentovana osuda staljinizma.

Kidrič je 26. jula 1948. godine pitao, a cela dvorana je u horu, skandirajući, odgovarala:

„Imamo li uglja, i to ne samo lignita i mrkog uglja? Da, imamo ga. Imamo ga čak i više nego što je potrebno. Imamo i kamenog uglja, iako ne tako mnogo, ali imamo. Imamo li uglja pogodnog za koksiranje? Da, imamo ga.

Imamo li nafte? Da, imamo. Imamo je u utrobi zemlje čak i više nego što je potrebno.

Imamo li železne rude? Da, imamo je. Imamo je čak i više nego što nam je potrebno.

Imamo li bakra, olova, cinka, nikla, hroma, mangana, antimona,

BALKANDOWNLOAD

žive, liskuna, bizmuta, zlata, srebra, selena, aluminijuma? Imamo.

Imamo li fosfate? Imamo.

Imamo li mogućnosti za proizvodnju sumpora? Imamo.

Imamo li mogućnosti za proizvodnju nitrata i potaše? Imamo.

Imamo li pamuka i vune i mogućnosti za njihov dalji razvoj? Imamo…"

Ljudima moje generacije od malena su punili glavu koliko smo neizmerno bogati. Naučili smo da imamo ruda, raznih i svih mogućih, najviše stabala šljiva na svetu, jedino fonetsko pismo na svetu i, iznad svega, sopstvenu socijalističku revoluciju i samoupravljanje, kao najsavršeniji, najnapredniji i najpravičniji politički sistem na svetu. Braću nesvrstane iz celog sveta.

Celoj mojoj generaciji učiteljice su u školi na geografskim kartama pokazivale naša bogatstva, rudna i ostala. Tungsten, srebro, zlato, ugalj, bakar, cink. Panonska nizija samo je čekala da je malo izbuše pa da iz nje pokulja nafta. Jednako – i naš plavi Jadran. Ali klincima nikako nije bilo jasno da li bi nafta zadavila silnu ribu i verovatno su zbog toga starci na izvesno vreme odložili da se naša zemlja, za njeno dobro, izbuši kao švajcarski sir. Morali smo pokazivati i opisivati silna jezera i pratiti vijugave zmijske tokove bezbrojnih reka. Prosto su nam se zgadila tolika bogatstva, pa ih je narod nemilice potrošio. Arčio je tungsten, kao da nije opštenarodno dobro, posrkao reke i jezera, pokrao so i ribe iz mora. Iskorišćavao je mangan preko njegovih mogućnosti, klao i jeo stoku preko njenih mogućnosti, prao se i prosipao vodu, preko svojih i njenih mogućnosti.

Vremena i vremena je trebalo da mladi i stari zajedno porastu i iznenade se da nismo šeici kojima je gospod bog ostavio toliko nasledstvo. Suprotno svim patriotskim verovanjima, naši kamenjari su nažalost samo kamenjari, a rupe samo rupe, iz kojih ništa ne šiklja.

Nikako da se pomirimo s činjenicom da nam je jedini izlaz da batalimo svu našu rodoljubivu školsku spremu i, u poslednjem momentu, spas potražimo u bilo kakvom korisnom radu.

Za odmor nam je bar lako. Od svega obećanog, preostala nam je najlepša i najrazuđenija obala na svetu.

Nema čoveka u Jugoslaviji koji ne zna u čemu je stvar i koji, da je slučajno u prilici, ne bi začas sve sredio.

Lako je bilo dok se verovalo dok smo bili u zabludi da to jedino ne znaju oni što su na vlasti. Prave teškoće su nastale tek kad je svima postalo savršeno jasno, ali su svima podjednako nekim nevidljivim koncima vezane ruke.

BALKANDOWNLOAD

Besmislica o povratku na udarnički stahanizam srećom se završila u glavama one petorice momaka iz Sarajeva i Zenice.

Odavno su pokopane iluzije da je za raj na zemlji dovoljno proglasiti socijalizam i istesati novog čoveka!

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Magle stižu sa Istoka

Knjige Karla Štajnera ne zaokružuju samo njegov sibirski udes, već nude nove dragocene kamičke u tragičnom mozaiku najveće more čitave jedne generacije naprednog čovečanstva. Iako je na desetine naših glasnika iz Sovjetske Rusije sa različitim namerama i ubeđenjima štampalo svoje friške utiske, impresije, izletničke beleške i sećanja, otrežnjenje je došlo tek mnogo godina docnije.

Usred noći, 4. novembra 1936, supruga Sonja probudila je Karla Štajnera iz najdubljeg sna. Neko je zvonio na vratima njihovog stana u Novoslobodskoj ulici broj 67–69. Nepoznati se oglasio kao kućepazitelj, usplahiren i zabrinut što voda iz njihove kuhinje, navodno, prodire na donji sprat. Natporučnik NKVD-a pitao je ima li oružja i pokazao mu nalog za hapšenje.

Uopšte nije bio iznenađen, ni zatečen. Taj trenutak za komuniste u Moskvi bio je onda gotovo obredni čin. Zaslužena ili nezaslužena, ali – božja kazna.

Koji dan ranije, u kancelariju Karla Štajnera u Izdavačkom zavodu Kominterne banuo je bivši organizacioni sekretar KPJ Antun Mavrak. Isključen iz Partije, bukvalno na ulici, bez zaposlenja, prihoda i „hlebne kartočke“. Štajner ga je smestio u skladište papira, pored štamparije. Za to je strogo ukoren, a Mavrak izbačen i upućen u zatvor Suzdalj. Grgura Vujovića, predstavnika naše partije u Kominterni, sreo je u šetnji pored zgrade starog moskovskog univerziteta. Panično ga je dozivao: „Švabo!“ Rekao je snuždeno i utučeno: „Izbacili su me iz Partije!“ „Kada?“ „Ovog momenta.“ Njegov greh bio je što je rođenom bratu Voji, zatvorenom negde u Sibiru, poslao paket sa legalnim ruskim časopisima i dva kilograma „suharika“, crnog osušenog hleba koji mesecima može stajati. Štajner je u Moskvi nastavio da se viđa i sa jednim od vođa KPJ Đukom Cvijićem, stalno sumnjičenim zbog građanskog porekla i ranijih „levičarskih“ odstupanja. Pao je u duboku melanholiju. Otkazana mu je

BALKANDOWNLOAD

soba u hotelu *Sojuznaja*, pa se morao nastaniti kod neke Ruskinje, kao podstanar. Štajner mu je isposlovao praznu sobu u dvorištu Izdavačkog zavoda Kominterne, pored neke naročite zubarke, što je svojim pacijentima postavljala različita provokativna pitanja, koja sa zubima nisu imala nikakve veze. Posle godinu dana, Cvijić je uhapšen i streljan u zatvoru Lefortovo.

Svi ti naši komunistički prvaci, prosto masakrirani na Moskovskom čistilištu, najmanje su bili naivni fanatici i bezglava dečurlija. Naprotiv – mudri i iskusni ljudi, najčešće sa dugogodišnjom robijom u domovini iza sebe. Odavno su bili prestali da se zanose i staljinističke metode su im do u tančine bile jasne i poznate. Samo nikakvog izlaza, zaista, nisu imali. Od egzekutora NKVD-a nije se moglo pobeći ni u Ameriku, Kinu, niti Argentinu. I među njima je bilo Jugoslovena. Razočarani, bez ideala, načisto ohlađene duše, spasavali su se potkazujući i često harangirajući protiv svojih najbližih partijskih drugova, uništavajući na taj način i njih i sebe.

Nije slučajno jedan od osnivača KPJ Filip Filipović rekao proročki Karlu Štajneru, na odmoru u nekadašnjoj vili iz *1001 noći* emira od Buhare, tada „Vili imena Buharina“: „Kod nas posle revolucije neće biti ovako. Biće drukčije i bolje!“

Karlo Štajner je optužen kao pripadnik kontrarevolucionarne organizacije koja je ubila sekretara CK SKP(b) i sekretara Lenjingradskog oblasnog komiteta S. M. Kirova i kao agent Gestapoa. U zatvoru Lubjanka suočen je sa Filipovićem i Mavrakom. Trebalo je da u lice jedni drugima kažu kakve su sve izdajice i špijuni. Tu počinje njegovih 7.000 dana u Sibiru. Solovjecka ostrva (1937–39), Dudinka i Norilsk (1939–48), Irkutsk (1948–49), Bratsk (1949–53), Jenisejsk i Makalovo (1953–56). Zatvori, logori, progonstvo.

Čovek s manjkom od dvadeset godina života.

Moskovski islednik otvorio je ogromni orman, pun naslaganog papira. Rekao mu je prezrivo: „Ovo su vaši prijatelji. I ne slute šta će im se desiti!“ U logoru su, za svaku reč sumnje u Staljina, ostali zatvorenici bili spremni i da linčuju. Iz slepe neizlečive vere ili sasvim prirodnog straha od novih represalija. Zatvorenicima je bio propisan strogi „komunistički moral i komunističko ponašanje“. Na dan Staljinove sahrane licemerje je dostiglo vrhunac. Objavljen je Dan žalosti. Nije se išlo na posao, svi su postrojeni i morali su da skrušeno skinu kape. Ponavljali su: „U ovom času sahranjuju velikog vođu sovjetskog naroda i celog slobodoljubivog čovečanstva. Sahranjuju ljubljenog Josifa Visarionoviča Staljina u mauzoleju na Crvenom trgu. Zajedno sa čitavim

BALKANDOWNLOAD

narodom žalimo za našim ljubljenim vođom i zaklinjemo se u ovom teškom času da ćemo još više i bolje raditi.“

Tri minuta ćutanja i – razlaz!

Posle normalizacije odnosa dve zemlje, Štajner je u progonstvu, u Makalovu, u lokalnom bioskopu baraci gledao u žurnalu i neku vest iz Jugoslavije. Među rukovodstvom na svečanoj tribini, učinilo mu se da je video i davno počivšeg Đuku Cvijića. Seo je i napisao mu pismo, računajući da je makar član Politbiroa i da će ga izbaviti. Ruka iz groba! – reći će Krleža. Posle osamnaest i po godina u Makalovo mu dolazi supruga Sonja. Nisi se promenio! – kaže. Ona uspeva da Karlovo pismo doturi savetniku Raifu Dizdareviću u jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi.

U Jugoslaviju stižu 1956. godine. Njega dugo i temeljito saslušavaju Ranković i Ćeća Stefanović. Prima ga Tito.

Stavlja na papir svojih „7.000 dana u Sibiru“, pre Solženjicina. Rukopis nekoliko puta neobjašnjivo nestaje. U Jugoslaviji njegove knjige izlaze u više od 300.000 primeraka i prevode se u celom svetu. Karlo i Sonja Štajner postaju nestvarne ličnosti iz neke strašne bajke. Ona – prva komunistička Penelopa!

Staljinizmu Staljin nije neophodan. Ima još nezadovoljnih i uvređenih. Jedno pismo, u nizu pretnji, uvreda, pokušaja kidnapovanja: „Gospođo Sonja. Zašto dozvoljavate tom vašem izlapelom mužu da laže i kleveće slavnu sovjetsku zemlju? Da bi zaradio pare, on piše razne bljuvotine i laži kako je nepravedno proterivan u Sibir i za sve kleveće Staljina, koji je kao šef države i vrhovni komandant slavne Crvene armije slomio kičmu Hitleru i spasio svjetsku civilizaciju od fašizma.“

Karlo Štajner: bečki grafički radnik, poslat na ispomoć tehnici KPJ, posle uvođenja Obznane i Zakona o zaštiti države. Deceniju je proveo u Zagrebu, onda otišao na nove zadatke u Beč, Pariz, Berlin. Proleterski internacionalista. Otvarao je ilegalne štamparije, štampao letke, brošure, listove, lažne pasoše. Pomagao u otkrivanju, obeležavanju i likvidiranju policijskih provokatora, izdajnika i neprijatelja Partije.

Skroz čistih nema!

Iz Berlina je Karlo, preko Poljske, krenuo pravo u raj. U Bigosovu su se pojavili sovjetski graničari sa zelenim tanjirastim kapama. Toliko je bio zbunjen da nije uspeo da ih izgrli i izljubi, kako je naumio. Naređeno je da svi izađu iz voza. Video je na desetine ljudi tužnih pogleda nagnutih na zavežljajima ispred sebe. Jedan stariji mu je prišao: „Molim vas, pomozite mi, već četiri dana sedim ovde. Hteo bih u Nemačku, ali me ne puštaju!“ Ogorčen, u sebi je promrmljao: „Samo neprijatelji žele

BALKANDOWNLOAD

da napuste Sovjetski Savez!“

Na Beloruskoj železničkoj stanici u Moskvi, 14. jula 1932. godine, pljuštala je kiša. Dan je bio tmuran, sve se smračilo. Čim je Karlo Štajner izašao iz voza, u susret mu je potrčao buljuk odrpane i musave dečice. Prve ruske reči koje je čuo bile su: „Daj, daj!“ Luksuzni automobil Kominterne odvezao ga je u hotel *Luks*. Tamo je već bio ostvaren komunizam. Jelovnici, kao u najboljim hotelima Beča, Berlina i Pariza. Kavijar, francuski šampanjac i ruske devojke.

Sovjetski Savez je na prvi pogled šokirao sve svoje inostrane vernike. Božidar Maslarić je 1928. godine krenuo da, kao Jesenjin, klekne i poljubi rusku zemlju, zagrli prvog čoveka koga sretne, i ispriča mu o veličanstvenoj borbi koju jugoslovenski komunisti vode protiv nenarodnih režima. Ruska zima stezala je duše sovjetskih ljudi. Radosna prostodušnost obijala se o bedeme sumnjičavosti prema tek pristiglima, koji su, ne žaleći sebe, upravo za tu sovjetsku zemlju robijali. Na redovnoj, periodičnoj čistki, predsednik Internacionalne kontrolne komisije Litvanac Angaretis mučio je i cedio Maslarića nekoliko sati. Derao se kao da je poslednji lopov i kriminalac, tražeći da prizna da je jedan od lidera desne frakcije i pomoćnik Sime Markovića. U trenucima besa i histerije, kad bi mu se zatresla dugačka crna brada, Angaretis je izgledao kao Sotona. Lično!

Posle je, kao nastavnik na KUNMZ-u (Komunistički univerzitet nacionalnih manjina zapada), Maslarić vodio studente da pomognu u žetvi jednom kolhozu u Nemačkoj Republici u Povolžju, nekad bogatom kraju, čiji su žitelji kao kulaci podvrgnuti najstrašnijim progonima: „Prvi posao u selu bio je da sa predsednikom kolhoza pokupim pomrle od gladi. Bilo je dosta smrtnih slučajeva, a najviše su umirala mala deca školskog uzrasta. Većina ih je bila neoprana i prljava. Njihova lica bila su bleda, sa upalim obrazima. Oteklih trbuha, a u otromboljenim, prozirnim ušima nije bilo kapi krvi. Nožice, tanke kao dve šibice, virile su ispod zamazanih košuljica. Dokle su mogla, gmizala su po selu i tražila šta će jesti.“

Razumljivo je što Maslarić nikakvu radost nije mogao pronaći ni na svečanoj tribini prvomajske parade: „Staljina i ostalo rukovodstvo nismo mogli dobro videti. Gledani sa strane, izgledali su dobro uhranjeni i ravnodušni. Pokreti njihovih ruku i odmahivanje na pozdrave trudbenika izgledali su mehanički. Kao da to rade automati!“

Novi svetitelji na Lenjinovom mauzoleju trudili su se da izgledaju kao da su iz njega prirodno „iznikli“.

Za Rodoljuba Čolakovića sovjetska prestonica bila je neobičan grad

BALKANDOWNLOAD

na obalama nekoliko reka, sa širokim, asfaltiranim velegradskim arterijama, na koje su se nastavljali ili priključivali uski sokačići sa turskom, izlokanom kaldrmom. Čudni melšpajz provincije i metropole. Masa jednolično zapuštenih prolaznika tiskala se u starinske tramvaje, na kojima su visili grozdovi besprizorne dečurlije.

Vladislav Ribnikar je svuda video redove i prvi je potražio srpski izraz za ono što Rusi zovu „očered“: „Bez strpljivog čekanja ništa se ne može uraditi, ni u radnji, ni u kancelariji, ni u bioskopu, ni u tramvaju. Pre podne 'očered' je pred bakalnicama, kasapnicama, piljarnicama, gde žene sa zembiljima, stare dame u predratnom iznošenom ruhu ili gospoda sa probušenim polucilindrima i poderanim cipelama ('bivši ljudi') satima stoje na mrazu.“

Jedino su Ribnikarovi utisci štampani u *Politici* onda kad su i nastali – 1927. godine. Partijski aktivisti Maslarić i Čolaković su ih, čak i od sebe, krili, sve do Rezolucije Informbiroa i našeg raskida sa Rusima.

Boljševički raj

U međuratnoj Jugoslaviji, punoj nacionalnih i ostalih trzavica, neuporedivo više odjeka imala su bezgranična veličanja Sovjetske Unije. Prvi ideolog srpskih komunista dr Živko Jovanović ostao je upamćen po tekstu u *Radničkim novinama* „Boljševici i boljševizam“, u kome je izneo kasnije odomaćenu ideju da je boljševizam najviši pokret u ljudskoj istoriji. Maltene kraj sveta, konačni ideal – toliko željeni raj. On se obrušio na nedoučene buržujske dopisnike, reportere i kritičare koji se bave beznačajnim sitnicama u Rusiji: „Oni“, pisao je, „vide samo to kako bivši velikodostojnici danas primaju manju platu od radnika, kako dame prodaju čokoladu, kako su brašno i krompir skupi, kako gospoda mora da nosi zembilje s namirnicama, kako crveni gardisti žive u stanovima aristokratije i kako buržoazija kopa rovove. Težak život buržoazije i aristokratije nije cilj socijalizma, ni revolucije, nego posledica borbenog stava koji ove klase danas uzimaju prema boljševicima i posledica opšte teškoće u kojoj se mora više brinuti o onima koji brane, nego o onima koji napadaju revoluciju.“

Bilo je stvar partijske discipline prihvatiti zdravo za gotovo sliku Rusije kako su je videli „58 nemačkih radnika“ u propagandnoj brošuri, štampanoj u Zagrebu. Dakle, kao zemlju u kojoj su seljaci zadovoljni i

BALKANDOWNLOAD

rado plaćaju porez. Popovi još zadovoljniji, na svakom koraku crkve se popravljaju. Bivši carski oficiri uvek su spremni da se bore za očuvanje proleterske države. Punu sreću našli su, konačno, i intelektualci, lekari, profesori, učitelji, kao i do tada obespravljeni neruski narodi. A zatvorenici provode idilične dane igrajući šah. Ili u čitanju, pesmi ili šetnji?

Partijski vođa Filip Filipović tražio je da „naša“ kraljevska jugoslovenska vlada „napusti kontrarevolucionarnu ulogu prema Sovjetskoj Rusiji. U interesu radnog naroda cele Jugoslavije, mi smo da se zatvori sadašnje poslanstvo ruskih samozvanaca i da se što pre pozovu pravi predstavnici ruske sovjetske republike.“ Predsednik vlade Nikola Pašić jedno vreme se zanosio idejom da pomoć u uspostavljanju odnosa sa novom Rusijom zatraži baš od Filipovića, koji se, tada, pred policijskim progonima, bio sklonio u Moskvu kao politički emigrant.

S druge strane, Pašić je bio najzagriženiji protivnik revolucionarnih promena u Rusiji. Među prilozima povodom njegove smrti, beogradska *Politika* je 11. decembra 1926. objavila i članak njegovog intimusa, ruskog emigranta Al. Ksjunjina, koji je zabeležio: „Pašić je bio prožet dubokom i čvrstom verom u bliski preporod Rusije, i to one moćne Rusije, koja će opet stati na čelo slovenskog pokreta. Kada je u Beogradu bila konferencija Male antante, na kojoj je češki ministar Beneš pokrenuo pitanje o priznanju sovjetske vlade, Pašiću je otišao predsednik Gosudarstvene Dume pok. Rodzjanko. Pašić mu je odgovorio kratko: 'Dok sam ja živ – to ne može biti. Sad od toga nikakve koristi ne bismo imali, a docnije bi nam to samo škodilo.'“ Uostalom, Pašić je testamentom zaveštao 800.000 dinara da se u Beogradu podigne spomenik poslednjem ruskom caru Nikolaju II, čiju je sudbinu iskreno žalio, zgražavajući se nad njegovim revolucionarnim smaknućem. Car je, zapravo, trebalo da dobije spomenik za svoje pare. Pašić je za vreme Prvog svetskog rata u Petrogradu od njega primio sto hiljada rubalja, kao prilog za srpsku vojsku. Deo novca je očigledno bio sklonio na stranu i tek pred kraj života se setio da ruskom caru vrati dug. Ali to generalu Vrangelu i brojnim carskim oficirima, posle revolucije izbeglim u Jugoslaviju, nimalo nije smetalo da Pašića oplaču kao svog najvećeg prijatelja i zaštitnika.

Osim Španije, Rumunije, Bugarske i Jugoslavije, sve evropske zemlje brzo su se pomirile sa novim odnosom snaga u Rusiji. Jugoslovenska kraljevska vlada izgovarala se opasnošću od neposredne boljševičke komunističke propagande, što su čak i građanski komentatori osporavali, navodeći primer Velike Britanije i drugih

BALKANDOWNLOAD

razvijenih industrijskih zemalja koje se nisu bojale da se njihov vrlo brojni proletarijat ne zarazi opasnom ideologijom, nasuprot našim pretežno seljačkim masama, koje ni u Rusiji nisu bile na strani boljševika.

Glavni urednik *Nove Evrope* Milan Ćurčin video je za Jugoslaviju jedino mesto – prijateljskog posrednika između ruskog Istoka i zapadnih naroda – u prilog mira u Evropi i sreće celog čovečanstva: „Pašićevi učenici i šegrti kao slepi miševi na svetlosti, lupetaju krilima i praznim glavama o zidove, i desno i levo, ne znajući gde da se zaustave. Jedan kuca na vrata Musolinijeva, drugi se u Budimpešti raspituje da li im treba pošteno susedstvo, treći muči muku kako da obnovi posrnuli 'prestiž' u Albaniji; pred braćom Čehoslovacima, predsednik naše skupštinske delegacije misli da treba da istakne srdačnost i želju za što većim prijateljstvom, time što će izdvojiti Rusiju iz misli i srdaca sviju nas. I nema nikoga, ni od opozicije, da tresne pesnicom o sto i da podvikne: držimo se glavnoga druma – prvo sa Rusijom i sa Rusima, a onda i sa svima ostalima!"

Između dva rata službena linija Kominterne često je bila u neskladu sa spoljnom politikom sovjetske vlade. Ratoborni poziv na svetsku revoluciju i rušenje buržoaskih vlada i režima kosio se sa željom nove države da konsoliduje svoj međunarodni položaj, makar po cenu javnog nemešanja u unutrašnje stvari drugih država.

Srpski poslanik u Petrogradu u vreme izbijanja revolucije bio je poznati reakcionar, kasnije eksponent domaćeg fašizma, dr Miroslav Spalajković. Otvorenim neprijateljstvom prema novoj vlasti zatvorio je sebi sva vrata, doprinevši tako prekidu državnih odnosa. Odmah posle povratka u Beograd, svoju mržnju sročio je 1919. u brošuru *Drama Rusije*: „Pred mojim očima stalno je bila slika kaveza u kome su bili zatvoreni zverovi. Jednoga dana, svi su zverovi pobegli iz kaveza, jer su ih ludaci i zločinci pustili da izađu i sad bi zverove trebalo vratiti u kavez, što je vrlo teško. Ili ih poubijati, što je nemoguće, jer ih ima mnogo! U tome je tragika svake revolucije, a naročito ruske." Spalajković okrivljuje predsednika privremene vlade Kerenskog da nije bio na visini istorijskog zadatka, kad je gotovo bez otpora dozvolio da na vlast dođu „skitnice, lumpen-proletarijat, svakakva fukara – oligarhija degenerika, samozvana i apsolutna vlada neznanja, lenjosti, poroka i zločina. Diktatura najnižih čovekovih strasti."

On čak s neskrivenim ponosom ističe kako je, pre izbijanja revolucije, predložio ministru unutrašnjih poslova privremene vlade Miljukovu da pohapsi sve boljševike, jer „sipaju otrov u dušu

BALKANDOWNLOAD

lakovernog ruskog naroda“, a da mu je ovaj prezrivo uzvratio: „O, kakav ste vi reakcionar! Vi zaboravljate da smo mi u revoluciji. Ovo je sloboda!“

Spalajković je Lenjina nazivao dalaj-lamom Sovjetske Rusije i s njim je prvog januara 1918. došao u žestok sukob, kada je, s grupom diplomata, išao da preda protestnu notu povodom hapšenja rumunskog poslanika Dijamondija: „U predsoblju smo poskidali svoje bunde“, pričao je posle Spalajković. „Tu je bilo jedno dvadesetak boljševičkih bandita, naoružanih kao pravi razbojnici. Posle dođoše Lenjin i Salkind, pomoćnik ministra vojske Trockog, koji je bio u Brest-Litovsku. Pozdravismo se sa Lenjinom i sedosmo. Njega sam i ranije spazio, kad je harangirao masu. Tip mongolski, s ispalim jagodicama. Velikog čela. U njegovim rečima, bilo je prilično cinizma koji me je uzrujavao. Onda meni prekipe. Ustadoh i udarih rukom po stolu: ’Dosta s lažima, izdajniče! Vi vodite ruski narod u nova poniženja, u nove sramote. Ja vam otvoreno kažem da zaslužujete da vam se pljune u lice. Eto, kakvi su vaši principi! Ako uopšte u sebi imate ruske krvi, ako štogod osećate za čast i dostojanstvo ovog naroda, uštedite mu ovu ljagu. Oslobodite tog čoveka koji je saveznik.’ Sve su se diplomate poplašile. Posle smo čuli da su stražari, kad su čuli viku, hteli da upadnu. Sutradan je, međutim, Dijamondi pušten.“

Rasturanje Jugoslavije

Članovi srpskog poslanstva u Rusiji gnušali su se i ograđivali od ponašanja i postupaka Spalajkovića. Specijalni delegat Radoslav St. Jovanović štampao je kao knjigu svoj memorandum ministru spoljnih poslova Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca *Zašto sam i kako bio i ostao u Rusiji od 1913. do 1923.*

Još prilikom polaska na put predsednik vlade Nikola Pašić upozorio ga je da je Spalajković ništarija, ali da vlada jednostavno nema boljeg čoveka za to mesto. Jovanović se osećao obaveznim da „naciju“ obavesti da je Spalajković kriminalni tip, varalica i špekulant, koji ga je na pravdi boga proglasio za boljševika, iako je on samo „revoluciju vatreno želeo i u njen sveočišćujući oganj iskreno verovao. Ona je svojim teškim maljem, jednim udarcem, udarom samog groma i Boga, u paramparčad razbila staru egipatsko-Haldajsku satrapiju.“

BALKANDOWNLOAD

Potpuno je razumljivo što moralne osude Oktobarske revolucije od strane ovamo izbegle velike belogardejske kolonije nisu mogle da dobiju širi odjek u zemlji gde su kraljeubistvo, pljačke, nasilje, krvave bune i ratovi tradicionalni i jedino prihvaćeni oblik političkog života i gde nema uglednog čoveka koji dobar deo svog veka nije proveo u apsani ili na određeno vreme bio prognan iz svoje domovine. Niko nije primetio knjižicu, izdanu 1919. u Šapcu, *Ubistvo ruskog cara, carske porodice i njihove svite*. U njoj se, pozivajući se na službene dokumente nove sovjetske vlasti, opisuje kako je u trpezariji jedne gospodske kuće u Jekaterinburgu 30. jula 1918. oficir Crvene armije Jurovski pročitao grupi naročitih zatvorenika akt da se „neprijatelj približava i da moraju biti streljani". Carica i njena starija kćerka nisu stigle da se prekrste, a plotun ih je sve pokosio. Ranjeni su dotučeni kundacima i bajonetima. Metlom su razgrnute lokve krvi i zasute peskom. Mrtva telesa carske porodice prebačena su s dve zaprege do unapred iskopane rake. Potom izvađena, polivena benzinom i gurnuta u jednu šahtu, u koju je bačena bomba. Oko šahte videli su se ostaci nagorelih krpa i dosta razbacanog i iskidanog nakita. Bisernih ogrlica i raznovrsnog prašnjavog i čađavog dragog kamenja. Dijamanata, brilijanata i smaragda. Jedan vojnik Crvene armije iskreno je pretpostavljenima priznao da je ostvario svoj životni san. Pipao je, makar mrtvu, caricu. Očekivano zgražavanje nije izazvalo ni beogradsko izdanje izveštaja belog generala Denjikina *Zločini boljševika u Rusiji*. Kako bez ikakvih obzira i sažaljenja hapse sve sumnjive pripadnike poraženih klasa, upadaju u njihove stanove i odnose odelo, rublje, ordenje, srebro i zlato. Crveni gardisti šepure se okićeni ukradenim ordenjem i lentama i ismejavaju zatvorene generale. Teraju ih da stružu drva, čiste sobe, kuhinje. Peru sudove, nužnike, pomijare, bez lopate, metle i krpa. Nazivaju ih svinjama, psima, medvedima, i prete im da će ih ošuriti u vreloj vodi, a onda prebaciti u hladnu – da umru u što jezivijim mukama.

U proleće 1922. godine u Đenovi je održana evropska mirovna konferencija. Jugoslovensku delegaciju predvodio je ministar spoljnih poslova Momčilo Ninčić, koji se 11. maja, u restoranu đenovskog hotela *Profino-Kulm* tajno, u četiri oka, sreo sa sovjetskim ministrom Čičerinom. O tom susretu apsolutno nikad ništa nije objavljeno, ali je sačuvan Ninčićev izveštaj predsedniku vlade Nikoli Pašiću.

Čičerin je dvočasovni razgovor počeo poverljivim informacijama koje ima, kako se u Beogradu protiv Sovjetske Rusije, sa Vrangelovom „belom gardom", sprema vojna akcija. On je čuo da postoje tri struje: jedna hoće za novog cara u Rusiji Velikog kneza Kirila, druga Nikolaja

BALKANDOWNLOAD

Nikolajeviča, a treća Aleksandra Karađorđevića. Ninčić je to odlučno negirao i prijateljski upozorio sovjetsku vladu da ne naseda takvim pričama, koje šire razni osvedočeni neprijatelji jugoslovenske države: „Naš kralj sve kombinacije sa njegovom kandidacijom na ruski presto smatra ludim i neozbiljnim. Pred njim se o tome ne sme ni da govori." Pored toga, Pašić je, pri polasku u Đenovu, zamolio Ninčića da Čičerina podseti na korektno držanje jugoslovenske vlade u vreme građanskog rata u Rusiji: ono odeljenje koje se protiv boljševika borilo u Arhangelsku učinilo je to na zahtev Engleza i bez dozvole vlade u Beogradu i čak je komandant te jedinice uspeo da tako udesi da Srbi nikako ne pucaju na Ruse.

„Između nas i sovjetskog režima ima jedna politička provalija", dodao je Ninčić, „ali u glavu našeg naroda ne bi moglo da uđe da mi spremamo rat protiv Rusa, jer su boljševici za nas Rusi koji idu pogrešnim putem, ali koje naš narod ne može da mrzi, jer su to, ipak, Rusi!"

Na to mu je Čičerin pokušao objasniti kolika je zabluda verovanje da je carski režim bio veliki prijatelj Srba. Tačno je nešto drugo: taj režim je bio eksploatatorski i nemilice je iskorišćavao sve svoje prijatelje i među njima širio korupciju.

„Zatim smo govorili o našim komunistima", piše dalje Momčilo Ninčić. „Rekao sam mu da kod nas postoji opšte uverenje da su teroristička akcija i atentat na našeg vladaoca bili smišljeni i naređeni od Rusije. On (Čičerin) je to odbio, jer su njihova vlada i Treća internacionala protiv individualnih terorističkih akcija. Rekao sam mu, šefovi komunističke partije kod nas su mladi i neozbiljni ljudi, pa komunističku partiju kao svoje oruđe upotrebljavaju svi oni koji iz raznih, najviše reakcionarnih pobuda, hoće da ruše našu državu. Čičerin to nije poricao i interesantno je da ništa nije reagovao na moja objašnjenja o Zakonu o zaštiti države."

U svom govoru u beogradskoj Narodnoj skupštini 25. jula 1922. ministar Ninčić je objasnio da je glavni problem Đenovske konferencije bilo pitanje privredne obnove Rusije i napori kako da se nešto hitno preduzme, „uprkos postojanja sovjetskog režima". Podsetio je na Lenjinove reči da su boljševici bili u Đenovi s namerom da zaključe dobar pazar, nemajući šta da drugima ponude u razmenu. Prirodno, to je rezultiralo i neuspehom cele konferencije.

„Kao privredno slične zemlje, mi ne možemo očekivati veliki razvitak ekonomskih veza", dodao je Ninčić. „Iste potrebe imamo za industrijskim uvozom sa strane i istu robu imamo da ponudimo svojim

BALKANDOWNLOAD

kupcima. Privredno obnavljanje Rusije za nas je važno kao za člana evropske zajednice. Sem toga, mi ne možemo zaboraviti i ostati ravnodušni što u ovom trenutku umiru od gladi milioni ruskog naroda, koji mi toliko volimo. Pri svemu tome, naš stav prema Sovjetskoj Rusiji ostaje isti, kao i pre Đenovske konferencije. Nikakvo mešanje u ruske unutrašnje stvari! U tom pogledu, mi smo uvek držali striktnu neutralnost i držaćemo je i ubuduće. Mi nismo učestvovali u bojkotu ni u vojnim ekspedicijama koje su karakterisale evropsku politiku prema Sovjetskoj Rusiji. Ni sada naša zemlja nikad neće biti središte jedne akcije, koja bi se vodila ma i protiv Sovjetske Rusije."

Nasuprot drukčijim i taktičkim istupima, izgleda da je sličnog mišljenja intimno bio i lukavi i zagonetni radikalski prvak Nikola Pašić. On je tražio da se u Moskvi makar instalira jedna jugoslovenska „opservaciona tačka". Posle njegove smrti objavljena je izjava koju je mnogo ranije dao uredniku *Politike* Andri Milosavljeviću: „Mi nismo protiv Rusa, to oni i sami znaju. I niko u Rusiji neće verovati da ćemo mi ma štogod uraditi protiv ruskog naroda. Ali smo mi, isto tako, svesni i dužnosti prema našem narodu. Prvo imamo da uredimo svoju kuću, pa onda da mislimo na druge stvari."

Dok su stranački prvaci pomno osluškivali glas nezadovoljnog naroda, koji je želeo da i dalje kroz istoriju ide zajedno sa braćom Rusima, i pozivali se na vezu po krvi, tradiciji i zajedničkim interesima, Dvor je nepopustljivo držao do svoje sentimentalne veze sa carskom Rusijom. Kralj Aleksandar je vaspitan u petrogradskom Paževskom korpusu, a njegova sestra bila je udata za ruskog kneza, koga su ubili boljševici. Na teritoriji Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca bilo je oko 30.000 ruskih izbeglica, pa je vlada ponekad bila prisiljena i da suzbija njihov uticaj i favorizovanje, a pogotovu ofanzivnu delatnost generala Vrangela prema Sovjetskoj Rusiji. Uz izvesne prolazne simpatije, boljševicima se nikada do kraja nije verovalo, pošto je bilo vrlo rasprostranjeno uverenje da oni stoje u pozadini terorističke organizacije VMRO, akcija hrvatskih separatista i komunističkih poziva na ustanak i razbijanje jugoslovenske države.

Ipak, nisu prekidani službeni kontakti između jugoslovenskih i sovjetskih zvaničnika. Poslanik u Berlinu Živojin Balugdžić sreo se, recimo, 1924. sa sovjetskim ministrom Čičerinom. Dve zemlje su bile potpisnice Pariskog pakta, kojim se narodi Evrope odriču rata kao sredstva za regulisanje svojih sporova, kao i Konvencije o nenapadanju. Jugoslavija je podržala ulazak Sovjetskog Saveza u ženevsko Društvo naroda, a novi boljševički ministar spoljnih poslova Maksim Litvinov

BALKANDOWNLOAD

javno je osudio Marseljski atentat na kralja Aleksandra, kao delo međunarodnog zla i terorizma.

Paralelno s tim, održavani su brojni neformalni kontakti. U julu 1927. jedna grupa naših studenata iz Praga, uglavnom tehničara, putovala je u Rusiju po odobrenju jugoslovenskih vlasti. Doktor Branko Gavela je, s urednim jugoslovenskim pasošem, išao u Moskvu kao specijalni gost na proslavu Hudožestvenog teatra. A kad je s jednog beogradskog tavana na prodaju ponuđen jedan Puškinov rukopis, predusretljivo se intervenisalo, preko sovjetskog ambasadora u Parizu, da ta dragocenost pripadne Centralnom muzeju umetničke literature, kritike i publicistike u Moskvi.

Isto tako, nije ništa spominjao o priznanju njihove države s naše strane. Međutim, od Beneša je to baš tražio!

Narodni komesarijat za inostrana dela Sovjetske Rusije nastojao je još 1924. godine da dođe do uspostavljanja diplomatsko-političkih odnosa s Jugoslavijom, a Kominterna je, istovremeno, na svom Petom kongresu donela proglas o nužnosti razbijanja „privremene“ jugoslovenske države.

Lično pismo komesara G. V. Čičerina novom jugoslovenskom ministru spoljnih poslova dr Vojislavu Marinkoviću doneo je niko drugi nego jedan od komunističkih prvaka Triša Kaclerović, koji je u Moskvi prethodno učestvovao u usvajanju ofanzivnih, razbijačkih odluka Kominterne. Strani diplomati mnogih zemalja dolazili su u neprijatnu situaciju da od sovjetskih narodnih komesara slušaju izjave kako SSSR želi prijateljske odnose, dok je Kominterna brujala da su njihove buržoaske vlade „avangarda u jurišu na prvu zemlju socijalizma“.

Iako je kralj Aleksandar Karađorđević bio zakleti neprijatelj SSSR, on se nikada nije spremao ni za kakav kontrarevolucionarni rat. Naprotiv, s najvećim uvažavanjem raspitivao se o sovjetskoj spoljnoj politici, kao što se i Čičerinov pomoćnik M. Litvinov interesovao koji su pravi ciljevi Šestojanuarske diktature, ne verujući da ona ima bilo kakve veze sa eventualnim antisovjetskim planovima niti je priprema za definitivni obračun sa komunistima u Jugoslaviji.

Svi su se morali složiti da su vatrene parole o opasnim pretnjama i neprijateljskom međunarodnom okruženju SSSR, više namenjene unutrašnjoj nego spoljnoj upotrebi. Čak ni sovjetski zvaničnici to nisu krili: „Agitacijom o neposrednoj ratnoj opasnosti, mase se disciplinuju i slušaju“!

BALKANDOWNLOAD

Krležin Lenjin od šećera

Književnik Miroslav Krleža stigao je u Moskvu 1925. godine. Ostao je nekoliko meseci i o svom boravku napisao je knjigu *Izlet u Rusiju*.

Moskva je za njega bila dobro razrađena kovačnica lenjinizma. Skroz lenjinizovana: „Lenjin u dinamičnoj pozi, sav se propeo, ponijet temperamentnim gestom, kao stjegonoša i burevjesnik, kao admiral na pramcu galije, kao predvodnik gomile, koja hipnotizovana prati svaku njegovu riječ."

Na Krasnoj ploščadi (Crveni trg), ispred Senatske kule: „Lenjin, žut, balzamiran, u staklenom sanduku, sa riđom bradicom u običnoj proleterskoj ruskoj rubaški, sa stisnutim pesnicama i pritajenim ironičnim osmjehom oko usana, taj Lenjin, voštan, nepomično mrtav."

Ipak, Krleža registruje prisustvo živog Lenjina na svakom koraku. Po „slastičarnicama od čokolade ili krema, a torte i kolači ispisani su citatima iz njegovih djela. U trgovinama cvijeća, on je sastavljen od crvenih i bijelih cvjetova, po knjižarama, on je naslovni list knjige, a po bazarima – igračka. Djeca slažu 'puzzle', na kojima je komponovan život Lenjina, od gimnazijskih dana kada su mu objesili brata do historijskih revolucionarnih mitinga na moskovskoj Teatralnoj ploščadi. Po trafikama i filatelističkim dućančićima, on je slijepljen od maraka, a na kalendarima banaka, cjenovnicima kavana i trgovina, on prijeti kapitalu uzdignutom desnicom ili mitinguje pred nepreglednom masom o državnom kapitalizmu i prelaznoj Novoj ekonomskoj politici (NEP). Po trgovinama sukna, on je komponovan od raznobojnog sukna, po restoranima on je vinjeta na butelji, a po brijačnicama on je medaljon od mrtve kose. Lenjin je sastavljen od potkova i od čavala, od masti i voska. On je razglednica i mjenica, obligacija, reklama i partijski program."

I Krležin prijatelj August Cesarec otišao je u Mauzolej na Crvenom trgu da se pokloni senima Lenjina: „Kroz staklo je vidna glava. Ruke. Prekriveno tamnom tkaninom, tijelo je gotovo neprimjetno, samo neki nejasni bas-relief. Na prsima u zapučku smeđe bluze, srebri se i crveni orden, nazvan imenom istog čovjeka, koji tu leži u sarkofagu. Žuta, posušena kao pergament, bez pokreta, bez krvi, bez života je glava, koja leži malo uzdignuto na tamnom dušeku. Bez života je ta glava, to lice. No ono ipak živi, nadživjevši sebe."

Posle dužeg boravka u Sovjetskoj Rusiji, Cesarec je 1937. godine u Zagrebu konspirativno objavio popularnu knjigu *Današnja Rusija*, kao

BALKANDOWNLOAD

utiske tobožnjeg američkog građanina V. Kornelija.

Bio je u Moskvi dve godine ranije. Baš u vreme atentata na vođu lenjingradskog proletarijata Kirova. Opisujući opštu nacionalnu žalost za njim, nije mogao ili nije hteo pretpostaviti da je to samo signal za početak bezobzirnog Staljinovog obračuna sa svojim dojučerašnjim saborcima i istaknutom starom boljševičkom gardom.

„Crvena Moskva se prerušila u crninu!“, napisao je.

Cesarčeva knjiga imala je naglašeni propagandni karakter i u njoj, pored ostalog, piše da do dugih redova ispred moskovskih prodavnica ne dolazi zbog oskudice robe, već zbog naglog porasta kupovne moći građana. Plate stalno rastu, a cene padaju, čime se, zaista, ne može pohvaliti nijedna druga zemlja sveta. Čak i prosjaci i besprizorni su, kako ističe Cesarec, dobro odeveni. U toplim, debelim kožusima. Ako je verovati toj napadnoj ideološkoj bajci, u Moskvi uopšte nema pijanaca, kafane su retke, i njihovu raniju ulogu potpuno su zamenile biblioteke, knjižare i antikvarijati: „Velike naklade knjiga i brošura rasprodate su prije negoli bi se drugdje, u kojoj krčmi, ispio jedan vinski podrum.“ Prostitucija je takođe ukinuta, a prostitutke su se izdigle s uličnog pločnika i postale vredne radnice i graditeljke socijalizma!

Pozdravljajući radikalni raskid s preživelim i starim, Cesarec zadovoljno govori kako su crkve lišene svojih crkvenih obeležja, krstova i zvona, ikonostasa i ikona, i pretvorene u antireligiozne muzeje, bioskope, prodavnice, zajedničke stanove ili domove oslobođenih žena. Seksualni odnosi oslobođeni su suvišnih stega, kao što su ljubav ili brak, što su najčešće bila druga imena za prikrivenu prostituciju i paklene muke bračnih drugova. Žena je oslobođena kućnog zatvora, ali glupe su sve tvrdnje da to vodi slomu morala i porodice uopšte. Cesarec u svojoj knjizi ne ulazi opširnije u opisivanje tada već malo ukroćene proleterske ljubavi, iako je svakako vrlo dobro znao da je plenum Kominterne još 1924. godine usvojio odluku da je svetska revolucija nemoguća dok se ne ukinu poslednje porodične stege. Moskovska *Pravda* je tada pozdravljala mnogoženstvo u Rusiji. Prilikom popisa stanovništva, dešavalo se da po dve ili tri žene svojim suprugom označavaju istog muškarca. Po novom proleterskom moralu, komunistkinje su bile dužne da izađu u susret seksualnim potrebama svojih partijskih drugova, a kategorija ljubavi bila je prezrena i odbačena kao nešto dekadentno, iracionalno i suprotno dijalektičkom materijalizmu.

Na proslavu desete godišnjice Oktobarske revolucije, među brojnim evropskim intelektualcima, na poziv sovjetske vlade odlaze direktor *Politike* Vladislav Ribnikar, književnik Dragiša Vasić i vajar Sreten

BALKANDOWNLOAD

Stojanović.

U knjigu utisaka lefortovskog „Izolatora“, koji će vrlo brzo postati vrata pakla za veliki broj jugoslovenskih komunista i kome će Karlo Štajner posvetiti potresne stranice, Vasić će hladno zapisati „aps-aps“, uz dodatak „očaran sam“. U Sovjetskoj Rusiji on je dobronamerno tražio neke svoje, čudne i nepristupačne „crvene magle“. Zato i *Utiske iz Rusije* zaključuje, gogoljevski, s dosta patosa: „Gde bi se rodili divovi, nego u Rusiji, u kojoj jedino imaju gde da se razmahnu. Gde bi se rodile velike ideje, nego u Rusiji, koja je beskrajna.“

I Dragiša Vasić je bio na paradi na Crvenom trgu: „Desno od nas, privremeno drveni mauzolej Lenjina. Na njemu Staljin, Buharin, Kalinjin, Enukidze, Vajan Kutrije, Klara Cetkin, Kotov, Krupska, Vorošilov, Bućoni. U šestorednim povorkama nastupali su crveni talasi. Beskrajni su. Kao u snu, usred mlazova magle i reflektora, krasnoarmejci na konjima čine se kao Donatelove Gatemelate, a beskrajna, nemirna crvena reka huči kao u poplavi.“

Sreten Stojanović je u *Impresijama iz Rusije* prihvatio Vasićevu opasku da naslov komada *Metež* u nekom moskovskom pozorištu najpotpunije izražava tadašnje ruske prilike: „Državom upravlja Staljin, u odelu od vojničkog sukna i čizmama, i Buharin, u rubaški. Staljin je organizator, Buharin ideolog. Oni su jasni u govorima, oni su napredni, oni dišu s narodom, a kad narod pretera, oni ga dovedu u razum. Metež je vanredno dobra reč, kada pogledate društvena raspoloženja. Dok se komunisti žene sa devojkama iz aristokratskih kuća, dok raniji bogataši i njihova deca postaju vatrene pristalice režima, dotle se drugi sklanjaju od života, žive u postu i molitvi. Dok se u ranijim besposličarima probudila životna energija, koju ni sami nisu znali, i odobravaju režim, dotle se, po pričanju komunista, nailazi na stare radnike koji u momentima ogorčenja pričaju da je za vreme cara sve bilo bolje.“

Od Ribnikarovih par tekstova u *Politici* nije mogla ispasti knjiga. Očigledno mu pisanje nije bilo jača strana. Pored toga, u Sovjetskom Savezu je doživeo neverovatne stvari. Rusi su baš u njemu videli pravu šansu i uspeli su da ga na brzinu u Moskvi ožene jednom spretnom obaveštajkom GPU-a.

Snužden, potpuno u klopci, vratio se u Beograd, po dogovoru, sam. Bio je gotovo pred samoubistvom. Glavni *Politikin* bos Čika Diša je, slutećи zlo, naredio novinarima da ga na smenu, kako znaju i umeju – razonode i oraspolože.

Tek mnogo kasnije postaće razumljive Ribnikarove tadašnje brige. A izgledalo je kao da se ništa nije dogodilo. Na unapred zakazanoj

BALKANDOWNLOAD

njegovoj svadbi sa Stanom Đurić, Beograd nikad pre ni posle toga nije video toliko frakova i cilindara. Mladenci su se vozili u kraljevom automobilu.

Ribnikarova „ruska žena“ pojavila se iznenada, kad je to njenim poslodavcima odgovaralo i trebalo, u poslanstvu Kraljevine Jugoslavije u Berlinu, pa je delegacija *Politike* na najvišem nivou morala da ide da je ubeđuje da se časno povuče.

Međutim, Ribnikar je ubuduće bio stalno na usluzi sovjetskoj agenturi. On je poslao Zorgeovog pomoćnika Branka Vukelića u Tokio, kao dopisnika *Politike*, pomagao je Mustafu Golubića i Pavla Bastajića, a u njegovoj vili donete su ključne odluke rukovodstva KPJ.

Nikad, razumljivo, nije službeno razgraničeno da li je Dragiša Vasić rat proveo i poginuo od ustaša 1945. godine kao sovjetski obaveštajac u štabu Draže Mihailovića ili kao njegov stvarni politički savetnik i pomoćnik. Dok se on, s razbijenim četničkim grupicama, povlačio kroz Bosnu prema zapadu, njegova žena Natalija je u oslobođenom Beogradu posetila Aleksandra Rankovića. On joj je čvrsto obećao da će Dragiši nova vlast, iz tajanstvenih viših razloga, progledati kroz prste. Neposredno posle toga stigla je vest o njegovoj smrti.

Tako ispada da na pompeznoj špijunskoj regrutaciji u Moskvi 1927. godine, na kojoj su se našli Ribnikar, Vasić i Stojanović, jedino Sreten Stojanović nije stekao dovoljno poverenje da uđe u sovjetsku službu. Ili, možda, ni on nije proživeo mirno ceo svoj vek kao običan vajar!?

Čak je i Milan Stojadinović, dok nije došao na vlast, bio za uspostavljanje diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije sa SSSR. U tekstu u *Politici*, on je to 6. januara 1934. objasnio: „Sve se više uviđa da boljševizam nije roba za izvoz. Štaviše, mesto proklamovanog internacionalizma, vidimo kako sve više izbija jedan ruski nacionalizam, koji pod svemoćnim boljševičkim diktatorom Staljinom ne izgleda mnogo drukčiji – bar u inostranim odnosima – od onoga u doba samodršca, imperatora sverosijskog Nikole Drugog.“

„Ruka Rusiji“ bila je omiljena politička parola u međuratnoj Jugoslaviji, a na moskovske procese službeno se gledalo baš onako kako su tumačeni u moskovskoj *Pravdi*.

Jedva da je ko čitao i ozbiljno shvatao različite profašističke pamflete, kao što je, recimo, bio prevod knjige *Gog* italijanskog pisca Đovanija Papinija, kome je Lenjin neposredno pred smrt „poverio“ svoje velike tajne: „Krdom od sto miliona životinja nije moguće upravljati bez policije, bez kandžije, bez tajne policije, terora, vešala, bez vojnog suda, bez tamnice i mučenja. Mi smo samo promenili ljude koji su na ovom

BALKANDOWNLOAD

istom načinu gospodovanja i upravljanja osnovali svoje gospodstvo. Ljudi nisu ništa drugo nego strašljive zveri koje druga nemilosrdna zverka, ne birajući načina, mora da ukroti i vodi. I pošto su zveri slične kriminalnim tipovima, svaka vlada mora nastojati da svoju domovinu, svoju državu, što pre pretvori u jednu veliku tamnicu. Ne podnosim mužike. Mrzim seljake koje su onaj razmaženi, slabi Turgenjev i onaj farisej Tolstoj toliko idealizovali. Oni su sve ono što ja ne mogu da podnesem i što ne trpim – što mi se gadi – prošlost, vera, religiozna glupost, zaostali ručni rad."

Tek je knjiga jednog časnog čoveka, kao što je Andre Žid, izazvala prve nedoumice, bez obzira na to što je on u *Povratku iz Rusije* istovremeno pun ljubavi i bojazni. Ne odlazi dalje od primedbi na račun krajnje sužene slobode mišljenja i slepog pridržavanja „generalne linije". Ali upravo Žid je, pre polaska na sahranu Maksima Gorkog, rekao: „Ako bi trebao moj život, da bi se obezbedio uspeh SSSR, dao bih ga smesta." Upregnut je ceo kominternovski propagandni aparat, štampano je more članaka, brošura i knjiga, ne bi li se dezavuisao. Umesto iznošenja bilo kakvih argumenata, osporavan je isključivo Židov moralni integritet – „neodgovornog, rafiniranog dekadenta, razuzdanog individualiste i, pre svega, pedera!"

Židov dobronamerni strah za sudbinu i mogućnost ostvarenja opšteg humanističkog ideala podstakao je njegovog umnog kolegu i prijatelja Romena Rolana da za *Povratak iz Rusije* izjavi da je to „loše, osrednje pisana knjiga, površna, detinjasta i protivurečna". Sve to, samo zato što Žid nije Gorki da se zanosi „vrlinom ćutanja i prećutkivanja": „U mojim očima postoje važnije stvari nego što sam ja, važnije nego što je Sovjetska Unija, a to su – čovečanstvo, njegova sudbina i kultura." Međutim, zajedljiva procena da je štampana najbolja lektira za oficire generala Franka nije mnogo obesnažila dijagnozu o začecima društva pod vođstvom nove aristokratije, formirane ne po zaslugama, ličnoj vrednosti, pa čak ni poreklom i rođenjem, već po slepoj poslušnosti i beskičmenosti.

Slično je u Moskvi prošao nemački revolucionar i pisac Ernst Toler. Iznenada se u *Pravdi* pojavio tekst da je kontrarevolucionar i glavni krivac za slom Bavarske republike (1918). Nije mogao da poveruje, pa je jedan od boljševičkih vođa Radek morao da ga upozori da nije shvatio neke suštinske stvari:

„Ne smete to uzeti tragično. Ovde čovek lakše može doći do imena kontrarevolucionara, nego prostitutka do ljubavnika."

Sam Radek će to ubrzo najbolje potvrditi vlastitim primerom!

BALKANDOWNLOAD

Ciliga – prvi Jugosloven u Staljinovom Gulagu

Generalni sekretar KPJ Milan Gorkić u pismu predstavniku naše partije u Kominterni Grguru Vujoviću, iz decembra 1933, javlja da je na adresu Ciliginih rođaka u Mostar stiglo pismo Cilige, Dedića i Dragića iz Jenisejska, u kome oni poručuju da se nalaze u zatvoru, da im je užasno, gladuju, i traže da im se na adresu „Jenisejsk, post restante" šalju novac i paketi. Gorkićeva naredba je da se dalje takva prepiska spreči, jer među komunistima izaziva nepotrebnu zabunu i komplikacije.

Ante Ciliga je rođen 1898. godine. Kao student pristupio je hrvatskim socijaldemokratima. Jedan je od organizatora ustanka istarskih seljaka protiv italijanskih vlasti u Proštini 1920.

Sklonio se u Zagreb, gde postaje član KPJ. Bio je sekretar PK KPJ za Hrvatsku, urednik *Borbe* i član takozvanog Zagraničnog biroa. Učestvovao je u velikoj polemici koja je na stranicama partijske štampe vođena o nacionalnom pitanju između Sime Markovića, Đuke Cvijića, Moše Pijadea, Rajka Jovanovića, Dragutina Gustinčiča, Živote Milojkovića, s tezom da su Srbi, Hrvati i Slovenci tri nacije koje će se stopiti u jednu. Tražio je federativno uređenje Kraljevine SHS, pregovore i saradnju sa Stjepanom Radićem. Nije dovodio u pitanje postojanje jugoslovenske državne zajednice, ali se zalagao za stvaranje zasebnih nacionalnih vojski.

Zastupao je KPJ u Balkanskom birou Kominterne u Beču. Otišao je u Moskvu u jesen 1926, prisustvovao VII proširenom plenumu IKKI i približio se trockističkoj opoziciji. Sa nekim Kovaljevom sastavio je trockističku rezoluciju „41". Profesor na KUNMZ-u bio je do marta 1930, kad je uhapšen i deportovan, najpre u Verhnjeuraljsk, a zatim u Irkutsk. Uspeo je da dokaže italijansko državljanstvo i s pasošem, dobivenim od ambasade Italije u Moskvi, legalno napusti SSSR u decembru 1935. godine. Živeo je jedno vreme u Parizu. Iako je naš partijski organ *Proleter* pisao kako se Ciliga slobodno šetka po Jugoslaviji sa sinom Trockog Sedovom, on je uhapšen već na granici u septembru 1937, sproveden u beogradsku Glavnjaču i posle dva meseca istrage proteran iz zemlje. Sarađivao je u zagrebačkom časopisu *Nova Evropa*, u kome se i ogradio od odlomka koji su iz rukopisa njegove knjige *Devet godina u Sovjetskoj Rusiji* neovlašćeno objavile *Novosti*, izostavljajući sve njegove pozitivne

BALKANDOWNLOAD

utiske.

U legalnom časopisu pod ilegalnim partijskim patronatom *Kultura* Ivo Baljkas je napao *Novu Evropu* što daje gostoprimstvo gospodinu Ciligi da po stranoj narudžbini blati Rusiju. Kaže da ga on dobro poznaje, s njim je sarađivao, a u februaru 1936. on mu je u Parizu u retkom nastupu iskrenosti priznao da svoju slobodu duguje fašističkoj Italiji. Kad se njegovo oslobađanje oteglo i kad se pokazalo da je intervencija italijanskog ambasadora u Moskvi nedovoljna, kao garant se pojavila vlada u Rimu. Baljkasu se čini potpuno nenormalnim da su se italijanske fašističke vlasti toliko založile za Istranina koji je u svoje doba bio osuđen na smrt zbog bune i veleizdaje, u vreme kad se ni demokratske vlade ne otimaju baš mnogo za svoje državljane – komuniste u inostranstvu. Više je nego očigledno da je Baljkas po partijskom zadatku obrađivao Ciligu i odvraćao ga da svojim ličnim slučajem „u delikatnim trenucima koje proživljavamo, neopravdano i nedopušteno ne liferuje materijal međunarodnoj ratobornoj reakciji protiv antifašističkih i pacifističkih sila u svetu“. Na to mu je Ciliga navodno rekao da on sada samo živi da napakosti Sovjetskoj Rusiji.

U čemu je prava pozadina spora vidi se bolje iz dva Ciligina polemička odgovora.

Najpre je moskovska *Pravda* u julu 1937. donela seriju članaka *Špijunska Internacionala* u kojima sve bivše komuniste i socijaliste, kritičare Staljinovog režima, proglašava trockistima i špijunima. Među njima Ciliga je označen kao vođa trockista u Jugoslaviji, špijun Italije i kraljevske jugoslovenske policije. A kako sam piše, politički i organizaciono se razišao s Trockim 1932, četiri godine pre početka moskovskih procesa, i od tada ne pripada nikakvoj političkoj stranci ili grupi. Dva meseca posle napisa u *Pravdi*, protiv njega su se pojavila još dva isto intonirana napada u Parizu i Zagrebu. *Proleter* je alarmirao jugoslovensku policiju što ne hapsi tog „agenta Trockog na Balkanu“, što spava i hapsi samo „komuniste staljinske frakcije“. Ta denuncijacija pokazala se neosnovanom i on je oslobođen.

Ciliga je negirao da je u Italiji osuđen na smrt, pa čak i na bilo kakvu blažu kaznu. U vreme proštinske bune, na vlasti je još bio demokratski režim, istraga protiv njega je posle izvesnog vremena obustavljena. Pored toga, u Italiji je tada proglašena opšta amnestija. Prema tome, nije bilo nikakvih prepreka da kao neosuđen italijanski državljanin dobije pasoš. Nije ga dobio tek u Rusiji, u sibirskom zatočenju, već je s njim živeo mnogo ranije u Beču kao član Balkanskog biroa Kominterne. Pre polaska u Moskvu 1926. godine, tu ga je obnovio u italijanskoj ambasadi.

BALKANDOWNLOAD

Bilo je na snazi pravilo da se komunisti služe pasošima svoje zemlje sve dok imaju mogućnosti da ih legalnim putem dobiju. Ciliga napominje da je njegova celokupna prepiska (pedeset telegrama i dva-tri pisma) sa poslanstvom Italije u Moskvi kontrolisana, otežavana i sprečavana od strane organa GPU. U njoj nema ništa nepoznato, sporno i kompromitujuće. Italijanski pasoš dobio je u jesen 1934. bez ikakvih političkih uslova, iako na osnovu odluke Ministarstva unutrašnjih i spoljnih poslova.

GPU i moskovska vlada takav rasplet nisu očekivali i obratili su se ambasadi s predlogom da se Anti Ciligi oduzme pasoš i da se on isključi iz italijanskog državljanstva: „On je protiv vas dizao bune i činio veleizdaje, a, pored toga, ni demokratske vlade se ne otimaju baš mnogo za svoje državljane – komuniste u inostranstvu, pa zašto to radite vi – fašisti.“ Od reči do reči te razloge posle preuzima Baljkas. Upalilo je, i italijanski ambasador daje saglasnost da se Ciligi oduzme pasoš i vrati poslanstvu, što organi GPU odmah čine. Posle toga, krajem novembra 1934, prebacuju ga iz Krasnojarska 400 kilometara dalje na sever u Jenisejsk, uz dodatnu kaznu od tri godine zatočenja. Odatle piše pisma državnom tužiocu Višinskom i italijanskoj ambasadi, ona, naravno, ne bivaju uručena i službenica pošte mu pošteno vraća novac za nerealizovanu poštarinu. Onda šalje telegram predsedniku sovjetske republike Kalinjinu i posle nekoliko dana, GPU mu iznenada saopštava da je proteran iz SSSR. Spasao se, iskoristivši mali nesporazum. Pasoš mu je bio oduzet, ali ne i državljanstvo.

Posle nemačke okupacije Pariza, dr Ante Ciliga je došao u Labin i produžio za Mostar i Zagreb, kod rodbine. Po uspostavljanju NDH, ustaše su ga 14. decembra 1941. uhapsile i poslale u Jasenovac.

Opšte uverenje je bilo: „Čovek kova i značenja jednog Cilige neće staviti na kocku svoju glavu, neće doći sada usred rata iz Pariza u Hrvatsku – slučajno ili radi neke sitnice. Takav put mogao je biti poduzet samo s nekim velikim ciljem i u nekoj krupnoj misiji. Pošto Ciliga nije došao u sporazumu s nama, znači on dolazi kao agent protivničkih sila – Moskve ili Londona. On misli da smo mi budale, koje će prevariti, ali mi znamo vrlo dobro tko je on: glavni politički agent Kominterne za Balkan, dok je Tito – glavni vojnički agent.“

Tretirali su ga prvo kao aktuelnog vođu hrvatskih komunista i starog boljševika, što je on negirao: „Nekad bilo, sad se spominjalo. Prije nego što ste se vi rodili, ja sam prestao biti komunista i to tamo gdje je bilo opasno – pod i protiv Staljina!“

Pravio je poređenja između Jasenovca i logora Kolime, Tajmirskog

BALKANDOWNLOAD

poluostrva, ušća Jeniseja i Oba, Vorkute, Pečore i Solovjeckih poluostrva, i došao do zaključka da blaža klima u Hrvatskoj traži aktivnije učešće vlasti u istrebljenju zatvorenika. Bio je svedok neshvatljivih strahota, o kojima će sasvim hladno i cinično zabeležiti: „Nikad Balkan u Zagrebu nije bio tako jak, kao u taj čas hrvatske pobune protiv Balkana"!

Kad je uspeo da ustaše uveri da nije nikakav agent, određen mu je blaži tretman, nuđeno mu je da bude glavni „kapo" u logoru i dozvoljeno da piše. Istina, zahtevano je da se mane bespotrebnih pričica o životu istarskih seljaka i pređe na nešto savremeno iz logorskog života: o velikim radovima i prevaspitavanju mase „otpadnika", ustaškim novogradnjama, fabrikama i električnim centralama. Prosaveznička struja Lorković–Vokić oslobodila ga je početkom 1943. godine.

Njegova serija članaka o Rusiji u malo anglofilskom ustaškom nedeljniku *Spremnost* naišla je na različite reakcije. Neki su tražili da se smesta obesi, neki su govorili da je to najzad prava antikomunistička propaganda, posle toliko nacističkih gluposti Ciliga je zagovarao tezu da SSSR nije nikakav div na staklenim nogama i unapređivao Staljina u rang Petra Velikog: „Kad Rusija izgleda slaba, ona je jača nego što se misli, a kad izgleda vrlo jaka, ona je manje jaka, nego što izgleda."

Odustalo se od pritiska da Ciliga da izjavu političke solidarnosti sa Pavelićevom vladom, ali je, zajedno sa Ivanom Meštrovićem, određen u ustašku „intelektualnu" delegaciju na Gebelsov Evropski kongres protiv boljševizma. Spasao se te delikatne misije i kompromitacije, uz pomoć zamenika šefa zagrebačkog Gestapoa Konrada Klasera, nekadašnjeg austrijskog komuniste i učenika Lenjinske škole u Moskvi. Klaser, koji se na kraju konspirativno predao partizanima, računao je da je i Ciliga kao on, sovjetski agent.

Čisti partijci vodili su u Jasenovcu kampanju protiv Cilige kao izdajnika Rusije i komunizma, neki stari poznanici ga nesebično pomagali, a u Zagrebu mu je dva puta uručen poziv da pređe u šumu, u partizane. Strahovao je da zbog ranijeg „trockizma" ne bude likvidiran, iako je tada vatreno prihvatao federativna načela koja je proklamovao partizanski pokret.

U knjizi *Sam kroz Evropu* (1978) Ante Ciliga je izneo neverovatan podatak da je Staljin na kraju rata pokušao da spreči obnovu jedinstvene jugoslovenske države, predloživši Paveliću, preko poverljivog kanala u Švajcarskoj, da će priznati NDH u granicama iz 1941. godine, uz dva uslova: da otvori vrata Hrvatske trupama Crvene armije i da prizna KP Hrvatske, na čelu s Hebrangom, za ravnopravnog partnera u podeli vlasti. Trebalo je da Pavelić ide na tajne pregovore sa maršalom

BALKANDOWNLOAD

Tolbuhinom, ali se predomislio i, zakratko, zagrejao za inicijativu Lorkovića i Vokića i povezivanje sa zapadnim saveznicima. I od toga je odustao, a ministre Lorkovića i Vokića streljao kao zaverenike.

Prilično narušenog vida, otišao je Ciliga iz Beča, gde se nalazio na specijalističkom lečenju, u Berlin na „studijsko putovanje i u posetu hrvatskom poslanstvu". Ne zna se tačno šta je i za koga tamo radio i šta je zapravo želeo tim samoubilačkim korakom u trenutku kad je bilo jasno da će sile Osovine doživeti poraz. On je samo napisao kako se u drugoj polovini avgusta 1944. našao u Berlinu i da je, recimo, sa Šlimanovom nećakom u Institutu Antikominterne razgovarao o Troji i Mikeni. Ispred Rusa se sa specijalnom železničkom kompozicijom hrvatskog poslanstva sklonio u Bavarsku, odakle je pobegao u Švajcarsku. Posle rata živi u Parizu i Rimu, piše za različite desničarske listove, a sam izdaje proustaški časopis *Na pragu sutrašnjice*, s motom „Konfederacija ili časan razlaz".

Svuda po svetu štampaju se nova izdanja njegove knjige *U zemlji velike laži*, koja ga je, kad se 1937. godine prvi put pojavila u izdanju pariskog *Galimara,* učinila jednim od vodećih antistaljinista u Evropi. Tu Ciliga govori o svom odlasku u Moskvu, prvim susretima sa jugoslovenskim političkim emigrantima, koji mu pričaju o strahotama staljinizma, teškom položaju ruskih radnika i seljaka i svom razočaranju u socijalizam.

Na saslušanju u Lenjingradu dr Ante Ciliga je rekao islednicima: „Došli smo u SSSR da ispitamo ovdašnje prilike i sada jugoslovensku radničku klasu hoćemo da izvestimo o našoj misiji. Ako me vi, umesto da me pustite da odem na zapad, pošaljete na istok, znajte da me nećete zaplašiti, jer znam da ću i tamo naći svoju sabraću." Sa bivšim članovima CK KPJ Stankom Dragićem (čije će poslednje dane i smrt, kad ga je NKVD bacio sa stene u more na ostrvu Sekirina Gora, ovekovečiti Karlo Štajner), Mustafom Dedićem i Stefanom Eberlingom, poslat je na Ural. Pošto su od viših instanci u Moskvi tražili da im se, posle izdržane tri godine izolacije, dopusti da napuste Sovjetski Savez, kazne su im udvostručene. Štrajkovali su glađu, a Ciliga je nožem prerezao vene: „Strašna hladnoća. Zima koja traje sedam meseci oduzima mi volju za životom. Pojaviše se prvi znaci skorbuta. Zubi i desni oboleše, a roditelji pojma nemaju gde im se sin nalazi."

„U središtu Moskve", primetio je Ciliga, „u ulici Neglina, dva koraka od Državne banke, moglo se videti kako se prostitutke u grupama šeću trotoarom. Nešto dalje, u Petrovskoj i Tverskoj ulici, bile su elegantnije prostitutke. Usred prestonice, u jednoj naročitoj kafani,

BALKANDOWNLOAD

dame koje traže avanture nalazile su muškarce koji su se prodavali. Kod Nikitskih vrata, bio je tajni trg homoseksualaca. Kuće za sastanke – zajednički apartmani – trpljene su, pa su napredovale. Kružoci lezbijki imali su izvestan uspeh u Moskvi i unutrašnjosti. Erotizam se često obavijao misticizmom. Večno budni GPU saznao je uskoro, na svoje veliko zaprepašćenje, da se, radi dodatnih prihoda, prostituciji odaju i ugledne komunistkinje, žene činovnika. Odlučio je da i od toga izvuče korist u najveću slavu revolucije. Naterao ih je da sarađuju sa GPU-om, nadziru i potkazuju svoje muževe i prijatelje. Moglo se videti kako su visoki službenici bili napudrani kao žene iz polusveta. Ljudi GPU-a obavezno su ljubili ruke svojim ženama. U oči je najviše padao duh kaste. Svi su se oni, kao spasitelji revolucije, smatrali članovima jedne jedine porodice, a svoje ogromne povlastice primali su, obično, kao slabu nadoknadu za svoj rad i svoje zasluge."

Naši trockisti

Staljin je među građanstvom Kraljevine Jugoslavije uživao neuporedivo veći ugled od Trockog. Legalno je štampan njegov razgovor sa engleskim piscem H. Dž. Velsom, koji je 1934. posle ovog susreta napisao: „Nije ga lako opisati. U mnogim opisima preteruje se sa njegovim mračnim raspoloženjima. Ograničena društvenost i jednostavnost čine ga neshvatljivim onima koji su svesno neiskreni i izlažu ga najneverovatnijim izmišljotinama i ogovaranju. A Staljin je najiskreniji, najpravičniji i najpošteniji čovek koga sam ikada upoznao. Ovim odlikama može i da zahvali svoj ogromni i nestvarni uticaj u Rusiji. Pre nego što sam ga video, mislio sam da svoj položaj zasniva na strahu koji uliva, ali sada sam uveren da ga pre svega drži to što ga se niko ne boji i što ga svi primaju s poverenjem"!?

Zalud je Zagrepčanin Mirko Kus Nikolajev oduševljeno govorio da je karakter upravo opredeljujuća karakteristika političkog lika Trockog: „Karakter i zavidna kultura. Možda i preterana beskompromisnost, širina pogleda i jaka samosvest. Njegove se ideje mogu prihvatiti ili odbiti, ali njegova markantna ličnost neće biti izbrisana iz istorije, uz sav trud staljinističkih istoričara. On je, van svake sumnje, redak primer čoveka koji nakon odlaska sa jedne gotovo neograničene vlasti, može u zatočenju mirno da kaže: 'Dok imam knjiga i dok mogu da radim, ja sam

BALKANDOWNLOAD

zadovoljan.' Taj otmeni i hladni ponos, koji je duboko usečen u njegov profil, naročito je bio izazovan za njegovu sredinu.“ Interesantno je da je Trockim bio impresioniran i Vinston Čerčil: „Imao je organizacioni talenat Karonta, apstraktnu inteligenciju Makijavelija, pučku govorničku spremu Kleona, divljinu Džeka Trboseka i žilavost Titusa Oatsa.“

Kus Nikolajev je prvi, nezapaženo, objavio jednu epizodu iz Staljinovog života, koja će u Jugoslaviji postati predmet ozbiljnog moralnog i etičkog spora tek sredinom osamdesetih godina. Naime, posle neuspeha prve ruske socijalističke revolucije 1905. godine, boljševici su bili praktično obezglavljeni i u toj bezizlaznoj situaciji, bez sredstava za dalju borbu, došlo se, istina prinudno, do parole o „eksproprijaciji privatne svojine“. Ti „eksovi“ bili su pravno gledano otimačine i obične pljačke. Vlast ih je tako shvatala, ne uvažavajući mnogo što je opljačkani novac odlazio u partijsku kasu. Valjalo je, dakle, naći ljude do kraja odane boljševičkoj stvari. Partijski finansijski stručnjak Leonid Krasin, javno direktor velikih električnih preduzeća, odabrao je za izvođenje „eksova“ podesna lica u Gruzijcu Kobi (Josif Džugašvili Staljin, od milja Soso) i njegovim transkavkaskim drugovima, za koje je to bio prirodan i legitiman partijski rad, baš kao i organizovanje štrajkova, deljenje letaka i sazivanje protestnih mitinga. „Eksovi“ su Kobi stvorili reputaciju legendarnog junaka Kavkaza, nastavljača borbe tamošnjeg hajduka Šamila. Buntovništvo po instinktu i nagonu za rušenje ustanova čije im je značenje bilo nepoznato. Ili su prema njima bili toliko ravnodušni, da im je često bilo svejedno da li postaju drumski razbojnici ili organizovani aktivisti. Nebrojeni prepadi na novčane ustanove, poreske urede, železnice, trgovine, donosili su boljševicima znatne prihode, a naročito legendaran postao je prepad na blagajnike tifliske podružnice Državne banke 27. juna 1907. godine, prema kome su neki klasični napadi na poštanske kočije američkog Divljeg zapada bili dečija šala. Pošto su knjigovođa i blagajnik preuzeli novac od šefa pošte, krenuli su u deset pre podne kolima prema banci, u pratnji policijskih kola i čete naoružanih Kozaka. Kad su sa glavnog trga Tiflisa ulazili u sporednu ulicu, s krova jedne kuće bačena je bomba. Dejstvo je bilo razorno, kola s novcem su oštećena, blagajnik i knjigovođa mrtvi. U isti mah počela je revolveraška pucnjava i još jedna bomba je rasterala Kozake. Nastala je panika, „slučajni“ prolaznik bacio je bombu na konje bankarske kočije, doleteo je jedan časnik na konju, uzeo novac i pucajući oko sebe nestao. Plen je bio 350.000 rubalja. Taj „eks“ je organizovao i u njemu učestvovao drug Koba. On je kao „slučajni prolaznik“ bombom usmrtio konje.

BALKAN DOWNLOAD

Bilans Staljinovog termidora

Prvu knjigu u Jugoslaviji „posvećenu žrtvama Staljinovog terora“ – *Bilans sovjetskog termidora* Živojina Pavlovića – zabranile su vlasti Kraljevine Jugoslavije 1940. godine, da slučajno ne bi smetala u uspostavljanju odnosa sa SSSR.

Pavlović je u Pariz otišao na studije, oženio se bogatom Francuskinjom i živeo u tastovoj kući u Versaju. Imao je veliki krug poznanika među francuskim intelektualcima. Posle dolaska rukovodstva KPJ u Pariz 1936. godine, bio je pod ilegalnim imenom „Vlada“ vlasnik partijske knjižare i rukovodilac tehnike.

Partijska disciplina i slepa pokornost rukovodećoj kliki autora je „sprečavala“ da se ranije stavi na stranu progonjenih u Sovjetskom Savezu. Posle svega što se dogodilo, uvideo je da je svakako bio jedan od saučesnika, sarađujući u brojnim kampanjama „podrške procesima i stalnom traganju za neprijateljem među nama“. Od buržoaskih režima zahtevane su blage kazne za komuniste, dok su oni u Rusiji bili najsvirepije likvidirani. Pavlovićevom osvećenju kumovao je pakt Hitler–Staljin, lepršanje crvenih zastava sa srpom i čekićem, barabar sa onima sa kukastim krstom, a najviše – smenjivanje i hapšenje u Moskvi njegovog prijatelja Milana Gorkića.

„Posle ruske i poljske partije, KPJ je položila najviše žrtava moskovskoj Lubjanci. Može se reći da je tamo uništen skoro sav stari partijski kadar, skoro svi stvarni šefovi KPJ, koji su imali tu nesreću da su se u vreme termidora nalazili u Moskvi“, piše Živojin Pavlović. „U Partiji je nastala prava panika. Suspendovan je ceo Politbiro, a u Partiji postavljeni komesar odmah je, po nalogu Moskve, počeo hajku na ’gorkićevce’, ’buhariniste’, ’trockiste’ i ’ostale neprijatelje’. Partijske organizacije dobile su nalog da udalje sve ’gorkićevce’, ’cvijićevce’, ’siminovce’, sve bivše ’grupaše’, ’sektaše’ i ’frakcionaše’. Otprilike sav partijski kadar. Ali ostali su svi koji su odavno trebali da izlete. Jedan čovek, koji je i danas partijan, izvršio je sa nekim sumnjivim individuama u Beču ’eksproprijaciju’ novaca i stvari od vrednosti neke balerine, usled čega ga je tražila bečka policija. Partija, odnosno baš onaj koji se danas nalazi na njenom čelu, poslao ga je u Pariz na ’popravku’. Na iskazu koji mi je dao, po nalogu Partije, rekao je da je to dozvoljeno,

BALKANDOWNLOAD

jer je i sam Staljin to činio."

U ostavštini Sretena Žujovića nalazi se detalj kako je u oslobođenom Užicu 1941. sreo Vladu: „Znam da je Gorkić preko njega u Parizu otvorio jednu našu knjižaru, koja se zvala *Horizont*. Meni je kasnije (Lovro) Kuhar rekao da ima izvesnih podataka koji mu govore da je Vlada u vezi sa francuskom policijom, da je njihov konfident i da on u njega sumnja. Kada smo mi u Jugoslaviji uhvatili Vladu, on nam je to i priznao. Ja se ne sećam tačno kakva je to bila organizacija u Parizu. Takođe ne znam kako se odvijao ovaj Vladin rad kao konfidenta. Njega su (u oslobođenom Užicu) saslušavali Roćko Čolaković, Slobodan Penezić, a mislim da je bio i Marko. Vlada je materijal za štampanje *Proletera* najviše nosio u Brisel, a list se u Parizu potpuno slobodno prodavao po kioscima."

Milovan Đilas tvrdi da mu je Ranković, neposredno pre povlačenja iz Užica, poslao Pavlovića na saslušanje: „Već ranije je saslušavan i pred sobom sam imao te zapisnike. Mislim da je u tome učestvovao Krcun. Pavlović je došao otečena lica, nogu i tabana. Plav čovek, srednjeg rasta. Tito mi je rekao da je bio policijski agent. Ja sam ga pitao, a Mitra (Mitrović) kucala je na mašini šta je on govorio. Kategorički je odbijao svaku vezu sa policijom, čak i pod strašnim batinama. Na kraju smo ga streljali!"

Na crnom mermernom spomeniku Živojinu Pavloviću u zlatiborskom selu Mušvete stoji datum 28. novembar 1941. godine. Podatak da je „streljan od komunista" nečije dleto je uništilo posle rata.

U sačuvanom Pavlovićevom dosijeu iz Ministarstva unutrašnjih dela Kraljevine Jugoslavije, pored ostalog, piše: „Pavlović Živojin, sin pok. Ilije i Kovine, rođene Ćirović, iz sela Mešnika, opštine čajetinske, sreza zlatiborskog, banovine drinske, 42 godine star. Odmah posle rata postavljen je za učitelja, a zatim, pri kraju 1922. godine, za pisara Uprave grada Beograda. Od 1924. do 1929. boravio je sa manjim prekidima u Skoplju i bio saradnik lista *Pravda*. U toku 1925. godine postao je član Oblasnog komiteta KPJ za Južnu Srbiju. U toku 1927. proteran je iz Skoplja zbog svog levičarskog rada. Godine 1929. otišao je u Carigrad, te je navodno vršio obaveštajnu službu za račun Sovjeta. Iz Carigrada je otišao 1930. godine u Pariz, te je tamo boravio sa većim prekidima sve do februara meseca ove godine. U Parizu je aktivno sarađivao na komunističkoj propagandi, a naročito sa bivšim generalnim sekretarom KPJ Čižinski Josipom, ilegalno 'Gorkićem', koji je streljan u Moskvi 1937. godine, prigodom velikih 'čišćenja' koje je preduzela Komunistička internacionala u redovima naše Komunističke partije. Aktivno je

BALKANDOWNLOAD

sarađivao na vrbovanju dobrovoljaca, naših državljana, koji su učestvovali u španskom građanskom ratu na strani bivše republikanske španske vlade. Povratio se u zemlju 4. februara ove godine (1940) otkada se nalazi u Beogradu. Sada je zaposlen kao činovnik u Centralnom Presbirou pri Predsedništvu Ministarskog saveta sa mesečnom platom od 2.500 dinara. Postavljen je po preporuci gospodina Gavrilovića Milana."

Posle Minhenskog sporazuma, kada su zapadni saveznici praktično izručili Čehoslovačku Hitleru, posle pada Poljske, Francuske i početka slobodnog divljanja Nemačke po Evropi, oči cele demokratske svetske javnosti bile su uprte u Sovjetski Savez, bez obzira na važeći pakt između Hitlera i Staljina. U tom delikatnom trenutku, knjiga Živojina Pavlovića *Bilans sovjetskog termidora,* o Staljinovim gulazima, likvidaciji starih boljševika i svađama u rukovodstvu KPJ, mora da je sa strane izgledala kao demode naklapanje beznačajnog nezadovoljnika i naivnog osvetnika. Zbirka nevažnih sitnica.

Istovremeno, u Jugoslaviji su prosto razgrabljena tri izdanja *Politikine* propagandne brošure *SSSR u slici i reči*, na čijoj je naslovnoj strani bio monumentalni prizor vojne parade na Crvenom trgu u Moskvi i, naravno, On. Josif Visarionovič Staljin, sa šubarom na glavi, u napoleonovskoj pozi, sa desnom rukom nemarno gurnutom u preklop šinjela, u čizmama sa izrazito visokom potpeticom (onda nikome na pamet nije padalo da na to maliciozno obrati pažnju). Unutra je bila neverovatna priča o Lenjinovom spomeniku u Moskvi, toliko velikom da na njegovu šaku mogu da slećу avioni, i najvećoj državi na zemaljskoj kugli, koja – što je najvažnije – ima dva i po puta više stanovnika od razgoropađenog svetskog žandarma Nemačke!

Ta smirujuća, sasvim optimistička bajka imala je čudnu predistoriju. U maju 1940. prvu trgovinsku delegaciju Kraljevine Jugoslavije u Moskvi sa dosta pompe i uvažavanja primili su narodni komesari Molotov i Mikojan. Već na rumunsko-sovjetskoj granici njeni članovi su dali izjave o svojim utiscima dopisniku *Politike* Dragomiru Loli Dimitrijeviću. U Bukureštu je delegaciju na železničkoj stanici čekao naš poslanik Jovan Dučić, u društvu svog sovjetskog kolege. „Reakcionar" Dučić iskoristio je priliku da Dimitrijeviću zakaže posetu sovjetskom poslanstvu, gde se ovaj snabdeo sa nekoliko paketa propagandnog materijala. Radi svake sigurnosti, Dučić se ponudio da ih u Beograd sam donese.

Jedva mesec dana kasnije, priređen je euforičan doček prvom sovjetskom poslaniku u Jugoslaviji Plotnjikovu.

BALKANDOWNLOAD

Knez Pavle je uporno insistirao da jugoslovenska vlada što više odugovlači sa priznavanjem SSSR:

„Priznati Sovjetski Savez samo ako je nužno potrebno i samo kad u zemlji bude potpun mir i red. Imati na umu da će budući sovjetski ambasador postati središte svim nezadovoljnicima, uključujući čak i opoziciju. On će verovatno čak i široke mase privući pravoslavljem i slovenstvom. Mi se moramo koristiti Rusijom, čak i s jednom nacionalističkom Rusijom. Ali se nikada ne smemo njoj predati, jer je opasnost za nas veća, zato što smo srodni. Pošto-poto preprečiti Rusima ulazak na Balkan i u Carigrad."

U tim dramatičnim vremenima – Rusija je neprekidno figurirala kao poslednja nada. Prvi ozbiljniji kontakti dve zemlje počeli su u jesen 1939. godine, ali tek u martu 1940. ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar-Marković je poslaniku u Ankari Iliji Šumenkoviću poručio da svom sovjetskom kolegi Terentjevu predloži uspostavljanje privrednih odnosa. Posle uspešne posete prve privredne delegacije Kraljevine Jugoslavije Moskvi, Šumenković je dobio novi nalog: da kod Terentjeva ispita mogućnost za redovne diplomatske odnose.

Zato nikoga nisu čudili oni prostodušni crnogorski seljaci koji su odmah posle nemačkog napada na Sovjetski Savez počeli da pre vremena kose pšenicu i travu, kako bi ruski padobranci na meko padali. Za kraj juna 1941. zakazan je sastanak Agitpropa Pokrajinskog komiteta za Srbiju sa jednom jedinom tačkom dnevnog reda: Pripreme za preuzimanje vlasti u Beogradu, povodom predstojećeg dolaska jedinica Crvene armije. Prema pisanju Čolakovića, Đilas je tih dana ukorio Koču Popovića što je negde „nepromišljeno" rekao da će rat trajati do kraja godine: „Obesi to o banderu, to za dva meseca ima da bude gotovo!" Veselin Masleša je partijski kažnjen u Crnoj Gori zbog širenja defetizma. U *Narodnoj borbi* napisao je da će Nemačka kapitulirati za šest meseci! Uludo je Moša Pijade mesecima 1941. palio signalne vatre po Durmitoru, pozivajući, kao dodole, nepostojeće sovjetske avione sa pomoći jugoslovenskim partizanima.

Crvenoarmejce je, tek posle tri godine, prvi sreo član vojne misije NOVOJ u SSSR Milovan Đilas, koji kroz čitav rat za njih nije izgubio nimalo oduševljenja. Utiske je sabrao u seriji nazdravičarskih članaka za časopis *Nova Jugoslavija*: „Sovjetski čovek je srdačan, radostan, prostodušan i nesebičan. Niko kao on ne zna odgovoriti na ljubav – ljubavlju."

BALKANDOWNLOAD

Revolucija umesto domovine

Iako je još uoči rata, sa blagoslovom Kominterne, u praksi prihvaćeno dugo osporavano stanovište dr Sime Markovića da Jugoslaviju u ime svetske revolucije ne treba pošto-poto rasturiti, Marković je pola veka ostao najspornija ličnost našeg revolucionarnog pokreta.

Organ Centralnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije *Proleter*, u dvobroju februar-mart 1933. godine, prokomentarisao je krajnje ironično hapšenje bivšeg sekretara KPJ dr Sime Markovića, njegovo mučenje u beogradskoj policiji i suđenje na osnovu Zakona o zaštiti države. Bez trunke elementarnog dostojanstva, *Proleter* je izrazio čuđenje zbog toga, potpuno, daleko iz Pariza, ignorišući da su upravo Simine grupe skoro celu jednu deceniju bile praktično jedini oblik kontinuiranog komunističkog okupljanja u zemlji.

Od 1929. godine, Sima Marković je – pisao je *Proleter* – stajao po strani od partijskog rada i celokupnim svojim držanjem i radom pomagao vojno-fašističkoj diktaturi u demoralisanju revolucionarnog pokreta!?

Slaveći, dve godine kasnije, Staljinov pedeseti rođendan, *Proleter* je, među njegovim dalekosežnim zaslugama za međunarodni proletarijat, na počasno mesto izdvojio energičnu borbu protiv revizionizma Sime Markovića.

Istovremeno, novoj knjizi šefa Partije Milana Gorkića zamereno je što je, nabrajajući najviđenije drugove iz Kominterne koji su, pored Staljina i Manuilskog, istupali protiv Sime Markovića, pomenuo i Zinovjeva. „Pogreška je“, zaključuje *Proleter*, „stavljati ovog kontrarevolucionara u isti red sa drugovima iz Kominterne, bez obzira na funkcije koje je tada (1925) imao i bez obzira na to, da je tadašnje istupanje Zinovjeva protiv Sime bilo pravedno.“

Povodom dvadesetogodišnjice KPJ, 1939. godine, *Proleter* se po ko

BALKANDOWNLOAD

zna koji put ogradio od Sime Markovića, optužujući ga za velikosrpstvo i štete, koje je naneo Partiji „kod ugnjetenih naroda“. U tekstu *Za čistoću i boljševizaciju Partije*, novi partijski sekretar Josip Broz je napisao: „U Beogradu se sada vodi borba protiv Partije od strane nekih isključenih, koji šire najogavnije laži protiv rukovodstva. Ti ljudi šire glasine kako je Sima Marković ispravan član SKP(b), da ima važne naučne funkcije u SSSR-u, itd. Uprkos tome što smo mi već pre godinu dana objavili da je on neprijatelj radnog naroda i isključen iz Partije.“

Krajem 1942. godine, Sreten Žujović je usred rata tražio dalje razobličavanje malograđanskih i reformističkih shvatanja Sime Markovića i oštru borbu protiv velikosrpske hegemonističke buržoazije, iako se dobro znalo da je Marković stradao u moskovskim čistkama i da je kakva-takva jugoslovenska država raskomadana.

U izveštaju o organizacionom radu na Petom kongresu KPJ, dakle posle Rezolucije Informbiroa, Aleksandar Ranković je od reči do reči ponovio predratnu službenu ocenu po kojoj su Sima Marković i još na stotine nedužnih žrtava staljinizma isključeni iz KPJ „kao elementi koji su našoj partiji i radničkoj klasi naneli goleme štete u toku niza godina svojim frakcijskim i grupaškim borbama i vezama s klasnim neprijateljem, koji su varali Kominternu, svojim destruktivnim radom kočili razvitak Partije i na taj način obezglavljivali pokret radničke klase u Jugoslaviji“.

I pored sukoba sa Staljinom i razotkrivanja njegovih surovih metoda vladavine, svi ti jugoslovenski komunisti prvo su rehabilitovani u Sovjetskom Savezu, pa tek onda kod nas. A njihove sudbine čak ni dan-danas ništa manje nisu tabu teme nego onda kad su stradali.

Više od pola veka dr Sima Marković je u našim partijskim dokumentima, službenoj istoriji i publistici obeležavan kao kontrarevolucionar, oportunista, menjševik, socijal-fašista, austro-marksista, desničar i sitnoburžoaski inteligent. Uz te opšte, za njega je izmišljena i posebna diskvalifikacija – brandlerista – prema Brandleru, poznatom oportunisti i likvidatoru u KP Nemačke.

Marković je rođen 1888. godine u Kragujevcu. Njegov otac Miloš bio je sledbenik Svetozara Markovića, profesor geografije i direktor Gimnazije. Jedan od osnivača i vođa srpske Radikalne stranke. Učesnik Timočke bune, suđen na deset godina robije u obrenovićevskoj Srbiji i često otpuštan iz službe.

Sima se još kao gimnazijalac uključio u tadašnji nacionalno-revolucionarni pokret. U šesnaestoj godini napisao je prvi politički referat *Gde leži spas balkanskih naroda*. Na studijama je 1907. postao član

BALKANDOWNLOAD

Srpske socijaldemokratske partije.

Naš najslavniji matematičar profesor Mihailo Petrović Alas, kao prosvetni inspektor na polaganju maturskog ispita u kragujevačkoj gimnaziji, zapazio je nesvakidašnji matematički talenat učenika Sime Markovića. Pošto je završio Fizički fakultet (matematičko-fizička grupa), uzeo ga je za asistenta (1911). Marković je doktorirao 1913. i izabran je za docenta i profesora Beogradskog univerziteta. Neobjašnjivo brzo napisao je nekoliko udžbenika matematike za različite razrede srednjih škola, koji su u upotrebi ostali i kad je on udaljen sa Univerziteta, posle donošenja Obznane. Njegov mlađi kolega dr Radivoje Kašanin komentarisao je to kasnije: „Odmah se dao na politiku i, nama matematičarima, uvek je bilo žao što smo ga definitivno izgubili."

Za razliku od Mihaila Petrovića, Bergsona i Tesle, Sima Marković je odmah pravilno procenio istorijsku prekretnicu koja nastaje posle Ajnštajnovih otkrića.

„Četvrt veka pre sovjetskih naučnika, on je shvatio pozitivni sadržaj i filozofski značaj teorije relativnosti i protivstavio ga njenim pogrešnim interpretacijama, a na tekovinama savremene nauke, među prvima je marksistički razrađivao probleme suštine i granica saznanja, odnosa teorije i prakse, principa, hipoteza i zakona, teorije istine", zaključio je prof. Andrija Stojković u knjizi *Razvitak filozofije u Srbiji* i naveo da se Marković prvi od naših marksista i komunista bavio problemima morala i etike, tvrdeći da apsolutne slobode volje nema, ali da to ne znači da čovek u svojim akcijama nije relativno slobodan i da ne mora da odgovara za svoje postupke.

Sve do šezdesetih godina našim marksistima strana su bilo kakva moralna i etička razmišljanja, iako je stvarno preterano optužiti celi naš marksizam za odbacivanje moralnih kategorija kao predrasuda buržoaskog društva.

Dvadesetogodišnji Marković je najbolji učenik prvoborca našeg revolucionarnog sindikalizma Nedeljka Divca i njihove akcije često nisu bile saglasne s odlukama vođstva SSDP. U nizu ratobornih tekstova, Sima je napadao socijaldemokratiju i parlamentarizam kao „crknute mačke": „Krajnji cilj socijalističke borbe neće se moći izvojevati molbom, dokazivanjem buržoaziji opravdanosti samih ideja proletarijata." Verovao je u celishodnost obustave rada, u generalni štrajk, smatrajući sindikate glavnim nosiocima budućih revolucionarnih promena, a umno i moralno vaspitanje – nasušnom potrebom radničke klase.

Za novinara Predraga Milojevića njegov srednjoškolski profesor Sima Marković ostao je čovek sveobuhvatnog obrazovanja, za koga je

BALKANDOWNLOAD

komunizam bio nešto čemu vodi prirodni tok ljudskog razvitka, a ne nešto što se odmah može osvojiti i zaposesti naivnim i zadrtim fanatizmom, kako piše u sklepanim brošurama i kako se uči na komunističkim univerzitetima u Moskvi.

Voleo je muziku, najviše Betovena i klasiku, i dosta dobro svirao violinu. Savremenici Simu Markovića opisuju kao blagorodnog gospodina, srednjeg rasta i kestenjaste kose. Čak i kad se tim sećanjima oduzme razumljiva patina vremena, bio je neobično pitom, niko ne pamti da je nekad povisio ton. U prijateljskim razgovorima je izbegavao neprijatne stvari.

Doktor Sima Marković, asistent profesora Mihaila Petrovića, dr Živko Jovanović, asistent profesora Slobodana Jovanovića, i Mihailo Todorović, sekretar Radničke komore, bili su tada vodeći beogradski komunisti i svaki ponaosob nimalo uobičajene ličnosti.

Jedan od najblistavijih umova našeg podneblja Živko Jovanović živeo je, kratko, u Parizu od pisanja i prodaje doktorskih disertacija bogataškim sinovima, kako bi odgovorio na prilično komotne prohteve svoje životne saputnice, ruske kneginje Keti, kasnije nazvane Pulemjot (Mitraljez), koja je bila veoma slaba na hermelinsko krzno i dijamantske ogrlice. Živko je umro mlad i sahranjen je na Veliki petak 1923. godine, a među mnoštvom venaca najviše komentara izazvao je jedan, od trnja, sa velikom crvenom trakom na kojoj je pisalo: „Svom gorkom, ljubljenom drugu – Keti“. Poslednji ju je video Mika Todorović na jednoj prvomajskoj paradi u Moskvi u uniformi Crvene armije, na čelu „Amazonki“.

Pored Keti, najogovaranija i najomraženija ličnost našeg međuratnog naprednog pokreta bila je Branka, supruga prvo Todorovića, a potom Markovića. Kad su se konačno zajedno našli u Moskvi, suprug je za nju napisao da je službenica buržoaskog poretka. Odmah se nametnula među jugoslovenskom političkom emigracijom, upućena je na KUNMZ, ali je Politbiro CK KPJ 15. oktobra 1935. godine izmenio tu odluku i poslao je na „ruski rad u cilju prekaljivanja“.

Na Prvom kongresu Komunističke internacionale u Moskvi aprila 1919. zaključeno je da je došla epoha raspadanja kapitalizma i njegovog unutrašnjeg rasula, a Lenjin je u svojoj završnoj reči naglasio da je pobeda proleterske revolucije u celom svetu osigurana i da će uskoro doći dan osnivanja Međunarodne sovjetske republike. Kongres je bio na stanovištu da sile pobednice svetskog rata otvoreno gaze načelo prava naroda na samoopredeljenje, pa su tako jugoslovenska i čehoslovačka država stvorene primenom oružane sile. Jugoslavija, kao vazalna država

BALKANDOWNLOAD

Francuske, trebalo bi da postane centar svetske kontrarevolucije, gde će se stvarati belogardejski kadrovi za borbu protiv ruske revolucije.

Ta kategorička ocena Kominterne, i pored niza taktičkih zaokreta, ostala je na snazi sve do Drugog svetskog rata.

Vekovna težnja južnoslovenskih naroda za zajedničkom državom, hiljade i hiljade žrtava srpskog naroda, kao i nemali broj dobrovoljaca iz ostalih delova zemlje, zanemareni su i žrtvovani radi velikog projekta svetske revolucije, koja će, kako se verovalo, odmah doći i o jednom trošku izbaviti i usrećiti čovečanstvo. Jugoslovenski socijalisti i komunisti masovno su odbijali da prime odlikovanja zaslužena za herojstvo pokazano na Solunskom frontu. Prava na Albansku spomenicu, Karađorđevu zvezdu, Orden Svetog Save i slična priznanja često su ostvarivali tek u socijalizmu. Posle Drugog svetskog rata.

Zapravo, prvu „levičarsku“ sumnju u opravdanost oslobodilačkog rata na Balkanu izrazio je „Crveni“ Džon Rid, naziruć i nagoveštavajući još 1915. godine, u vreme kad je cela Evropa očekivala da će Austrija bukvalno satreti Srbiju, imperijalističke ambicije srpske vojske!

Sima Marković je okupaciju proživeo u Kragujevcu, organizujući akcije za pomoć sirotinji. Dragiša Lapčević, vođa srpskih socijalista, imao je tezgu na Cvetnom trgu u Beogradu i prodavao je zeleniš. Kad se posle rata u kafani *Vardar* izjasnio za boljševizam, nisu mu verovali, jer se za vreme okupacije ponašao kao čovek kome je uvređen nacionalni ponos i čija je država porobljena, pa nije hteo ni da čuje da se sretne sa predstavnicima austrijske socijaldemokratije. Iako je Srpska socijaldemokratska partija glasala u Parlamentu protiv vojnih kredita, ona je u ratu većinom postala socijal-patriotska, što se ozbiljno kosilo sa parolom „Proleteri svih zemalja, ujedinite se“.

Desetak dana posle osnivačkog kongresa Kominterne, u Beogradu je održan Kongres ujedinjenja jugoslovenskih komunista. Bez obzira na to što se on u potpunosti saglasio sa ocenama Moskve o novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Kominterna se još zadugo jugoslovenskim komunistima podrugljivo obraćala kao KP Srbije.

Na drugom, vukovarskom kongresu KPJ grupa takozvanih „centrumaša“ izjasnila se demonstrativno protiv diktata Kominterne. Poražena je, iz nje je nastala Socijalistička partija, a njen vođa dr Živko Topalović završio je, na kraju, u štabu Draže Mihailovića. Posle kongresa, „centrumaši“ su izdali Manifest opozicije KPJ „Naša sporna pitanja“, u kome su se suprotstavili međunarodnom ponižavanju ugleda naše partije na Drugom kongresu Kominterne i prihvatanju ultimatuma iz Moskve: „Komunizam nije mogućan svuda i u svako doba. Nije deo

BALKANDOWNLOAD

proste bede i prostog nezadovoljstva. U poslednje četiri hiljade godina ljudske istorije, bilo je mnogo bede i mnogo nezadovoljstva, daleko veće bede i dubljeg nezadovoljstva nego što je beda i nezadovoljstvo proletarijata u kapitalizmu.“ Uostalom, „u Rusiji milioni radnika žive bednije nego u kapitalizmu“.

U mnogim lecima, „centrumaši“ su naše tek preobraćene boljševike optuživali da su ili hrvatski nacionalisti i frankovci (Đuka Cvijić, Horvatin, Cesarec), ili srpski radikalski agenti (Sima Marković). S druge strane, pristalice Živka Topalovića su u međuratnoj komunističkoj propagandi po pravilu označavani kao socijal-fašisti i oportunisti.

Doktor Sima Marković je na Kongresu ujedinjenja izabran u partijsko rukovodstvo i bilo je predviđeno da kao resorni poverenik u Vukovaru podnese finansijski izveštaj. Iz njegovih načelnih istupa proizlazi da projekt Programa KPJ sa 21 uslovom za članstvo u Kominterni sadrži „osnovne principe naših shvatanja i naše borbe“, jer u veliko narodno nezadovoljstvo treba ubrizgati što više komunističke sadržine, da se narod svrsta pod zastavu komunizma i pođe u borbu za diktaturu proletarijata. Izabran je za sekretara KPJ, i od „centrumaša“ osuđen kao glavni egzekutor u obračunu sa tradicionalnom srpskom socijaldemokratijom i zagovornik čvrste linije Kominterne.

Prema službenom spisku komunista, koji je napravilo Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS, „veze naših komunista sa SSSR-om počele su 1919. godine, kada su odaslana dva kurira, koji su imali punomoćja sa potpisom Markovića, kao predsednika Sindikalnog veća, a u Beču ih je primio Matuzović. Jedan od tih kurira dobio je od Balabanove, sekretarice Treće internacionale, tri brilijanta, od kojih je jedan prodao u Varšavi za 300.000 poljskih maraka. Ostala dva predao je Simi Markoviću, da ih proda i da počne na organizaciji komunističke partije u našoj kraljevini.“

Komunistička partija Jugoslavije ubedljivo je pobedila na opštinskim izborima 1920. u Beogradu, a crvene opštine su tada postale i Niš, Kragujevac, Valjevo, Šabac, Užice, Leskovac. Međutim, komunisti nikada nisu uspeli da preuzmu opštinsku upravu u Beogradu, pošto „nisu pravilno položili zakletvu“! Komunistički odbornik Pavle Pavlović tada je rekao: „Naše gledište, naše komunističko gledište na polaganje zakletve, vrlo dobro je poznato. Ali pozvani od širokih masa i proletarijata varoši Beograda, mi preuzimamo opštinsku upravu i pristupamo polaganju zakonom propisane zakletve.“ Sima Marković je objasnio da komunisti taj čin smatraju prostom formalnošću i da se zbog toga ograđuju od njegove obaveznosti. No i pored načelnih ograda,

BALKANDOWNLOAD

komunistički odbornici pravoslavne vere položili su zakletvu pred sveštenikom, a Mojsijeve vere pred rabinom.

Sutradan, kad je trebalo da se izvrši primopredaja vlasti, na vratima Opštine stajao je policijski pisar sa četiri žandarma i nikog nije puštao unutra. Rekao je Simi Markoviću da to čini po odluci ministra unutrašnjih dela, kojom se nova opštinska uprava smenjuje, zato što je nepropisno položila zakletvu. Zabeleženo je da su Sima i policijski pisar posle, bez uspeha, nastavili pregovore u obližnjoj kafani.

Iako su se komunisti žalili Državnom savetu, a konačna odluka je stalno odlagana, ministar unutrašnjih dela Milorad Drašković odmah im je u svojoj privatnoj advokatskoj kancelariji objasnio: „Gospodo, najbolje je da ništa ne preduzimate. Smatram da ste dovoljno pametni i da treba da vam bude jasno: dok u ovoj zemlji postoji monarhija i buržoaska vlast, komunisti ne mogu držati u rukama prestoničku opštinu. Ovde se postavlja pitanje: mi ili vi. Mi ovoga momenta smatramo da smo od vas jači i nećemo vam ni za pedalj popustiti."

Na jednom zboru, dr Sima Marković je govorio kako pobeda u izbornoj borbi za komuniste ima pre svega demonstrativni karakter: „Ko je glasao za Komunističku partiju, glasao je svesno i demonstrativno protiv kapitalizma, za komunizam. Jer, mi ne samo da nismo krili od birača, nego smo to uvek naročito podvlačili, da ima samo jedan izlaz iz ovog strahovitog haosa u kome se buržoasko društvo guši. To je socijalna revolucija. I svi oni koji su glasali za KPJ, glasali su za revoluciju, za diktaturu proletarijata, za Sovjetsku Jugoslaviju. No, ma kako naša pobeda bila velika, mi nikad nećemo zaboraviti da se naše oslobođenje neće izvršiti glasanjem."

Mada je Sima pisao da se nijedna od buržoaskih institucija nije više kompromitovala u očima radničke klase od Parlamenta i opština, komunisti su učestvovali u radu Ustavotvorne skupštine, koja je trebalo da donese prvi Ustav Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca. Sa 58 poslaničkih mandata bili su treća stranka, iza radikala i demokrata. Pritom, morali su da savladaju izvesne proceduralne probleme, jer je bila doneta odredba o obaveznoj poslaničkoj zakletvi kralju, bez koje se nisu mogle vršiti nikakve dužnosti, niti odlučivati u Skupštini. Komunisti su na nju pristali tek pošto im je iz Moskve stiglo specijalno odobrenje.

Međusobni odnosi komunističkih prvaka nisu bili lišeni razumljivog nepoverenja i rivaliteta. Vladimir Ćopić je pretio Simi Markoviću da će mu „proterati kuglu kroz glavu", zato što je preinačio odluku partijskog rukovodstva da Pavle Pavlović bude prvi, a on drugi nosilac liste na izborima u Beogradu. Sam Pavle Pavlović u svojim

BALKANDOWNLOAD

uspomenama je zabeležio: „Nije mogao da dopusti da jedan profesor univerziteta stoji iza abadžije!“

Predsednik Komunističkog poslaničkog kluba Sima Marković u nekoliko rečenica praktično je objasnio parlamentarno delovanje komunista: „Mi smo principijelno pristalice sovjetske republike, sovjetskog državnog uređenja. Ali, dok ne budemo imali dovoljno snage da sprovedemo svoje principe u život, i dok budemo prinuđeni da živimo u kapitalističkom društvu, nije nam ni u kom slučaju svejedno da li ćemo živeti u demokratskoj buržoaskoj državi ili u apsolutističkoj i despotskoj.“

To se samo donekle uklapalo u strogu preporuku Drugog kongresa Kominterne da je poslanik, zapravo, agitator partije, poslat u štab neprijatelja da tamo sprovodi odluke partije i on je, umesto biračima, jedino njoj odgovoran.

Neke partije čak i kad su došle na vlast držale su se te direktive.

Uglavnom, od kratkotrajne parlamentarne borbe jugoslovenskih komunista, u Vidovdanski ustav ušao je jedan član, donet na osnovu amandmana Sime Markovića, da se u osnovnim školama omogući nastava na maternjem jeziku nacionalnih manjina.

Najveći javni greh Sime Markovića vezan je za njegovu ulogu i nedovoljnu odlučnost u burnim zbivanjima posle donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države, iako je i Josip Broz u svom političkom izveštaju na Petom kongresu KPJ 1948. godine rekao da je 1921. već bilo kasno za oružani ustanak protiv buržoazije, kad je to propušteno godinu-dve ranije: „Usled raspadanja Austrougarske, s fronta su došle čitave vojne jedinice, koje su, na primer, u Zagrebu tražile komunističku komunu i crvene zastave radi borbe za sovjetsku vlast, na šta je Đuro Cvijić, tada drug, danas neprijatelj, odgovorio da komunisti neće voditi takvu rulju, niti će joj dati crvenu zastavu u ruke.“

Pripadnik terorističke organizacije *Crvena pravda*, posle čijeg je atentata na ministra Draškovića donet Zakon o zaštiti države – Rodoljub Čolaković, s distancom od četiri decenije prilično „neutralno“ je opisao to vreme i drugim akterima, pre svega Simi Markoviću, odmerio krivice: „Po broju velika partija, sa moćnim sindikatima pod svojim uticajem, sa velikim brojem poslanika u Parlamentu, ona je bez iole ozbiljnijeg otpora primila taj udarac. Glavna odgovornost za takav poraz bez bitke pada na Simu Markovića, tada najuticajnijeg čoveka u vođstvu KPJ. On nije bio sposoban da razume da napad buržoazije na revolucionarni radnički pokret ne predstavlja provokaciju kojom klasni neprijatelj želi da mu nametne bitku pre vremena, da bi ga obezglavio i onesposobio za

BALKANDOWNLOAD

izvršenje revolucije. A ona pak, po mišljenju Markovića, neće biti rezultat objektivnih uslova u samoj Jugoslaviji, nego će svoj glavni potisak dobiti spolja. Od pobedonosne revolucije u glavnim zapadnoevropskim zemljama, Nemačkoj i Italiji, na prvom mestu. Otuda njegova parola, povodom Obznane: Ne dajmo se provocirati! Otuda njegovo prikazivanje stanja u KPJ posle Obznane kao – povlačenje u redu."

Broj komunista u zemlji preko noći je opao sa 60 ili 80 hiljada na nekoliko hiljada, stotina ili čak desetina.

Doktor Sima Marković je prvi među vođama KPJ shvatio značaj nacionalnog pitanja u novoformiranoj jugoslovenskoj državi. Mnogo ranije nego što je na Drugoj partijskoj konferenciji u Beču, 12. maja 1923, na osnovu friške preporuke Kominterne i neuspeha legalne Nezavisne radničke partije Jugoslavije na majskim parlamentarnim izborima 1923, na kojima su građanske opozicione stranke iz redova „ugnjetenih" nacija odnele veliku pobedu, odlučeno da vođstvo pokreta „angažira sve drugove koji se interesuju nacionalnim i plemenskim pitanjima da se ta pitanja u partijskoj štampi odmah počnu principijelno obrađivati". Pored brojnih istupa u Ustavotvornoj skupštini u kojima je govorio da Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca može opstati kao demokratska država ili je jednostavno neće biti, Marković je svoje stavove o nacionalnom pitanju, koji su se unekoliko menjali od toga da postoji jedan odnosno tri naroda, najcelovitije izložio u delima *Nacionalno pitanje u svetlosti marksizma* i *Ustavno pitanje i radnička klasa*.

Pošao je od toga da je jugoslovenska država relativno kasno stvorena, kad je istorijski period nacionalnooslobodilačkih borbi u Evropi (od Francuske revolucije do 1871) odavno bio završen. Otuda nema jedinstvene jugoslovenske nacije. Narodna veća naših krajeva pod Austrougarskom samo su pozvala srpsku vojsku da održi red i spreči revoluciju, čime su hrvatska i slovenačka buržoazija dobrovoljno kapitulirale pred srpskom.

Međutim, Marković je verovao da dok Hrvati i Slovenci ostaju pri svojoj želji „održanja" nove državne celine, dotle nacionalno pitanje treba posmatrati kao pitanje unutrašnjeg uređenja države. Dakle, kao ustavno pitanje. „Marksistički proletarijat nije ljubitelj malih država", pa Sima pretpostavlja da „ni naš marksistički proletarijat ne bi mogao želeti manju državu nego što je današnja". Pod ustavnim pitanjem podrazumevao je slobodni sporazum Srba, Hrvata i Slovenaca, kao potpuno ravnopravnih naroda, koji imaju pravo na samoopredeljenje, uključujući i pravo na otcepljenje od današnje države. Najbolje rešenje

BALKANDOWNLOAD

tako shvaćenog ustavnog pitanja video je u pokrajinskim autonomijama, jer, iako Vidovdanski ustav nije formalno favorizovao nijednu naciju, postojala je uvek opasnost prilikom primenjivanja prostog principa većine u jednoj nacionalno heterogenoj sredini.

Marković je brzo izgubio nadu da će prva zajednička država u istoriji jugoslovenskih naroda stvoriti objektivne uslove za proces formiranja jedne nacije iz „triju srodnih", zaključujući da je nacionalno pitanje kod nas stvar konkurentske borbe nacionalnih buržoazija pošto su i hrvatska i slovenačka buržoazija, sve dok nisu izgubile veru da će vladati ravnopravno sa srpskom, govorile uspaljeno o nerazrušivom nacionalnom jedinstvu za koje bi trebalo da se od sada, umesto njih, bori radnička klasa.

Praktično samo poslušno nazdravljajući različitim strmoglavim i često kontradiktornim depešama iz Moskve, „levičarska" struja je u partijskoj štampi i na partijskim konferencijama napadala gledišta Sime Markovića s motivacijom da su pokrajinske autonomije samo maska neke ublažene srpske hegemonije i zagovarala stvaranje veoma labave federacije radničko-seljačkih republika. Na to im je on odgovarao da je federalizam omiljena teza sitne hrvatske buržoazije, potkrepljujući to stavovima Marksa i Engelsa, koji su samo u izvesnim slučajevima (Engleska-Irska) dopuštali federalizam, i Lenjina, koji je uvek bio ogorčeni protivnik svakog federalizma, naslućujući u njemu ozbiljnu smetnju za nesmetan razvitak jedne zemlje i pretpostavljajući mu – autonomistički unitarizam.

Posle definitivnog kraja iluzija o mogućnosti socijalističke revolucije u Zapadnoj Evropi, naglo je poraslo interesovanje Kominterne za balkanske zemlje, kao „barutane skorašnje svetske revolucije". Na snazi je bila podela jugoslovenskih naroda i njegovih buržoazija na genski lojalne i genski neprijateljske prema Sovjetskoj Rusiji. U Moskvi se smatralo da je srpska buržoazija eksponent francuske antisovjetske politike na Balkanu, dok su, s druge strane, hrvatska i slovenačka buržoazija možda zainteresovane za savez sa Sovjetskom Rusijom. Za Kominternu, Makedonci su bili „Bugari u Makedoniji – najpotišteniji narod u Jugoslaviji". Treba reći da Kominterna nikad nije imala preveliko poverenje u malobrojni jugoslovenski proletarijat, već u ogromne seljačke mase, iako su one od početka čvrsto bile uz svoje nacionalne buržoazije i njihove političke partije. Govoreći o komunistima, predstavnici Hrvatske republikanske seljačke stranke nebrojeno puta su ponavljali: „Valja uvek prijateljski ali odlučno naglasiti da je pacifizam HRSS mnogo zdraviji i čoveka dostojniji način

BALKANDOWNLOAD

borbe, negoli što je pokolj i revolucija!“

A komunisti su neprestano bili složni da im seljaštvo ima biti oruđe u jednoj radničkoj diktaturi. Kad govore o savezu radnika i seljaka, onda misle na takav savez u kojem bi oni bili kočijaši, a seljaci vozna marva.

Doktor Desanka Pešić u knjizi *Jugoslovenski komunisti i nacionalno pitanje* kaže da je koncepcija rešenja nacionalnog pitanja u Jugoslaviji koju je formulisao dr Sima Marković realna zato što za osnovni postulat svoje realizacije nije imala revoluciju. Revolucija kao neposredna perspektiva bila je netačna ideja „levice“. Više propagandna krilatica, nego izraz stvarnog stanja i tendencije u razvitku jugoslovenskog društva. Prema tome, Markovićeva ocena da se nacionalno pitanje može rešiti u buržoaskoj državi, u okolnostima pune demokratije, daleko je realnija nego njegovo odlaganje do pobede svetske revolucije. Situacija u zemlji nije bila revolucionarna zbog relativne stabilizacije kapitalizma, kako u svetu, tako i u Jugoslaviji. Sima Marković je imao pozitivan odnos prema Jugoslaviji, uprkos moskovskim preporukama da treba zaboraviti da je ona ikada i postojala. Smatrajući da rešenje nacionalnog pitanja treba da prethodi rešenju klasnog, on je verovao da nacionalizmi manjih i većih naroda podjednako mogu biti opasni i razorni za sudbinu zemlje.

Definitivni obračun sa stavovima Sime Markovića o nacionalnom pitanju izvršen je udruženim međunarodnim snagama u jugoslovenskoj komisiji IKKI, 30. marta 1925. godine. Zinovjev je ironično primetio da Sima zaboravlja samo jednu malenkost – revoluciju! Georgi Dimitrov je negirao da situacija na Balkanu nije revolucionarna, rekavši da revolucionarna kriza iz dana u dan sazreva, a da su glavna snaga za buduće prevrate seljački pokreti. Sovjetski predstavnik Manuilski govorio je o pucanju feudalnih odnosa i da se uopšte ne može govoriti o buržoaskoj demokratiji jer je prava demokratija jedino diktatura proletarijata: „Najvažnija pretpostavka celom tretiranju nacionalnog pitanja druga Markovića jeste misao da proletarijat mora preuzeti buržoasku državu sa onim granicama koje su stvorene nizom ratova i nasilja.“ I Vasil Kolarov (Bugarska) napao je ujedinjenje Srba, Hrvata i Slovenaca kao „nasilno“, pošto su Hrvatska i Slovenija silom priključene Srbiji. Nikolaj Skripnik (Ukrajina) nije ostavio nikakvu dilemu. On je protiv bilo kakve Jugoslavije. Kako buržoaske, tako i jugoslovenske radničko-seljačke države!

U svom izlaganju, Staljin je donekle ispravio ekstremnu odluku Petog kongresa Kominterne o obaveznom razbijanju Jugoslavije kao nezavisne države, zalažući se za pravo jugoslovenskih naroda da u

BALKANDOWNLOAD

slučaju pobede proleterske revolucije organizuju zajedničku državu na nacionalno-teritorijalnom principu.

Međutim, u časopisu *Boljševik*, Staljin se obračunao sa shvatanjima Sime Markovića, vrativši se na staru tezu da je Kraljevina SHS nastala u sudaru dveju imperijalističkih koalicija i da njene granice nisu nikako polazna i opravdana osnova za rešenje nacionalnog pitanja.

Za Simu Markovića su jednostavno glupost bili svi pokušaji da se dokaže da je situacija u Jugoslaviji i uopšte na Balkanu „emanentno revolucionarna". Bilo mu je očigledno da Manuilski nije pročitao njegovu knjigu, i pretpostavio je da strada zbog „unutrašnjih frakcijskih borbi u KPJ". Nije direktno odgovarao Staljinu, jedino se trudio da što potpunije interpretira svoje ideje, naglašavajući da je neke od njih preuzeo upravo iz jedne Staljinove brošure iz 1912. godine.

U svojoj autobiografiji, napisanoj u novembru 1936. na zahtev Kominterne, Marković će o ovoj polemici napisati: „Zahvaljujući istupanju druga Staljina, uspelo nam je da likvidiramo sporove u vezi sa nacionalnim pitanjem. Ja sam ispravio sve svoje ranije greške. Uzgred rečeno, Staljin je bio pozvan u Jugoslovensku komisiju samo posle mog izričitog zahteva. Zinovjev je na sve načine težio da me ubedi da nam Staljin nije potreban, jer u Komisiji učestvuje 'najbolji poznavalac nacionalnog pitanja' u ruskoj partiji Skripnik. Međutim, ja sam okarakterisao istupanje Skripnika kao istupanje sitnoburžoaskog nacionaliste i zahtevao sam da se pozove Staljin. Njemu imamo da zahvalimo što je spor uspešno okončan."

Mada to sve liči na „prljavo" cinkarenje već likvidiranog Zinovjeva i bezgraničnu snishodljivost prema Staljinu u tim opasnim vremenima, ne treba zaboraviti da je Marković sa Zinovjevom i ranije dolazio u otvorene sukobe. Na Trećem kongresu KI, jula 1921. godine, napao je njegov uvodni referat: „Zinovjev kaže da nije informisan o Jugoslaviji. Ko je tome kriv? Komunistička partija Jugoslavije je krajem prošle godine stavljena van zakona. Za prošlih pet meseci poslali smo iz zemlje tri opširna pisma-izveštaja Egzekutivi. Jedan od ovih izveštaja objavljen je u poslednjem broju časopisa *Komunistička internacionala*. Ako drug Zinovjev kaže da nije informisan o Jugoslaviji, moram da zaključim da predsednik Internacionale ne čita njeno službeno glasilo."

Sima Marković je među beogradskim komunistima imao nadimak Car. Sreten Žujović je ostavio svedočanstvo o Siminom dolasku iz Moskve, te 1925. godine, i očekivanju partijskog članstva da konačno on stavi tačku na sukob, koji se bio rasplamsao oko rešenja nacionalnog pitanja. Nije priznavao da je kapitulirao pred Staljinom, na šta je Novica

BALKANDOWNLOAD

Petrović, kad su izašli iz Siminog stana, rekao Žujoviću: „More, laže Car!“

Kompletna polemika Sime Markovića i Staljina ubrzo je štampana u ilegalnoj brošuri pod naslovom *Pčelarstvo*.

Stan Miroslava Krleže, u nekadašnjoj Kukovićevoj ulici u Zagrebu, bio je jedan od važnijih partijskih punktova u zemlji. „Postepeno smo uveli poslije naših sastanaka zakusku“, zabeležio je domaćin. „Ja sam imao dobar gramofon, pa smo slušali klasičnu muziku. Tako su nam sastanci bili neuporedivo življi uz zakusku, neku kobasicu i rakiju, a uz to i muziku. Na taj smo način i po nekoliko sati diskutirali o temi koja je obično bila na dnevnom redu sastanka. Ti su sastanci bili vrlo frekventni i partijska jedinica nije time ništa reskirala. Ali o njima su saznali odgovorni drugovi. Zbog takvog načina vođenja sastanaka, pali smo pod partijsku istragu. Motiv ili optužba je glasila da ilegalne sastanke pretvaramo u terevenke. Zato je jednog dana iz Beograda došla komisija. Sekretar Partije Sima Marković poslao je partijsku komisiju na čelu sa Rajkom Jovanovićem i ona je banula iznenada da nas uhvati *in flagranti.* Baš smo svršili službeni dio, dnevni red, i svirali Riharda Štrausa. Sjećam se, bila je to *Arijadna na Naksosu*. Slušali smo, pijuckali, jeli kobasice i diskutirali. I evo te komisije. Naravno da smo zbog toga opomenuti, te se takav naš način vođenja sastanaka završio.“

Peti proširenI plenum IKKI doneo je 1925. rezoluciju da legendu o narodnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca treba demaskirati kao paravan nacionalnog ugnjetavanja velikosrpske buržoazije i da je jedino pravedno rešenje nacionalnog pitanja moguće postići proleterskom revolucijom i dobrovoljnim ujedinjenjem u federaciju radničko-seljačkih republika na Balkanu.

Iako je nacionalna politika Sime Markovića i njegove „desne struje“ osuđena i na Trećem kongresu KPJ 1926. u Beču, on je, na predlog Kominterne, ponovo izabran za sekretara.

Osma mesna konferencija zagrebačkih komunista, na kojoj je dominirao Josip Broz, uputila je apel Kominterni da pomogne u raščišćavanju frakcijskih borbi u KPJ, na šta je u maju 1928. usledilo „Otvoreno pismo članovima KPJ“, u kome je podržana zagrebačka linija i predloženo smenjivanje rukovodstva izabranog na Trećem kongresu i formiranje „privremenog“, koje bi pripremilo naredni kongres Partije. U tom pismu Sima Marković je obeležen kao Broj 1 iz grada X, koji je, umesto da opravda poverenje Moskve, svoju grupu praktično otcepio od Partije i njenog Centralnog komiteta.

To je bilo na tragu beskompromisne i pooštrene borbe protiv

BALKANDOWNLOAD

takozvane desne opasnosti i za pročišćavanje i gušenje različitih mišljenja u svim partijama, što je tražio Šesti kongres Kominterne.

Na Petoj zemaljskoj konferenciji 1940. Josip Broz je rekao da je Četvrti kongres KPJ 1928. najoštrije osudio frakcijske borbe i od vođe desne frakcije Sime Markovića zahtevao da prizna svoje greške. „On je to učinio, ali, razumljivo, samo formalno, jer je, čim se vratio u zemlju, nastavio svoju frakcionašku delatnost, pa je tek deset godina posle toga bio otkriven kao neprijatelj Partije i radničke klase."

Glavna direktiva sa Četvrtog kongresa jeste borba za stvaranje nezavisnih država Hrvatske, Slovenije, Makedonije i Crne Gore, nezavisne Albanije, dok srpski komunisti treba sebe da nađu pomažući potpuno otcepljenje ugnjetenih naroda od „bivše" jugoslovenske države.

Ministar unutrašnjih dela Kraljevine SHS dr Anton Korošec dao je svojevrstan komentar kongresnim dokumentima, alarmantno razglasivši da je „Treća internacionala sada skoncentrisala svu svoju pažnju na našu državu, obećavši našim komunistima svaku, i to obilnu pomoć za izvođenje plemenskih zaoštrenosti do raspada zemlje, kao i za izvođenje atentata kako bi što pre došlo do revolucije".

Vrlo retko se u partijskoj štampi ubuduće držalo do konspiracije i zaštite od mogućih policijskih pogroma Sime Markovića. Broj 1 iz grada X postajao bi samo kad bi u izgledu bilo, iz Moskve naručeno, pomirenje s njim i njegovom grupom. U prikazu časopisa *Komunistički bilten*, *Proleter* je 1933. pisao da Sima Marković Jugoslaviju vidi u neposrednoj revolucionarnoj situaciji. I Todor Vujasinović zabeležio je kako se tih dana, na terenu u Kraljevu, čudio otkuda u Siminom biltenu „leve fraze" o prikupljanju oružja i pripremanju oružanog ustanka.

Proleter je pisao kako desničarski renegati opet počinju da se komešaju, da pojedinci isključenje Sime Markovića iz Partije predstavljaju nesporazumom, a da se on sam obratio Centralnom komitetu tražeći da se pređe preko svih ranijih trvenja i zađevica: „Isključenje broja 1 iz Partije nije nikakav nesporazum preko koga bi moglo da se lako pređe. Broj 1 je isključen jer se nije hteo pokoravati odlukama KPJ i KI."

Ne računajući Simine veće grupe u Beogradu, Kragujevcu, Kruševcu, Čačku i Užicu, tada je u celoj Srbiji bilo tačno 66 komunista odanih CK KPJ i Kominterni!?

Videvši u njemu jedinu stvarno aktivnu snagu Partije, Simi Markoviću se priključio dobar deo studentske omladine. Đorđe Jovanović, Radovan Vuković i Stefan Mitrović odveli su na jedan sastanak i Milovana Đilasa. Sišli s crnogorskih brda i vaspitani u duhu

BALKANDOWNLOAD

patrijarhalnog čojstva i junaštva, demonstrativno su sa Simom prekinuli svaku vezu čim su čuli da se on svojoj ženi Branki obraća sa „vi“! Preko Veselina Masleše povezali su se sa KPJ.

Moma Marković je kao gimnazijalac pokušao da uđe na suđenje Simi Markoviću, ali su ga žandarmi u tome sprečili. Želeo je da uživo vidi čoveka o kome mu je otac, seoski učitelj, toliko govorio i čije su knjige bile na počasnom mestu u porodičnoj biblioteci. Otac mu je bio i pasonirani pčelar i na svakoj košnici napisao je od milja ime nekog svog političkog ljubimca. Zvale su se „Marks“, „Lenjin“, „Trocki“, „Zinovjev“, „Kamenjev“, „Sima“. Firme nije menjao ni u vreme najžešće partijske kampanje protiv trockizma i učenja Sime Markovića.

U to vreme, novo rukovodstvo KPJ sa bivšim sekretarom zagrebačke organizacije Antunom Mavrakom na čelu, počelo je iznenadni obračun sa starom srpskom socijaldemokratijom i njenim davno počivšim vođama Dimitrijem Tucovićem, Dušanom Popovićem i Radovanom Dragovićem. Mavrak ih je u svom predavanju na KUNMZ-u u Moskvi nazvao „kauckijancima“ i „luksemburgijancima“. Posle tog sastanka doneta je odluka da se skine Tucovićeva slika sa zida u takozvanom Crvenom uglu Jugoslovenskog sektora.

Među partijskim kadrovima termin „jugoslovenstvo“ korišćen je isključivo u negativnom značenju i vezivan za „desničarske“ ideje Sime Markovića. Jedino se tako može shvatiti beleška u decembarskom broju *Proletera* iz 1932. godine, u kojoj se kaže da Komunistička partija pozdravlja ustaški pokret ličkih i dalmatinskih seljaka, stavlja se potpuno na njihovu stranu i sugeriše da je dužnost svih komunističkih organizacija i svakog komuniste da taj pokret potpomognu, organizuju i predvode, iako u njemu preovlađuju fašistički elementi (Pavelić-Perčec), kojima nije u interesu da protiv velikosrpske vojno-fašističke diktature razviju jedan širok i masovan pokret.

Pripadnici leve frakcije napadali su u Moskvi i Filipa Filipovića, iako su se zbog njegove plašljivosti i lojalnosti zbijale šale da svaki svoj istup počinje rečima: „Ja mislim kao Kominterna!“ Govorili su da je on desničar. Nije dovoljno dizao buku protiv Sime Markovića, sve dok samokritički nije priznao da se teško prevario kad se na njega oslonio prilikom stvaranja komunističkog pokreta u Srbiji.

Koju godinu docnije, odlučeno je da se osnuju samo Komunističke partije Hrvatske i Slovenije, a ne i partije ostalih delova zemlje, i niko nije bio iznenađen.

Moma Marković, koji je već bio ušao u pokrajinsko rukovodstvo za Srbiju, dobro je to zapamtio: „Rečeno nam je da komunisti Srbije ne traže

BALKANDOWNLOAD

svoju partiju i Centralni komitet, iako nas niko ništa nije pitao. Smatralo se da su Srbi vladajuća nacija, a sve ostale – porobljene, pa preko svoje KP treba da se izbore za slobodu i nezavisnost. Srpski komunisti su tako postali odgovorni za politiku svoje, a, bogami, i tuđih buržoazija. Međutim, ja sam, da tako kažem, dugo i od samog sebe krio takve misli da ne ispadnem nacionalista i malograđanin."

Ovo sećanje od reči do reči potvrđuje i direktivni članak Blagoja Parovića, objavljen u julskom broju *Proletera* 1933. godine.

Parović je jedno vreme bio delegat CK KPJ u Srbiji i o njegovom delovanju predratni komunista i novinar *Politike* Lazar Lilić je zabeležio: „Objektivne smetnje i potencijalna opasnost za Parovićev politički rad bilo je to što se lider desne frakcije, bivši sekretar Partije dr Sima Marković, nalazio u zemlji. Samozvano je nastupao u ime Partije, iako je iz KPJ isključen 1929. zbog teških desno-frakcijskih grešaka, poimenice – cepanja partijske organizacije u Beogradu (Markovićevim rečima: njenim izdvajanjem iz Partije). Grupa desničara, s kojom je Parović pregovarao umesto interniranog Markovića, kao uslov za sporazum tražila je da se grupa najpre vrati u Partiju i da se ponište sve do tada izrečene partijske kazne. Konkretno, Simin najbliži saradnik i vlasnik privatne srednje škole u kojoj je on bio profesor, Ljuba Radovanović, rekao je Blagoju Paroviću: „Ne trebamo kurseve, ni poučavanje, mi smo stariji partijci i političari od tebe!"

Sima Marković je tada po ko zna koji put bio u zatvoru. Prvi put je uhapšen u Ljubljani 25. septembra 1922. godine, kad se iz Beča vraćao u zemlju.

Na suđenju, 12. decembra 1922. godine u Beogradu, Sima je održao jednu od najumnijih revolucionarnih beseda:

„Mi komunisti ne dolazimo na sud nikada kao pokajnici skrušena lica, koji mole da im se udeli neka pravda, jer ne verujemo u vašu pravdu, jer znamo da je pravda relativna i klasna. Sudovi su klasne institucije buržoazije i mi ne tražimo od suda da se izdigne iznad klasnog interesa, ali možemo tražiti da se uzdigne iznad režimskih interesa. Jer komunizam, gospodo, nije samo jedan ekonomski i politički sistem. On je jedinstveni naučni, filozofski, etički i estetički sistem. On je jedna idealna harmonija, veličanstvena sinteza ekonomije, politike, nauke, filozofije, etike i estetike. To je moj ideal. A istorijski proces koji je ispunjen nepomirljivom klasnom borbom u cilju ostvarenja tog ideala, to je socijalna revolucija. I ako je, gospodo sudije, komunizam zločin, ja sam zločinac. Ako je socijalna revolucija izdaja, ja sam veleizdajnik. Izvolite, sudite mi! Nikakva kazna neće biti velika i nikakva žrtva teška,

BALKANDOWNLOAD

kada su u pitanju moji ideali."

Posle izdržane dve godine robije, u Beogradu je Marković nastavio s partijskim radom, dok su rukovodstvo u međuvremenu preuzeli „levičari". Zakratko, na Trećem kongresu KPJ, 1926. godine, izabran je za sekretara.

Uhapšen je ponovo u jesen 1927, a „levica" je rukovodstvo Partije premestila u Zagreb. Pred prvostepenim sudom grada Beograda oslobođen je februara 1928. godine. Nije prošao uobičajenu policijsku torturu i u partijskim krugovima zamerano mu je što je u svojoj odbrani očitao moralnu lekciju zbog slabog držanja na policiji omladincima, koji su s njim bili uhapšeni i koji su bili podvrgnuti najstrašnijem mučenju. Opet je bio „smenjen", ali ga je Kominterna pozvala u Moskvu na konferenciju o jugoslovenskom pitanju. Uhapšen je 16. marta 1928. godine u Gracu, s deset članova delegacije za Moskvu, i izručen jugoslovenskoj policiji. Krnja konferencija u Moskvi usvojila je, posle toga, čuveno „Otvoreno pismo članovima KPJ".

Između stalnih hapšenja, Sima se nikad nije pasivizirao. U Beogradu je na radničkoj čajanki u kafani *Štibner* dočekao francuskog progresivnog pisca Anrija Barbisa. Zajedno sa Sretenom Stojanovićem, Veselinom Maslešom, Otokarom Keršovanijem, Dragišom Vasićem i drugima, učestvovao je na predavanjima u organizaciji studentskog udruženja *Progres*, na kojima je često prisustvovalo i po 4.000 slušalaca i na kojima su se slobodno čuli poklici „Živela Sovjetska Unija" i „Slava Lenjinu". Hapšen je sredinom 1930, kao i 1932. godine, posle čega je interniran.

Tokom šetnje u dvorištu zatvora Suda za zaštitu države u Beogradu, psovao je uhapšene studente: „Šta vam je to trebalo? Lako ćemo naći ljude da lepe plakate. Ne smemo rasipati inteligenciju. Vaše je da marljivo učite, čitate i prevodite literaturu." Pričao im je kako je ranije imao običaj da svake subote ide peške na Avalu: „Kad se čovek popne na planinu i odozgo posmatra beskrajan vidik, njemu se u glavi mnoge stvari razbistre i relativizuju. Nisu više onako guste, tvrde i isključive kao što su u sobi među knjigama. Morate da razmišljate u prirodi. Kao stari Grci!"

Jednom od tih studenata, Đorđu Kostiću, ostalo je u sećanju kako Sima nikad nije priznavao da je ekskomuniciran iz Partije. Smatrao je da se tu jednostavno radi o nesporazumu. Staljin nije dobro shvatio njegov stav o nacionalnom pitanju i Sima se nadao da će otići u Moskvu i precizno mu ga objasniti.

Pošto su svi bili slućeni Ajnštajnovom teorijom relativiteta,

BALKANDOWNLOAD

Marković im je ispričao zanimljivu epizodu s neke sednice u Kominterni. Naime, Lenjin je uzgredno potkačio Ajnštajna, čemu se Sima, u tada krajnje otvorenoj i demokratskoj atmosferi, odmah oštro suprotstavio. U pauzi, Lenjin ga je izdvojio u stranu, rekao da se u fiziku baš najbolje ne razume i pozvao ga da zajedno ručaju. Nadežda Krupska im je ispekla ribice na plotni, a na kraju su Simino kućno predavanje o Ajnštajnu – zalili vinom.

O tim danima Sima Marković je napisao u svojoj autobiografiji:

„Četvrti kongres (KPJ) dao je novo 'radničko' rukovodstvo. S obzirom na njegov slab sastav, moglo se i očekivati da ono nema snage da se nosi s velikim zadacima, koji su mu se nametnuli posle proglašenja vojno-fašističke diktature. Političko-taktička linija rukovodstva iz 1929. godine ocenjena je kao pogrešna na Četvrtoj partijskoj konferenciji 1934.

Početkom 1929. rukovodstvo je donelo odluku da u emigraciju šalje vodeće komuniste i sačuva ih za Partiju, baš u vreme kad je ono pozvalo Partiju i mase na oružani ustanak. Ja sam odbio da ispunim takvu odluku. Centralni komitet se s tim složio, uz uslov da dam pismenu izjavu da ostajem po svojoj volji.

Marta 1929. član CK i sekretar (Đuro) Đaković saopštio mi je da je CK preispitao svoju odluku i zahtevao od mene da odem u emigraciju. Saglasio sam se sa tim, ali pod uslovom da mi se dostave potrebne putne isprave. Nisam hteo da se koristim tehničkim aparatom CK pošto sam bio siguran da u njemu postoje provokatori. Ceo niz momenata ukazivao je na tako nešto. Đaković se s tim složio i izrazio svoje uverenje da je (Matija) Brezović provokator. Idućeg meseca Đaković je bio uhapšen i ubijen. Počeo je niz provala u celoj zemlji i organizacioni krah Partije. Brezović je zaista bio provokator.

Jula 1929. sekretar beogradske organizacije preneo mi je usmenu odluku CK da odmah odem preko Zagreba (gde je bilo rukovodstvo) u emigraciju. U vreme rasula organizacije i u vreme kad je bilo jasno da je za ubistvo Đakovića kriv Brezović, javno još nerazobličen – ja sam odbio da odem.

Na plenumu CK pred kraj 1929. godine, isključen sam zbog narušavanja discipline i 'svih drugih krivica' iz prošlih vremena. Odluka o isključenju nikada mi nije bila saopštena. O njoj sam slučajno saznao u beogradskoj policiji, kada sam bio uhapšen sredinom 1930, od šefa policije. On mi je pokazao odštampane odluke plenuma, pored ostalog i odluku o mom isključenju. Od tog vremena više puta sam pokušavao da se povežem sa CK i uložim žalbu Egzekutivi KI protiv apsolutno neosnovane odluke, ali CK, zapravo različiti CK-i od tog vremena, nisu

BALKANDOWNLOAD

hteli da imaju sa mnom nikakve odnose, gledajući na mene kao na 'mrtvog psa' i istupajući protiv mene u štampi kao protiv 'regenata, kontrarevolucionara itd.', i to u vreme kada se ni minut nisam odrekao komunističke revolucionarne delatnosti, kada sam se u osnovnom borio za pravilnu liniju u svim pitanjima nacionalnog i međunarodnog karaktera, kada sam podvrgnut policijskoj pratnji, hapšenju, varvarskom tučenju i mučenju među zidovima beogradske Glavnjače (zima 1932–33) i, na kraju, od sredine 1933, proteran na večno izgnanstvo u Sandžak (jugoslovenski Sibir).

I u progonstvu sam radio ilegalno, organizovao niz organizacija, pisao letke, članke, isto onako kao što sam radio 1929–1933. u Beogradu (kada sam bio na slobodi). Zbog toga sam i u progonstvu bio dva puta hapšen – u Sarajevu (deset dana) i Čajniču (dvadeset dana) 1934. godine. U izgnanstvu sam živeo u veoma teškim uslovima, a ni Partija, ni Crvena pomoć (MOPR), nisu se obazirali na mene. I danju i noću pratio me je žandar. Ljudima je pod pretnjom zatvora bilo zabranjeno da razgovaraju sa mnom. Uz to, u Čajniču, pomoćnik šefa policije bio je belogardejac Sergej Kotlarev, koji je svu mržnju prema boljševizmu izlio na meni. Kažu da je ranije bio advokat u Rusiji.

Godine 1934. uspostavio sam vezu sa Centralnim komitetom, preko beogradskih drugova, i ponovo sam pokrenuo svoje pitanje. CK je odlučio da se o njemu raspravlja tek kada budem ispunio odluku zbog čijeg sam neispunjavanja i bio isključen. To jest – posle moga odlaska u emigraciju. Ja sam zahtevao materijalno-tehničku pomoć za organizaciju bekstva. CK mi je poslao samo pasoš, a sve ostalo su uradili beogradski drugovi. Tako mi je uspelo da aprila 1935. godine pobegnem iz progonstva i dođem u Beč, a zatim, pred kraj avgusta, i u Moskvu.

Ovde sam primljen u Partiju na osnovu samokritičke pismene izjave, koja postoji u Kominterni, i od tog vremena sudelujem u partijskom životu, ukoliko me uopšte angažuju za partijski rad. Učestvovao sam u nekoliko komisija, pisao sam članke, koji, ne znam zbog čega, nisu objavljivani, mada su pisani po nalogu Centralnog komiteta, na aktuelne teme i u legalnoj formi."

Plenum CK KPJ pretresao je juna 1935. u Splitu pitanje isključenja Sime Markovića iz Partije, prethodno saslušavši izveštaj Biroa CK i upoznavši se sa materijalima, naročito sa izjavama isključenog. Prema izveštaju u *Proleteru*, jednodušno je zaključeno da one nisu zadovoljavajuće i da se Marković ne može primiti natrag u Partiju dok ne da zadovoljavajuću izjavu, kojom će iskreno priznati svoja dosadašnja odstupanja od partijske linije. Bilo kako bilo, posle splitskog

BALKANDOWNLOAD

plenuma, na osnovu odluka Sedmog kongresa Kominterne praktično je prihvaćena većina od tada inkriminisanih stavova Sime Markovića o nacionalnom pitanju, a pre svega – država Jugoslavija kao okvir za njegovo rešenje.

Ali Rodoljub Čolaković, glavni pisac malicioznih, ničim neargumentovanih biografskih odrednica Sime Markovića u *Proleteru*, ostao je do kraja života pri ondašnjim ocenama. U izuzetno toplim i nadahnutim *Zapisima o jednom pokoljenju*, od svih jugoslovenskih komunističkih prvaka jedino za Simu nema nikakve simpatije i lepe reči.

„Zahtev komunista 1937. godine za sazivanjem nove Ustavotvorne skupštine“, piše Čolaković, „dao je povoda da se pomisli kako se Partija vratila na pozicije Sime Markovića, zapravo na njegovu tezu da je nacionalno – u suštini, ustavno pitanje. Međutim, zahtev KPJ za sazivanjem Konstituante nije imao ništa zajedničko sa shvatanjima Sime Markovića, već se to KPJ realistički ocenjujući prilike i odnose u Jugoslaviji samo pridružila zahtevima svih demokratskih snaga u zemlji!“

Uoči Sedmog kongresa Kominterne 1935. u Moskvi, o „slučaju“ Sime Markovića raspravljala je komisija Politbiroa u sastavu Blagoje Parović, Vladimir Ćopić, Milan Gorkić i Ivo Marić. Tom prilikom Marić i Parović bili su za to da mu se poništi kazna isključenja iz Partije, da mu se omogući da živi u Moskvi kao politički emigrant, kao naučni radnik ili da mu se omogući da nastavi politički rad. Prihvaćen je predlog Gorkića, koji je bio poznat kao „Simin omladinac“ i koji ga je ranije često branio, da se Sima Marković za sva vremena isključi iz Partije.

U Marićevim sećanjima ostala je njegova replika: „Sima nije nikakav neprijatelj naše partije i komunizma. On mi je bio bliskiji nego ijedan sekretar Partije do sada! Ja ne računam njegovo isključenje i smatram da njegov povratak u naše redove može koristiti i nama i SSSR!“

Dimitrov je u ime Kominterne pregledao taj zapisnik, vratio ga i naredio da se Sima Marković vrati u KPJ. On mu je obezbedio mesto u Institutu za filozofiju pri Akademiji društvenih nauka SSSR. Sutradan je stupio na posao, pošto je već bio došao iz Beča i prijavio se funkcioneru KI Kolarovu.

U autobiografiji, datiranoj četvrtog novembra 1936, Marković je naveo da trenutno sprema za štampu naučni rad sa temom *Dijalektički materijalizam i savremena fizika.* Ne zna se šta je dalje bilo s njim. Prema jednoj verziji, Marković je najpre degradiran i poslat za nastavnika matematike u Odesu. Uhapšen je jula 1938. i osuđen na deset godina robije. Nestao je na putu iz jednog u drugi logor 1942. godine.

BALKANDOWNLOAD

Rehabilitovan je odlukom vojnog kolegijuma Vrhovnog suda SSSR 10. jula 1958.

Iz Moskve je za Simom Markovićem najpre stigla neverovatna i ničim nedokazana legenda o hrabrom Srbinu koji je, u navodnom razgovoru sa Staljinom 1938. godine, udarao rukom o sto za vreme tročasovne svađe, dok je Staljin urlao i penio od besa jer Sima nije prihvatio da s jednim obaveštajnim zadatkom otputuje u Pariz.

Po toj priči, Brana Marković je bila guvernanta Svetlane Staljin!

Neki jugoslovenski komunisti zaista su ostavili pismena i usmena svedočanstva o svojim susretima sa velikim Hazjajinom u međuratnom periodu, iako to drugi žustro osporavaju kao nemoguće, jer je on, po njima, mogao da se vidi isključivo na paradi ili na slici. Ti skeptici priznaju samo podvig Veljka Vlahovića, koji je prvih dana aprila 1941. godine uspeo da se Staljinu približi na familijarno rastojanje – od dvoja vrata. Bio je prevodilac zvaničnih dokumenata, sa ruske strane, prilikom pregovora sa delegacijom Kraljevine Jugoslavije.

Opet, Rajko Jovanović je u Moskvi pričao da ga je Staljin primio i odobrio njegove stavove u studiju protiv koncepta rešenja nacionalnog pitanja Sime Markovića.

Među studentima KUNMZ-a prepričavalo se da je Staljin, kad god je bio umoran ili ljutit, pozivao sebi starog crnogorskog komunistu Vukašina Markovića (svojevremeno Lenjinovog prijatelja), jer je jedino on umeo da ga razonodi. Prema njemu je postupao kao što su srednjovekovni kraljevi postupali sa dvorskim ludama, a Vukašin je koristio te prilike da mu skreše sve po spisku.

Zanimljivo je da su protiv Staljina u našim partijskim arhivama ostale sasvim usamljene reči čoveka koji se službeno tretira kao najveći staljinista. Milan Gorkić je krajem 1928. godine boravio u Splitu kao instruktor CK KPJ. Okupljenim komunistima je rekao: „Staljin bi bio srušen na Šestom kongresu KI da u poslednjem času nisu nadošli pet-šest Gruzina. Trocki bi dobio većinu i rukovodstvo sa aparatom KI i ja verujem da bi se pod njegovim rukovodstvom sovjetska i svetska revolucija ubrzala, a ovako pod Staljinom ona će se odgoditi ko zna do kada. On je trom i nepokretan!“

Za celu jednu generaciju u čitavom svetu, pa čak i za vodeće intelektualce epohe, Kominterna je bila Štab svetske revolucije i ideal pravde i nepogrešivosti. To što su između dva rata prosto hrlili u Moskvu, često znajući da ih tamo čeka sigurna smrt, mnogi mudri i odvažni revolucionari primali su sa neshvatljivim revolucionarnim mazohizmom. Gotovo kao zasluženu i uzvišenu božju kaznu.

BALKANDOWNLOAD

A veliki Bog, Staljin, lakonski je u razgovoru sa jugoslovenskom državnom delegacijom u Moskvi 12. aprila 1945. godine rekao: „Kominterna je bila glupost! Samo se Dimitrov nadao da se svetskim revolucionarnim pokretom može rukovoditi iz jednog centra."

Supruga Sime Markovića Brana vratila se u Beograd posle oslobođenja iz Moskve. Izjasnila se za Rezoluciju Informbiroa. Na ostrvu Sveti Grgur radila je kao domaćica i spremačica Udbinih oficira. Bezuspešno su je ubeđivali da joj je Staljin ubio muža.

Posle tajnog Hruščovljevog referata na XX kongresu KPSS i osude staljinizma u Sovjetskom Savezu, obesila se na majčinom grobu.

Tek 1985. jedan mali izdavač u Beogradu, *Filip Višnjić*, štampao je prvu knjigu Sime Markovića u socijalističkoj Jugoslaviji *Tragizam malih naroda* (Spisi o nacionalnom pitanju). Izgleda da je tek tada postala jasna Simina uloga u nekadašnjim frakcijskim borbama u Partiji. To nije bila obična borba za vlast. Nesporazum je bio ozbiljan: Da li Jugoslavija uopšte treba ili ne treba da postoji!?

Doktor Sima Marković je nepokolebljivo verovao da treba! To mu je bio najveći greh u životu.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Crna ruka crvene internacionale

U zatvoru Gestapoa toliko je mučen i izmrcvaren da na noge više nije mogao. Donet je vezan za stolicu i nad iskopanom rakom streljan 26. juna 1941. godine u Dvorskom parku, preko puta Narodne skupštine u Beogradu. Time je završena jedna od najuzbudljivijih životnih priča našeg doba. Ime Mustafe Golubića neodvojivo je vezano za Sarajevski atentat, Solunski proces, san o Balkanskoj federaciji i spektakularne međuratne bune, ustanke, otmice i atentate. Bio je nacionalni revolucionar, „crnorukac", mason, gepeuovac, komunista, sovjetski obaveštajac, Staljinov bliski prijatelj.

Falila je samo jedna godina pa da rat između srpske Crvene i Bele ruže, dinastija Obrenović i Karađorđević, bude stogodišnji. A za srpski narod i ostale južnoslovenske narode bio je to vek grozničave nade u toliko željeno nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.

Samostalni ulazak među civilizovane evropske narode!

Draga Mašin je valjda jedina kraljica koja je stradala kao laka ženska ili, bar, zato što je njen moral doveden u sumnju. Ostale, Katarina Velika i Marija Terezija, upravo su na broju svojih ljubavnika zasnivale svoju moć. Nije slučajno, posle atentata na kralja Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu, vođa francuskih socijalista Žan Žores pitao zbunjeno jednog Srbina: „Razumem što ste smakli tog tiranina, ali šta vam bi da ubijete onu divnu ženu"!? Mora mu se verovati: ženu je pobliže poznavao!

Za razliku od prema njoj neverovatno neprijateljski raspoložene istorijske nauke, Draga je u uspomenama svojih savremenika ostala kao umna i načitana žena, puna ličnog dostojanstva, iskustva i fine uzdržanosti. Iz naknadnih otkrića iz Aleksandrovog tajnog sefa, ispada da je akcija grupe patriotskih oficira bila potpuno nepotrebna. Sam je nameravao da se razvede od Drage, tražio je za to pogodnu priliku, a imao je i gotov plan budućih ratnih operacija protiv Turske, radi osvete

BALKANDOWNLOAD

Kosova i oslobođenja srpstva.

Tek posle Drugog svetskog rata, u vreme rehabilitacije zaverenika i kratkotrajne „crnorukačke“ euforije, prvi put je štampan intervju Đorđa Genčića, jednog od zaverenika i Aleksandrovog ministra unutrašnjih poslova. Kad su propale sve njegove inicijative, obratio se lično kraljici Dragi. Računao je da razgovara sa rafinirano nemoralnom ženom, kojoj, ipak, nisu strane svetinje otadžbine i ljubavi i zaklinjao je da za dobro kralja i Srbije pobegne iz zemlje. Državnički joj je garantovao bezbrižnu egzistenciju u inostranstvu. Međutim, ona se smrtno uvredila i stvar je propala kad je njegov pratilac netaktično i neumesno zaključio: „Gde ste vi za kraljicu?“

Oglasio se i jedini preživeli atentator, tada Titov diplomata Božin Simić:

„Kraljica Draga je htela da za prestolonaslednika proglasi svoga brata Nikodija i on se već tako ponašao. Trebalo je da se pojavi i treća dinastija. Među oficirima organizaciju je sprovodio Dragutin Dimitrijević Apis. Razgovarao je s nama i tako smo, jedan po jedan, dolazili do uverenja da je zavera jedini izlaz. Kad su se otvorila vrata, Apis i ja smo prvi utrčali u dvorsko dvorište. Od tog otvaranja kapije Pera Živković je posle napravio neverovatan politički kapital, iako je to bila sitnica. Svi koji smo prodrli u Draginu i Aleksandrovu sobu, pucali smo prema dogovoru istovremeno. U slučaju neuspeha da svi budemo krivi, a ako uspemo da to niko ne uzme kao naročitu zaslugu. Kraljičinu braću u komandi Garnizona, u Krunskoj ulici, streljao je Voja Tankosić. Da je nas zaverenike neko pitao, nikada Petar Karađorđević ne bi postao kralj Srbije. Iako nije bio lopov i sačuvao je čiste ruke, tvrdičluk je od njega napravio užasnog čoveka. Svake večeri je brojao pare i ako bi ga ko prekinuo, Petronije, kako smo ga ironično zvali, izgrdio bi ga kao da je počinio bogzna kakav greh.“

U svom izveštaju za Petrograd, šef carske tajne policije *Ohrane* za Balkan, naveo je da je 29. maja 1903. kralj Aleksandar pogođen sa 23, a kraljica Draga sa 20 metaka. Poslednji je u njeno desno oko pucao njen bivši dever pukovnik Aleksandar Mašin, nazvavši je javnom ženskom. Potom su razgolićeni leševi kralja i kraljice izbačeni kroz prozor u dvorsku baštu, gde su ležali sve do šest sati izjutra. Uvijeni u mrtvačke odore, preneti su u Novi dvor, a posle izvršenja obdukcije, prebačeni u pratnji jednog policijskog činovnika i žandara u Crkvu Svetog Marka na Starom groblju, gde su sahranjeni.

Dvanaestogodišnji Mustafa Golubić, prirodno, s tim atentatom nije mogao da ima nikakve veze, ali se njegov život brzo počeo preklapati i

BALKANDOWNLOAD

preplitati sa životima učesnika i organizatora oficirskog puča i bez njega su se slične stvari ubuduće teško mogle zamisliti. Na kraju, ta dvorska bašta, u kojoj su osvanula iskasapljena tela poslednjih Obrenovića, dobiće ironijom sudbine mitsko obeležje. U njoj će Gestapo 1941. streljati Golubića, dok će njegov prijatelj Božin Simić veći deo života provesti baš tu, u stanu s pogledom na „mesto zločina".

Ako je priča o Mustafi Golubiću zbilja generacijska, ni po čemu lokalna i tek zakratko nacionalna, nužno joj je, makar na početku, dati privatni, porodični okvir.

Muhamed i Nura Golubić, iz Stoca, imali su četvoro dece: Ahmeta, Zulufu, Mustafu i Habibu. Muhamed je rano umro od komplikacija izazvanih zapaljenjem pluća, i porodica, ionako srednjeg imovnog stanja, još više je osiromašila. Najstariji sin Ahmet otisnuo se u svet. Bio je šumski radnik u Kanadi i aščija u Turskoj. Životario je sve dok sa nekim begom nije sklopio sporazum da ga uz izvesnu naknadu odmeni u ratnom sukobu koji je bio u izgledu prvih godina ovog veka. Ništa se nije desilo i ostao mu je ćemer zlata, koji je, ušiven sa unutrašnje strane pojasa, doneo u Stolac. Porodica je prešla u Čapljinu, a on je u Sarajevu otvorio kafanu *Mala Hercegovina*. U njoj su se posle Ujedinjenja skupljali ljudi naprednih političkih uverenja i komunisti. Kad je zajedno s njima uhapšen, Mustafa je šefu sarajevske policije Musahagiću iz Beča poslao pismo: „Ako se mom bratu nešto dogodi, ja ću te za muda obesiti!" Posle godinu dana, Ahmet je pušten i proteran u Čapljinu, gde je 1937. lažno optužen za pokušaj silovanja devojke koja je radila u njegovoj kafani. Prve noći u zatvoru, rasparao je pokrivač i obesio se. Majka, Nura Golubić, poživela je više od sto godina. Umrla je 1953. godine u slobodi za koju je, verovala je, pao njen sin Mustafa. Ali nekoliko puta su je visoki funkcioneri nove vlasti upozorili da je on bio „ruski čovek", pa je bolje da ga ne pominje.

Umesto da aneksijom 1908. Bosnu zauvek odvoji od Srbije, Austrija ju je time još čvršće gurnula u njeno naručje. Ceo mladi naraštaj dolazio je i gledao na Beograd kao na Ćabu, nimalo se u svojoj poetskoj zanesenosti ne obazirući na mišljenja i strategijske planove srpskog kralja i stranačkih prvaka. U Srbiji je imao neke druge uzdanice i za njega je Skerlić bio najveći bog, Bogdan Popović – kralj estetike, Dučić i Rakić – prinčevi stiha, Veljko Petrović – srpski Mopasan, Pandurović i Dis – mizantropski refleksi tananih slutnji, Isidora Sekulić – najpismenija Srpkinja, Dimitrije Mitrinović – doglavnik savaota Meštrovića. Eventualno je među njih mogao da priviri samo uvozni Rostan, kojim je Gavrilo Princip stalno pretio da će nekoga probosti „na kraju balade".

BALKANDOWNLOAD

Bosanski mladići su se zaludno muvali po beogradskom Latinskom kvartu, na Zelenom vencu. Ni po čemu nisu bili predodređeni za stranice svetske istorije. Padali su ili se jedva provlačili, polažući privatno više razrede gimnazije, dane tracili kockajući se i igrajući bilijar u kafani *Zlatna moruna*. Gladovali su i potucali se po memljivim podrumima i sobičcima. Ponekad bili prinuđeni da noćivaju u uličnim sanducima za đubre. Na izmaku snage odlazili su u srpske manastire, gde su im dobrodušni kaluđeri pružali pun komfor za oporavak i učenje.

Pošto je među prvima stigao u Beograd, Mustafa Golubić je sve ostale prihvatao, okupljao i, koliko je mogao, brinuo se o njima. On je dočekao iznemoglog Principa, koji je iz Hadžića došao pešice i, zakoračivši preko Drine, sagao se i egzaltirano poljubio srpsku zemlju. Odmah ga je odveo na neki politički miting, na kome je do mile volje mogao da viče „Dole Austrija" i obećao mu da će ga upoznati sa literatama i četnicima. Vratolomni skok sa gornje ivice Savskog mosta na plivačkom takmičenju, u organizaciji Olimpijskog kluba, doneo je Golubiću neverovatan ugled među zemljacima. Pogotovu što se pričalo da je to bio njegov prijemni ispit za službu kod četničkog vojvode Tankosića.

Kafana *Zlatna moruna* na Zelenom vencu imala je zasebno odeljenje za četnike, pa je razumljivo što su se u tom dimu od lošeg duvana i vruće rakije srodile komitske brade, svikle samo na zlo, krv i smrt, sa nedozrelim, golobradim sanjalicama, negde između stiha i bombe, gitare i četničke kame, između Rakićeve *Simonide* i komitske himne *Sprem'te se, sprem'te, četnici*.

Ubistvom kraljevskog para 1903. zaverenici su započeli unutrašnji preporod Srbije, koji je trebalo da kulminira odlučnom borbom za oslobođenje svih potlačenih slovenskih naroda. Ubrzo je osnovan Makedonski revolucionarni komitet, a čete Voje Tankosića i Vuka Popovića sejale su strah i nesigurnost kod turskih vlasti u Staroj Srbiji i Makedoniji. Kad je u julu 1908. došlo do mladoturskog prevrata i najave široke demokratije, reformi i slobodnih izbora, srpska vlada je rešila da obustavi četničku akciju. Zato su njeni žustri zagovornici odlučili da pribegnu privatnoj inicijativi. U tajnu organizaciju „Ujedinjenje ili smrt" (Crna ruka), pored oficira „majevaca", ušlo je i nešto građanstva i revolucionarne omladine. Najstroža konspirativnost podrazumevala je smrtnu kaznu za odavanje tajni i neizvršavanje naređenja. Član Centralne uprave major Tankosić ubačen je u masonsku ložu u Beogradu, da bi se upoznao sa ceremonijalom i iskustvima slobodnih

BALKANDOWNLOAD

zidara i preneo ih u novu organizaciju. Bogdan Radenković se zamonašio u Hilandaru, kako bi mogao da se kandiduje za raško-prizrenskog vladiku. Pod kontrolu je stavljena i organizacija „Narodna odbrana“, formirana u neoslobođenim krajevima posle aneksione krize sa Austrijom.

Beogradska kaldrma je prosto mamila studente iz još neoslobođenih krajeva. Grupu zagrebačkih visokoškolaca, Luku Jukića, Pavla Bastajića, Oskara Tartalju, primili su u hotelu *Moskva* „crnorukci“ na čelu sa Apisom, tada načelnikom srpske vojne obaveštajne službe. Primljeni su uz poseban ritual u organizaciju, a Tankosić je Jukiću dao revolver i nekoliko bombi. Mesec dana kasnije on je promašio kraljevskog namesnika Cuvaja. Još tri atentata završavaju se istim rezultatom. U Evropi se tada uopšte prilično pucalo na kraljeve, careve, ministre i generale. Kult takvog žrtvovanja za nacionalnu stvar započeo je u Sarajevu Bogdan Žerajić. Ispalio je pet metaka u carskog izaslanika Varešanina, a šesti sebi u usta. Varešanin je, nepovređen, prišao Žerajiću, koji je ležao u lokvi krvi u prašini, i prezrivo ga šutnuo nogom: „Đubre!“

Iako su srpski političari u Narodnoj skupštini „objektivno“ procenjivali da srpsku vojsku može da tuče i veća ciganska čerga, na pomolu je bio Balkanski rat. Sa svih strana pohrlili su omladinci u četničku školu u Prokuplju. Navala je bila tolika da su mladi i nejaki grubo odbijani. Kočoperni Gavrilo Princip je, povrh svega, za svoju upornost nagrađen s nekoliko batina po turu. Uznemiravao je Tankosića, koji se, naočigled svih, zabavljao gađajući iz puške kutiju šibica na glavi Muhameda Mehmedbašića, iz Stoca. U ratu za osvetu Kosova naročito su se istakli dobrovoljci Mustafa Golubić, Vladimir Gacinović, Pavle Bastajić, Dušan Semiz, Danilo Ilić. Posle pobede na Kumanovu, đaci su izašli na sarajevske ulice sa imenima oslobođenih gradova na pantljikama svojih kapa. Čak i u Sloveniji su deci davali imena junaka iz kosovskog eposa. Pojedini habzburški oficiri su bez straha za posledice skandirali: „Živela srpska vojska!“

Golubić će koju godinu docnije poveriti Vasi Čubriloviću da mu je u krvavim bojevima sa Turcima snagu davala narodna pesma o poznatom uskočkom kapetanu: *Bojičiću, bojiš li se koga (Boga malo, a cara nimalo), Za vezira ni habera nemam, a za pašu – k'o za dora svoga*.

U *Ilustrovanoj ratnoj kronici*, Mustafa Golubić je napisao:

„Silazeći niz jednu stranu u Prištinu, videsmo silan lom i strašnu gurnjavu na prištinskoj železničkoj stanici oko železničkih vagona. To su bili turski oficiri koji su se sa jednim delom askera otimali o mesto u

BALKANDOWNLOAD

vozu. Mi smo bili ušli u varoš, kada je lokomotiva, turska lokomotiva, poslednji put zviznula na srpskom Kosovu, kazujući time zbogom zanavek i objavljujući raji dolazak osvetnika, oslobodilaca koji im donose: slobodu, prosvetu, kulturu. Na ulazu u varoš dočekalo nas je građanstvo obe vere, sa srpskim sveštenikom i turskim muftijom na čelu. Mi smo odgovorili na burne pozdrave skidanjem kapa, ali smo projurili vrlo brzo, hitajući da se što pre dočepamo varoši. Otišli smo pravo u mitropolski konak i tamo odseli. Za jedan čas pred zgradom se skupio grdan svet. Bilo je tu dece, mladića, devojaka, ljudi i žena, raznih godina. I pravoslavnih i muhamedanaca. Čim smo izašli u varoš, nama su prilazila naša prištinska braća, raspitivali se o našem zdravlju i događajima, a zatim nam sami pričali o scenama koje su se u Prištini događale dok su se vojske tukle pred njom. Jedan Prištevac nam je pričao o jezovitom, tužnom i strašnom događaju. Na dva dana pre našeg ulaska, tri Arnautina su u grad dovela jednog našeg ranjenog druga. Najstrašniju nakazu na svetu. Arnauti su mu bili iskopali jedno oko, odsekli gornju i donju usnu, te su zubi stajali iskeženi, odsekli su mu oba uha, a kožu sa čela zarezali sa tri strane i ogulili s lobanje, tako da je o četvrtoj ivici visila naniže.

Nisam više hteo da krijem svoju veroispovest. Bez ikakvog uvoda rekao sam jednom čiči:

'Evo mene, ja sam musliman iz Bosne. Ja sam vaš zemljak, ali sam Srbin, jer mi je maternji jezik srpski. Eto, čičo, sada si i ti, kao i ja, uveren da Turci i Arnauti nisu naša braća, nego jedan dalek i tuđ narod. Protiv toga tuđeg naroda, koji nam je neprijatelj već više od 500 godina, ja sam pošao i, kao što vidite, idem sa najvećim oduševljenjem.'"

Kao mladi komita Mustafa Golubić je sasvim oguglao na divljaštvo, smrt, jezu i svakojake druge strahote, nesvesno sve to rutinski prihvatajući kao nužna iskušenja svojih ideala i, docnije, profesije.

„Mi smo išli kroz Mirovce, da bismo što pre stigli do naše, sada porušene, ali zato slavne karaule na Vasiljevcu", zabeležio je. „Ceo put bio nam je zakrčen leševima Turaka i Arnauta, koje su srpski topovi sprečili u daljim pljačkama i mučenjima srpske raje. Tu je bilo dosta unakaženih leševa, od kojih je čovek svaki čas morao okretati glavu. Videla se samo ljudska masa, ali čovečijeg oblika tu nije bilo. Sve su to granate srpskih topova raznele i uništile. Blizu same vasiljevačke karaule naišli smo na leš jednog krupnog Arnautina, kome je parče od granate odbilo polovinu glave, te mu se dobro video rasuti mozak. Kad smo ušli u ruševine, pred sobom smo gledali strašnu i užasnu sliku zverskih gadnih i odvratnih Arnauta. Tri naša druga, koja su nam nestala za

BALKANDOWNLOAD

vreme borbe kod karaule, ležali su pečeni. Svi mi četnici, sa našim šefom Tankosićem, skupili smo se i posmatrali sa neizmernom tugom tri pečena leša naših dragih i hrabrih drugara! Hrabri Bosanac-Krajišnik Čeliković, kolos od snage, ležao je sada smanjen na veličinu deteta. Od groze smo drhtali kao u najvećoj groznici, a nad leševima zakleli smo se da ćemo junačku i mučeničku smrt drugova dostojno pokajati. Bio sam sav zanesen. Bio sam zaboravio na glad, na bol i na smrt, i samo sam mislio na strašnu osvetu, osvetu, koju ću izvršiti kao Srbin. Osvetnik Kosova!"

Posle takozvane Skadarske krize i vanrednih mera u Bosni i Hercegovini u maju 1913. godine, među omladinom se oživljavala psihoza atentata, koju je Balkanski rat bio prekinuo. Tog proleća u Lozanu su na studije otišli Vladimir Gaćina i Pavle Bastajić, a u jesen Mustafa Golubić i Jovan Živanović. Golubić im je preneo opšte uputstvo da oni rade nezavisno od onoga što će se činiti u Beogradu, pošto je Ustav *Crne ruke* predviđao da grupe naših studenata na stranim univerzitetima deluju samostalno.

Zapravo, Mustafa Golubić je u Beogradu upisao Tehnički fakultet, da bi, zatim, u francuskom gradu Tuluzi prešao na prava. Pošto je tu jedan od centara evropske masonerije, neki hroničari kažu da je Golubić poslat kao ambasador *Crne ruke* ili, makar, kao masonski stipendista.

Prvih dana januara 1914. Muhamedu Mehmedbašiću je u Stolac stiglo pismo u kome je jedino stajalo: „Blagane, polazi, Dubrovnik–Marselj–Tuluza, ne traži komentara, Vlada, Mujka". Za tri dana je uspeo da prijatelju Milanu Kuriliću da generalnu punomoć za svoj celokupan imetak. Stolarsku radionicu. Na železničkoj stanici u Tuluzi čekao ga je Golubić sa jednim studentom, Egipćaninom. Odveli su ga u studentski restoran, gde su ga predstavili prijateljima. U hotelu *Sen Žerom* Golubić mu je rekao da očekuje još Gaćinovića, Bastajića i Živanovića. Škripalo im je s parama i odlučili su da im u Švajcarsku pošalju ono što je Muhamedu preteklo od puta. Pored nesumnjivog literarnog dara i uticaja, Gaćinović je bio ovlašćeni poverenik *Crne ruke* za bosansku omladinu. Iako je Mustafa bio duboko odan Apisu i vrlo blizak nekim crnorukačkim vođama, on nije bio član. Kad je popunjavano članstvo, još je bio đak realke, a srednjoškolci nisu primani. Kad je 1913. maturirao, organizacija nije više obnavljana.

Novca je bilo da u Tuluzu dođe samo Vlada Gaćinović. Tek tada su on i Golubić Mehmedbašiću objasnili zašto su ga zvali. Treba početi seriju atentata, jer samo oni mogu da Bosnu dignu na ustanak. Pretresli su različite mogućnosti, između ostalog i atentat na Franju Ferdinanda,

BALKANDOWNLOAD

za koga se očekivalo da će doći u Pariz po neki zajam. Ali najveći značaj pridavan je ubistvu zemaljskog poglavara Bosne i Hercegovine Poćoreka u Sarajevu, prilikom ustoličenja reis-ul-uleme Čauševića.

Mehmedbašiću su dali kamu kao najsigurnije oružje i malu bočicu s otrovom, kojim je trebalo da ovlaži oštricu noža pre upotrebe. Pošto druge mladobosance nije poznavao, za vezu u Sarajevu preporučili su mu Nikolu Trišića. U vozu od Dubrovnika do Stoca uplašio se da ga ne otkrije policija, koja je nekoga tražila po svim vagonima, i kamu i otrov bacio je u nužnik. Nabavio je revolver i 26. marta pojavio se, prema dogovoru, u Sarajevu. Trišić ga je upoznao sa učiteljem Danilom Ilićem, koga mu je pominjao i Gaćinović. Ilić mu je naredio da se vrati kući, a da će ga on ubrzo pozvati, pošto se priprema mnogo važnija stvar. Očigledno je da je Ilić već tada bio upoznat s predstojećim dolaskom Ferdinanda u Sarajevo.

Kad su posle ručka u pariskom kafeu *Panteon* 28. juna 1914. saznali za atentat, Gaćinović je rekao Bastajiću: „Ja sam siguran da to mora biti Muhamed ili Danilo." Pročitavši u *Matenu* Principovo ime, složili su se da je to svejedno, donekle zabrinuti zbog mogućih posledica: „Srbija nije spremna za rat, Austrija će ga verovatno izazvati i sva krivica pašće na nas, revolucionarnu omladinu Bosne."

Prva ozbiljna studija o Sarajevskom atentatu, koju je 1926. napisao engleski istoričar dr Siton-Votson, strašno je razbesnela Mustafu Golubića, jer po njoj ispada da je Gaćinović pozvao njega i Mehmedbašića u Tuluzu, snabdeo ih oružjem za atentat na Poćoreka, ali su se oni uplašili i odustali. Iz Beča je poslao pismo glavnom uredniku *Nove Evrope* Milanu Ćurčinu: „U broju 12 od 21. oktobra izašao je odlomak iz knjige Siton-Votsona. U tome odlomku se pominje moje ime i ime Muhameda Mehmedbašića, što se tiče našeg sastanka u Tuluzi 1914. godine. Viktor Serž, po informacijama mojim i Pavla Bastajića, opisao je taj sastanak u tekstu za list *Klarte*. Međutim, neki Gaćinovićevi tobožnji intimni prijatelji dali su sasvim druge informacije gospodinu Sitonu. Te informacije su lažne i ti intimni prijatelji nisu ovlastili Sitona da štampa njihova imena. Te informacije su kurvinske i od kurvara date i ja ne mogu na njih odgovarati zato što se nalazim u takvim političkim prilikama ovde u Beču. Zbog toga, dragi gospodine Ćurčine, šaljem vas sve u pičku materinu, to je jedini način kako se sa svima vama može razgovarati. Sa osobitim poštovanjem, Mustafa Golubić."

Prethodno je već Golubić, pod pseudonimom M. Vladimirov, u kominternovskom listu *Balkanska federacija* napisao kritiku Siton-Votsonove knjige *Sarajevo*. On poriče autohtonost *Mlade Bosne*, pošto je

BALKANDOWNLOAD

njen stvarni šef Gaćinović, kao član organizacije *Ujedinjenje ili smrt*, radio po njenim naredbama. Kaže da se sastanak u Tuluzi nikako ne sme odvajati od Sarajevskog atentata. I on je sazvan po odobrenju Apisa i *Crne ruke*. U drugom tekstu, pod istim pseudonimom, Golubić navodi: „Ubistvom Ferdinanda, Apis je hteo da izazove zabunu u krugovima austro-nemačke vojne kamarile i odloži latentni svetski rat, za koji još nismo bili spremni. Ali kako nije bio siguran da se rat ne može izbeći, Apis je smatrao za svoju dužnost da se, pre nego što preduzme odlučne korake, sporazume sa Artamanovom, ruskim vojnim atašeom u Beogradu.“ Pošto postoje pretpostavke da je kao gimnazijalac počeo da radi za rusku carsku tajnu službu *Ohranu*, Golubić je u te stvari neosporno bio upućen. Svoju verziju ubistva Ferdinanda on je najpreciznije izneo u razgovoru sa Viktorom Seržom, sinom poznatog revolucionara Nikolaja Kibeljiča, učesnika u atentatu na ruskog cara Aleksandra II. Sama ideja je potekla od Gaćinovića, a u Tuluzi je načelno odlučeno izvršenje smrtne kazne nad Ferdinandom i doneta odluka o atentatu – koji nije imao svog razloga – na generala Poćoreka. Prema naknadnoj Golubićevoj izjavi nekadašnjem otpravniku poslova srpskog poslanstva u Berlinu Vojislavu Bogićeviću, do sastanka u Tuluzi došlo je na inicijativu Tankosića i uz saglasnost Apisa. Četiri dana pre atentata Ilić, Princip i Mehmedbašić poslali su kartu Gaćinoviću s revolucionarnim pozdravom, a on im je odgovorio: „Napred lavovi!“

Inače, u sudskoj istrazi o Sarajevskom atentatu, Golubićevo ime je pomenuto samo dvaput i to u sasvim bezazlenom kontekstu. Maturanti tuzlanske gimnazije Mladen Stojanović i Todor Ilić rekli su da su, prilikom boravka na nekoj izložbi 1912. u Beogradu, pored ostalih sreli i Mustafu Golubića.

U pogledu zasluga i odgovornosti za vidovdanske pucnje, pola veka su se preganjali preživeli daleki saučesnici i vlade zainteresovanih zemalja, iako su Princip i drugovi na suđenju preuzeli svu krivicu (i slavu) na sebe. Ni o jednom događaju nije napisano toliko kontradiktornih stvari. Kao inspiratori i organizatori maltene su ravnopravno pominjani međunarodna masonerija, regent Aleksandar Karađorđević, vanbračna kćerka Rudolfa Habzburškog, Apis, *Ohrana* i srpska vlada. Međutim, kao prava bomba je odjeknula tek poslednja optužba da su iza svega stajali boljševici. Naime, na trockističkom procesu u Moskvi Karl Radek je rekao: „Potrebno je celom svetu pokazati šta je Lenjin – čije ime s ove klupe drhćući izgovaram – pisao o tajni Rata u uputstvima datim delegaciji koja je polazila u Hag. Jedan deo te tajne nalazio se u rukama mladog srpskog nacionaliste Gavrila

BALKANDOWNLOAD

Principa, koji je pre u tvrđavi umro, nego što je odao.“ Tih nekoliko zagonetnih i konfuznih rečenica odmah su skrenule pažnju na poznanstvo Gaćinovića i Lenjina, koji je 1917. hteo da ga vodi sa sobom u Rusiju. A, naravno, i na Gaćinovićevu ispovest novinaru Lavu Trockom, koji će je objaviti pod naslovom *Dečaci koji su izazvali rat*. Trockističke organizacije po svetu ogradile su se od Radeka, nazvavši ga agentom-provokatorom, uz podatak da su se Gaćinović i Trocki upoznali tek posle atentata.

Rat Austrije i Srbije 1914. u velikoj meri je bio bratoubilački. Nisu samo Slovenci i Hrvati pucali na Srbe, nego se kao najkrvaviji pamte upravo obračuni Srba i Srbijanaca. Istrebljivane su porodice svih begunaca iz austrijske vojske, bilo je pokušaja da se izmisli potpuno nova nacija – pravoslavni Ličani, a propaganda je stalno trubila kako su Srbija i njeni saveznici pred porazom. Ipak, na srpsku stranu prešao je veliki broj dobrovoljaca sa neprijateljske teritorije.

Mustafa Golubić je ponovo stupio u četnički odred majora Voje Tankosića, učestvovao je u bitkama na Dunavu, oko Požarevca, a posle na Suvoboru. Apis je postavljen za načelnika štaba Užičke vojske i počeo je s formiranjem jednog zasebnog dobrovoljačkog bataljona Bosanaca. Sa preporukom dr Jefte Dedijera Golubić se tada prvi put sreo sa svojim idolom Apisom, koji mu je poverio zadatak da, sa Dušanom Semizom, Boškom Zečevićem i Đulom Bukovcem, prikuplja Bosance. Odnosno, kako je pisalo na njegovoj vojnoj objavi: „Da opšti sa zarobljenicima, rodom iz Bosne i Hercegovine, u izvesnom poverljivom pravcu nacionalne politike.“ Onda je Semiz, predstavnik *Crne ruke* u Petrogradu, predložio Apisu da sličnu akciju obave i među zarobljenicima našeg porekla u Rusiji.

Prema sporazumu srpske i ruske vlade to je realizovano u leto 1915. Semizu i Golubiću priključeni su Sibe Miličić i Blažo Rukavina, a u Rusiju je već bio otputovao Mirko Komnenović. Krenuli su vozom 13. jula za Prahovo, odatle lađom do Renija, i, opet, vozom do Petrograda. I pored propisnih ovlašćenja, srpsko poslanstvo ih je sumnjičilo da su austrijski špijuni i odgovaralo od akcije, jer je protivna međunarodnom pravu. Dalje natezanje prekinula je dozvola ruskog Generalštaba, na osnovu koje su Semiz i Golubić krenuli u zarobljeničke logore moskovske i turkestanske oblasti, Miličić u Kazanj i Omsk, Rukavina u Penzu, a Komnenović u Kijev.

Za mesec dana u Srbiju je prebačeno 3.500 dobrovoljaca i do kraja godine mobilisano dvadesetak hiljada. U međuvremenu, Bugarska je napala Srbiju i Semiz i Golubić su pohitali da se vrate. Dobrovoljci su u

BALKANDOWNLOAD

Srbiji ušli u sastav Užičke vojske, koja je, pod promenjenim imenom Timočka vojska, prebačena na bugarsku granicu sa specijalnim zadatkom da eventualno upadne u Bugarsku, svrgne germanofilsku dinastiju Koburga i omogući zemljoradničkom lideru Aleksandru Stambolijskom dolazak na vlast.

Ali ratna sreća je srpskoj vojsci načisto okrenula leđa.

Golubić se zatekao u štabu Timočke vojske u Zaječaru kad je započelo povlačenje, i sa ovom jedinicom, u sastavu Treće armije, išao je sve do Drača. U Albaniji je regent Aleksandar započeo samovoljnu reorganizaciju izbeglih srpskih jedinica. Načelnika štaba Vrhovne komande vojvodu Radomira Putnika smenio je, a da nije našao za shodno da ga o tome obavesti. Stari ratnik je samo po plati osetio da se nešto dogodilo. Mada je u toku povlačenja za naročite zasluge unapređen u čin pukovnika, Dragutin Dimitrijević Apis je trajno sklonjen u stranu. Užička, odnosno Timočka vojska, koja se istakla štiteći odstupnicu srpskim armijama, rasformirana je. Golubić je zbog tuberkuloze otpušten iz vojske.

I na Krfu su se bosanski dobrovoljci držali oko Apisa. Teško je reći kome je od njih prvom pala na pamet ideja da se rat po Srbiju najsrećnije i najskorije može završiti ako se likvidiraju vladari njenih najvećih neprijatelja. Glavna dinamička snaga među Bosancima, Mustafa Golubić, koji je svoje prijatelje uveravao da u Švajcarskoj ima prijateljicu, spremnu da izvrši bilo kakvo ubistvo, rekao je o tome u istrazi na Solunskom procesu:

„Prilikom odstupanja kroz Albaniju, a zbog tragične sudbine koju je naša vojska pretrpela, mi dobrovoljci razgovarali smo među sobom da bi dobro i patriotski bilo da se izvrši atentat na vladaoce Nemačke, Bugarske i Grčke, a eventualno i Rumunije, ako i ona ne bi stupila u akciju. U Elbasanu, ja sam pukovniku Dimitrijeviću izneo ideju da ja i Ciganović odemo u Atinu i izvršimo atentat na grčkog kralja. Pukovnik mi je kazao da tome sada nije vreme i da to ostavim. Kad smo stigli u Drač, znam da su Milan Ciganović, Veljko Zečević i Boško Arežina išli kod pukovnika Dimitrijevića i izneli mu plan za ubistva vladaoca Nemačke, Bugarske i Grčke, ali je on to i tada odbio. I dalje smo insistirali na toj ideji i, po našoj podeli, Muhamed Mehmedbašić i Vladeta Bilbija imali su da idu u Atinu, ja i Boško Arežina u Berlin, a Nezir Hadžinalić u Sofiju. Milan Ciganović i Miloš Pjanić ostali su da eventualno idu tamo gde se ukaže potreba.“

Mehmedbašić i Bilbija su s revolverima čekali u pozorištu grčkog kralja Konstantina i kraljicu Sofiju, ali se oni nisu pojavili zbog

BALKANDOWNLOAD

iznenadnog kraljevog nazeba. Dok su čekali drugu priliku, Muhamed se razboleo i prebačen je u bolnicu. Na to je stigao, sa Arežinom, major Ljuba Vulović, koga je Apis bio zadužio da vodi akciju, i naložio da se zadatak mora izvršiti. Onda je pod nerazjašnjenim okolnostima neki grčki oficir ubio Arežinu.

Srpska policija bila je na stanovištu da *Crna ruka* tako radi sa neposlušnima.

Iz Švajcarske je Mustafa poručivao drugovima da Vlada Gaćinović više nije ono što je bio. U Ameriku mu je prethodno poslao kartu: „Arežina je poginuo i ti ćeš nam platiti." Međutim, Pero Slijepčević svedoči da su se tada u Parizu oni sreli kao da se ništa nije dogodilo. Gaćinović je čak Golubiću pozajmio deset dolara. U nemogućnosti da se prebaci do Nemačke ili Bugarske i izvrši atentate na cara Vilhelma i kralja Ferdinanda Koburškog, Golubić je, po Apisovoj preporuci, nastavio studije.

Posle uspešne ofanzive srpske vojske na Kajmakčalan i Bitolj, kao grom iz vedra neba uhapšeni su Apis i svi oficiri „crnorukci" pod optužbom da su pripremali i pokušali atentat na prestolonaslednika Aleksandra Karađorđevića, želeći da Austriji i Nemačkoj predaju Solunski front!? Uz pomoć lažnih svedoka na Solunskom procesu osuđeni su na smrt ili višegodišnje robije i tek su odlukom Vrhovnog suda Narodne republike Srbije 1953. godine – rehabilitovani.

Na poverljivu dostavku srpskih vlasti, francuska policija je u februaru 1917. uhapsila Mustafu Golubića u Parizu i, pod sumnjom da je nemački agent, sprovela ga u vojnu tvrđavu u Tulonu. Dane je provodio u vodi do kolena, vetar ga je produvavao, sve dok, po muslimanskoj liniji, nije izazvao sažaljenje stražara Zuava. Preko njega je uspeo da stupi u vezu sa republikanskim liderom Jašom Prodanovićem, s čijim je sinom Borom četnikovao u balkanskim ratovima. Prodanović je francuskim vojnim vlastima svojim ugledom garantovao da Mustafa nije nikakav špijun, posle čega je prebačen u vojni zatvor u Solunu, u nadležnost srpskih vlasti. Naslućivao je o čemu se radi, pošto mu je prethodno u Parizu profesor Jefta Dedijer skrenuo pažnju da je kralj organizovao *Belu ruku* i da će on, Mustafa, stradati kao „crnorukac" ako ne odstupi i distancira se.

Ni pod strašnim mukama i pretnjama u zatvoru, Golubić nije, poput nekih drugih Bosanaca i učesnika Sarajevskog atentata, pristao da lažno optuži Apisa.

Sačuvan je stenogram njegovog držanja pred sudom.

Sudija Jovan A. Jovanović: Kako se zovete i odakle ste?

BALKANDOWNLOAD

Svedok Golubić: Zovem se Mustafa Golubić, rodom iz Stoca u Hercegovini, star 26 godina, vere muslimanske, u građanstvu student prava u Parizu, neoženjen, niti osuđivan.

Sudija Jovan A. Jovanović: Imate li što da dodate svome iskazu koji ste dali naročito određenom isledniku pukovniku Dunjiću?

Svedok Golubić: Imam da dodam, da mi je major Vulović, kad sam pošao u Švajcarsku, dao ovaj novac kao moj dobar prijatelj. (Glasovi iz publike: Ništa se ne čuje, neka govori jače!)

Svedok Golubić: Ne mogu da govorim jače, glas mi je ugušen. Ja sam dobio tuberkulozu. Nada mnom je izvršen zločin i sad ću da kažem zašto.

Predsednik suda Petar Mišić: Koliko ste dobili novaca?

Svedok Golubić: Ja, boga mi, ne znam tačno koliko. Mislim 300 do 400 drahmi.

Predsednik suda Petar Mišić: Koliko ste puta išli u Švajcarsku?

Svedok Golubić: Išao sam jedanput, a u Francusku sam išao dva puta. Prvi put sam otišao u Švajcarsku sa Krfa, gde sam bio oslobođen regrutnom komisijom 19. februara 1916. god. U Švajcarsku sam otišao kao pitomac srpske vlade, a s namerom da pripremim teren…

…

Predsednik suda Petar Mišić: Šta vi to govorite?

Svedok Golubić: Pa hoću da kažem šta je bilo u stvari.

Predsednik suda Petar Mište: Ne možete vi da trućate šta vi hoćete ovde. Šta vi mislite?

Svedok Golubić: Ja govorim samo istinu i smem sve da kažem.

Predsednik suda Petar Mišić: Ne smete da kažete!

Svedok Golubić: Pa kakva je to zemlja gde se ni na sudu ne sme da kaže istina?

Predsednik suda Petar Mišić: Takva, u kakvu vi niste trebali ni da dođete!

Svedok Golubić: Vi me vređate.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi ne smete ovde da trućate svašta!

Svedok Golubić: Vi ste mi onda trebali da postavite pitanja, da odgovaram na pitanja i trebali ste još u početku da mi kažete o čemu ne smem da govorim.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi ste to trebali i sami da znate.

Svedok Golubić: Vi ste trebali da me opomenete.

Predsednik suda Petar Mišić: Da vi ni toliko nemate obzira prema zemlji!

Svedok Golubić: Molim vas, nemojte da dirate u moja nacionalna

BALKANDOWNLOAD

osećanja!

Predsednik suda Petar Mišić: Kažite, kad ste se vratili iz Švajcarske.

Svedok Golubić: Vratio sam se posle 40 dana.

Predsednik suda Petar Mišić: Svi ste vi imali samo da skitate i da pravite vašar.

Svedok Golubić: Ja sam se borio kao borac.

Predsednik suda Petar Mišić: I ja bih se borio tako kao vi. Idete u Švajcarsku, skitate ovamo, skitate onamo, čas ste u jednom, čas u drugom mestu.

Svedok Golubić: Ja sam se kao borac borio četiri godine i odlikovan sam za to zlatnom medaljom za hrabrost.

Predsednik suda Petar Mišić: Ko vas je odlikovao?

Svedok Golubić: Odlikovao me Nj. v. kralj.

Predsednik suda Petar Mišić: Ali na čiji predlog? Ja bih vas sve povešao.

Svedok Golubić: Između mene i vas ima zakon.

Predsednik suda Petar Mišić: Došli ste u ovu zemlju i nemate ni najmanje obzira prema njoj. Eno, onaj jutros kaže da će vlasti naše da ubiju onog čoveka koji neće da svedoči onako kako oni hoće, i to tako usred suda. Zar su to patriote? Zar su to Srbi? To samo kod vas može da bude!

Svedok Golubić: Meni niko ne može da spori da sam ja dobar Srbin.

Predsednik suda Petar Mišić: Da on dođe i da kaže da će srpske vlasti da ubiju nekoga ako neće da svedoči kao što one žele! Zar je to Srbin?

Svedok Nezir: Pardon, g. predsedniče!

Predsednik suda Petar Mišić: Sedite tu! Šta ste radili posle u Solunu? (obraća se Mustafi)

Svedok Mustafa: Nismo ništa radili.

Predsednik suda Petar Mišić: Govori, kako ste skitali?

Svedok Golubić: Nismo skitali, nego smo putovali odavde s Krfa u Švajcarsku. Molim vas da dopustite da saopštim sve...

Predsednik suda Petar Mišić: Nemaš šta da saopštiš, nego govori kako si skitao?

Svedok Golubić: Moram da kažem zašto sam se vratio iz Švajcarske.

Predsednik suda Petar Mišić: Mi pitamo tebe šta nama treba, a ne ono što ti hoćeš da pričaš.

Svedok Golubić: Onda je to moralna tortura, i ja ne dam da se ona nada mnom vrši. Ja onda neću da govorim.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi morate da odgovarate na ono što vas sud pita.

BALKANDOWNLOAD

Svedok Golubić: Vi treba da mi dopustite da kažem istinu. Ja neću nikoga da teretim.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi nećete da govorite istinu.

Svedok Golubić: Ja govorim samo suvu istinu, ja ću da vam kažem samo suvu istinu.

Predsednik suda Petar Mišić: Ali vi ne smete da govorite o spoljnim stvarima.

Svedok Golubić: Onda vi imate ovde moja dva saslušanja o spoljnim stvarima.

Predsednik suda Petar Mišić: Svi su tvoji drugovi bili obazriviji od tebe. Ja vam zabranjujem da govorite o spoljnim stvarima.

Svedok Golubić: Onda neće biti veze ako o tome ne govorim.

Predsednik suda Petar Mišić: Ja vas pitam kad ste se vratili u Solun?

Svedok Golubić: Ja ću vam na to odgovoriti, tada i tada, i kako ćete vi to onda tumačiti? Ja ne dopuštam da se nada mnom vrši moralna tortura. Pre mogu da umrem, nego to da dopustim.

Predsednik suda Petar Mišić: Pa umrite!

Svedok Golubić: Imam da kažem prvo istinu.

Predsednik suda Petar Mišić: Da, da kažete istinu, ali o onome o čemu vas sud pita. Vi možete nama pričati masu istina, mi nismo dužni to sve da slušamo, nego vi imate da odgovarate što vas sud pita. A od vas se baš i traži da kažete pravu istinu. Kažite, dakle, šta ste radili u Solunu, kad ste došli iz Švajcarske?

Svedok Golubić: Iz Švajcarske sam došao u Solun zbog svoga druga Boška.

Predsednik suda Petar Mišić: (obraća se delovođi) Nemojte vi ništa da pišete, nego ću ja to izdiktirati, pa će on posle potpisati. Šta ste, dakle, radili tada u Solunu?

Svedok Golubić: Nisam ništa radio.

Predsednik suda Petar Mišić: Koliko ste ostali u Solunu tako ne radeći ništa?

Svedok Golubić: Dopustite mi da objasnim sve, inače ja neću to da potpišem.

Predsednik suda Petar Mišić: Šta imate da mi objasnite sve? Vi imate da objasnite ono što vas ja pitam, a ne ono što vi hoćete! Molim vas (obraća se sudskom p. puk., sudiji g. J. Jovanoviću) Kako je po zakonu g. p. pukovniče: hoćemo li da prekinemo sa njegovim saslušanjem te da on ode u aps? (Sudija J. Jovanović uzima zakon i studira ga, a, zatim, odlazi u sobu do sudskog stola.)

Svedok Golubić: Ja sam u apsu već tri meseca.

BALKANDOWNLOAD

Predsednik suda Petar Mišić: Hoćete li vi da odgovarate ili nećete?

Svedok Golubić: Ja hoću da odgovaram i da kažem istinu.

Predsednik suda Petar Mišić: Da kažete istinu, ali o onome o čemu vas mi pitamo, a ne ono što vama treba.

Svedok Golubić: A šta vama treba?

Predsednik suda Petar Mišić: Pa, eto, ja vas pitam: Koliko ste ostali u Solunu tako ništa ne radeći?

Svedok Golubić: Tako, ne radeći ništa, ostao sam u Solunu, mislim, mesec dana.

Predsednik suda Petar Mišić: Kad ste ponovo otišli u Francusku?

Sudija Jovan A. Jovanović: (dolazeći iz bočne sobe sa zakonom u ruci) Da li pristaje da odgovara?

Predsednik suda Petar Mišić: On se još koleba. Ne dam ja vama da vi trućate koješta o spoljnim stvarima!

Svedok Golubić: Ali, iz kakvih razloga?

Predsednik suda Petar Mišić: Zar vi ne znate iz kakvih razloga? Kakvi ste vi to onda patriota, kad ne znate iz kakvih razloga? Jeste li se za taj mesec dana sastajali s kojim od optuženih?

Svedok Golubić: Video sam g. Dimitrijevića i Muhameda.

Predsednik suda Petar Mišić: Šta ste razgovarali s njima?

Svedok Golubić: Nismo ništa naročito razgovarali nego samo o običnim stvarima.

Predsednik suda Petar Mišić: Kako to da ništa ne razgovarate? Ovde pred sudom imate mnogo da pričate.

Svedok Golubić: Razgovarali smo, ali o običnim stvarima.

Predsednik suda Petar Mišić: Sad imate nama mnogo da pričate, a s njima niste ništa razgovarali! Gde ste posle iz Soluna otišli?

Svedok Golubić: Otišao sam u Francusku.

Predsednik suda Petar Mišić: O čijem trošku?

Svedok Golubić: Dao mi je jedan kaluđer sto dinara, pozajmio mi je taj novac.

Predsednik suda Petar Mišić: Koji je taj kaluđer?

Svedok Golubić: Vićentije Jovović, starešina manastira Drače.

Predsednik suda Petar Mišić: Koliko ste ostali u Francuskoj?

Svedok Golubić: Deset meseci; sve do moga arestovanja, a to je 5. februara ove godine.

Predsednik suda Petar Mišić: Kakve veze imate sa ovim optuženima? Jeste li s njima radili štogod na našim nacionalnim stvarima?

Svedok Golubić: Nisam ni sa jednim od njih radio na našim nacionalnim stvarima.

BALKANDOWNLOAD

Predsednik suda Petar Mišić: Šta ste pričali Malobabiću o našim unutrašnjim stvarima?

Svedok Golubić: Nisam mu o tome nikad ništa pričao.

Predsednik suda Petar Mišić: Jeste li štogod pričali o našim unutrašnjim poslovima sa Desimirom Čolovićem?

Svedok Golubić: Nisam nikad ništa o tome govorio ni s njim.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi ste Malobabiću pričali da ste vi dobrovoljci Bosanci imali neki sastanak na Krfu sa nekim od oficira, i da ste tu raspravljali pitanje o tome ko je kriv za ovu našu nesreću, pa ste našli da vi niste ništa krivi, nego da su zato krivi prestolonaslednik i Vlada, pa ste donosili nekakve tajne i vrlo važne odluke. Pitali ste Malobabića da li je i on to čuo i, kad vam je on odgovorio da nije ništa čuo o tome, onda ste mu vi kazali: „Pitaj Nezira!"

Svedok Golubić: To nisam govorio Malobabiću.

Predsednik suda Petar Mišić: (delovođi) Pročitajte mu njegov današnji iskaz!

Delovođa, kap. Bož. Katanić pročita ovaj iskaz.

Predsednik suda Petar Mišić: Molim vas izbrišite te reči: „da pripremim teren". Vi to niste trebali ni da kažete!

Svedok Golubić: Vi ste trebali, pre no što sam počeo da govorim, da mi kažete šta ne smem da govorim.

Predsednik suda Petar Mišić: Ja sam vam kazao.

Svedok Golubić: Vi to niste kazali, i ja sam vam odmah i primetio da ste trebali da mi obratite pažnju na to šta mogu, a šta ne mogu da kažem.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi ste hteli ovim da demonstrirate pred sudom.

Svedok Golubić: Nisam ja hteo da demonstriram.

Predsednik suda Petar Mišić: Vi mislite da se od vas neko plaši!

Svedok Golubić: Ali se ni ja nikoga ne plašim. Pošten čovek kad govori istinu smelo gleda smrti u oči.

Posle Solunskog procesa Mustafa je pušten iz zatvora, proteran na Krf i stavljen pod stalni nadzor policije. Jednog dana našli su ga onesvešćenog i polumrtvog grčki oficiri, koji su iz Pašićevog kabineta obavešteni da je turski špijun i da ga treba likvidirati. Mučki je napadnut iz zasede i udaren „bokserom" u glavu.

O tom slučaju je na interpelaciju grupe narodnih poslanika i insistiranje republikanskog poslanika Mihaila Škorića iz Šapca povedena žučna diskusija na tajnoj sednici 80. redovnog zasedanja Srpske narodne skupštine. Škorić je tražio odgovor na pitanje koje je preko

BALKANDOWNLOAD

Predsedništva uputio ministru unutrašnjih poslova Ljubi Jovanoviću Patku, povodom „interniranja i policijskog nadzora vrlog građanina srpskog i četnika, odlikovanog Zlatnom medaljom za hrabrost – Mustafe Golubića". Jovanović je zamolio Škorića da to ne pokreće „u opštem interesu", a, pritešnjen zahtevima levice, tražio je da se sednica pretvori u tajnu.

U prolazu kroz Rim, posle oslobađanja, Golubić je pričao prijatelju, jednom od 1.300 kaplara, Milanu Janjuševiću:

„U predratnoj Srbiji, odnosno u Beogradu, živeo je neki preprodavac starog gvožđa. Pošto mu poslovi nisu baš najbolje išli, rešio je da obije i opljačka kasu nekog trgovca. Uhvaćen je i na robiji se još više usavršio u mašinbravarskom zanatu. To je radio pošteno sve do svoje smrti, ali je policija svaku istragu zbog neke pljačke započinjala s njegovim hapšenjem. Tako ti je i sa mnom, moj Janjuše! Čim se u Evropi desi neki atentat, prvo mene jure."

Pošto su 1920. objavljeni memoari šuraka austrijskog cara Karla, Siksta Burbonskog, mogla se shvatiti prava suština Solunskog procesa. Austrija je s Francuskom bila stupila u separatne pregovore, u okviru kojih su Srbiji date garancije u pogledu očuvanja suverenosti i, pride, izlazak na more, pod uslovom da uništi sva tajna društva koja su „sejala revolucionarnu propagandu protiv Habzburške monarhije".

Kazačok u Beču

Ujedinjenje i oslobođenje južnoslovenskih naroda izgledali su neuporedivo privlačnije u dalekim slutnjama i snovima, nego u zbilji 1918. godine.

Jedna poletna, prerano sazrela generacija vraćena je u nimalo izazovne školske klupe.

Mora da su Mustafi Golubiću smešno izgledali prijateljski saveti cimera u iznajmljenoj sobi u Ivan-begovoj ulici Voje Lukića, koji ga je, zajedno sa Borom Prodanovićem, nagovarao da se smiri tu u Beogradu i ozbiljno prihvati studija prava. Ali, on je više voleo da sa penzionisanim „crnorukcima" bistri politiku u kafani hotela *Moskva*.

Kraljevi su onda još peške korzirali Beogradom, pa je bio u prilici da Aleksandru Karađorđeviću u lice na javnom mestu skreše da će mu se kad-tad osvetiti zbog ubistva Apisa, a da njemu komandant Kraljeve

BALKANDOWNLOAD

garde Pera Živković uzvrati pretnjom da će ga sabljama raskomadati.

Koristeći slobodu štampe „nenarodnog režima“, dnevni listovi su jedno vreme nesmetano na prvim stranama odbrojavali dane „uzurpatorskih, zločinačkih vlada“.

Golubić je 19. juna 1919. uhapšen, sa još trojicom studenata, jer nisu pozdravili gardijskog poručnika, a bili su u vojničkim uniformama. Osuđeni su na po 28 dana zatvora. Na studentskom zboru „Pobratimstva“, u septembru, bio je jedan od najgrlatijih u osudi vladine politike i traženju širokih demokratskih sloboda.

To potpuno besmisleno hapšenje čitavih godinu dana neće kao važan argument izlaziti iz svakodnevnih studentskih preokupacija. Tako će beogradski list *Pravda* 4. aprila 1920. objaviti saopštenje: „Akademska omladina Beogradskog univerziteta revoltirana gaženjem osnovnih građanskih prava stanovništva ove zemlje i zgrožena reakcijom, koja se sistematski sprovodi nad svima slobodnim građanima, poziva stanovništvo grada Beograda na veliki narodni miting, koji će se prema odluci studentskog zbora održati u nedelju, 4. aprila na Velikom Kalemegdanu u 10 časova pre podne. Na mitingu će se osuditi destruktivni rad današnjeg režima, rušenje narodnog ujedinjenja, proganjanje i tuča najnaprednijih narodnih elemenata, koji su najveća garancija njegovog dobra. Hapšenje studenata V.(ladimira) Ćopića, M.(ustafe) Golubića, V. Tošića, S.(ime) Miljuša i nasilno odvlačenje u vojsku S.(elimira) Jeftića. Kundačenje studenata u Zagrebu, koji su se protivili oživljavanju rudimentarnih organa bivše Austrije i hapšenje Dojčića, atentatora na bana Škerleca u Zagrebu. Omladina poziva stanovništvo Beograda da svojim prisustvom izrazi solidarnost.“

Golubić je bio interniran u Rakovički manastir, kraj Beograda, gde su kaznu sa Solunskog procesa izdržavali njegovi prijatelji i zemljaci Muhamed Mehmedbašić i Vladeta Bilbija. Čim je pušten, policija ga je proterala u rodno mesto Stolac i stavila pod specijalni nadzor.

Ipak, njegovog imena nema u službenom popisu 1.675 komunista koji je jula 1921. štampalo Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS. Od „crnorukaca“ tu je jedino Pavle Bastajić, za koga piše: „Bivši student socijalnih nauka u Lozani, rođen u Perni, Hrvat, star 28 godina. Opasan komunistički propagator i član ’Komunističkog podmlatka’ u Lozani. Kao takav bio je u zatvoru u Lozani i proteran je iz Švajcarske 1921.“

U sledećem godišnjaku izostavljen je Bastajić, a Golubić je okarakterisan kao opasan komunistički agitator i revolucionar koji priprema atentat na Nj. v. kralja. S ličnim opisom: „stasa srednjeg, kose i očiju crnih, brkova crnih, bradu brije“. Nekako u to vreme u kafani

BALKANDOWNLOAD

hotela *Moskva* na Mustafu se bacio beogradski žandar Dimitrije Lazarević, zvani Biftek, i u ruke mu utrpao pasoš i odluku o proterivanju iz zemlje. Stražarno je sproveden do austrijske granice.

Za jedva nekoliko godina, sve se okrenulo natraške. Iz Beograda je kao zagriženi nacionalista rušio Austriju. Sada je došao u Beč, čvrsto rešen da se osveti čelnim ljudima tek stvorene Kraljevine SHS.

Postao je nerazdvojan sa Pavlom Bastajićem, čovekom njemu vrlo bliske, krajnje neobuzdane prirode.

Učesnik atentata na hrvatskog bana Cuvaja; mislilo se da je kao četnik poginuo u Srbiji, pa mu je Tin Ujević napisao i štampao dirljiv nekrolog; blizak saradnik Vladimira Gaćinovića, koji mu je bukvalno umro na rukama; u Lozani je završio studije filozofije i sociologije. Ruskom revolucionaru, kasnije sibirskom logorašu i istoričaru Vladimiru Turok-Popovu Bastajić je početkom dvadesetih godina u Beču izgledao kao pravi razbojnik iz *Hiljadu i jedne noći*. U svojim uspomenama, on je posvetio dosta prostora Bastajiću i Golubiću, naglašavajući oreol neustrašivosti i junaštva koji ih je svuda pratio.

Poraz u ratu i raspad ogromne carevine nije Beču ništa oduzeo od sjaja i značaja. Brojni jugoslovenski studenti radoznalo su odlazili na marksistička predavanja Maksa Adlera, psihijatrijske seanse Sigmunda Frojda, spektakularne predstave u Burgteatru ili na literarne večeri Karla Krausa i izložbe Oskara Kokoške. Zviždali su s galerije kad je na osnivačkom kongresu Druge i po internacionale napadan Sovjetski Savez, zbog nedostatka političkih sloboda, i Kominterna, zbog kasarnske discipline. S prezirom su, kao na poslednjeg izdajnika, gledali unuka Karla Marksa Longea, koji je počasno prisustvovao kongresu.

Kad je Golubić stigao, Klub jugoslovenskih studenata socijalista u Beču (pod direktnim patronatom KPJ) već se bio pročuo po velikom broju akcija protiv Obznane i strogih kazni učesnicima atentata na ministra Milorada Draškovića i vođama Husinske bune. Malo je reći da im se priključio. Pre će biti da su se oni, zavedeni njegovim neverovatnim ličnim šarmom i burnom prošlošću, gotovo hipnotisani počeli okupljati oko njega.

Kao profesionalni revolucionari ili kao napredni intelektualci, ličnosti iz bečkog miljea ostavile su upečatljiv trag u našem međuratnom komunističkom pokretu i revoluciji. Kroz taj istinski regrutni centar prošli su Ognjen Prica, dr Moni Levi, Voja, Rade i Grgur Vujović, dr Labud Kusovac, dr Oton Krstanović, dr Lavoslav Kraus, dr Laza Petrović, dr Miloš Aranicki, Štefek i Đuka Cvijić i mnogi drugi.

Posle donošenja Obznane i Zakona o zaštiti države, Beč je dugo bio

BALKANDOWNLOAD

sedište rukovodstva KPJ. U njemu su održane dve partijske konferencije i Treći kongres KPJ, na kome je delegat bečkih studenata bio upravo Mustafa Golubić. U žestokoj frakcijskoj borbi i međusobnom optuživanju, držao se po strani.

Pod konspirativnim imenom Omega, napao je rad u sindikatima zbog sindikalizma, a onda je predložio rešenje za stalne frakcijske borbe time što će Centralni komitet Partije činiti pretežno radnici, uz najviše dva intelektualca i jednog predstavnika Kominterne.

Golubić je od kongresne komisije tražio da pored opštih uzroka krize u zemlji unese još jedan – Solunski proces: „Mogao bih povući paralelu između Drajfusove afere i Solunskog procesa. Žan Žores je onda branio Alfreda Drajfusa, a Žil Gizd je stajao na stanovištu da se socijalisti nemaju u to mešati. Roza Luksemburg je osudila držanje obojice i tražila da se afera iskoristi za dezorganizaciju vojske. Lenjin je tada napisao da može i jedna politička afera poput Drajfusove izazvati revoluciju. Sada malo predistorije Solunskog procesa. Poznata je borba o prioritetu između Radikalne partije i *Crne ruke* povodom režima zavedenog u zaposednutoj Makedoniji i korupcije. Sa vojskom i opozicijom bio je i kralj Petar. Pašić je tražio intervenciju Rusije zbog koje je Petar morao odstupiti. Sarajevski atentat i rat je taj antagonizam utišao. Na Krfu 1916. godine Pašić je hteo zaključiti s Austrijom separatni mir. Zato su hteli ubiti Apisa. To im nije pošlo za rukom; na to su izmislili da su 'crnorukci' hteli predati front austrougarskoj vojsci. Zbog toga su ih pohapsili. Međutim, nije bilo reči o tome na procesu. Izmislili su, naime, atentat na regenta Aleksandra, dobili lažne svedoke i ubili Apisa. Od toga datuma razdelila se Radikalna partija u dva tabora. Ova afera se može revolucionarno iskoristiti. Zato predlažem da Partija uzme u svoje zadatke parolu borbe za reviziju Solunskog procesa, čime će se podeliti i dezorganizovaati vojska."

Na to je partijski sekretar Sima Marković rekao: „Drug Mustafa Golubić je lepo izložio istorijat koji treba poznavati, da se razume razvoj političkih prilika u našoj zemlji. U načelu bih se sa njegovim predlogom složio s malom izmenom. Naša je Partija imala 1920. godine parolu: 'Za reviziju Solunskog procesa'. Posle su se dešavali u krugu *Crne ruke* čudni događaji, korupcije i demoralisanja, ima u njoj i republikanizma i simpatizerstva s nama. Neka se to preda CK-u. Uzroci poslednje krize tako su komplikovani da ih treba ozbiljno studirati. Jedan od osnovnih momenata su te stvari koje je drug Mustafa izložio. One moraju da dođu u rezoluciju kao jedan od sastavnih delova analize uzroka krize."

Golubić se još jednom javio za reč, objasnivši da je pogrešno

BALKANDOWNLOAD

shvaćen kao branilac *Crne ruke*, a hteo je samo istaći da je u zemlji sada osnovna dilema: diktatura ili revolucija.

Teško je Mustafa živeo u Beču. Koliko su mogli, pomagali su ga „crnorukci" Božin Simić, koji je u Nici bio oženjen jednom bogatom Francuskinjom, i Vlada Tucović, koji se u međuvremenu u Beogradu obogatio kao liferant drveta. Sredio se tek kad je u Beč za njim stigao njegov prijatelj obućar Alija Mujkić, koji je otvorio malu radionicu i pravio onda veoma tražene naše seljačke opanke.

Sa grupom bivših „crnorukaca" Golubić je, preko malene Republikanske stranke Jaše Prodanovića, postavljao pitanje obnove Solunskog procesa u zemlji ili inostranstvu, a svoje stavove o tome najcelovitije je izložio u tekstu *Tajne beogradske kamarile*, koji je pod pseudonimom Nikola Nenadović objavio u časopisu *Balkanska federacija*.

Suštinu procesa Golubić je video u neskrivenom republikanskom opredeljenju pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa i njegovom ogorčenju zbog korumpiranosti i razbojništva tradicionalnih monarhističkih institucija. Pošto je propao planirani atentat na Apisa, montirani proces se učinio kao najbolje rešenje. Za regenta Aleksandra, Apis je bio kriv, jer je, prvo, iskreni, strašni i odlučni protivnik monarhije, drugo, organizator Sarajevskog atentata i, treće, da u slučaju izmirenja sa Austrijom ne bi teretio Aleksandra i Pašića, kao svoje saučesnike. Sam predsednik kraljevske vlade Stojan Protić obelodanio je postojanje pismenog dokumenta koji je isključivao eventualno Apisovo pomilovanje. „Taj pismeni dokument", otkriva dalje Golubić, „predstavlja priznanje Dimitrijevića da je organizovao Sarajevski atentat." Likvidacijom Apisa, „olakšan je put ka uspostavljanju hegemonije velikosrpske buržoazije i srpskog militarizma, vlast razbojnika i ubica, koju simbolizuju vladalac, *Bela ruka* i njihova Radikalna partija". Zato je Golubiću bilo jasno da taj režim ne može da padne na izborima, „već samo kao rezultat oružanog ustanka ugnjetenih, izrabljivanih i prevarenih narodnih masa i stvaranja Balkanske federativne republike".

Kralj Aleksandar je tokom celog života imao opsesiju da mu Mustafa Golubić radi o glavi. Neka vračara mu je navodno rekla da se čuva Bosanaca, a i Mustafa je s njim neprekidno vodio pravi rat nerava. Često mu je slao različita preteća pisma, u društvu i na javnim skupovima govorio je da je ubistvo Aleksandra rešenje za jugoslovensku krizu. Znao je da inkognito stigne u Beograd i kralju poruči da je tu, da ga čeka i neka izvoli da ga potraži.

Golubić nije imao nikakve veze s atentatom, koji je na Aleksandra

BALKANDOWNLOAD

izvršio povratnik iz Oktobarske revolucije Spasoje Stejić, ali nema spora da je i on radio nešto na tom planu. Marjan Stilinović je u svojim memoarima naveo kako je Mustafa nagovarao mladiće, koji su iz zemlje stizali u Beč, da ubiju „krvavog psa, koji je ubio Apisa i Alijagića".

„Aleksandra treba ubiti!", rekao je Golubić Stilinoviću. „To je ključ jugoslovenske revolucionarne politike i drugog rešenja i izlaza nema i ne može biti. Posmatram te svake večeri i verujem da ćete to učiniti ti i tvoje pokolenje. Ličiš mi mnogo na Gavrila. I Gavrilo Princip je imao tako bledo i usko lice, turobne i zamišljene oči. Lice sanjalice i revolucionara. Niko od nas nije tako tačno odredio i uočio sve one komponente istinskog revolucionara kao Vlada Gaćinović. To je bio revolucionarni pesnik naše generacije, pesnik kakvog mi više nemamo i kakav bi nam danas itekako bio potreban. Srpski revolucionar, ako hoće da pobedi, mora biti umetnik i konspirator, imati talenta za borbu i stradanja, biti mučenik i zatvorenik. Čovek zapadnih manira i hajduk, koji će zaurlati i povesti boj za nesrećne i pogažene. Revolucija nikad ne dolazi iz očaja, kao što se pogrešno misli, nego iz revolucionarne misli koja raste u narodnoj duši, bogatoj entuzijazmom, velikim unutrašnjim životom i gestovima, mističnom psihologijom gomile. A sad su svuda oko nas ćifte: bornirane, sitne papirnate, blede, činovnički malokrvne duše u službi revolucije. Jao i pomagaj revoluciji! Završiće u nekoj činovničkoj fioci, prekrivena slojevima prašine i izjedena od citata knjiških moljaca."

Jedna poseta Beču i susret sa Golubićem i Bastajićem bili su dovoljni da zagrebački skojevski aktivista, bogumilski odan pokretu, Mladen Čonić oduševljeno prihvati ideju atentata na Aleksandra, pređe u Beograd i počne sa pripremama. Na isti način oduševljeno, Stilinović je napustio studije i po Golubićevom nalogu, početkom leta 1924, otišao da vidi kako „posao" napreduje. Sreo je Čonića, pokolebanog ne iz straha, nego zato što ga je sekretar SKOJ-a Zlatko Šnajder ubedio da za atentat nije vreme, da ne bi naišao na potreban odziv u srpskom narodu. Čonić se dugo kolebao, preživljavao teške krize i strepeo kako će njegove dileme primiti njegovi lični bogovi u Beču. Međutim, Bastajić se s razumevanjem saglasio s Čonićevim odustajanjem, kad je dolazio u Zagreb.

U Beču se onda pojavio bivši student prava Sava Nikolić, poznat iz procesa Stejiću. Uspostavio je kontakt sa Golubićem, izložio mu planove o ubistvu kralja Aleksandra i grupe vodećih političkih prvaka u Jugoslaviji i zatražio novac i vezu s nekim ljudima u zemlji koji bi pomogli da se ti atentati izvrše. No, ubrzo se ispostavilo da je to provokator u službi beogradskog dvora. Demaskiran je i o njemu je

BALKANDOWNLOAD

pisala zagrebačka *Borba*.

Aleksandar je u Beč slao svoje najbolje policajce da likvidiraju Golubića. Dragi Jovanović (docnije upravnik beogradske policije) vratio se neobavljena zadatka, iako je na Golubića pucao iz revolvera u jednoj kafani i jedanput ga, vezanog, strpao u svoj auto. Doktor Janko Bedeković (posle šef zagrebačke policije) u Beču se i u snu plašio Mustafe. Onda se pribeglo lukavstvu. Poslan je agent po imenu Ahmet Kapetanović (kako se zvao i Mujkin zet), ranije levičar i još neotkriveni provokator. Stigao je s friškom vešću da je Mustafina majka umrla, s imenom sina na usnama. Slučajno, Mujka tu nije bio, a kad se vratio, agent je već bio provaljen.

Golubić se ponašao vrlo osiono i kad god bi u kafani primetio agenta koji ga prati, naručivao bi mu piće i sa Bastajićem, ili kim drugim, započinjao razgovor o homoseksualnoj naklonosti kralja Aleksandra prema generalu Peri Živkoviću. Doktor Laza Petrović, predsednik Kluba bečkih studenata, zabeležio je kako su na njih, verovatno zbog Golubića i Bastajića, često po kafanama upirali prstom: „Evo sarajevskih atentatora!“ Usred neobavezne priče, Mujka je jedanput ustao, upadljivo pokazao prstom na agenta, koji je računao da se neopaženo pojavio u kafani. Na izlazu, prišao je iznenađenom agentu i pljunuo mu u lice, iako je ovaj u rukama već imao izvađeni „kolt“.

Jugoslovenska policija je Mustafu Golubića dovela u vezu s komunistima pre nego što je on to sam učinio, postavši svestan da za ozbiljnije promene u zemlji nije dovoljno ubistvo Aleksandra i oficirski puč. Svi „mladobosanci“ su s ponosom isticali da su „ruska idejna kolonija“. Bili su opčinjeni sudbinama ruskih revolucionara, pronalazeći sebe u delima Černiševskog, Stepnjaka i, naročito, anarhista Bakunjina, Kropotkina i Hercena. U emigraciji su se sreli s Lenjinom, Trockim i drugim boljševičkim vođama. Gaćinović je 1916. najavljivao Rusku revoluciju, pevajući: *Sej, drugarice sa Volge, crvena zrna slobode, sej*.

Drugi izvor njihovog romantičnog zanosa bila je francuska revolucija i kulturna tradicija. Golubić je, recimo, u istoj meri bio opsednut Sen Žistom i poezijom Bodlera, koju je voleo da recituje na francuskom. Tek kasnije se udubio u čitanje, isključivo u originalu, Lenjina, i proučavanje dela Marksa i Engelsa, postepeno prihvatajući marksizam kao svoje životno opredeljenje. Put od nacionalnog revolucionara, zaverenika i pučiste, do ubeđenog i pravovernog komuniste, opet, nije bio naročito dug.

Politički život naših studenata i emigranata odvijao se u nekoliko bečkih kafana – *Alzerhof*, *Šleselhof* i *Muzeum*. One su bile dušu dale za

BALKANDOWNLOAD

zaludne i sirotinju. U njima je bilo toplo, a nije se pravilo pitanje ni kad neko ceo dan sedi s jedva jednom popijenom kafom, galami i vodi politiku. U otmenom svetu kafane zato i služe. Ponekad se podižu maltene na nivo paralelnih narodnih predstavništva i računaju ih za male i uticajne parlamente.

Na nekoj ispraznoj sedeljci 1924. godine Mustafa Golubić je predložio da pokrenu teorijski marksistički časopis, pošto KPJ posle *Komunista*, Moše Pijadea, više nije bila u stanju da u zemlji izdaje glasilo koje bi ionako dezorijentisano i osuto partijsko članstvo upoznavalo s najosnovnijim teorijskim postavkama, u duhu aktuelne politike Komunističke internacionale. Golubić se zalagao da novopokrenuti *Srp i čekić* pretežno štampa prevode iz temeljnih Lenjinovih dela. Na Trećem kongresu KPJ doneta je odluka da list postane zvanični partijski organ i to je od tada pisalo u njegovom zaglavlju.

U Beču je Mustafa napisao i ilegalno izdao brošuru *Lenjin o vojnim pitanjima*, posvetivši je „Drugu Stanku, vojnom instruktoru KPJ“, za koga se jedino zna da je ubijen u Petrovaradinskoj tvrđavi. Zanimljivo je da su svi instruktori koje je Kominterna upućivala na rad u Jugoslaviju sredinom dvadesetih godina nosili konspirativno ime „Stanko“. Obično su dobro znali srpskohrvatski i Stanko im se verovatno činilo kao tipično naše ime.

A „Hajduk Stanko“ je neosporno simbol balkanske hajdučije, bez obzira protiv čijih se zuluma bori i u ime koje ideologije.

Iako je Partija odbacivala individualne akcije i žrtve kao način revolucionarne borbe, Golubić i Bastajić su ilegalne metode i direktan teror intimno pretpostavljali klasnoj borbi proletarijata za ostvarenje društvene pravde. To nisu krili i time su se, kako kaže njihov poznanik Turok-Popov, otvoreno ponosili.

Golubić je još od 1922. član KPJ, dok je Bastajićev prijem stalno odlagan, pošto svojeglavo i ljubomorno ni za dlaku nije odustajao od svojih radikalnih, anarhističkih uverenja. Držao je do svojih viteških etičkih principa. Marks i Engels su mu bili dosadni, sumnjao je u Lenjinovu inteligenciju, nalazeći da je Trocki od njega neuporedivo zaslužniji za pobedu Oktobarske revolucije, a Staljina je jednostavno prezirao. To su bila neoprostiva skretanja s krute partijske linije, ali partijski sekretar bečkih studenata Dimitrije Stanisavijević Krka, pristao je da Bastajića primi u Partiju, na intervenciju i uz garanciju Golubića, da će povesti računa na njegovom prevaspitavanju.

Jednog dana je Mustafa Golubić u kafani *Šleselhof* najavio predavanje osnivača italijanske komunističke partije Antonija Gramšija,

BALKANDOWNLOAD

koga su svi zadivljeno slušali i posmatrali, uopšte ne primećujući na njegovim leđima poveću grbu. Gramši je govorio o dolasku Musolinija na vlast, unutrašnjim borbama među italijanskim komunistima i osnivanju partijskog dnevnika *Unita*. Ubrzo posle toga, on se vratio u Italiju kao narodni poslanik i vođa komunističke frakcije u parlamentu, sve dok ga Musolini nije uhapsio i osudio na dvadeset godina robije, gde je i umro. Interesantno je da je 1920. Lenjin kritikovao italijanske komuniste i socijaliste što su izgubili Musolinija, jer ih je on mogao dovesti do pobede! Trocki je govorio da je Musolini jedina ozbiljna karta na koju je revolucija u Italiji trebala zaigrati!?

Čest gost za „našim stolom" bio je vođa austrijskih komunista Franc Koričoner, tim pre što su svi Jugosloveni u Beču privremeno bili, prema statutu Kominterne, članovi legalne KP Austrije. Pored predavanja Koste Novakovića i drugih članova najviših foruma KPJ, na inicijativu Mustafe Golubića upriličen je susret sa Vladimirom Ribnikarom, Dragišom Vasićem i Sretenom Stojanovićem, koji su kroz Beč prolazili na putu za Moskvu, na proslavu desete godišnjice Oktobarske revolucije.

Komunisti su dugo na Hrvatsku seljačku stranku Stjepana Radića, pa čak i na siromašne seljake, gledali kao na prevrtljivce, potencijalne buržuje i neprijatelje. Zato je bilo moguće da mase hrvatskih seljaka vode teške i krvave borbe s vojskom, a da radnici ostanu mirni i nezainteresovani, kao što će HRSS ćutke preći preko zabrane KPJ i progona komunista. Obišavši pola Evrope u nadi da će naći međunarodnu diplomatsku podršku za ostvarenje svojih zahteva u zemlji, Radić se pojavio u Beču 24. decembra 1923. godine. U sklopu novog zahteva za stvaranje samostalnih radničko-seljačkih državica na Balkanu, pozvan je u Moskvu da pristupi Seljačkoj internacionali.

Ovu nagodbu sa Radićem ugovorio je Mustafa Golubić. U Beču ga je smestio u ilegalni stan, predao mu potrebna dokumenta za put, sačekao ga u povratku i organizovao njegovo ilegalno prebacivanje u zemlju. O toj tajanstvenoj operaciji Golubić je kasnije pričao prijatelju Dimitriju Stanisavljeviću. Radić je bio sklon iznenađujućim i šokantnim odlukama. Voleo je da popije i uz čašicu je Mustafi poverio da u krajnjem slučaju ima nameru da pokuša saradnju i sa Pašićem i radikalima, na šta je ovaj skočio kao oparen: „Slušajte, ja sa Pašićem imam prilično iskustva, vi znate za moje bavljenje u Srbiji, i mogu vam reći da će on biti čovek koji će vas koštati glave!"

Otprilike je tako i ispalo, pošto je Radić odmah odustao od saradnje s komunistima, kao prolazne riskantne avanture, koja će mu poslužiti da

BALKANDOWNLOAD

se bolje „uda“ i skuplje proda radikalima.

U Moskvi je Filip Filipović studentima KUNMZ-a održao slovo o Radićevom boravku u Sovjetskom Savezu: „Rusi su ga želeli iskoristiti u propagandne svrhe. Svaki intervju i podrška spolja tada su im bili dobrodošli. Na osnovu informacija da Radić voli mnogo da popije, napravljen je plan i vozni red koga će se držati. Njegovi domaćini su podeljeni u tri grupe. Prva je bila sastavljena od veseljaka koji takođe vole piti, pevati i izvoditi razne ruske šale. U jednoj sali je priređen banket, započele su beskrajne zdravice. Kako bi koji Rus posustajao, bio je zamenjen svežim snagama. Oko ponoći neprimetno je promenjena prva garnitura i u dužnost uvedena druga. Kad je ujutru došla treća, imala je šta da vidi. Stipica Radić je praznio poslednje flaše likera, dok su pijani Rusi ležali jedan preko drugog, pod stolom. Od intervjua, razume se, nije bilo ništa.“

Zahvaljujući Golubiću, štampan je i taj jedan Radićev pristupni tekst u prosovjetskom listu *Balkanska federacija*, koji je u Beču izlazio na francuskom i nemačkom i na jezicima balkanskih naroda. Pokrenuo ga je bugarski revolucionar Nikola Harikov, a dugo ga je vodio Dimitar Vlahov. Pavle Bastajić je uređivao rubriku na srpskohrvatskom, dr Labud Kusovac prevodio materijal na francuski, Mustafa Golubić pisao zapaljive članke o Sarajevskom atentatu i Solunskom procesu. Jugoslovenskim trgovačkim brodovima *Balkanska federacija* je ubacivana u zemlju i slata dalje u Bugarsku.

Kominterna je izvukla pouke iz brzog poraza socijalističkih revolucija u Mađarskoj, Nemačkoj, Italiji, Crnoj Gori. Tek kad su komunisti svuda bili obezglavljeni, a buržoaski poredak učvršćen, napustila je raniju usku sektašku politiku. Došao je kraj iluzijama o „Crvenom Zapadu“ i izbačena je nova parola da je Balkansko poluostrvo „bure baruta“, koje treba samo dobro potpaliti. Radi svake sigurnosti, odabran je kraći fitilj i jači i pouzdaniji saveznici. U Beču su bez naročitog reda skupljeni svi mogući opozicionari i nezadovoljnici: „crnorukci“, komunisti, VMRO-ovci, hrvatski i bugarski nacionalisti, rumunski monarhisti i mađarski komunari. Ali pošto se najčešće pucalo međusobno, svetska revolucija je još zadugo izostala.

Po direktivi Centralnog komiteta KPJ Mustafa Golubić se tesno povezao sa Rusima, sa zadatkom da leva krila bivših „crnorukaca“ i različitih nacionalnih grupa pridobije ne za saradnju sa Partijom, već direktno sa Rusima. Zbog toga su u Beč često dolazili brat prvog srpskog socijaliste Dimitrija Tucovića Vlada i Božin Simić. Bile su to više sporadične usluge, nego kontinuiran rad za sovjetsku službu.

BALKANDOWNLOAD

Kad je u jesen 1925. za predstavnika KPJ pri bečkom ogranku Kominterne došao dr Ante Ciliga, obustavljena je i ta kratkotrajna politika okupljanja širokog fronta. Blok Buharina, kao novog šefa Kominterne, i Staljina, kao vođe SKP(b), vodio je odlučnu borbu protiv bloka Trockog i Zinovjeva. Zbog tih kućnih razmirica za inostranstvo je izbačena parola o mirnoj sindikalnoj taktici i konsolidaciji komunističkog pokreta. Na sastanku rukovodstva KPJ, Vladimir Ćopić (najiskusniji član, sam učesnik Oktobarske revolucije) formulisao je službenu partijsku ocenu da je Trocki nesumnjivo najjači čovek među boljševičkim glavešinama, ali je protiv njega ustala kompletna stara gvardija, kivna na njega zbog starih polemika i nesuglasica i ona je kao celina trenutno jača od samog Trockog.

Bečki mušketiri, kako je Golubića, Bastajića i Kusovca doživeo Ante Ciliga, bili su neka vrsta partijske opozicije, ogorčeni i razočarani zbog vladajućeg reformističkog oportunizma u Partiji. Sovjetska linija na Balkanu odvijala se paralelno i sinhronizovao po dvema linijama: preko Kominterne i njenih sekcija (nacionalnih komunističkih partija) i preko inostranog odseka GPU-a (političke policije). Sovjetsko poslanstvo u Beču rukovodilo je obema linijama samo što su Kominternu predstavljali „Doktor“ i „Luft“, a GPU – dr Isaj Goldštajn, poznat i pod pseudonimom Čerski.

Neverovatno je da se i posle sibirskog gulaga (od Partije anatemisan kao „trockista“ i „fašistički agent“) Ciliga uzdržao da pre rata objavi da je, kao predstavnik KPJ u Balkanskom birou Kominterne, imao posebnu kancelariju u zgradi sovjetskog poslanstva, gde se vršio prijem direktiva i novčanih pošiljki, pristiglih iz Moskve diplomatskom poštom, i njihovo odašiljanje ilegalnim kanalima u Beograd.

Da KPJ slučajno u javnosti ne kompromituje kao agenturu Moskve!

Za neuspeh velikog seljačkog ustanka u Bugarskoj Moskva je optužila ne samo bugarsku komunističku partiju, nego i celu bečku službu sigurnosti. Goldštajn je opozvan i na njegovo mesto poslat „Zaporožec“. U opštoj krizi poverenja, izvršena je čistka i u redakciji lista *Balkanska federacija*, koji se nalazio u direktnom delokrugu sovjetske službe. Isključeni su Pavle Bastajić i Labud Kusovac, a Bastajić je, povrh svega, na osnovu dostavke koju je sovjetskom poslanstvu uspeo da poturi zastupnik kralja Aleksandra Janko Bedeković osumnjičen kao jugoslovenski agent.

U to vreme Bastajić je sa Monijem Levijem prevodio brošuru o pitanjima lenjinizma, s osvrtom na nacionalno pitanje u Jugoslaviji. Inače, celo društvo se u nepromenjenom sastavu viđalo u kafani *Šleselhof*

BALKANDOWNLOAD

na Alzerštraseu. Ciliga je zapamtio da se tu pojavljivao malo unezvereni Golubić, noseći pod miškom stalno tri knjige: *Rusku revoluciju* Trockog, pariski *Komunistički bilten* Borisa Suvarina i senzacionalni izveštaj iz Moskve nekog američkog novinara o borbi za Lenjinovo nasleđe. Golubić je govorio da očekuje da Trocki, kao pobedonosni šef Crvene armije u građanskom ratu, uskoro povede i etapu evropske i svetske revolucije, dok mu je Ciliga suprotstavljao partijsku, Staljinovu liniju – da je nastupio period privremene stabilizacije kapitalizma, koji treba iskoristiti za unutrašnje jačanje pokreta i izgradnju jakog partijskog aparata.

Iz jednog ugla gledala ih je neka plavuša, upadljivo fiksirajući Pavla Bastajića. Prirodno, pomislili su da je prostitutka koja želi da joj makar plate piće. Nije se libila da po konobaru poruči Bastajiću da pređe za njen sto. Scena se ponavljala nekoliko dana zaredom, a drugovi su Pavla zadirkivali da ga dama sigurno neće pojesti, pa bila prostitutka ili špijunka. Kad joj je Levi prišao, ona mu je odbrusila da želi da razgovara samo sa Pavlom Bastajićem.

Pošto se konačno s njom sreo, Pavle se sav zelen u licu pojavio kod Levija:

„Uhvatila me je za kaput: 'Izvinite, gospodine Bastajiću, pođimo na kafu, imam s vama važan razgovor.' Kad smo seli, rekla je mirno: 'Budimo otvoreni, ja sam službenik britanskog poslanstva u Beču. Mi pažljivo pratimo vaš rad, a donekle i rad vaših prijatelja. Sarađujete u listu *Balkanska federacija*, prevodite brošure, znamo da ste povezani sa sovjetskim poslanstvom i Balkanskim biroom KI.' Izvadila je hiljadu dolara i stavila na sto: 'Evo, uzmite, gospodine Bastajiću. Vi gladujete, a to nije pravo. Sposoban ste čovek i živite bedno. Od vas ne tražimo ništa strašno i nemoguće. Dajte nam izveštaj o čistki u *Balkanskoj federaciji*. Ako budete voljni i dalje s nama sarađivati, dogovorićemo se posebno. Možete nam svakih petnaest dana podnositi izveštaj. Samo činjenice. S kim radite i na kakvim zadacima.'"

„U početku nisam bio u stanju da joj bilo šta kažem", nastavio je Bastajić. „Kao da mi je kost bila zapala u grlu, krv mi je navirala u glavu i silazila u noge. Dve crne kafe bile su ispred nas nepopijene. Čim sam se sabrao, ustao sam, iz džepa izvadio onaj šiling koji sam pozajmio od Žike (Konstantinovića), za hleb i slaninu, i pozvao konobara da platim. Uspeo sam da joj kažem na rastanku: Engleska nije dovoljno bogata da kupi Paju Bastajića!"

Iako je sutradan Zaporožec u sovjetskom poslanstvu ljutito pitao Ciligu da li je čuo šta je „ovaj idiot" učinio, umesto da je uzeo hiljadu

BALKANDOWNLOAD

dolara i došao kod njega da zajedno sastave izveštaj za Intelidžens servis, u pitanju je bilo nešto drugo.

Bastajić je pred plavušom (zapravo, iz sovjetskog poslanstva) potvrdio svoju odanost i tako je primljen u službu GPU.

Za iskušenika ga je, ne govoreći mu ništa, predložio Mustafa Golubić!

Nepoznati zakamuflirani agent u Beču zaključio je 17. maja 1925. godine svoj referat Ministarstvu unutrašnjih dela Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca rečima: „Mišljenja sam da je bečka Kominterna jedan pakao, koji bi po svaku cenu trebalo razoriti, a ne budu li se preduzele najpredostrožnije i najenergičnije mere, to bi moglo grozno da nam se osveti."

Po njemu, radnici i studenti, ili osobe koje se za takve izdaju, sastaju se u nekoliko bečkih kafana i u poverljivom polušapatu razgovaraju sa Golubićem, Levijem, Martelancem i drugim vođama:

„Vrlo bedno žive, izgleda da je taktika Treće internacionale da ih drži gladne i ogorčene. Psihološki pripremljene za svaku bunu i revolt! Uveravaju ih da je svetska revolucija na pragu i da im se valja malo strpiti. Izbor Hindenburga za predsednika Rajha pozdravljen je s velikom radošću i toga dana je priređen mali banket. Plan je Treće internacionale da hindenburgovci posle izbora i povratka na vlast revanšističkih, Hoencolernima naklonjenih ljudi, Nemačka poništi Versajski ugovor o miru, izazove Francusku i ponovo uzrokuje jednu svetsku kataklizmu. A oni veruju da bi u prvim mesecima rata nastala pobuna u svim vojskama i počela svetska socijalna revolucija. Tako Zinovjev računa da podvrgne ceo svet pod Treću internacionalu, a on, kao njen predsednik, da zagospodari svetom."

U produžetku, Nepoznati Mustafu Golubića i Pavla Bastajića stručno određuje kao anarhiste-komuniste:

„Golubić održava veze sa ostalim anarhistima-revolucionarima i vrlo se često gubi iz Beča. Na dva dana pre moga odlaska, on se vratio iz Graca, gde je bio jedan njihov veći kongres, na kome su donete izvesne odluke, za koje nisam imao vremena da doznam na šta bi se trebalo da odnose. I pored svih napora da ma šta doznam (o atentatu na Nj. v.), nisam uspeo! Upotrebio sam svu veštinu i razvijao sve svoje sposobnosti ne bih li ih izazvao da mi makar jednu reč reknu, koja bi mi poslužila kao polazna tačka za dalji rad, ali sve je bilo uzalud. Tada sam pribegao drugoj metodi. Mislio sam, kad već ne mogu sam atentat da otkrijem, ono bar da pokušam da ga sprečim. I tako sam jednom prilikom, kada nas je više bilo na okupu, upitao Mustafu, malo ironično i provocirajući,

BALKANDOWNLOAD

šta je s tim famoznim atentatom što bi sad u maju trebao da bude. On je skočio na mene i pitao me je otkud ja to znam. Rekao sam mu da se s jednom savršenom policijom, kao što je naša, sve zna i da o tome i deca na ulici govore, a kamoli ljudi po kafanama. Posle toga Mustafa me je uvredio, umalo što između nas dvojice nije došlo do tuče, i on je žurno izašao iz društva. O celoj stvari sam govorio sa Bastajićem, koji mi se kleo da on o atentatu ništa ne zna, ali da nije isključeno da ga je Mustafa zaista pripremao. Njemu se samom učinilo dosta sumnjivo, jer je te noći Mustafa pratio nekoliko telegrama i bio užasno nervozan. Sutradan je nestao iz Beča. Pavle mi je onda objasnio da je današnja rusko-makedonska metoda takva da u tim prilikama za odlučeni atentat niko više ne sme znati sem dve, najviše tri osobe, a naredbe su tako stroge da kada bi, recimo, i njemu, Pavlu, bilo naređeno da nešto slično izvede, ne bi smeo meni, niti kome živom poveriti."

„Pa, ipak, ja u sve ovo pomalo sumnjam", javlja dalje Specijalni iz Beča. „I mislim da je tu nečega moralo biti između Božina Simića, Pavla Bastajića i Mustafe Golubića. A evo i zašto! Primetio sam više puta da me je Bastajić redovno u devet časova uveče napuštao i govorio mi da ga čekam, jer ima važan politički sastanak sa nekim Bugarinom, a vraćao bi se oko ponoći. Posle nekoliko dana odlučio sam da ga pratim i tada sam ga redovno viđao da se u kafani *Herenhol* sastaje s jednim čovekom obrijanih brkova i karakterističnog izraza lica. Kad smo se našli, ja sam ga jednom upitao: 'Ko ti je, boga ti, taj Bugarin zbog koga svake večeri kvariš društvo i napuštaš me?' On mi je tada, pod najstrožom diskrecijom, rekao da to nije nikakav Bugarin, već Božin Simić! Te smo noći ostali do četiri sata u zoru. Pavle je malo više popio i razgovor se vodio samo o Božinu. Tom prilikom kazao mi je da Božin zna masu dvorskih, političkih i vojnih tajni i intriga i da je za njega, Pavla, od neocenjive vrednosti i koristi, jer ga on inspiriše i daje mu podatke za članke kojima Pavle kroz list *Balkanska federacija* napada ličnost Njegovog veličanstva kralja i *Belu ruku*. Sad se sprema da napiše jednu seriju članaka protivu gospodina Petra Živkovića, komandanta Kraljeve garde. Tom prilikom mi je rekao da je njihov glavni cilj da antimilitarističkom propagandom pokolebaju duh i jedinstvo vojske i da se osvete *Beloj ruci*. Po mogućstvu je pocepaju i unište. U januaru i februaru ove 1925. godine, u vreme oko izbora, trebalo je da bukne revolucija. Ali je cela stvar propala, jer se nije smelo ni pokušavati: prvo, što je glavni sprovodnik stvari, Stjepan Radić, bio u zatvoru, a, drugo, što bi bilo iluzorno i pokušavati tako nešto dok su na vlasti gospodin general Petar Živković i gospodin ministar Boža Maksimović. Zato su na njih dvojicu

BALKANDOWNLOAD

naročito ogorčeni i u njima gledaju glavnu prepreku za uspešniji rad u Jugoslaviji – jer dokle god ti je jake vojske, žandarmerije i policije, dotle od revolucije nema ništa.

Jedan od drugova s njihovog stola, tačnije ovaj ovde agent, pratio je jedne hladne kišne noći Mustafu Golubića i Božina Simića, pošto su ušli u jedan taksi i pošli u pravcu Badena. Na mestu zvanom *Konrad fon Hecendorf* ušli su u neku dvospratnu kuću, a agent ih je, pokisnuvši kao miš, čekao u obližnjem parku. U Beč su se vratili sa još jednim čovekom i otišli u hotel *Rajshof*, u kome je stanovao Bastajić. Agent je tu dreždao do šest izjutra, kada se, mokar i umoran, vratio u svoj hotel. Zato je u svom referatu nevoljno primetio kako bi došao do dragocenih otkrića ukoliko bi imao dva-tri pouzdana čoveka na raspolaganju."

Mada su brojni zvanični protesti jugoslovenskih vlasti u Beču dočekivani obično sa podsmehom i bilo je situacija da su u parlamentu i najreakcionarniji krugovi, čak i fašisti, branili opstanak jugoslovenskih komunističkih političkih izbeglica na teritoriji slobodne Austrije, naš požrtvovani žbir tražio je iz Beča energičan pritisak Male antante za razbijanje bečke antidržavne grupe:

„Iz Nemačke im se ne bi dalo tako uspešno raditi, osobito posle izbora Hindenburga. Iz Rusije takođe ne bi vredelo, jer ceo rad ne bi više nosio ovaj nacionalni pečat i karakter, koji sad ima, već bi naprosto izgledalo da je to jedan novi oblik boljševičke propagande i ništa više – a o odlasku u koju drugu zemlju ne vredi ni pomišljati, jer je to isključeno. Imali su jednu veliku nadu, a to je bila Fanolijeva Albanija. Neko vreme su bili rešeni da Beč definitivno napuste i prenesu svoj centar u Albaniju, ali dolaskom Ahmet-beg Zogua na vlast i taj im plan propade.

Što se tiče Darinke Cvetković, Moše Pijadea i ostalih (u Jugoslaviji) uhapšenih zbog *Crvene pomoći* i štampanja komunističkih letaka, rečeno mi je da je njihova sudbina tesno vezana sa sudbinom radićevaca i, kako budu prošli jedni, tako će proći i drugi, jer oba slučaja potpadaju pod Zakon o zaštiti države. Za samoga pak Radića, vele, da je on čovek najsposobniji, najpokvareniji i najveći demagog koga Balkan ima. Ne samo da će priznati državu i dinastiju, već će i celu partiju prevesti u radikale, ako bude trebalo, samo da se dočepa slobode. I zato ga mi puštamo, vele oni, jer verujemo da će on to posle sve poreći i izigrati. Inače *Balkanska federacija* ima Radićevih rukopisa i originalnih dokumenata koji su u tolikoj meri po njega kompromitujući, da ga mogu, kad god im se prohte, poslati direktno na kolac! Stoga oni zasad ćute i čekaju, računajući da im je sa Radićem lako, pošto je njegova sudbina u njihovim rukama i pošto će on morati apsolutno da izvršava

BALKANDOWNLOAD

njihova naređenja.

U celoj zemlji, a specijalno u Beogradu, ima među ruskim izbeglicama i vrlo sumnjivih tipova, koji su za novac u stanju da učine sve moguće prljavštine. Ima ih izvestan broj koji su specijalno iz Rusije poslati s prevratničkim namerama i, kako sam doznao, kod njih se krije čak i municija i eksploziv. Pored toga, oni su vrlo zgodan obaveštajni materijal. Slučaj Olge Rešovske i Alvine Lipšic: Mišljenja sam da bi među ovdašnjim ruskim izbeglicama trebalo zavesti najstrožu kontrolu o njihovom životu i radu. Ja sam bio očevidac kad su u Novinarskom klubu pojedini Rusi gubili na karte po trideset i četrdeset hiljada dinara za jedno veče, a sutradan sam te iste Ruse viđao gde piljarišu na Cvetnom trgu i Velikoj pijaci i jedva ako pazare po sto dinara dnevno. To mi je sa njihovim načinom života izgledalo paradoksalno i posve sumnjivo. Najveća bi sreća bila za sigurnost Njegovog veličanstva kralja, a i za samu prestonicu, kada bi se mogao njih što veći broj iz Beograda ukloniti, a samo one koji su posve sigurni i sasvim čestiti – zadržati. Ja sve ovo velim zato što mi je u Beču povereno da su ruske izbeglice za njih vrlo dragocen materijal. Alvina Lipšicova mi je kazala da je bila nekoliko puta u Beogradu, da je odsedala kod svojih kompatriota i da je odlazila u pozorište i *Rusku liru*, u Dvorskoj ulici. Međutim, fakti da je ta žena prijateljica Mustafe Golubića, a njen muž kapetan Crvene armije u Moskvi, dovoljni su pa da cela stvar bude više nego sumnjiva."

Toliko od jednog nepoznatog agenta!

Odmah su boljševici počeli da osluškuju i podstiču revolucionarno raspoloženje u novostvorenoj Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Prema sećanjima jednog od prvih komunističkih vođa u Srbiji i sekretara Radničke komore Mihaila Todorovića, početkom 1919. stigao je neki Beloković, verovatnije Belošević, poreklom iz Hrvatske, noseći pomoć u nakitu, koji je trebalo unovčiti. On je zbog toga još jednom išao u Rusiju, a posle je pomoć slata preko predstavnika KPJ na sastancima Kominterne ili preko ekspoziture KI u Beču. Todorović je, recimo, 1923. godine, dobio milion dinara u funtama sterlinga za sprovođenje izbora i potrebe legalne Nezavisne radničke partije.

Poznat je slučaj prvog predstavnika KPJ u Kominterni Ilije Milkića, koji je u Beču od Rusa primio dva miliona dinara. Pošto ga je bečka policija uhapsila, uspeo je da dokaže da je taj partijski novac njegov vlastiti i na osnovu toga pare su deponovane u banku, pod uslovom da se mogu koristiti samo za potrebe njegove radnje za izradu šešira u Beogradu. Pre toga, Milkić je izazvao veliki skandal u Moskvi kad je pred preneraženim Zinovjevom rekao da je greška Ruske revolucije što

BALKANDOWNLOAD

je vode Jevreji. Po kazni je ekspresno poslat na rad u južnu Rusiju, odakle je pobegao. Višestruko razočaran, napustio je pokret i novac postepeno vraćao. Kad je Mihailo Todorović 1926. godine bio u Moskvi, Voja Vujović, sekretar Zinovjeva, rekao mu je da Milkić duguje još sedamdeset pet hiljada dinara. Uopšte, pronevere partijskog novca bile su tada česte i za to je, ipak, najmanja kazna bilo isključenje iz Partije.

Prvi sovjetski agent s kojim se Mihailo Todorović sreo u Beogradu bio je 1919. izvesni Glebov-Avilov, docnije narodni komesar pošta u SSSR. Insistirao je da govori na nekom velikom zboru, ali ga je Todorović uspeo odvratiti, pošto nije bio u mogućnosti da mu garantuje punu bezbednost. Ponudio mu je da ga, sam umirući od straha, provede kroz Beograd. Svratili su u *Grand hotel* i *Rusku krunu*.

Posle je sa specijalnim ovlašćenjem za ceo Balkan svratio jedan mlađi Jevrejin. U Radničku komoru ušao je s lulom u ustima, s naočarima na nosu i šalom oko vrata. Obučen po poslednjoj modi. Okupljenim komunistima ispričao je, uzbuđeno, kako je doputovao u kupeu sa nekim srpskim pukovnikom, koji mu je o boljševicima rekao: „Ne može im se ništa. Oni su kao miševi, svuda se provuku!“

Jugoslovenska policija je u svim svojim spisima podrazumevala da se „centar boljševičkog rada na Balkanu nalazi u Beču“ i pravila je vrlo precizne šeme kako se taj rad odvija.

U izveštaju obaveštajne službe Komande Beograda, od 18. oktobra 1927. godine, sa zabrinutošću je konstatovano da se među boljševičkim poverenicima nalazi znatan broj ljudi ranije poznatih po krajnje monarhističkim uverenjima. Izneta je sumnja da je zavrbovan i bivši direktor Policijskog departmana carske Rusije Aleksej Tihonovič Vasiljev. Agentura je naročito bila razgranata po ženskoj liniji. Obrlaćeni su vrlo visoki vojni i policijski funkcioneri Kraljevine SHS. Taj visoki državni nivo sprovođen je uvlačenjem agenata, kao akcionara, u pojedina velika trgovačka i druga preduzeća.

U Beču se najviše sanjalo o političkom radu u zemlji. Božin Simić je stalno ponavljao da on, čovek s najvećim autoritetom u *Crnoj ruci* posle Apisa, mora da se vrati i oko sebe okupi staru organizaciju. Mustafa Golubić je tražio i od Centralnog komiteta KPJ dobio saglasnost da dođe na ilegalni rad u Zagreb. Jedanput je iz Beča krenuo sa dr Lazom Petrovićem i Martinkom Matuzovićem. Na železničkoj stanici pravili su se da se ne poznaju. U toj gunguli, Golubić se unezvereno muvao i uskočio je tek kad je voz krenuo. Zbog njegovog nestanka u Beču alarmiran je Beograd, odakle su pobunjene sve žandarmerijske komande. Župan ljubljanske oblasti poslao je, na primer, 18. maja 1925.

BALKANDOWNLOAD

raspis da Pavle Bastajić, Mustafa Golubić, Leon Levi, Vidoje Đurović i Milan Kesarić nameravaju doći iz Beča u Kraljevinu s ciljem vršenja atentata na političke ličnosti, a Ministarstvo unutrašnjih dela je to potvrdilo i iznelo pretpostavku da će Golubića u Zagrebu prihvatiti Janko Mišić.

Župskim oblastima poslati su 25. januara 1926. bliži podaci o Mustafi Golubiću: „Rođen je u Stocu, okrug Mostar, star oko trideset godina, stasa srednjeg, kose, očiju i brkova – crnih, bradu brije. Pre rata studirao pravo u Parizu, kao državni pitomac. Za vreme rata bio četnik u četi Tankosića, do Drača. Kompromitovan u solunskoj aferi. Nervozan i nestalan."

Ne zna se s kim se sve Golubić u Zagrebu viđao. Krleža se nikad nije usudio da pobliže objasni svoju neobičnu vezanost za njega. Gustav Krklec ga je upoznao u bečkoj kafani *Muzeum*. Obećao je da će mu dati pare za put u Zagreb, ako mu ponese jedan paket za Augusta Cesarca. Ili se Krklecu to učinilo, ili je Mustafa u svakom džepu stvarno nosio revolver.

Videvši da njegovo prisustvo nije neopaženo, rukovodstvo KPJ je donelo odluku da Mustafa Golubić hitno napusti zemlju.

U Beču su naši, ipak, bili u senci VMRO-a (Unutrašnje makedonske revolucionarne organizacije), s kojim je, kao najjačom nacionalističkom grupacijom na Balkanu, Kominterna vrlo ozbiljno računala. Osnovan još 1893. u Solunu i prekaljen kroz nekoliko decenija borbe za slobodu makedonskog naroda, VMRO je čak i u Beču držao stotinak do zuba naoružanih komita, zakletih na kamu i bombu. Jugoslovenski policajci javljali su u Beograd da je to telesna garda Dimitra Vlahova, koji ima običaj da se, u njihovoj pratnji, kroz Beč paradno vozi u koloni automobila.

Na insistiranje levog krila VMRO-a, *Balkanska federacija* je 15. jula 1924. godine objavila Manifest makedonskom narodu s potpisima najpoznatijih komitskih vojvoda Todora Aleksandrova, Aleksandra Protogerova, Petra Čauljeva, Vanče Mihajlova. U dogovoru sa kraljem Borisom i predsednikom vlade Cankovom, Aleksandrov i Protogerov su ubrzo objavili da je to obična mistifikacija egzaltiraih komunista. U seriji spektakularnih internih atentata u Sofiji, Milanu i Beču, u roku od godinu dana ginu Aleksandrov, Protogerov, Čauljev, Panica i mnogi drugi. Vančo Mihajlov je preuzeo vođstvo VMRO-a i oženio se sa Menče Karničiu, koja je u Burgteatru, na predstavi *Per Ginta*, ubila Panicu. Zastupao je velikobugarsku politiku sofijskog dvora i brutalne fašističke metode borbe. Slavni francuski novinar Alber Londr opisao je to u

BALKANDOWNLOAD

zasebnoj knjizi pod naslovom *Teror na Balkanu*.

Nešto malo preživelih levičara VMRO-a skloniće se u Moskvu.

Na sastanak sa drugom iz mladosti, sarajevskim atentatorom Vasom Čubrinovićem, Mustafa Golubić je došao u pratnji vojvode Čauljeva. Kao istoričar, Čubrilović je 1924. godine obilazio bečke arhive i bio je potpuno zatečen u marksističke vode preobraćenim Golubićem, koji mu je za uspomenu poklonio knjigu *Indija*, uz napomenu da je izvanredna sinteza prilika na potkontinentu.

Vojvoda Čauljev je otvoreno u svim razgovorima najavljivao velike čistke i dosta krvi u vrhovima VMRO-a, a onaj nepoznati policijski agent tvrdio je kako mu je Bastajić u nekoj kafani pokazao Menče Karničiu i rekao da će ona, takva mala i mršava, sutra, u petak, ubiti Todora Panicu. U kafani, preko puta Burgteatra, njih dvojica su zajedno čekali taj događaj, koji je, po Bastajićevim rečima, bio istovremeno u interesu bečke Kominterne, sofijskog i beogradskog dvora.

Za nacionalnu stvar Mustafa Golubić je pokušao da se preko bivšeg orjunaša i samozvanog predstavnika opozicionih Srba Pere Grubera poveže sa ustaškim prvacima Pavelićem i Perčecom, radi okupljanja svih separatističkih grupa.

Ništa više u vezi s Golubićem njegovim bečkim poznanicima nije bilo jasno. Stupanjem u specijalnu sovjetsku službu, digao je definitivno ruke od kralja Aleksandra Karađorđevića i nacionalne kombinatorike. Oko sebe je okupio grupu neustrašivih i slepo odanih fanatika, s kojima je, kao izabranim udarnim odredom revolucionarne žandarmerije, krstario svetom, beskompromisno čisteći napredni komunistički pokret od svojeglavih trezvenjaka, koji nisu pristajali na ideološko pijanstvo, i svih drugih umerenjaka, kolebljivaca i moskovskih nevernika. Jedan od rezultata poraza Trockog u borbi sa Staljinom bila je nova direktiva: svetska revolucija je za izvesno vreme odložena, treba zbiti redove i odbraniti socijalizam makar u granicama Sovjetskog Saveza.

Tek pošto ga je 1941. godine stručno pregledao u zatvoru Gestapoa u Beogradu, dr Ljubomir Živković je shvatio da je Golubić možda iz konspirativnih razloga u mladosti u Beču bio uobraženi bolesnik. Družio se najviše sa studentima medicine, tu je upoznao svoju prvu veliku ljubav, stomatologa Korneliju Runjanin. Neprestano se zacenjivao od kašlja, poveravajući svima da boluje na plućima i ima tuberkulozu. S osmehom je govorio da se leči i da bacile najbolje ubija dimom od duvana i čašicama žestokih pića. Čini se da je iz istih razloga širio priču o svojoj ubogosti i siromaštvu. Sve do kraja boravka u Beču živeo je praktično od milostinje.

BALKANDOWNLOAD

Teško je reći ko je Bata iz Kragujevca o kome je Ognjen Prica gotovo pobožno pričao Oskaru Daviču na robiji. Mustafa ga je poslao da likvidira generala GPU-a Agapova, za koga se verovalo da je postao izdajnik u službi međunarodne reakcije. Bata je ušao u generalov bečki stan, grubo odgurnuo njegovu ženu, koja je, ne sluteći ništa otključala vrata, i kao oluja se s revolverom u ruci stuštio iz jedne u drugu sobu, sve dok nije naleteo na izbezumljenog starijeg čoveka za jednim stolom. Nimalo ne razmišljajući, hladno mu je pucao u glavu. Poslovično se okrenuo i mirno, ne obraćajući pažnju na vrisku žene, sišao niz stepenice.

Istovremeno, Golubić je Marjanu Stilinoviću u Zagreb poručio da hitno dođe i povede sa sobom još jednog druga koji ume vešto da barata pištoljem. Ne čekajući ni trenutak, Stilinović se, zajedno sa Stjepanom Kovačevićem, pisarom u klinčaselskoj opštini, prebacio preko Karavanki u Austriju. Trebalo je izvršiti smrtnu kaznu nad sekretarom *Balkanske federacije* Ivanovom, optuženim za proneveru dvadeset pet hiljada dolara i vezu s beogradskom policijom. Dve nedelje su ga vrebali, ali on je instinktivno osetio da je u opasnosti i negde se sklonio. Sačuvao je glavu i posle oslobođenja je živeo u Jugoslaviji. Član jedne druge zaklete petorke, dr Milan Vinković, upamtio je da je Ivanov s drugovima bio na gala-koncertu Džozefine Bejker u Beču. Nekako se na kraju uspeo probiti do njene garderobe. Drhteći kao prut, rekao je njenom menadžeru: „Noćas moram spavati s njom!“ Na to mu je ovaj mirno saopštio da može, ako dobro plati. Stilinović i Vinković se ne slažu koliko je koštala Džozefina Bejker. Prvi je pretpostavljao da je Ivanov morao da posegne u Kominterninu blagajnu, a drugi je poverovao da mu je bila dovoljna i njegova stipendija od sto dolara! Uglavnom, Georgi Dimitrov, koji je došao za rukovodioca ispostave Kominterne u Beču, oprostio je, posle izvesnog vremena „glupost“ Ivanovu i poslao ga na školovanje u Moskvu.

Česte su tada bile demoralizacije i napuštanje komunističkog pokreta. Antun Šmit, član rukovodstva SKOJ-a i jedno vreme lični kurir predsednika Kominterne Zinovjeva, vratio se glavom bez obzira u Sarajevo. Zgužvan i slomljen, našao je neki poslić u Radničkoj komori, s vremena na vreme, uz piće po najgorim krčmama, žaleći nad svojom revolucionarnom prošlošću. Veliki erudita, student medicine u Beču i Berlinu Mihajlo Spasić, dobro je znao šta ga čeka kad se žustro usprotivio politici Kominterne. Ipak, uspeo je da se jednog dana ukrca na brod, stigne do južnih mora Pacifika, gde je našao neki žal, na kome je živeo samostalno, slobodno i jednostavno.

BALKANDOWNLOAD

Posle ubistva izvesnog Semoimana, austrijska policija je proterala Pavla Bastajića u Berlin. U velikim neprilikama, 24. jula 1927, napisao je pismo u London Dimitriju Mitrinoviću, nekada literarnom vođi *Mlade Bosne,* tada u aristokratskim krugovima poznatom vraču, okultisti, teozofu i prvom istočnjačkom guruu u Evropi.

„Zli vetrovi su me uvek gonili, ali mi, ipak, nikada nije bilo tako teško kao danas. Poslednja nevolja me tera da vam se obratim za ublaženje mojih najprimitivnijih životnih oskudica. Bolestan sam, gladujem i bukvalno nemam krova nad glavom. Naše vlasti me danas proganjaju, kao nekad austrijske. Ni u inostranstvu mi ne daju mira. Uspeli su već da mi onemoguće boravak u tri zemlje. Pre dva meseca sam se sklonio u Nemačku, ali ne mogu da nađem nikakve zarade, tako da mi je položaj neverovatno težak. Molim vas, najpre kao moga starog, dobrog učitelja, a zatim kao poznanika i prijatelja, da me, ako vam je moguće, izvučete iz nevolje. Pomozite mi koliko vam je moguće. Čim mi se poprave prilike, vratiću vam sve što mi učinite. Nađite Savu Popovića, pozdravite ga i objasnite moje stanje njemu. Neka mi i on pritekne u pomoć. Oprostite mi što vas uznemiravam, ali moram.“

Banuo je tada Paja Bastajić i u stan dopisnika *Politike* iz Berlina Predraga Milojevića. Predstavio se i rekao da ga šalje Vlada Ribnikar. Nije imao ništa napismeno od njega, ali je nosio njegov, Milojeviću dobro poznat braon kaput, s inicijalima na unutrašnjem džepu. Tražio je pasoš, ne ceo, samo korice jugoslovenskog pasoša – „sve drugo je lako“. Ali se više nije pojavio.

U međuvremenu, Mustafa Golubić je aktivirao drugog spremnog egzekutora za presude koje mu je dostavljao drug Luft, iz sovjetske ambasade. To je bio student medicine Andrija Biklović, sin nastavnika iz Požarevca. Na Mustafin predlog primljen je 1924. u KPJ i odmah oslobođen partijskih zaduženja, zbog rada po takozvanoj specijalnoj liniji.

Biklović je u Beču ubio jednog Nemca, koji je bio u sastavu GPU-a u Rumuniji i tamo postao provokator. Malo duže se zadržao i uhapšen je na izlazu iz njegovog stana. Na sudu se branio da je to učinio na svoju ruku i da bi to sigurno još jedanput učinio, pošto su na osnovu lažnih dostavki tog čoveka mnogi nevini ljudi u Rumuniji pohapšeni, premlaćeni i osuđeni na dugogodišnju robiju. To je upalilo kod porote, pa je minimalno kažnjen s nekoliko meseci zatvora i izgonom iz Beča, u kome su međusobna istrebljenja političkih emigranata tolerisana kao priznati oblik političkog rada.

Nešto više podataka o Bikloviću, koji je na kraju stradao u Sibiru,

BALKANDOWNLOAD

dao je dr Milan Vinković, s čijom je sestričinom Olgom Hercom on živeo. Vinković je u Našicama izdavao napredni list *Plug,* za koji je Biklović iz Beča slao članke iz svih oblasti, a i sam Vinković je u najvećoj tajnosti, sa Štefekom Cvijićem i još nekima, bio pripadnik neke od brojnih paralelnih likvidatorskih grupa.

Jugoslovenski prijatelji Mustafe Golubića bili su čvrsto uvereni da je on najveći sovjetski obaveštajac. Njegova reč se s razumevanjem i pažnjom slušala, čak i kad je, mimo svojih ovlašćenja, tražio da se član Politbiroa KPJ Ante Ciliga isključi iz partijskih redova zbog frakcionaštva.

Iako je u poznatom Julskom ustanku bečkih radnika 1927. godine bio jedan od glavnih organizatora, Golubić se nije libio da se lično upusti i u najkrvavije oružane sukobe. Retko se povlačio u svoj štab u jednoj kafani, odakle je, prema rečima dr Laze Petrovića, poput pravog komandanta svaki čas izdavao naređenje.

Razume se, tako kompromitovanom, nije mu više bilo mesta u Beču.

Evropa mu je bila do kolena

Pouzdano se ne zna kada i kako je Golubić stupio u sovjetsku službu. Na viđenje, proveru, instrukcije i usavršavanje, prvi put je u Moskvu pozvan 1927. godine. Pretpostavlja se da je tada prošao kroz naročite škole.

Naivno je očekivati bliže podatke o njegovim konkretnim akcijama, ovlašćenjima i zadacima, a pogotovu zaslugama, uspesima i napredovanju u službi. Vrednost bilo kog obaveštajca ceni se upravo po tome koliko je uspešno za sobom prebrisao tragove.

A Mustafa Golubić, evo, nije provaljen ni skoro pola veka posle smrti!

Dimitriju Stanisavljeviću je u Moskvi pričao pojedine, obavezno već zastarele i beznačajne detalje. Ostajući krajnje zagonetan, u dalekim aluzijama stavljao mu je do znanja da radi čas za Kominternu, čas za GPU ili Generalštab Crvene armije i da se za njega – prosto svi otimaju. Stanisavljević je dobro znao koliko je nepristojno da se sam interesuje za prirodu Golubićevih zadataka. Osećao se neizmerno počašćenim što je iz prve ruke čuo priču kako je Mustafa jedanput upućen u Francusku, gde

BALKANDOWNLOAD

mu je na raspolaganje dato nekoliko komunista, među kojima i Žak Diklo, iz pariske partijske organizacije. Zahvaljujući pre svega Dikloovoj pomoći, zadatak je izvršen i Mustafa je pretpostavljenima u Moskvi na njega skrenuo pažnju kao na čoveka na koga se apsolutno može osloniti. Ta uzgredna preporuka bila je dovoljna da Diklo bude postavljen za organizacionog sekretara KP Francuske, prilikom formiranja novog rukovodstva sa Morisom Torezom na čelu.

S vremena na vreme, Golubić se pojavljivao u Moskvi. Ostajao je obično mesec-dva, odmarajući se i očekujući nove akcije u Austriji, Nemačkoj, Engleskoj ili Francuskoj. Na osnovu bogatog iskustva, iznenadio je Stanisavljevića otvorenim strahom od britanskog Intelidžens servisa. Iako je Engleska tada prednjačila širinom političkih sloboda u Evropi, u njoj je strane špijune često gutao mrak. Po Golubićevim rečima, razmenu špijuna sa Engleskom niko nije ni pokušavao.

U skladu s vrlo promenljivim političkim prilikama, središte posebnog sovjetskog interesa neprestano se šetalo i gubilo po Evropi. Na kraju dvadesetih godina ponovo je vraćeno sa Balkana u Zapadnu Evropu. Bečki centar je zamenjen berlinskim. Za rukovodioca nove evropske baze GPU-a određen je raniji bečki šef Goldštajn, kao što je i Georgi Dimitrov iz Beča došao u Berlin na čelo Zapadnoevropskog biroa Kominterne. Međutim, bar što se partijskog rada tiče, malo šta je bilo kao nekad. Dok je bečka Balkanska komunistička federacija stvarno nadgledala i organizovala rad balkanskih komunističkih partija u duhu stroge moskovske linije, berlinski Biro KI ni o čemu važnom nije odlučivao, pošto je KP Nemačke još bila legalna, najsnažnija i najmasovnija partija Komunističke internacionale.

Među brojnim pomoćnim osobljem sovjetskog i svetskog socijalizma, u Berlinu se „za stalno“ našao i Mustafa Golubić. I tu su on i Pavle Bastajić, ovog puta zajedno sa predstavnikom KPJ Kostom Novakovićem, okupili oko sebe veliki broj jugoslovenskih komunista, emigranata i studenata. Veza s Parizom funkcionisala je besprekorno preko bliskog Golubićevog saradnika, poznatog bečkog atentatora Andrije Biklovića.

U Parizu je i pre Prvog svetskog rata postojao Klub srpske socijaldemokratske omladine, koji su vodili Kosta Novaković i Miloš Trebinjac. U fabrici obuće braće Simić ostao je izvestan novčani fond i biblioteka, što je 1928. Biklović preuzeo kao nominalni sekretar jugoslovenske podsekcije pri KP Francuske. Osnovan je marksistički kružok naših studenata, izdavan je sindikalni list za ekonomske

BALKANDOWNLOAD

emigrante, obavljani štamparski poslovi za potrebe Centralnog komiteta KPJ i organizovane demonstracije protiv uvođenja Šestojanuarske diktature kralja Aleksandra.

Po specijalnoj liniji sa Biklovićem su sarađivali obućarski radnici Ivan Srebrenjak i Petar Filipović i bivši sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Vojvodinu Nikola Crvenčić.

Jednog jutra Srebrenjak je pokucao na vrata pariskog stana studenta iz Slovenije Aleša Beblera. Trijumfalno je izvadio revolver iz pojasa i uzviknuo: „Uništili smo Šumanovca. Ukoliko neko dođe po mene, proći će kao žuti mačak!“ Bacio se na krevet i zaspao. Te su noći Biklović i Srebrenjak čekali čoveka za koga im je od Golubića stigla presuda da je izdajnik i da ga treba ubiti. Ništa drugo nisu znali, niti ih je interesovalo.

Sutradan, 4. marta 1930. godine, pariski listovi su osvanuli s vestima o misterioznom, mračnom zločinu u hotelu *Zlatni leptir*. Ništa nije bilo sigurno. Dva nepoznata izvršioca ispalila su sedam revolverskih metaka na žrtvu, kod koje su nađeni dokumenti na imena Jozefa Vernera i Ismaila Alikalfića. Policija je odmah posumnjala da se radi o političko-komunističkom ubistvu. Verner-Alikalfić je navodno pobegao iz Zagreba u Beč, odakle je otputovao u Berlin na sastanak sa nekom elegantnom gospođom i gospodinom u hotelu *Evropa*. U Berlinu mu se izgubio svaki trag. U novembru je stigao u Pariz. Izbacivan je iz nekoliko hotela zbog neplaćanja kirije. Prema verziji pariskog lista *Liberte*, žrtva je postala sumnjiva boljševičkim agentima i likvidirana je u dobro poznatom maniru GPU-a.

Posle dva dana utvrđeno je da je ubijeni, zapravo, Ilija Šumanovac, sekretar Sindikata kožarskih radnika u Zagrebu. Zagrebačka policija je u Pariz poslala njegov dosije iz koga se vidi da je Šumanovac u junu 1925. ispalio u Maksimiru dva revolverska metka u svog druga komunistu Luku Popovića. Oslobođen je krivice, ali je ubrzo uhapšen zbog rasturanja letaka i osuđen na dve godine robije. Posle izlaska iz Lepoglave nastavio je sa radom, često menjajući mesto boravka i fizionomiju. Bio je u vezi sa tadašnjim poverenikom Kominterne u Jugoslaviji Brezovićem. Došlo je do provale i on se sklonio negde u inostranstvo. Kad su joj novinari doneli vest o smrti muža, žena Šumanovca je rekla da se uopšte nije brinuo za nju i dete, već se jedino bavio poslovima komunističke stranke.

Tek dolazak Karla Štajnera iz sibirskih gulaga stavio je definitivno tačku na „slučaj Šumanovac“. Dok je u Zagrebu bio na ispomoći jugoslovenskoj partiji, Štajner je otkrio da je Ilija Šumanovac u Lepoglavi postao saradnik policije. Javio je gde je trebalo i desilo se ono što se bez

BALKANDOWNLOAD

izuzetka dešavalo u takvim situacijama.

Likvidacije obeleženih bile su najčešći specijalni zadaci u sovjetskoj službi. Samo izabranima su poveravani veći i složeniji poduhvati, kojima je direktno rukovodila Četvrta uprava Crvene armije i legendarni general Pavle Ivanovič Berzin.

U dvadeset petoj godini, Berzin je 1918. lukavo sprečio zaveru Intelidžens servisa. Stekao je do te mere poverenje Engleza, da su mu ponudili dva miliona rubalja da kao šef obezbeđenja blokira sva vrata na sednici Centralnog komiteta boljševičke partije i s letonskom gardom uhapsi i strelja Lenjina i druge revolucionarne vođe. To je bio ugovoren znak za dobro organizovanu međunarodnu intervenciju. Berzin je posle dugo bio mozak većine spektakularnih akcija sovjetskih obaveštajaca. On je izmislio Zorgea i sve ostale. Stradao je u Staljinovim čistkama.

Golubić nikome nije govorio o svojim neposrednim susretima sa Berzinom, ali se dobro zna da su na njegov predlog mnogi Jugosloveni uzimani u službu. Tako je, na primer, Dimitrije Stanisavljević stigao do samog Berzina, spremajući se da pođe na jedan diverzantski zadatak u Čehoslovačku.

Najdalje je dogurao Ivan Kralj. Nekadašnji sarajevski rudar, skojevac i zagrebački aktivista, postao je brigadni general. Bio je upravnik nekoliko logora za političke zatvorenike, pa Berzinov naslednik, da bi završio kao sibirski sužanj bez poslednjeg traga. Zorgeov prvi pomoćnik u Japanu, kamufliran kao dopisnik beogradske *Politike*, Branko Vukelić priznao je na suđenju da ga je na studijama u Parizu zavrbovao Kralj, čija mu je sudbina verovatno bila poznata. Prećutao je vezu sa Golubićem, preko Biklovića.

Najveći ispit Golubića i njegovog klana strašnih „jugosa“ bila je otmica belogardejskog generala Kutepova – najveća međunarodna afera svog doba. Posle nekoliko godina o njoj su otvoreno govorili pojedini jugoslovenski studenti, saučesnici sa sporednom ulogom, i Pavle Bastajić, dajući u samoodbrani ostavku na rusku službu. Inače, u zaglušujućoj šestomesečnoj kampanji francuskih listova jedanput je pomenuto kako je, posle kidnapovanja Kutepova, iz Pariza u Berlin otputovao „poznati čekista Gobelik“ (Golubić) da podnese izveštaj načelniku GPU-a za inostranstvo Goldštajnu: „Gobelik je ogromna ljudeskara, neverovatne snage i jezivog izgleda, koji se po pravilu koristi za izvođenje akcija od naročitog značaja za GPU.“

Svuda je onda bilo nemirno. U toku nekoliko dana došlo je do „slučaja Kutepov“ u Poljskoj, Rumuniji, Austriji, Americi. To je bilo ime za niz nerasvetljenih nestanaka industrijalaca, diplomata i političara.

BALKANDOWNLOAD

Stalno se špekulisalo s proizvoljnim vestima o situaciji u Sovjetskom Savezu. U Moskvi je „provereno“ da je jedan vojnik na straži ispred Kremlja pucao na Staljina i na mestu ga ubio. Ako i nije uvek bio skroz mrtav, Staljinov položaj je stalno morao bar da se ljulja. Kao novi sovjetski lideri pominjani su Pjatkov i Tomski. U tom beskompromisnom propagandnom ratu rečima nikakvu senzaciju nije izazvalo otkriće o „komunističkoj propagandi u Americi“. Ipak, sovjetsko poslanstvo uložilo je oštar demanti da se iz Moskve podstiču štrajkovi i nezadovoljstvo u američkim preduzećima.

Sve je bilo deo igre!

U Parizu je 28. januara 1930. godine objavljeno da je nedelju dana ranije na tajanstven način nestao general Kutepov, predsednik Udruženja bivših ruskih ratnika, i da u krugovima ruskih emigranata postoji bojazan da je on žrtva kakve političke zamke.

Kutepov je izabran na čelo „bele“ emigracije posle smrti velikog kneza Nikolaja Nikolajeviča i generala Vrangela. U carskoj vojsci bio je konjički pukovnik, ali je za vreme građanskog rata bio glavni, uz Denjikina i Vrangela. Stigao je na 350 kilometara od Moskve! Pre nego što je kao emigrant stigao u Pariz, živeo je kratko u Beogradu, sa Vrangelom.

Nije bila tajna da Kutepova podržavaju neki američki i francuski krugovi. U njegovom stanu često su se sastajali „beli“ generali, praveći dalekosežne planove za povratak u Rusiju i malo se svađajući oko podele ministarskih fotelja. Kad boljševički režim padne! Zahvaljujući velikom broju ubačenih agenata, GPU je neprestano bio u toku svih stvari. Taman se poverovalo da je pomoćnik Kutepova, general Monkevic, zbilja u trenutku nervnog rastrojstva izvršio samoubistvo skokom u Senu, kad se on iznenada, 1928. godine, pojavio u Moskvi. Njegovom zaslugom otkriveno je tridesetak „belih“ oficira koji su sa različitim zadacima bili poslati u SSSR.

Svetska javnost je brujala: „Pođete ulicom i najedanput nestanete. Kao da vas je zemlja progutala ili vas je neko dodirnuo čarobnim štapićem. To se počelo događati i generalima...“ A Sovjeti su i dalje vešto koristili gužvu. Brojne kontradiktorne izjave i denuncijacije trebalo je da više iskomplikuju nego rasvetle nestanak Kutepova. Agenti GPU-a su bili toliko drski da su dolazili da uzmu pola miliona franaka, što je nuđeno onome ko pomogne vlastima da pronađu živog ili mrtvog generala ili ukaže na kakav siguran trag.

Privremeni zamenik Kutepova general Miler dobro je znao o čemu se radi: „Ne idem tako daleko da optužim zvanične predstavnike

BALKANDOWNLOAD

Sovjetske Rusije u Parizu, ali jasno je da je otmica delo ruskih komunista. Ne samo da će oni ubiti generala Kutepova, nego će verovatno ići dotle da pred ruskim narodom prikažu da nas je naš vođa svojevoljno napustio, bežeći njima u zagrljaj. Najverovatnije ga sada drže živog u tamnici. Ako je sovjetska vlast htela da ga prosto smakne, to se moglo učiniti bez rizika i izlišnih troškova iza svakog ćoška."

Otmica je pripremana više od pola godine. Na normandijskoj obali, gde su generala ukrcali na svoju lađu, sovjetski agenti su uzeli pod zakup jednu vilu u kojoj su odseli i uz velike bahanalije dočekali Novu godinu. Jedan od njih predstavljao se kao baron i, da bi izbegao svako nepoverenje, isprosio je kćerku vlasnika susedne vile.

Iz svog stana u mračnoj pariskoj ulici Rusale, u kome je proveo poslednjih šest godina, general Kutepov je izašao i više se nije vratio. Ostalo nikad nije utvrđeno!

Dečak zaposlen u obližnjoj klanici ispričao je policiji da je video neku gužvu na ulici, dok je tresao tepihe na petom spratu. Dva neobično snažna čoveka ugurala su generala u crveni taksi. Zatim im se pridružio žandarm, koji je to mirno posmatrao. Istog žandarma dečak je u poslednje vreme tu često viđao. To je potvrdio i vlasnik bistroa preko puta klinike, a policija je izdala zvanično saopštenje da u blizini nema nijedno žandarmerijsko mesto i da je verovatno u pitanju neki preobučeni boljševički agent. Gosti iz bistroa primetili su da je žandarmu nekoliko puta prilazila žena u bež kaputu, i s njim nešto živo razgovarala. Ispred crvenog taksija išao je sivi automobil i pomagao mu da se lakše probija kroz saobraćajnu gužvu.

Po jednoj verziji, agenti GPU-a su se Kutepovu predstavili kao policijski činovnici koji imaju nalog da ga privedu u prefekturu, radi nekih razjašnjenja „u cilju njegove bezbednosti". Po drugoj, oni su mu na prevaru obećali sastanak s nekim ljudima koji su iz Rusije stigli u Pariz. Po trećoj, general Kutepov je bio šef tajne ukrajinske organizacije koja je planirala atentate na istaknute boljševičke vođe u Moskvi. Ali su agitatori koje je on tamo poslao pohvatani – i pogubljeni. Komunistički list *Imanite* zaprepastio je sve sasvim originalnom tvrdnjom da je generala Kutepova oteo britanski „Intelidžens servis"!

Nije jasno da li je Kutepov u crvenom taksiju došao do normandijske ili Azurne obale. Ili u blizini Kana ili u blizini Avra, ukrcan je na motorni čamac, kojim je prebačen do sovjetskog broda na pučini. Taj brod se zvao *Spartak*, *Dnjestar* ili ko zna kako. Njime je Kutepov stigao do kronštatske luke, pored Petrograda, odakle je sproveden u Moskvu, u zatvor Lubjanka. Kasnije je premešten u zatvor

BALKANDOWNLOAD

u Suzdalju, u Vladimirskoj guberniji.

Nagađati se može potpuno slobodno, pošto francuska policija nije nikad bila u stanju da saopšti nešto više nego što je to učinila prvog dana: „Potvrđujemo da nemamo nikakav ozbiljniji dokaz o napadačima na generala Kutepova, niti šta znamo o njegovoj sudbini od časa nestanka."

Jedan poslanik francuskog parlamenta tražio je da se kao talac uhapsi sovjetski poslanik u Parizu Dovgaljevski i da se prekinu svi odnosi sa Sovjetskim Savezom. Čak je i novi vođa „bele" emigracije general Miler bio blaži. Kategorički je pobio nagađanja da namerava da organizuje oružani napad na sovjetsku ambasadu.

Sovjetska strana je do kraja sačuvala hladnoću i prisebnost, i ograničila se samo na demarš poslanika Dovgaljevskog predsedniku francuske vlade Tardjeu zbog antisovjetske kampanje. U Moskvi se oglasio list *Izvestije*, sa ocenom da je general Kutepov sam pobegao, i opomenom Francuskoj da ne preduzima akcije koje ne bi bile u skladu sa normalnim diplomatskim odnosima: „Lopovska kampanja protiv sovjetskog poslanstva u Parizu stvara utisak kao da Francuska traži neki povod za prekid diplomatskih odnosa sa Sovjetskom Rusijom."

Konspirativna imena sovjetskih otmičara koja je tada pominjala francuska štampa nisu apsolutno ništa otkrivala, osim da je akcijom rukovodio Centar u Berlinu. Bračni par Janović ili Jovanović, prema prilično nejasnoj fotografiji, mogu biti najpre Ivan Srebrenjak i Francka Klinčeva, ali ostaje zagonetka ko su agenti GPU-a Petar Čekin i njegova ljubavnica.

Najveći ekspert za objašnjenje „slučaja Kutepov" bio je prvi veliki prebeg sa sovjetske strane, dotadašnji diplomata Grigorij Besedovski. U intervjuu beogradskoj *Politici* on je otkrio kako je sredinom dvadesetih godina, kao otpravnik poslova sovjetske ambasade u Varšavi, imao zadatak da u kontaktima sa jugoslovenskim poslanikom Jevremom Simićem ispita mogućnost uspostavljanja diplomatskih odnosa SSSR-a i Kraljevine Jugoslavije, ali da je uvek dobijao negativan odgovor.

„Jedno vreme u Moskvi je polagana velika nada u Radića i hrvatske krugove", rekao je Besedovski. „Očekivalo se da će Radić biti vođa buduće seljačke revolucije u Jugoslaviji. Ali njegov dolazak i razgovori koje je vodio bili su porazni. Okarakterisan je kao 'tipični sitnoburžoaski radikal', koji voli da se razmeće na sve strane. Radi potčinjavanja radikalnih seljačkih partija sovjetskom uticaju, formirana je takozvana Seljačka internacionala, na čije je čelo trebalo da dođe Stjepan Radić. Računalo se da će on u njeno korito uliti ne samo socijalni pokret

BALKANDOWNLOAD

siromašnog seljaštva, nego i centrifugalne, separatističke pokrete u novim evropskim državama, a pre svega u Jugoslaviji. Što se tiče jugoslovenske komunističke partije, ona odavno ne uživa veliki ugled u Kominterni."

Četvrti kongres KPJ završen je 1928. pozivom u borbu za razbijanje Jugoslavije kao privremene versajske tvorevine neprijatelja SSSR, sekretar Partije Jovan Mališić pozvao je narode Jugoslavije na ustanak i revoluciju posle uvođenja Šestojanuarske diktature, ali sve to nikog nije moglo da zavede.

Iz Berlina, Ženeve, Londona i drugih metropola stizala su od sovjetskih predstavnika i diplomata upozorenja jugoslovenskoj vladi da ne naseda parolama Kominterne i prihvati iskrene ponude sovjetskog rukovodstva. Tim pre što je kralj Aleksandar Karađorđević uvek u Moskvi uvažavan kao veliki državnik.

Otpravnik poslova kraljevskog poslanstva u Londonu Božidar Purić podsetio je u jednoj depeši ondašnjeg ministra dvora Bogoljuba Jevtića na njegov susret sa Pavlom Bastajićem u januaru 1930. godine, pošto je Jevtić prethodno u Rimu posetio Musolinija:

„Srbin socijalista, s kojim ste razgovarali u Parizu moli da Nj. v. kralju i predsedniku vlade saopštite da je doznao da između sovjetske vlade i Kominterne postoji nesporazum i konflikt po pitanju odnosa prema Jugoslaviji. Sam Staljin, vođa Treće internacionale, drži se neodređeno i kao da naginje stanovištu Vlade koja je voljna da ispita mogućnost uspostavljanja prijateljskih odnosa sa Jugoslavijom kao monarhijom, dok su samozvani saveznici Moskve u balkanskim pitanjima (odbori i filijale Kominterne u Beču i Berlinu) postali skoro nezavisni od moskovske centrale i spremaju se ozbiljno na radikalnu boljševičku propagandu na Balkanu i terorističku akciju u našoj zemlji. Drugo, (Bastajić) uspeo je da u liberalnoj engleskoj štampi delimično spreči publikovanje statistika i neverovatnih izveštaja o nečuvenom tretiranju komunista u našim zatvorima, a da ga je direktni izaslanik iz Moskve (s kojim je govorio i koji je bio u Londonu) zamolio da, kao stari jugoslovenski socijalista i internacionalista, priđe kome od naših odgovornih faktora s predlogom ili porukom da je, sa stanovišta sasvim novih i neočekivanih kombinacija u sovjetskoj politici na Balkanu, korisno kad bi se našao način da dođe do izvesnog primirja između naše diktature i Komunističke Internacionale. Pod tim se podrazumeva totalno obustavljanje bečke propagande i priprema terorističkih akcija i, istovremeno, obustavljanje besnog proganjanja komunista i, naročito, policijskog mučenja zatvorenih komunista u našoj zemlji. Treće,

BALKANDOWNLOAD

(Bastajić) dobio je utisak da Moskva istinski želi prijateljske odnose s današnjim režimom i da bi ovo primirje moglo da rezultira važnim razgovorima za nas i Rusiju."

„U vezi s tim", dodao je Purić, „sekretar poslanstva (Sibe) Miličić izjavio je da ga je pre tri dana slikar Sava Popović pozvao telefonom na razgovor, gde je zatekao Mustafu Golubića, koji mu je, čim se Popović udaljio, otvoreno rekao da je u London došao iz Moskve da njega nađe i predloži mu rad za Moskvu, uveravajući ga u skoru boljševičku revoluciju u Berlinu i još skoriji krah našeg sadašnjeg režima. Obećavao mu je docnije najveće položaje, tražio prazne pasoške knjižice i rekao mu doslovni sadržaj memoranduma Hrvata Krnjevića i Košutića Ligi naroda. Miličić je doznao da Golubić putuje u Berlin sa sovjetskim pasošem, na ime Boris Rahmatov, što na srpskom znači – Pokojnikov. Upoređujući ove dve izjave, izgleda da je Srbin socijalista (Bastajić) razgovarao sa Golubićem. Kako Srbin socijalista stalno nudi svoje usluge i namerava u aprilu doći u Beograd, bilo bi korisno primiti ga i tamo na terenu proveriti njegovo držanje."

Jevtić je 18. februara 1930. poručio Puriću da od Bastajića traži da kaže ime ruskog izaslanika koga je pominjao, i nastavi svoj posao među socijalistima, ali da se kloni Save Popovića koji je, gladan i besan, na sve spreman. Pored toga, Jevtić je naglasio da Golubićev rad treba ubuduće budno pratiti.

Purić je odgovorio tačku po tačku. Bastajić mu je rekao da je onaj tajanstveni izaslanik zapravo Golubić i molio ga da to ne javlja u Beograd, jer se plašio da time možda ne umanji celu stvar. Uglavnom, Golubić je stigao s ozbiljnom porukom iz Moskve. Na putu u Beograd, u aprilu, Bastajić je zakazao sastanak u Minhenu sa Kostom Novakovićem, od koga je već dobio obećanje da će se dotle prekinuti teroristička akcija iz Beča.

Iz ove prepiske najzanimljiviji je svakako susret starih prijatelja Miličića i Golubića, koji su 1915. godine zajedno u Rusiji skupljali dobrovoljce za srpsku vojsku.

No prava bomba iz Londona došla je kasnije.

Slikar Sava Popović dao je listu *Dejli mejl* i Skotland jardu neobičnu izjavu o svom životu i radu za sovjetsku službu.

Beograđanin, prijatelj bosanskih đaka i izbeglica. Komita u četi vojvode Vuka. Posle demobilisanja na Krfu, preselio se u London, bogato se oženio i stekao značajne veze i poznanstva. Posle razvoda, otputovao je 1929. u Pariz i sreo Pavla Bastajića, koga nije video još od 1913. godine, ali s kojim se neprekidno dopisivao, šaljući mu povremeno

BALKANDOWNLOAD

izdašnu materijalnu pomoć.

Bastajić je Popovića upoznao sa Rusom, navodno saradnikom berlinskog umetničkog časopisa *Šturm*. Dogovorili su se da im on šalje članke o pojedinim izložbama i kulturnim događajima i da se u Londonu nađe pri ruci stranim umetnicima i novinarima, ukoliko ih časopis bude slao.

„Vratio sam se u London, jula 1929. godine, i tek sam u septembru primio depešu u kojoj me pitaju kada bih mogao ponovo doći u Pariz“, izjavio je Sava Popović. „Odgovorio sam da ću doći čim mi pošalju putne troškove. Polovinom septembra otišao sam u Norfok, kod Ajvana Bruksa. Tamo sam primio pismo od Mustafe Golubića, koji je tražio da dođem odmah u Berlin radi dovršenja pregovora započetih u Parizu. Začudilo me je da mi on o tome piše, ali pošto se iz pisma videlo da sve zna o poslu, javio sam da mi pošalju putne troškove za dva lica. Posle nekoliko dana primio sam pismo sa petnaest funti. Pošao sam u Berlin, tražeći da mi pošalju još pet funti u Huk u Holandiji, što su i učinili. Stigao sam u Berlin 6. oktobra, gde me je na stanici dočekao Mustafa Golubić. Tom prilikom predstavio mi je jedno novo lice, koje je dobro govorilo ruski i nemački, veoma rđavo francuski i još gore engleski. Zaključili smo onaj posao iz Pariza za trideset funti mesečno.“

Pored toga, Popović je u Berlinu pristao da ga u njegovom londonskom klubu poseti izvesni Tomas, koji mu je, kad je stigao, rekao da mu je ime Magvajer. Predao mu je platu za tri meseca unapred, u američkim dolarima, i zamolio ga da ga u klupsku knjigu, ipak, upiše kao Tomasa. Sretao ga je s vremena na vreme i žalio mu se da ga neredovno plaćaju. Doduše, Popović se nije baš pretrzao od pisanja za list i jedino što je sovjetskim agentima njegova adresa služila za dostavu pisama. Onda je Tomas-Magvajer iznenada nestao, indirektno mu stavljajući do znanja da je umro!

Popović je postao nervozan, nije shvatao šta se to oko njega radi. Odbio je Golubićev novi poziv u Berlin, ali je prihvatio da pismeno pozove u London nekog Ivu Klarića. S tim njegovim pismom Golubić je dobio vizu na to ime. Kad je došao, objasnio mu je da je sve u redu i ponovio da neizostavno treba da ide u Berlin. Popović se i dalje nećkao, pa je predložio sastanak negde u Holandiji.

U Hagu se u njegovom hotelu pojavila žena, koja mu je rekla da dolazi od njegovih prijatelja iz Berlina. Oni nisu mogli doći i pozivaju ga hitno u Berlin. Na stanici ga je opet čekao Golubić i odveo ga kod onog istog čoveka s kojim ga je prethodno upoznao u Berlinu. Dogovoreno je da mu se isplati novac, da ponese neka pisma, vrati se u London i čeka

BALKANDOWNLOAD

instrukcije. Posle mesec dana pozvan je u Hag, gde ga je neka žena obavestila da ide u Amsterdam.

Tamo se našao sa poznanikom iz Berlina. Sad mu je bilo jasno da je to jedan od glavnih agenata ruske tajne službe u Evropi. Bio je otvoren. Dockan je da se povuče, pošto ga drže u šaci. Mogu da ga kompromituju u Engleskoj ili Srbiji i da mu naškode na milion načina. Tek tada mu je poveren prvi ozbiljan zadatak.

Trebalo je da nabavi šeme najnovijih britanskih tenkova, a, ako je to nemoguće, da pronađe način da kupi jedan takav tenk. Uz to, od Popovića je traženo da se dokopa poverljivih izveštaja s engleskih manevara poslednjih nekoliko godina, naročito s podacima o aeroplanima i mehanizaciji vojske i novim tehničkim pronalascima u hemijskoj preradi uglja. Uzgred, savetovano mu je da motri na sve hrvatske emigrante i ukaže im svu potrebnu pomoć. Popović je obećao da će pokušati, mada lično sumnja da će to biti u stanju. Agent mu je polaskao i ohrabrio ga: „Sa vašim vezama, sve je moguće!“

„Odmah po povratku u London, sreo sam jednog prijatelja i pitao ga o mogućnosti snabdevanja traženim informacijama“, nastavio je Sava Popović. „Odgovorio je da je to moguće. Isto tako, otišao sam u srpsko poslanstvo i nezvanično o tome razgovarao sa gospodinom Božidarom Purićem, savetnikom i mojim školskim drugom. Insistirao sam da razgovor bude privatne prirode. Dogovorili smo se da je najbolje da ovu ulogu igram neko vreme, dok ne dobijem više fakata koji bi bili ubedljiviji od nekoliko pisama koje sam imao u to vreme, a da posle celu stvar dostavim engleskim vlastima. Na moj zahtev došao sam (maja 1930) u dodir sa šefom tajne policije pukovnikom Karterom, kome sam ponovio ovu izjavu. Sa pukovnikom Karterom i inspektorom Gilom radio sam više od tri nedelje.

Za vreme rada sa policijom, osvetljeni su moji navodi. Pronađeno je da Golubić, kada se iskrcao u Harviču, nije dao moju adresu, već nekog Kramera, verovatno kakvog Madžara s jugoslovenske teritorije. Izgleda da boljševici u Berlinu znaju, i po viđenju i po imenu, sve činovnike našeg berlinskog poslanstva, određene da prikupljaju obaveštenja i da na njih pažljivo motre. Mreža tajne ruske službe neobično je jako razvijena u balkanskim zemljama, a iz Jugoslavije imaju stalna obaveštenja. Boljševici su direktno zainteresovani u Hrvatskoj i Makedoniji, i u obema pokrajinama pojavljuju se ne kao komunisti, nego kao nacionalisti. Ne znam koliko oružja i novaca šalju u Jugoslaviju, ali sam siguran da je velika suma novaca na raspoloženju za Hrvate i Makedonce i da boljševici imaju odlično organizovanu službu za

BALKANDOWNLOAD

kupovanje i transportovanje oružja. Mene su u početku hteli da upotrebe samo kao adresu u Londonu, a docnije kao centralnu vezu za Englesku, Francusku, Španiju i Italiju."

Sava Popović je otkrio adrese u Berlinu i Amsterdamu preko kojih se obavlja boljševička korespondencija. Zatim, da većina ruskih agenata putuje po svetu s jugoslovenskim pasošima, noseći novac u obliku osiguranih valutnih pisama. Ti pasoši glase na imena Ivo Klarić, Maksimović, Jović, Dimitrijević. S pasošem i imenom pod kojim je Stjepan Radić svojevremeno boravio u Engleskoj – Flover – posle njegove smrti bila su u Londonu dvojica Jugoslovena.

Otpravnik poslanstva Kraljevine Jugoslavije u Londonu Božidar Purić preporučio je Ministarstvu inostranih poslova u Beogradu da, uz određenu novčanu nadoknadu, prihvati saradnju Save Popovića kao dobrovoljnog agenta. Opisao ga je kao čoveka starog četrdeset godina, srednjeg rasta, plave kose i očiju. Iz ugledne srpske porodice. Njegov rođeni brat je ordonans Nj. v. kralja u Beogradu.

Svoju ispovest *Dejli mejlu* Popović je Puriću objasnio time što su boljševici od njega mnogo tražili, a umesto da dobro i pošteno plaćaju, počeli su da mu prete da će ga ubiti. Iz drugarskih razloga, on u svojoj izjavi nije pominjao Dimitrija Mitrinovića, koji je donekle bio upoznat s njegovim kretanjima, kao ni Božina Simića, čija kuća u Francuskoj služi za sastanke boljševičkih emisara.

Međutim, beogradska policija je poslala negativan odgovor, sumnjajući u ispravnost Popovićevih namera: „Da je hteo poslužiti svojoj otadžbini, bilo je dosta prilika da svoja otkrića i važnija saznanja o radu komunista saopštava osoblju našeg poslanstva, a on to nije učinio kad je to od njega traženo. Sada, kada je njegov rad razgolićen, on nudi usluge isključivo radi svoje rehabilitacije."

Iznenada i bez ikakvog objašnjenja, Sava Popović se ipak tada pojavio u Beogradu. U slikarskim krugovima oko Bete Vukanović i Jovana Bijelića zvali su ga Sava Glista i bili impresionirani njegovom „anarhističkom" prošlošću. Pričao im je kako je uoči Oktobarske revolucije drugovao po Evropi sa Lenjinom, Trockim, Buharinom i drugim poznatim revolucionarima, ali i sa „crnorukcima" i „mladobosancima". Posle smrti srpskog socijalističkog vođe Dušana Popovića 1919. godine u Londonu, uspeo je da ga, uz pomoć Dimitrija Mitrinovića, počasno sahrani do groba Karla Marksa. Gestapo je bio samo jedna od svih policija ovog sveta koje su ga sumnjičile i progonile. Uhapšen je 1941. u Beogradu i porodica nekako uspeva da ga izvuče iz zatvora i prebaci u sanatorijum dr Vračarića, u kome je umro 1943.

BALKANDOWNLOAD

godine.

Jedan čovek više ili manje!

Mustafa Golubić je nastavio po svome. Njegovi jugoslovenski prijatelji samo su maštali o izazovnom tamnom vilajetu u kome se samo on, odabrani, kretao i verovatno ih je baš to njemu mamilo.

Rano je ušao u legendu kao pustahija i večiti nezadovoljnik, kome je cela Evropa jedva bila do kolena.

U svojim *Rasvetljenjima* pesnik Rade Drainac je Golubića i Bastajića ubrojao među velikane svog veka koje je bio u prilici da sreće na pariskim pločnicima:

„Kasno u noć silazim niz ulicu Rens, zatim izbijam na Trokadero. Prelazim Aleksandrov most i ne obazirući se na Senu, na pospane dereglije uz kej, ulazim u široke ulice pune jesenjih raspevanih platana. Pred očima su izbrisane zvezde. Iz zenica kaplju mrtvi snovi. Ništa mi nije jasno, kuda ću i šta će sa mnom još sutra biti. U glavi mi se vrzmaju najhaotičnije ideje. Podlost otrovnih paukova! Samo me jedan crv može izlečiti: samoubistvo! Čemu mi je sve služilo? Te bedne, prljave, nitkovske knjižurine. Te poljane otvorenih olujnih panika, otrovnih insekata i spletova zmija. Šta su mi koristila sva poznanstva u svetu? Majakovski se ubio; Džoni je umro u švajcarskom sanatorijumu; Tuvim pije i dalje u srednjovekovnom podrumu *Fukijer* u Varšavi; Nezval se tuče s policijom podno Hradčana; Škotlanđanin, s crvenim šalom, luta Londonom kao beskućnik; Šagalu opada kosa; Vera Idelson je postala *famme de châmbre*; Ruđero Vazari nastavlja podvige Kazanove; Furnadžijev je našao utočište u ženidbi; Voronka luta avenijom Kale Viktorija, iskrivljena vrata; Erenburg i dalje skuplja lule; Fonda, Mane Kac, Pikaso, Pavle (Bastajić), Mujka (Golubić)…“

„Jedne noći sam dugo mislio o dinamitu“, kaže Drainac. „Srušiti svet, zemljinu kuglu, upaliti vasionu!“

Naš čovek kod Staljina

Predstavnik KPJ u Kominterni Grgur Vujović pisao je 23. oktobra 1932. godine u Beč političkom sekretaru Milanu Gorkiću da ga Mustafini prijatelji pitaju može li se on iskoristiti za partijski rad: „Čekam telegrafski odgovor, jer on nestrpljivo očekuje rešenje.“

Gorkić je odgovorio da se slaže s Mustafinim iskorišćavanjem, ali

BALKANDOWNLOAD

tek kroz nekoliko meseci: „Moći ćemo ga uzeti dok stvari u Hrvatskoj i Srbiji krenu barem onako nabolje kako je sada i u drugim provincijama. Objasni mu to.“

Teško je reći da li je to Golubić tražio načina da se istrgne iz kandži sovjetske službe ili je iz duboko patriotskih razloga želeo da se opet vrati u borbu za nacionalnu stvar. Uglavnom, on je još 1922. upoznao Gorkića kad je ovaj u Beč došao iz Sarajeva, kao predstavnik omladine na partijskoj konferenciji. Posle dva meseca, Gorkić je poslat u Moskvu gde je brzo došao na čelo Komunističke omladinske internacionale. Kad god je prolazio kroz Beč obavezno se viđao sa Golubićem. Do naglog zahlađenja njihovih odnosa došlo je pošto je Gorkić 1932. godine izabran za političkog sekretara KPJ.

Neposredno posle toga, Golubić je iznenada na jednoj večeri u Moskvi skočio na Gorkića, u prisustvu Dimitrija Stanisavljevića: „Ti ćeš, Gorkiću, biti fatalan za našu partiju. Pazi šta ti kažem, sve ćeš upropastiti i trebalo bi te na vreme ubiti!“

Na to je Gorkić prebledeo i zanemeo. Zakratko je izašao i posle se pravio da je to bila šala, iako nikako nije mogao doći sebi. Docniji susreti i zajedničke sedeljke ne znače da je neslaganje između Golubića i Gorkića izglađeno.

Uostalom, Golubić je u Americi 1937. godine bukvalno prestravio predstavnika naše partije Nikolu Kovačevića: „Reći ću ti nešto, ali ako kome kažeš ubiću te. Gorkić je špijun Intelidžens servisa. Dovoljno je da ti kažem da sam to čuo od Filipa (Filipovića), a on od Staljinove tašte Olge Alilujeve.“

Te godine Gorkić će zaista biti uhapšen u Moskvi pod tom optužbom. Prethodno je za partijski organ *Proleter* napisao tekst *Stjegonoše slobode i napretka*, u kome je Golubića stavio u rang najvećih nacionalnih revolucionara: „Ti naši zemljaci – to su naslednici najboljih tradicija naših naroda. Oni produžuju djela Matije Gupca, Svetozara Miletića, Đorđa Stratimirovića i cijele plejade hrvatskih, slovenačkih i bosanskih nacionalnih revolucionara; Petra Kočića, Gaćinovića, Mustafe Golubića itd. Njihova imena biće zapisana zlatnim slovima na stranicama povijesti naših naroda.“

Muja, Mujka, Mujaga, Džadžinka, kako su ga od milja zvali, ili Nikola Nenadović, Luka Đerić, Ismet, Luka Samardžić, Gojko Tamindžić, Ivan Ivanović, Popović, Đorđević i mnogi drugi službeni pseudonimi, kojih se ni njihov vlasnik nije sećao, desetine su sudbina samo u jednoj sudbini Mustafe Golubića. Jugoslovenima koji su ga slučajno sretali i koji su s njim tesno sarađivali ostao je podjednako

BALKANDOWNLOAD

tajanstven.

Karlo Štajner je na Mustafu naleteo u jednom moskovskom tramvaju. Otkravili su se u kafani hotela *Metropol*, pošto su obojica bili iznenađeni što jedan drugog tu vide. „Znaš kako je kod nas“, rekao je Mustafa, „danas partijski, sutra državni rad, a mi kao disciplinovani komunisti sve prihvatamo.“ Dolazio je i iznenada odlazio. Ko zna s kim i zbog čega.

Pojavljivao se potom u Italiji kao religiozni fanatik. Mesecima je obilazio crkve, kupovao ikone i molio se. Tek kada više u njega nije bilo nikakvih sumnji, odlazio je na vezu. Po Nemačkoj se šetao i posle dolaska Hitlera na vlast. Kad je u vozu jedan gestapovac počeo da sumnjičavo zagleda njegov pasoš i da njegovu sliku dovodi u vezu s nekim, istog časa je simulirao padavicu. Pena mu je pošla na usta, svi su mu poleteli u pomoć, a gestapovac je sklopio stranice pasoša i odmahnuo: „Jadan čovek.“ Bio je maksimalno istreniran za najneverovatnije situacije. U Francuskoj je glumio paralitičara i tresao nogu kao u najboljim udžbenicima medicine. Istovremeno, nudio je ginekološku pomoć ženama svojih prijatelja, sa znanjem koje je naučio kao član sovjetskih medicinskih delegacija na svetskim simpozijumima. U Alžiru je osnovao komunističku partiju. U Kini je vukao gospodu u rikši. Atlantik je prešao skriven u sanduku od banana na jednom brodu, a iz Meksika se u SAD prebacio u vagonu punom vodovodnih cevi. Zbog potreba službe umeo je, isto tako, stručno da osvaja srca pariskih balerina ili žena indijskih maharadža i šalje im prave cvetne vrtove.

Istoričar Ivan Očak upoznao je 1966. godine u Moskvi Mustafinu bivšu ženu Eduardu Isakovnu Elcušen. Rekla mu je da su se oni sreli negde u Kanadi, gde se ona našla u emigraciji još u predrevolucionarnom vremenu. Nije znala čime se bavi, govorio joj je ponekad da trguje robom koja je nevidljiva. Nestajao bi na mesec-dva i javljao se dopisnicama kako je srećno stigao na Azurnu obalu, u Austriju, Nemačku ili SAD. Vraćao se obično veoma umoran i nervozan. Nekad sam, nekad sa ženom, odlazio je na oporavak na Krim.

Na nekoj večeri, posle rata u Moskvi, Mustafinoj sestričini Sadeti Kapetanović obratila se starica Mira Mihajlovna Fišer: „Oprostite, vi ste Jugoslovenka? Iz Hercegovine? Znala sam jednoga iz tog kraja koji je otprilike na isti način kao i vi sedeo i pijuckao. Zvali smo ga Ismet. (Najčešći Mustafin moskovski pseudonim.) Moj muž i ja smo radili u administraciji Kominterne, Ismet je često dolazio u naš stan, u Ulici Gorkog, i tu radio u jednoj velikoj sobi. Međutim, kad smo ga muž i ja sreli, s nekim strancima, u hotelu *Nacional*, ponašao se kao da nas nikad

BALKANDOWNLOAD

u životu nije video. Jednostavno je okrenuo glavu na drugu stranu."

Ivo Vejvoda nije znao ko ga je tražio 1934. godine, preko partijskog punkta u Pragu:

„Bio je proćelav, tada bez brkova. Izgleda da ga je ćelavost jako mučila. Verovao je da mu ona apsolutno smanjuje atraktivnost kod žena i na različite načine je pokušavao da je što više prikrije. Mazao je i, često do krvi, začešljavao kosu. Kao da je imao kompleks žena, iako sam ga s nekima i viđao. Prvo što sam od njega naučio jeste da ništa ne pitam. Za špijune koji su dolazili izvana i za koje su znali da su seksualno gladni, Rusi su tada imali naročite kuće, da ne kažem bordele, u kojima su se oni neko vreme gostili, jeli i pili. Mustafa mi je o tome zaneseno pričao: 'Ići ćeš i ti jednoga dana tamo!' Njegove reči zvučale su mi onda kao daleki nebeski san. Sastajali smo se obično po kafanama. Uvek u određeno vreme u istoj kafani. Jedna je bila u blizini Berze, pa su konobari mislili da je on berzijanac koji dolazi sa Berze da tu popije svoj uobičajeni kapućino. Kad ga nije bilo, konobar bi mi govorio: 'Vaš otac nije dolazio, sigurno se zadržao na Berzi'. Tek posle rata sam saznao da je radio za vojnu liniju sovjetske obaveštajne službe. Mene je odabrao verovatno zato što sam bio iz građanske porodice. Bolje obučen od ostalih i pristojnih manira. Ručavali smo i večeravali u zaista najluksuznijim restoranima. Policiji nije moglo pasti na pamet da tu, među ambasadorima i drugom gospodom, sede komunisti. Mustafa je odsedao u prvoklasnim hotelima, ali nikad nisam znao u kojim. Pričao mi je da noću vrišti, i da sobarice provaljuju u njegovu hotelsku sobu da ga bude. Stalno je bio u strahu da u snu nešto ne provali. Bavio se stravično odgovornim poslovima. Približavao se rat, fašizam je nezadrživo napredovao, a iz Moskve su sigurno tražili sve više i više informacija. Panika kako da do njih dođe proizvodila je kod njega neverovatne halucinacije, psihoze i delirijume."

Na prvi zadatak Vejvoda je iz Praga pošao u Beograd. Prvi put u životu prvom klasom spavaćih kola, u kojima je pre rata bilo kao u najboljim hotelima, sa savremenim servisom i uslugom. Uzeo je singl kupe, koji je podrazumevao takvu sigurnost da ga nisu ni budili na češko-mađarskoj i mađarsko-jugoslovenskoj granici, pošto je prethodno predao pasoš. Mustafa mu je na polasku dao jednu knjigu s nekom porukom, napisanom nevidljivim mastilom. Trebalo je da je preda beogradskom novinaru i advokatu Bori Prodanoviću. Još zelen za konspiraciju, Vejvoda je toliko zapitkivao kud ide i šta nosi da je Mustafa bio prosto prinuđen da mu kaže da treba da uspostavi vezu sa drugovima u blizini Dvora. Posle rata saznao je da je knjiga bila

BALKANDOWNLOAD

namenjena književniku Dragiši Vasiću, sovjetskom agentu, koji je kao takav posle delovao i u štabu Draže Mihailovića. Bora Prodanović i neke žene su bili posrednici.

Pravo s ulice banuo je u Borin stan. Dao mu je ceduljicu, koja je služila za identifikaciju pošiljaoca, i uputstvo za dalji postupak s knjigom koju je doneo. Bora se razbesneo: „Marš napolje, ti si provokator!“ „Stani, Boro, znam masu komunista u Beogradu, pa se raspitaj ko sam i šta sam. Nemoj me gurati u ruke policiji“, pokušavao je Vejvoda da nekako izvadi stvar, pošto nije bilo prvi put da je sumnjičen zbog specijalnih poslova koje je radio, krijući od partijskih drugova. Rekao je da poznaje Vojislava Vučkovića i mnoge druge. Bora je malo spustio ton i zakazao mu novi sastanak za posle podne kod Vučkovića. Lako je utvrđen Vejvodin identitet, ali nije bilo moguće dešifrovati poruku iz knjige. Pošto je Vejvoda veoma žurio, otišao je kod Krleže, koji je tada u Beogradu izdavao časopis *Danas*, za koji je on ranije slao neke filmske studije. Bio je pribran: „Krleža, treba mi alibi. Ako budem imao problema s policijom, reći ću da sam dolazio kod vas, radi uspostavljanja saradnje između čehoslovačkih i jugoslovenskih intelektualaca.“ Krleža je bio strašno ljut, psovao je i Vejvodu i onog ko ga je, bez iskustva, poslao pravo u naručje beogradske policije. Ali je, bez ikakvog razmišljanja, pokazao spremnost da pomogne.

Kad se posle nekoliko dana Vejvoda neobavljenog posla vratio u Prag, Mustafa je bio očajan: „Onaj dripac Bora!“ Šta sve za njega nije rekao. Jedna akcija je propala i Mustafa je tražio od Vejvode da pokuša još jednom. Čekajući da makar prođe mesec dana, i dalje su se sastajali u kafani kod Berze u kojoj su mislili da je Mustafa berzijanac i u kojoj se nekad pojavljivao s fino upakovanim paketićem, kakve su nosili ljudi iz boljih kuća, ili vodeći gospodstveno sa sobom psića. Vejvoda nije znao s kim se on u Pragu još sastaje i ko za njega još radi, osim da obično ima tridesetak sastanaka dnevno. Prag mu je bio baza za delovanje prema Austriji i Nemačkoj. Ponekad je nekud odlazio i vraćao se, posle nedelju-dve. Vejvoda je naslućivao da je Bosanac, nostalgičan kad god bi se spomenule sevdalinke i uopšte muzika. Za njega je Bosna bila – Havaji i Bermudi, zajedno. Raj na zemlji! Mustafa je pitao Vejvodu da li je čitao članke Marksa i Engelsa o Slovenima, posebno o Hrvatima, kao kontrarevolucionarnoj naciji koju treba i fizički kazniti zbog sramne uloge u mađarskoj revoluciji 1848. godine. Tražio je da mu iz biblioteke donese Engelsovu knjigu, da bi mu objasnio o čemu se tu zapravo radi. Plašio se valjda da Vejvoda slučajno ne izgubi veru u celokupni marksizam. Rekao je da Engels jednostavno nije bio informisan o

BALKANDOWNLOAD

situaciji u našim krajevima.

O Sovjetskom Savezu Mustafa je govorio samo u superlativima i svoj posao je radio iz najiskrenijeg revolucionarnog uverenja. I Vejvoda bi sigurno sebe smatrao aristokratom komunističkog pokreta da je znao da radi za sovjetsku službu, jer se to računalo kao nešto daleko važnije od „naše stvari“ – rad za veliku rusku revoluciju, Lenjina i Staljina – lično!

Drugi put je Vejvoda u Beograd pošao opet s knjigom i novom ceduljom s nekim drugim potpisom, koji je Bora Prodanović odmah prepoznao. Sav ozaren je uzviknuo: „Pa to je Mustafa Golubić!“ Tako je Vejvoda konačno saznao kod koga radi. U Pragu ga je Mustafa pohvalio za obavljen zadatak, uz primedbu da se Bora nepotrebno izlajao. Vejvoda je bio zapanjen: otkud on to zna; na šta mu je Mustafa mirno rekao: „Ti si bio praćen od mog čoveka!“ Od tih reči Vejvoda je postao prosto izgubljen čovek, koji polako i sigurno tone u zemlju. To mu je bio najveći udarac u partijskom životu: u njega se nema dovoljno poverenja. Mustafa je to osetio i izgovorio čarobnu, spasonosnu rečenicu: „I mene prate!“ Ako prate Mustafu, u kome je Vejvoda gledao celu Kominternu, onda je sasvim normalno i prirodno da to rade i sa svima ostalima. Ljudi mogu biti slabi, a svetsku revoluciju treba čuvati.

Pošto je, posle jedne nepažnje, uhapšen u Pragu, Vejvoda je za Mustafu izgubio svaku vrednost. Sreo ga je posle izlaska iz zatvora na Vasclavskim Namjestima, u šetnji sa jednom ženom i psićem. Radosno mu je pojurio u susret, ali je Mustafa dreknuo: „Marš!“ Oterao ga je kao obično pseto. Ubrzo mu je Mustafa zakazao sastanak u nekom parku izvan grada i pitao da li je poludeo kad mu prilazi u centru Praga, gde je najviše agenata. To je bio njihov poslednji kontakt. Vejvoda je jedino čuo da ga je Mustafa uzalud tražio u Parizu 1939. posle njegovog povratka iz Španije, želeći da ga pošalje s određenim zadatkom u zemlju.

Vrlo prisnu vezu sa Golubićem održavao je godinama Rodoljub Čolaković. Kad mu je 1933. godine on bio predstavljen u moskovskom stanu Labuda Kusovca, Mustafa je ustao sa stolice, čvrsto ga zagrlio i poljubio. U Čolakoviću je video još friškog robijaša iz Jugoslavije, člana terorističke organizacije *Crvena pravda*, koja je 1921. izvršila atentat na ministra Milorada Draškovića.

Čolaković je posle Mustafu često nalazio u polumračnoj sobi u zadnjem delu hotela *Luks*, gde su stanovali funkcioneri Kominterne ili takvi namernici kakav je bio Golubić. Zaticao ga je kako leži, odeven, na ivici nameštenog kreveta. S lulom u zubima i Marksovim *Kapitalom* u rukama. Tog leta izučavao je posebno Marksovo učenje o

BALKANDOWNLOAD

antagonističkim društveno-ekonomskim formacijama: šta je u njima zajedničko, šta posebno, na koji se način to ispoljava, šta omogućuje vladajućima da u pojedinim društvenim formacijama vrše svoju vlast ne samo golom prinudom, nego i obmanom i varkom. Iako je na robiji i sam prevodio *Kapital*, Čolaković se više interesovao za konkretne probleme. Recimo, za situaciju u Nemačkoj, odakle se Mustafa upravo bio vratio. Kakav će biti rasplet u toj zemlji, iz koje su stizale sve strašnije vesti o krvavim progonima komunista i javnom spaljivanju na lomači knjiga progresivnih pisaca. Mustafa se na to mrštio: „Sad kusamo što smo sami skuvali, a kusaćemo dugo, sve do novog rata. Može se govoriti i pisati šta ko hoće i šta želi, ali ja ne verujem da će se tamo išta učiniti bez rata, za koji se Krup i društvo spremaju, a Hitlera guraju ispred sebe kao svog trubača. Sve ostalo su puste želje, a stvarnost Nemačke je drukčija."

Ponekad bi Mustafu Čolaković nalazio malo odsutnog i zamišljenog. Ležao je u krevetu, ruku sklopljenih na potiljku, i zurio u tavanicu. Pogledom mu je davao znak da sedne i, ne mičući se nikud, govorio mu bolećivo: „Ajde zapevaj neku našu!" Voleo je pesmu *Ima l' jada ko kad akšam pada*. U takvom raspoloženju Mustafa nije bio ni za kakav ozbiljan razgovor. Skočio bi, možda, i Čolakoviću predložio da zajedno izađu. Besciljno su vrljali moskovskim ulicama i bulevarima ili svraćali kod nekih Mustafinih prijatelja, koji su ga dočekivali raširenih ruku. Među njima bilo je ne samo njegovih drugova iz službe, nego i običnih građana, s kojima je on održavao prijateljske veze.

Jednog dana on je Čolakovića upoznao sa omalenim, fizički gotovo neuglednim čovekom, koga je predstavio kao Feđu. Svi zajedno otišli su u Dom bivših političkih osuđenika i izgnanika, gde su poznavali na desetine starih revolucionara i revolucionarki. Sve su to bili ljudi u poodmaklim godinama, neki već blizu osamdesete, mahom bolešljivi i nesposobni za teži fizički rad. Eventualno su učestvovali u organizacijama *Crvene pomoći*, koje su ih pozivale da mladima govore o revolucionarnoj prošlosti i borbi protiv carskog samodržavlja. Na rastanku, Feđa je pozvao Mustafu i Čolakovića da posete njegovu majku, ukorivši Mustafu što joj se nikad ne javlja, a ona se stalno za njega raspituje. Feđa je bio rođeni brat Staljinove žene Nadežde Alilujeve, koja je godinu dana ranije umrla ili, kako se po Moskvi šaputalo, izvršila samoubistvo. S njihovom majkom Olgom Mustafa se upoznao jednog leta na lečenju u Kislovodsku. Bio je pažljiv prema starici, šetao je s njom, činio joj sitne usluge i ne znajući da je ona Staljinova tašta.

BALKANDOWNLOAD

Rodoljub Čolaković je drhtao od uzbuđenja kad ga je Mustafa uveo u zidine Kremlja, u čijem se levom krilu nalazio skromni dvosoban stan Alilujevih. Na ulazu su oficirima bezbednosti pokazali isprave i sačekali Feđu, koji ih je nekim dugim hodnikom, uskim, slabo osvetljenim i vijugavim stepenicama odveo u unutrašnjost zgrade. U nevelikoj sobi, u kojoj je gorela električna svetlost, dočekala ih je Olga Alilujeva, ogrnuta crnim šalom. Mustafa joj je poljubio ruku, pa onda Čolaković. Rekla je: „Zaboravljate nas stare, a to zaista nije lepo!"

U svojim memoarima *Kazivanja o jednom pokoljenju* Čolaković je izbegao da uopšte pomene jedan izuzetno značajan susret o kome je govorio majoru Udbe Bori Neškoviću, koji je po Rankovićevom nalogu 1948. godine ispitivao „slučaj Mustafe Golubića". Naime, jednog dana je Mustafa rekao neodređeno Čolakoviću da ga čeka na Crvenom trgu. Kad su se našli, bez reči ga je poveo na glavni ulaz u Kremaljski dvorac. Stražari su ih pustili bez legitimisanja, što je značilo da je Mustafa tu domaći. Otišli su na čaj u prostorije koje su ranije pripadale Staljinovoj ženi, a u kojima se u to vreme sastajalo izabrano društvo sovjetskih rukovodilaca i njihovih porodica. Pred kraj ove čajanke u salon je ušao Staljin i, posle pozdrava sa prisutnima, prišao Mustafi, koji mu je predstavio Čolakovića kao svog prijatelja, bivšeg teroristu i sada funkcionera KPJ. Posle kraćeg razgovora, u kome se Staljin interesovao za stanje u jugoslovenskoj partiji, pozdravili su se i razišli.

Kad je jedne večeri, po običaju, svratio Golubiću, Čolaković ga je našao u društvu visokog, naočitog čoveka, odevenog u sportsko odelo od engleskog štofa, u kratkim pantalonama, vunenim dokolenicama i poludubokim cipelama od smeđe kože. Po držanju i odelu ličio je na poslovnog čoveka, kome uspešni poslovi ulivaju samopouzdanje i ležernost. Bio je to Nikola Kovačević, crnogorski komunista i jedno vreme član najvišeg rukovodstva KPJ, a u poslednje dve godine saradnik sovjetske obaveštajne službe u Kini. Kovačević se inače tih dana često viđao s Golubićem i Filipom Filipovićem. Nekad su odlazili kod Bosanca, brigadnog generala NKVD-a Ivana Kralja. A svi su bili prijatelji sa Staljinovim šuracima Alilujevima, inače važnim šefovima u NKVD-u, koji su neposredno zadatke dobijali od samog Staljina.

Golubić je te jeseni 1933. iznenada otišao negde u Evropu, i Čolaković je uglavnom dane provodio u učenju. Ponovo su se, sasvim slučajno, videli posle više godina u luksuznom trosobnom stanu Gorkićeve žene Beti Glan, odakle su pešice krenuli prema centru Moskve.

„Hoću s tobom ozbiljno da porazgovaram, jer nisam siguran da

BALKANDOWNLOAD

ćemo se još videti. Došao sam na nekoliko dana“, počeo je Mustafa. „Čuvaj se da te ovi maheri ne uvuku u neke svoje kombinacije. Ovi naši, što se sad pogađaju ko će dobiti kakvu poziciju. Kombinuju, cenjkaju se, trče u kadrovsku upravu Kominterne, podvaljuju jedni drugima, a ona se s njima poigrava. Iako ne osećaju stvarnost svoje zemlje, hoće da rukovode revolucionarnim pokretom. To ni Lenjin nije mogao! Pratim ja te karijeriste već petnaest godina. Čuvaj ih se i gledaj da se što pre dočepaš zemlje. Inače ćeš propasti, a bilo bi mi te žao. Trebalo je još iz Beča da se vratiš, još onda kad si video onu potmulu borbu za položaj. Daleko od tih beskrupuloznih ljudi i čist od sumnje da si pristalica ma koga od njih. U tom društvu, niko nikome ne veruje i čim se ne slaže s jednim, on je uveren da je s onim drugim. Počelo je to još dvadesetih godina, kad su se naši prvi emigranti našli u Beču. Još onda su jedni druge optuživali – te ovaj proneverio pare, te onaj održava neke sumnjive veze. A sve su to prirodni pratioci života u emigraciji, dok se ljudi bore za funkcije i ugled koji ne zavisi od njihovih ličnih kvaliteta, nego od nahođenja drugih. Emigracija je prokletstvo i propast za svakog revolucionara. Čim se klupko raspetlja, vraćaj se u Jugoslaviju, po svaku cenu. Makar i na robiju!“

Potom je Mustafa Čolakoviću rekao da verovatno zna čime se on bavi, iako mu nikad o tome nije govorio. Ne zato što mu ne veruje, nego što je vezan zakletvom. Svoj posao smatra neophodnim, a za revoluciju korisnim. Po oceni svojih starešina, ne radi ga loše, ali u dubini duše je nezadovoljan. Nešto ga vuče u zemlju, na neposredan rad za našu partiju. U svetu, krećući se s lažnim pasošem u džepu, opštећi i radeći s ljudima koje nikad nije znao, niti oni njega – tim bezimenim vojnicima revolucije – često se sećao zemlje i osećao takvu razdiruću nostalgiju da je bežao u kakvo sklonište i ležao bolestan u postelji. Njemu lično nije nimalo stalo do položaja. Poziv revolucionara shvata romantičarski i izabrao ga je baš zato što najviše odgovara starom zavereniku iz vremena Mlade Bosne, kad je kao mladić napustio školu i uobičajeni građanski kolosek i pošao u svet da se bije za svoje uverenje. Put je bio dugačak i neobičan – već trideset godina on ide njime kao nacionalni revolucionar. Zaverenik i komita u odredu vojvode Tankosića. Komunista i obaveštajac Crvene armije.

Golubićeve proročke reči brzo su se ostvarile. Čolaković je, posle hapšenja Gorkića, isključen iz rukovodstva KPJ. Potpuno skrhan i slomljen sreo je Mustafu u Parizu.

Često se Čolaković viđao s Mustafom, koji je na sastanke dolazio uznemiren i rasejan, pa su tokom večeri obično menjali po nekoliko

BALKANDOWNLOAD

lokala. Tek bi seli za sto, poručili piće, a Mustafa bi mu šapnuo – pogledaj onaj par za onim stolom – i bacio pogled prema prilično udaljenom uglu kafane, u kome se bio šćućurio jedan mladi zaljubljeni par. „Onaj muškarac me prati“, rekao je Mustafa grubo. Ustao bi naglo od stola i izjurio napolje. Čolaković bi ga jedva stizao. Sedali su u prvi taksi, zatim se prebacili u metro, vozili se, ćuteći, u raznim pravcima. Najzad se iskrcali u nekom pustom kraju Pariza i seli u kafanu. Mustafa je zverao oko sebe ukočenim pogledom, a onda, nečim umiren, rekao: „Sad smo konačno sami.“ Čolakoviću bi sve to bilo možda i smešno da mu nije sinulo: to on pati od manije gonjenja. Mustafa mu se hvalio, da je, zahvaljujući životinjskoj intuiciji, u stanju da u svakom bezazlenom prolazniku nanjuši agenta i izbegne hapšenje. Kako se godinama bavio opasnim poslom, obazrivost je očigledno prerasla u bolesnu opsesiju da ga neprekidno neko goni.

Čolaković je ponovo sreo Golubića na najneočekivanijem mestu. Sa suprugom Milicom, svratio je u Luvr da pogledaju neke slike. U centralnoj, velikoj sali stajao je Mustafa, s katalogom u ruci. Izdavao se za profesora istorije umetnosti, na studijskom boravku u Parizu. Na svom stolu, u hotelu, obavezno je držao po nekoliko knjiga iz te oblasti i s vremena na vreme odlazio u muzeje, kupovao kataloge i ulaznice, namerno ih raspoređujući po stolu, da ih vidi sobarica, koja je po pravilu sarađivala s policijom.

U Pariz je Golubić stigao iz Amerike.

Od svih Mustafinih podviga s druge strane Atlantika najpoznatiji je onaj o kome se praktično ništa ne zna i o kome se najviše govori. Sumnja se da je imao izvesnu ulogu u ubistvu drugog čoveka Oktobarske revolucije – Lava Trockog.

Razume se, Mustafa o tome nikom ništa nije govorio, osim što je svom sestriću pomenuo da mu je najteži trenutak u životu bio prebacivanje iz Meksika u SAD. Pored toga, žena slavnog meksičkog slikara Rivere Frida Kalo dala je neverovatnu izjavu za beogradsku televiziju, koja zbog haotične formulacije nikad nije emitovana, ali koja prilično može da rasvetli boravak Mustafe Golubića u Meksiku. Od reči do reči, Frida Kalo je izjavila kako zna dobro predsednika Tita: „On je Bosanac (?) i pre rata je poslom dolazio u Meksiko. Postali smo vrlo bliski. Više nego prijatelji. Nekad je govorio da moj muž sme, a nekad da ne sme da zna da je on tu.“

Mustafa Golubić nije jedini Bosanac na svetu, ali ovaj u Meksiku je najverovatnije bio.

Uostalom, „drugi osumnjičeni“ za koga se dugo govorilo da je

BALKANDOWNLOAD

stajao iza atentata na Trockog, italijanski komunista Vitorio Vidali, poverio je pred smrt našem (tršćanskom) profesoru Dragutinu Deklići: „Što se tiče ubistva Trockog – među sobom se preračunajte vi Jugosloveni. Onaj Bosanac, musliman, o tome je znao mnogo više od mene!“

Slikar Dijego Rivera je jedan od osnivača Komunističke partije Meksika. Međutim, tridesetih godina se razišao sa staljinistima i počeo da podržava Trockog. Uspeo je čak da predsednika Republike Kardensa ubedi da Trockom u januaru 1937. ponudi utočište u Meksiku, posle njegovog višegodišnjeg potucanja po Evropi. Ostalo je pitanje da li je to učinio u iskrenoj nameri da mu pomogne ili samo da ga namami. Posle dve godine Rivera i Trocki su se posvađali i više se nisu viđali. Pričalo se da je tome glavni razlog navodni flert Fride Kalo i Trockog, ali razlaz je bio i politički. Rivera je definitivno napustio trockiste i prišao desničarima. Onda je iznenada ponovo postao staljinista.

Golubić je izgleda zaista bio u Meksiku i Trockog okružio ljudima iz sovjetske službe. Staljin nije odmah hteo da likvidira svog velikog protivnika. Bio mu je daleko potrebniji živ, kao žrtveni jarac, nego kao mučenik, oko čijeg će se mita skupljati cela antistaljinistička opozicija. Dakle kao neko kriv za sve neuspehe na unutrašnjem planu u SSSR i katastrofalne promašaje u poljoprivredi i industriji. Neko ko stalno „priprema“ atentate na sovjetske vođe i sabotaže na sovjetskoj teritoriji.

Tek posle serije moskovskih procesa, došao je trenutak za konačni obračun sa Trockim. Najpre je noću 24. maja 1940. jedna naoružana grupa od dvadesetak ljudi provalila u kuću Trockog i osula paljbu na njegovu spavaću sobu. Tu neobičnu grupu vodio je David Alfero Sikeiros, drugi veliki meksički slikar muralista i Riverin naslednik u KP Meksika. Inače, obojica su tesno povezivali svoje grandiozno slikarstvo s aktivnom političkom i oružanom borbom. Sikeiros je, recimo, napravio fresku *Portret buržoazije* na kojoj je kapitaliste prikazao kao čudovišta, koja s užasnim mašinama izrabljuju radnike. Napad na Trockog takođe je za njega bio umetnički hepening. Svoju udarnu grupu umetnika i rudara obukao je u policijske uniforme, dok je sebi prišio majorski čin i zalepio Hitlerove brkove. Trocki je tada ostao živ, ali ga je posle nekoliko meseci krampom ubio profesionalni egzekutor NKVD-a, nikad tačno utvrđenog imena i porekla. Ovog puta kamufliran u fanatičnog trockistu, razočaranog u svog vođu.

Naravno, to nije moglo prikriti Staljinovu presudu nad Trockim.

Mustafa je već odavno bio u Beogradu!

Posle dolaska iz Meksika, sretao se, tokom 1937. godine, sa mnogim

BALKANDOWNLOAD

našim ljudima u SAD. Predstavniku KPJ među našim iseljenicima Nikoli Kovačeviću plaćao je sto dolara za svaki američki pasoš koji mu nabavi. Poverenik Kominterne Mirko Marković iznenadio se kad je jedne noći u Njujorku zatekao Mustafu kako nešto mezeti kod Hercegovca Đorđa Runjevca. Stari prijatelji su se zagrlili kao tetke i tu noć prespavali u jednom krevetu. Niko nikome ništa važno nije rekao, pošto im se ruske žice nisu ukrštale, osim što je Mustafa Mirku poverio da je na proputovanju za Tokio.

Kad je, koji mesec docnije, u Pitsburg stigao novi partijski izaslanik Srđa Prica, zazvonio je telefon u stanu Nikole Kovačevića. „Traži te prijatelj iz Njujorka!“, rekao je Nikola, došapnuvši Srđi da je to Mustafa Golubić.

Iz istih stopa, Prica je krenuo u Njujork, očekujući da Mustafa možda nosi važnu poruku Partije za njega. „Ne, hteo sam prosto da vidim kako izgleda Ognjenov brat!“ Posle su zajedno krenuli u obilazak najskupljih njujorških restorana. Mustafa je lenjo premeštao lulu po ustima, hvalio Ognjena Pricu kao najumnijeg jugoslovenskog komunistu i pričao duhovite viceve. Ubrzo se on pojavio u Pitsburgu kod Srđe Price, koji je stanovao u porodici nezaposlenih radnika, poljskih Jevreja. Otvoreno je rekao da je u neprilikama i da se mora sakriti. Prica ga je svojim domaćinima predstavio kao Mr. Tomsona. Iako nije znao jezik, odmah se s njima sprijateljio, zapodenuo razgovor i oni su za njim počeli da idu kao omađijani. Voleo je da se prekrsti i kaže: „Mi Srbi“. Domaćinovu decu svaki čas je slao po nove boce konjaka i viskija.

Tog leta, 1937. godine, uredniku iseljeničkog lista *Slobodna reč* vrata jednog stana u Njujorku otvorio je visoki čovek orlovskog nosa: „Uđi, Stevane! Tvoj otac Jefto Dedijer mi je u Solunu 1917. na suđenju Apisu dao dvadeset dukata, s kojima sam pobegao u Francusku. Evo da ti dug vratim.“ Izvadio je i dao mu 125 dolara.

Nepoznati je rekao da se zove Mustafa Golubić. Sretali su se još nekoliko puta. Onda je 21. decembra 1937. Mustafa zakucao na prozor samačke sobe Steve Dedijera u Pitsburgu. S vrata je pitao da li je juče čitao na prvoj stranici *Njujork tajmsa* vest kako je u Njujorku nestao direktor preduzeća *Vorld travel* po imenu Kranc ili Kunc i da se sumnja da je kidnapovan i odveden jednim sovjetskim brodom iz njujorške luke. Američka policija je izdala saopštenje da traga za čovekom pod imenom Herman.

„Ne pali svetlo. Ja sam taj Herman. Ne verujem nikom drugom, pogotovu ne toliko da bih se kod njega krio, ali tebi, Jeftinom sinu, verujem!“, kazao je Mustafa.

BALKANDOWNLOAD

Stevan Dedijer je pozvao obućara Miloša Čelovića iz Akrona, u Ohaju, i zamolio ga da skloni „jednog našeg“ za neko vreme. Iste večeri po Mustafu i Stevu je svojim fordom došao jedan rudar, s kojim su se kroz snežnu oluju probili do Čelovićeve farme. Posle dve nedelje, Mustafa je Stevu zvao telefonom u redakciju *Slobodne reči*: „Dođi večeras da me voziš odavde.“ U Pitsburgu je rekao: „Idemo vozom u Njujork.“ A pošto su kupili dve karte za spavaća kola: „Idi napred i pravi se da me ne poznaješ.“ Ulazeći u vagon, Steva je primetio jednog starca kako se, hramljući, vuče ka vozu. Jedva je u njemu prepoznao Mustafu Golubića.

U Njujorku su se smestili u stanu koji im je na raspolaganje stavio Đorđe Runjevac, Mustafin zemljak iz Stoca. Dedijer je shvatio da Runjevac odranije preko Mustafe radi poverljive stvari za NKVD ili sovjetsku vojnu službu GRU.

Mesec dana je Dedijer Golubiću pomagao da ilegalno otputuje iz Amerike i prevodio mu šta piše o nestanku onog Kranca ili Kunca.

„Naši dugi razgovori vodili su se o svim mogućim temama, od knjiga Marksa, Engelsa, Lenjina, do žena i hrane“, zapamtio je Dedijer. „Tada sam imao dvadeset šest godina i svakog dana sam išao da nabavljam retka jela i pića. Mujaga je naročito voleo da sir gorgonzolu zaliva konjakom *Martel*. Učio me je kako se kuva bamija s belim lukom. Njegovim pričama o ženama i kako se prema njima treba ophoditi nikad nije bilo kraja. Hteo je da me izleči od stidljivosti: 'Tu ne treba puno reči. Pogledaj joj pravo u oči i priđi.' Pričao mi je da je, dok ga je beogradska policija 1922. ganjala, a ministar unutrašnjih poslova Voja Janjić davao izjave o lovu na komuniste, on sve vreme bio u njegovoj kući. Za novog sekretara KPJ Josipa Broza rekao je kako je čuo da je neobično hrabar čovek, koji je jednom, opkoljen u nekom stanu u Zagrebu, skočio kroz prozor i ispred nosa pobegao policiji. Pitao me je da li možda znam šta je s njegovim drugom Pavlom Bastajićem, koji je zajedno s njim sarađivao u likvidaciji 'trockista'. Po jednoj varijanti, pasoš je Mujagi trebalo da da naš konzul Radoje Janković, nekadašnji 'crnorukac' i Mujagin prijatelj, koga sam ja žestoko napadao u novinama zbog antikomunizma. Govorio je: 'Idi do Radoja, primiće te. Reci mu da sam te ja poslao da mi da pasoš.' Ja sam Mustafi onda našao drugu vezu preko moje prijateljice, igračice u noćnom klubu. Jedno veče se javila: 'Sutra neka tvoj prijatelj čeka na Šestoj aveniji kod izlaza iz metroa i neka drži buket cveća u jednoj, a praznu vazu u drugoj ruci.' Na rastanku smo se Mujaga i ja izljubili. Otišao je. Ne znam kojim putem i da li uz moju pomoć! Posle tri nedelje dobio sam, kako smo se dogovorili, kartu iz Pariza: 'Sretno stigla. Misli na tebe. Meri Denijeli.'“

BALKANDOWNLOAD

Posle Gorkićevog hapšenja u Moskvi 1937. godine, u rukovodstvu KPJ u Parizu došlo je do neslaganja, međusobnog optuživanja i borbe za vlast. Kako su i u Kominterni postojala različita mišljenja o tome šta treba uraditi s jugoslovenskom partijom, nikom iz Moskve nije davano za pravo i obustavljena je redovna novčana pomoć KPJ.

Golubić se u jednoj pariskoj kafani sreo sa partijskom grupom koju su činili Ivo Marić i Labud Kusovac, i ponudio im rad u njegovom aparatu. Oni su to odbili s motivacijom da bi mu samo štetili, jer im je za petama francuska policija i neki jugoslovenski komunisti koji s njom sarađuju. Zamolili su ga da u Moskvi, kuda se upravo spremao, proveri njihov status u Kadrovskoj komisiji Kominterne.

Vratio se, dve nedelje kasnije, i rekao da iz Moskve ima nalog da od njih preuzme dvojicu jugoslovenskih komunista od naročitog poverenja za koje će ubuduće isključivo on odgovarati. Kusovac mu je predložio profesora Radivoja Batu Uvalića i slikara Mirka Kujačića.

„Maja meseca 1938. godine, našao me je drug Golubić da sa njim sarađujem“, zapisao je Uvalić. „Kao uslov za saradnju postavio mi je da moram privremeno prekinuti svaku vezu i saradnju sa predstavnicima KPJ, uveravajući me da ovaj rad neće onemogućiti moj kasniji povratak u Partiju, niti će se kositi s njenim interesom. Ovo sam tim pre poverovao što smo u toku rada skupljali i davali podatke o pojedinim ljudima koji su morali direktno interesovati KPJ. Ja sam ove uslove prihvatio i odlučio se na saradnju sa drugom M. Golubićem zbog nesređenog stanja u Partiji i nemogućnosti da se, usled nepoznavanja stvari, snađem i ogradim među poznatim jugoslovenskim rukovodiocima Partije u Parizu. Na svoj rad uveo sam kasnije izvestan broj svojih drugova, simpatizera našeg pokreta, koji nisu bili učlanjeni u Partiju, među kojima i Čedu Kruševca, a opozicija protiv mene od strane izvesne grupe studenata bila je sve jača. Sa Marićem i Kusovcem se više nisam viđao, pošto mi je drug Golubić to zabranio. Krajem 1938, godine, među studentima počelo se govoriti da Marić i Kusovac čine frakciju u Partiji, kojoj pripadamo ja i Čeda. Drug Golubić nam zabranjuje sastanak sa predstavnicima KPJ i obećava da će on sam to pitanje rešiti. U proleće 1939. godine, Čeda Kruševac se vraća u Jugoslaviju, odakle mi piše da ga u Beogradu drugovi bojkotuju i smatraju izdajicom Partije i trockistom. U junu 1939. drug Golubić mi nudi novu dužnost, da odem na rad u jednu drugu zemlju.“

Prethodno je Uvalić bio u Španiji u Kontrolnoj komisiji međunarodnih brigada u Albaseti. Znajući da je u rat došao pravo s venčanja, ondašnji sekretar KPJ Milan Gorkić došao je na ideju da u

BALKANDOWNLOAD

zemlju pošalje čoveka kod Uvalićeve žene i traži od nje da ona kod kraljevog namesnika, Uvalićevog rođaka dr Radenka Stankovića, izdejstvuje da se iz zatvora pusti Adolf Muk (organizator neuspelog masovnog odlaska naših dobrovoljaca brodom u Španiju), u zamenu za povratak Uvalića kući! Naravno, sam Uvalić je bio protiv te kombinacije, iako je po partijskom zadatku pisao ocu da interveniše za spasavanje Muka.

Posle povratka iz Španije, dr Radivoje Uvalić je izabran za sekretara naše studentske omladine u Parizu. Golubić ga je podsticao da pokuša da održi taj položaj. Nije uspeo, mada je Uvalić, uprkos anatemi koju je na njega bacilo rukovodstvo KPJ, za sebe stalno vezivao grupu studenata. Svi su oni gledali kao ćurad u jaje kad im je Mustafa Golubić po pariskim kafeima pričao kako kod Staljina odlazi kad god mu se prohte i kako su vrlo bliski prijatelji. Mirka Besarovića, koji je izrazio blagu rezervu da je takva počast dostižna za jednog našeg čoveka, napali su kao da je opsovao boga. Iz tog društva Mustafa je za svog stalnog pratioca odabrao doktoranta fizike Čedu Popovića.

Verovatno po nekoj direktivi Golubića, ti mladići su se jedne nedelje „taksijem“ uputili na konspirativni izlet u poznato umetničko naselje Barbizon, u okolini Pariza. Išli su od kuće do kuće, sve dok nisu stigli do vile u kojoj je godinu-dve ranije stanovao Lav Trocki. Mirko Besarović je zapamtio da su se ispred nje grupno fotografisali, ali mu nije poznato šta su tražili Uvalić i Kruševac i zašto su insistirali da baš tu dođu.

„Ako ne bude rata, ti ćeš na jesen doći kod mene u Pariz!“, rekao je na rastanku Mustafa Golubić svom sestriću Ademu Kapetanoviću.

Drugu polovinu jula 1939. Adem je sa studentskom ekskurzijom proveo na proslavi 150. godišnjice Francuske revolucije. Studirao je agronomiju i stanovao u beogradskom Gajretu „Osman Đikić“, u Dalmatinskoj ulici. Tokom godine davali su priredbe za građanstvo, skupili novac, još nešto dodali i otputovali vozom u Pariz.

On je odmalena slušao priče o ujaku, koji je zašao u komunističke vode, putuje svetom, diže ustanke i sklanja se pred svim policijama sveta, koje ga udruženo gone. S vremena na vreme, u Čapljinu su dolazili nekadašnji „crnorukci“ Vlada Tucović i Božin Simić i Mustafinoj majci Nuri davali su neke sitnice. Čibuk za duvan, džemper, šta slično, ili 5.000 dinara u gotovom. Jedanput se Tucović pojavio u luksuznom automobilu, na kome se vijorila jugoslovenska zastava. Raspitivali su se kako je starica i od sina joj prenosili pozdrave. Beogradska čaršija je verovala da je Mustafa u Španiji. Drug iz komitskih vremena Milan Kurilić kleo se familiji Golubić kako je u nekim novinama video

BALKANDOWNLOAD

Mustafinu fotografiju u uniformi generala Inter-brigada i njegov intervju, u kome kaže da je vojnu strategiju naučio kao četnik vojvode Tankosića.

Onda je iznenada iz Pariza banula slikarka Milena Šotra s Mustafinom fotografijom, na čijoj poleđini pisala posveta: „Mojoj dragoj, prelepoj majci, za uspomenu“. Ona je s porodicom bila pošla u Ameriku i neko vreme ostala u Parizu da nastavi započete studije slikarstva. Upoznala je mnoge jugoslovenske studente i komuniste. Među njima i Mustafu Golubića. Znajući da dolazi iz Hercegovine, on ju je sam potražio. Poznavao je dobro njenog oca, a pogotovu njenog muža Vojislava, rođenog brata legendarnog „mladobosanca“ Vladimira Gaćinovića.

„Kako mi je majka?“, pitao je bez ikakvog uvoda i u njegovom oku je zablistala suza. Nije znala njegovu majku, niti bilo šta o njoj. Ostavila je decu samu u Parizu i odmah, nošena tom njegovom suzom, otišla u Jugoslaviju. U Čapljini je našla staricu u dimijama i napravila nekoliko njenih snimaka. Mustafa je bio duboko potresen i, prema Mileninim rečima, zaplakao je kao malo dete nad tim fotografijama.

Kad je polazio u Pariz, Adem Kapetanović je uzeo adresu koju je Mustafa poslao da bi mu se porodica eventualno mogla javiti. S drugovima se smestio u nekom hotelu u Latinskom kvartu, pored restorana *Zlatni pevac*, i požurio da nađe Kristu Nikolić, suprugu jednog od vođa KPJ Labuda Kusovca.

„Ja sam“, rekla je jedna lepa, otmena i doterana žena. Predstavio se i, kao znak raspoznavanja, pokazao Mustafino pismo i poruku. Pozvala ga je da dođe sutradan, dala mu pedeset franaka za trošak i rekla: „Vaš ujak je sigurno dobro. Nalazi se negde u svetu. Gde, to tačno ne znam, ali budite bez brige! Ja ću preneti sve što mi ispričate o porodici.“ Posle dva-tri susreta, poverila mu je da je Mustafa u Parizu, da će ga sigurno videti i da i dalje ostanu u vezi. Po ceo dan je do iznemoglosti lutao pariskim ulicama. Kao skojevac i „narodni student“, oduševljen francuskom demokratijom. Čak i komunistički list *Imanite* prodavao se slobodno na novinskim kioscima!

Taman je jedne večeri bio legao, kad je zazvonio telefon u sobi. Bila je Krista: „Odmah dolazi!“

Promenili su pet-šest taksija u suprotnim pravcima, išli pešice, zagledali ko im ide u susret i da li ih ko prati, opet uzeli taksi i izašli ispred restorana *Place d'Opera*. Na ulazu, Krista mu je rekla: „Ovde je tvoj ujak, nađi ga!“ Totalno zbunjen, malo je falilo da Adem prileti i izljubi se s prvim čovekom na koga je naleteo. Međutim, ustao je i prema

BALKANDOWNLOAD

njima pošao markantan čovek, pruskog uspravnog hoda, jakog vrata (nosio je košulju broj 44 i plašio se da je sam kupuje u radnji, da ga i po tome agenti ne otkriju). Za trenutak su zanemeli i raspreli obične familijarne razgovore. Sa Mustafom je sedeo njegov pratilac, profesor fizike Čeda Popović, koji se Ademu ponudio da mu narednih dana bude vodič kroz Pariz. Kupio mu je odelo, nalivpero, vodio ga na izložbu tehničkih izuma. Objasnio mu princip cepanja atoma i skrenuo mu pažnju da se sličnim stvarima bavi i jedan naš zemljak, Pavle Savić, sa Irenom Žolio Kiri.

Adem je ručavao ili večerao sa Mustafom. Ništa ga nije pitao, sam procenjujući da je važan čovek Kominterne. Hteo je da i on bude na visini i nije želeo da ostanu samo na sentimentalnim pričicama iz porodičnog života. Rekao je da je organizovan, pričao o velikim studentskim akcijama u Beogradu, demonstracijama i parolama. Mustafa ga je odsutno slušao i interesovao se da li je možda čuo za Čedu Kruševca. Kako nije, na sastanku Narodnih studenata kritikovali su ga kao izdajnika i otpadnika iz pokreta. Pošao je u Španiju, zadržao se u Parizu i odao lagodnom životu. Sad je bojkotovan, ni rođeni brat s njim više ne razgovara.

Mustafino lice se promenilo i uozbiljilo: „Nikom ne govori, Čeda je moj čovek! On za Kominternu vredi toliko da ga suvim zlatom ne možeš platiti. Došla su strašna vremena da drug drugu više ne može i ne sme reći šta i za koga radi! Kad se vratiš u zemlju, odnećeš mu moje pismo. Pozdravi ga i poruči mu da izdrži!“

Nije mogao da veruje i razume: Čeda Kruševac je, zbog nekih viših interesa, namerno kompromitovan.

Po Mustafinom nalogu, Adem je otišao da kupi poklone za rodbinu. Na kraju je u jugoslovenskoj partijskoj knjižari *Horizont* uzeo četiri primerka *Kratkog kursa Istorije SKP (b)* i *Trockistički proces* Višinskog.

Dok je Francuska bila sva u znaku antifašizma (sa jugoslovenskim studentima Adem je lično učestvovao u demonstracijama na koje su komunisti izveli dva miliona ljudi), već prema Mažino liniji iz voza je zapazio užurbane pokrete francuskih trupa. U Nemačkoj su zatekli bodljikavu žicu, bunkere, krajnje ozbiljna lica pretežno uniformisanog stanovništva. Kafane i prodavnice ili su bile prazne ili zatvorene.

Komunističku literaturu Adem je konspirativno razdelio drugovima, ali pošto su oni izlazili u Zagrebu, morao se do Beograda sam snaći. Knjige je sakrio u spojnice vagona i jedva ih je na beogradskoj železničkoj stanici našao i izvadio.

Doneo je u Beograd pismo dr Dušanu Kusovcu, Kristinom deveru, i

BALKANDOWNLOAD

obećao mu da će mu poslati od kuće koju flašu domaće, mostarske *Žilavke*. Hiljadu franaka, koje mu je Mustafa dao, promenio je po veoma povoljnom kursu za dinare i dao da mu se šije prvo gospodsko odelo u životu.

U Čapljini su svi bili presrećni. On je Mustafu stvarno video! Je li mu dobro? Hoće li moći da svrati kući?

Na početku školske godine Adem je u oktobru 1939. sreo Čedu Popovića u Hilandarskoj ulici u Beogradu: „Ujak je otišao u Sovjetski Savez. Otkrila nas je francuska policija. Uspeo je da se prebaci u Italiju. Francuski graničari su tražili da ga Italijani vrate, jer je opasni komunista. Nisu ga dali!“

Na snazi je bio i striktno je poštovan pakt između Nemačke i SSSR.

Adem je išao da proveri kod dr Kusovca da li je stiglo vino i kod njega zatekao Kristu, sa malim sinom Vladimirom, kome su, prirodno, ime dali po V. I. Lenjinu. Svraćao je tu često. Dugo i otvoreno su razgovarali o aktuelnim domaćim i međunarodnim problemima, a Krista ga je slala i da odnese nešto kod njenih rođaka u Hadžiće. U martu 1940. rekla mu je: „Danas ću ti napraviti specijalno iznenađenje!“ Otvorila je neupadljiva vrata, bez rama, u zidu.

Mustafa Golubić je sedeo i pušio lulu!

Viđali su se od tada barem jedanput nedeljno. Adem je počeo da malo zaostaje na studijama. Drugove u studentskom domu farbao je pričom kako je upoznao divnu, bogatu udavaču i kako ga buduća tašta stalno poziva na ručak i večeru. Uz „proveravanje“, odlazio je Mustafi. Nekad mu nosio crno vino ili hercegovačku rakiju. Stizao bi s nekoliko tramvaja od Kalemegdana do Dušanovca, pa se vraćao na Mostar i ponovo na Kalemegdan. Iz Dušanove ulice išao je prema kući Tihomira Višnjevca na Zvezdari, jednoj od kuća u kojima je Mustafa tada naizmenično stanovao.

Nije imao pojma šta on tu radi. Studentski aktivista Mile Šotra zajedljivo mu je rekao da je saznao da je Mustafa Golubić u Beogradu, ali da je frakcionaš. To Mujku nije mnogo nasekiralo i uzbudilo: „Znam dobro otkuda to dolazi! Tebi mogu da kažem da ja nisam ni član KPJ, nego SKP(b). Sva lica koja su upoznata s mojim boravkom, prijavljena su Centrali u Moskvi. I tvoje ime je gore. Ako me uhvate, Rusi će me sigurno zameniti. Moji drugovi u Sovjetskom Savezu kažu da je moj razvoj dijalektičan. Od nacionalnog, postao sam pravi proleterski revolucionar.“

„Mustafa je moju majku Habibu strašno voleo“, rekao mi je Adem Kapetanović. „Čim se, krajem 1940, razbolela (imala je neke tegobe sa

BALKANDOWNLOAD

žuči), tražio je da dođe u Beograd na lečenje. Sredio je da je prime prvo u *Sanatorijum Živković*, a posle na kliniku kod dr Bote Popovića, sina nekog „crnorukca“. Operacija, ipak, nije bila potrebna. Majka se bila prepala kad je jednog jutra doktor Popović malo zaostao u viziti i došapnuo joj: „Sinoć sam večerao sa vašim bratom!“ Pošto je otpuštena s klinike, odveli smo je u stan Višnjevca. Mujka se s njom povukao u jednu od soba i dugo su nešto nasamo razgovarali. Onda je mog brata pitao zna li pesmu *Stari Vujadin*. Kad mu je izdeklamovao, rekao je: „To sam ja! Tako ću se držati ako policiji padnem šaka. Neću odati druga nijednoga!“

Golubićev pratilac Bata (Čeda) bio je sin profesora fizike na Beogradskom univerzitetu Milorada Popovića. Trebalo je da na katedri nasledi oca. U Pariz je otišao da doktorira. Upoznao se sa Mustafom i njime bio prosto opčinjen. Oduševljeno mu se stavio u službu kao sekretar. Prema rečima njegove sestre Vukosave, supruge Apisovog sestrića Milana Živanovića, porodica je to primila poput najveće nesreće, pošto je Mustafa „i Apisu došao glave“: „Stalno mi je Čeda govorio da i ja moram postati crvena. On će mi doneti crvenu zastavu, da je nosim kroz Beograd. Posle povratka iz Pariza, zaposlio se kao profesor u srednjotehničkoj školi. Tek da nešto radi i ne bude sumnjiv! Inače, dešavalo se da doleti kod mene i kaže: 'Ja noćas moram da čuvam pančevački most!' 'Jao, Čedice, nemoj novo odelo da obučeš, sigurno ćeš se tamo isprljati!'“

Milan Živanović je verovatno bio prvi čovek kome se Golubić obratio po dolasku u Beograd. Zamolio ga je da ode u sovjetsku ambasadu i zakaže mu sastanak sa vojnim atašeom u Tašmajdanskom parku.

Kontakt sa „crnorukcima“, pukovnikom Vladimirom Tucovićem i potpukovnikom Božinom Simićem, Golubić nikada nije prekidao. Ni tokom dve decenije odsustva i stranstvovanja iz zemlje.

Sa književnikom Dragišom Vasićem Mustafa se rano povezao i tu vezu je takođe stalno održavao. Čak je i generalni sekretar KPJ Milan Gorkić, po nalogu Kominterne, pregovarao sa vođama Srpskog kulturnog kluba Vasićem i Slobodanom Jovanovićem, što mu je, naravno, kad je uhapšen uzeto kao „špijunska aktivnost u korist jugoslovenske kraljevske policije“. Vasić je bio blizak „crnorukcima“ i napisao je s mnogo simpatija knjigu *1903. – Majski prevrat*.

Tucovićeva sestričina Dobrila Đukić zapamtila je kako je jednog dana, u jesen 1939. godine, Vlada s vrata pitao da li ga je tražio neki Bosanac:

BALKANDOWNLOAD

„Majka je mirno rekla: 'Jeste, tražio te Mustafa Golubić!' 'Ma kakav Mustafa, on je poginuo u Španiji!' Pošto smo ga tako lako 'provalili', u dogovoru s Mustafom, znali smo od početka ko je, ali smo ga zvali onako kako mu je ime trenutno bilo na legitimaciji. Učitelj iz Bosne, razveden od neke oštrokonđe, Luka Đerić. Prezimena je često menjao. Bio je Samardžić, Radulović, Tamindžić, Domandžić, Lukić. Sin (Čeda Popović) pripao je prilikom razvoda njemu. Imao je otpusnu listu kao nervno oboleo. Ujak ga je na početku smestio kod dr Dušana Kusovca, u Kumanovskoj ulici. Međutim, pošto je policija pratila njegovog brata Labuda, to nije bilo zgodno. Prešao je kod Miladina Kamarića, električara na Centrali. Kuća je izlazila na Bistričku i Cvijićevu ulicu. Tamo sam na nekoj slavi bila s majkom Dragicom i ujakom Vladom. Neki rođak domaćina stalno je Mustafi nazdravljao i iz toga se moglo naslutiti da o njemu nešto zna. Vlada je preko 'veze' proverio kod partijskog 'informatora' Janka Jankovića u Specijalnoj policiji, i, zaista, na već zaključenom kartonu: 'Mustafa Golubić, poginuo 1937. u Španiji', stajao je svež, veliki znak pitanja.

Svima je bila sumnjiva Mustafina trezvenost i razboritost, ali on se nije dao zbuniti", nastavlja Dobrila Đukić. „Iz čista mira je ženu pored sebe pitao: 'Gospođo, šta radite ovih dana?' 'Kiselim kupus!' 'A jeste li ukiselili krompir?' Niko više nije mogao da je razuveri da nije lud. Kod nas je dolazio subotom, da se okupa, i nedeljom, na ručak. Bio je malo olabavio konspirativnu oštricu revolucionara. Isuviše je bio prepoznatljiv. Neki školski drug ga je zaustavio na ulici: 'Jeste li vi Mustafa Golubić?', a on se kao našao u čudu: 'Interesantno, još su mi neki rekli da ličim na tog Golubovića!' Imao je veliku ljubav iz bečkih, dvadesetih godina – Korneliju Runjanin, koja je radila kao stomatolog u Uredu (specijalistička klinika), pored železničke stanice. Pošto-poto je hteo da je vidi. Kad bi išao 'na vezu', dr Kusovac bi, radi maskiranja, stavljao i mene u auto. Nas troje smo tako išli na igranke kod Cvetka. Mustafa bi mi uvek pripretio: 'Ima ljubazno da tamo igraš sa radnicima, dok mi ne stigne veza. Ako dođe policija, ti si tu sa rođakom, a mene ne poznaješ!' Ostajali smo tu još po pola sata, kad bi on s nekim odlazio. Kod nas su na ručkove dolazili zajednički Vladini i njegovi prijatelji. 'Republikanac' Jaša Prodanović i drugi. Mustafa bi obično počinjao tako što će mene da uda za Čedu, koji mi je stvarno pisao nežna ljubavna pisma i poklonio mi za uspomenu značku kongresa Komunističke internacionale u Moskvi. Bila sam studentkinja tek prve godine prava. Činilo mi se da je mnogo stariji od mene. Volela sam jednog vršnjaka. Posle me je Mustafa zavitlavao da će iz inata sve tri Kamarićeve kćerke

BALKANDOWNLOAD

udati za Čedu. Ne znam da li je u šali ili ozbiljno pričao o Greti Garbo i Marlen Ditrih, koje su bile zaljubljene u njega: 'Uh, što me je volela ta Greta!' Najviše je sa mnom razgovarao. Jednom je banuo i rekao mi da je bio, prerušen, u Čapljini. Sreo se sa majkom, ali se nije usudio da joj kaže ko je. Pitao ju je koliko ima dece. Nabrojala je sve osim njega. Insistirao je: 'Stara, imaš li još koga?' 'Imala sam sina Mustafu. Poginuo je u Španiji!'"

Golubićev stanodavac Miladin Kamarić odabran je zato što se na njega nije sumnjalo. Njegove veze s komunistima bile su sasvim beznačajne i važio je za vrednog i poštenog čoveka. U ratovima 1912–18. sa socijalistom, kasnije komunističkim prvakom Kostom Novakovićem bio je u puku kojim je komandovao „crnorukac" Vlada Tucović. Književnika Dragišu Vasića upoznao je prilikom povlačenja preko Albanije.

Prema Kamarićevoj izjavi, datoj posle rata, Vasić ga je krajem jula 1940. pozvao telefonom da hitno dođe u njegovu advokatsku kancelariju. Interesovao se kolika mu je kuća i koliko ima ukućana i stanara: „Jednog druga treba skloniti, pa smo Vlada Tucović i ja odlučili da to bude kod tebe. On dolazi iz Sovjetskog Saveza. Inkognito!" Već pri pomenu Sovjetskog Saveza, pristao je, pa ma ko to bio. Dragiša je obišao i pregledao kuću i dogovorili su se da se nađu u pet sati posle podne ispred njegovog stana, u Ulici Prote Mateje broj pet. Prve večeri naišao je jedan mladić i rekao da je čovek koga čekaju zauzet. Doći će tek za tri dana. Na isto mesto u isto vreme. Sačekali su ga opet zajedno. Došao je, noseći pod miškom paketić uvijen u novine. Predstavio se: Gojko Tamindžić, bravarski radnik.

Kamarić je svojima rekao da je to njegov ratni drug s Kajmakčalana. Nervno je oboleo i došao je na lečenje u Beograd. Ipak, njegova supruga bila je nepoverljiva, jer je nepoznati bio vrlo radoznao i uvek nešto zapitkivao. Plašila se da im se u kuću nije uselio „neki špijun, koji radi protiv države". Muž joj je nevešto vrdao. Čas je Gojko bio radnik, čas učitelj, čas bivši general!

Kod njih je Golubić ostao sedam meseci, do februara 1941. godine. Posećivali su ga samo Dragiša Vasić i Vlada Tucović. Izlazio je obično predveče, kad je po njega dolazio „sin Bata" (Čeda Popović). Ponekad se nije vraćao po nekoliko dana. U početku je domaćinima davao hiljadu dinara za stan i hranu, a kad su se malo srodili, živeli su složno kao komuna. Plaćao je kad je šta trebalo. Davao je džeparac trima Kamarićevim kćerkama, odraslim devojkama. Da kupe čarape, cipele, bluze. Navikao ih je da im iz poslastičarnice redovno donese četrdeset

BALKANDOWNLOAD

kolača. Umeo je da ih impresionira, obraćajući im se na sedam jezika, pa je počeo da im daje časove iz ruskog i francuskog. Svog pratioca Čedu Popovića terao je da ih vodi u operu, što je za njih, iz radničke porodice, bilo prava senzacija. Kad se Vera razbolela na plućima, predložio je da je pošalju na lečenje u Austriju, uzgred napominjući: „Mi ćemo sve platiti!“ Na kraju, u Beogradu ju je operisao njegov prijatelj dr Bota Popović, a Mustafa joj je u bolnicu poslao knjigu *Kako se kalio čelik*. Videli su ga neveselog i snuždenog jedino kad je došao praznik Oci. One su oca po starom običaju vezale, a njega nisu. Rekao je da mu je prvi put žao što nema porodicu. Svakoj je dao koverat sa po sto dinara.

Domaćicu je začikavao da nije baš siguran da li će mu se ona nekad zahvaljivati ili ga proklinjati što joj je kćerke prevaspitao u duhu partijske linije. Naučio ih je da dijalektički misle i zagrejao ih za Engelsov *Anti-Diring*. Malo se naljutio što se Nada zabavljala s jednim oficirom: „Nije za tebe! On je oficir kapitalističke vojske i neprijatelj radničke klase. Pričekaj, odvešću vas u Sovjetski Savez. Pred vas tri poređaću četu najlepših mladih oficira Crvene armije, pa izaberite!“ Bilo kako bilo, Nada se brzo rešila svog udvarača, koji nije bio volji Džadžinki (prema ruskom дяденька – čika), kako je Mustafu od milja zvala.

Tražio je da napuste SKOJ, čvrsto im obećavši da će ih obavestiti kad mogu u njega da se vrate.

U sećanju porodice Kamarić ostalo je da je Mustafa Golubić, odnosno Gojko Tamindžić, svakog jutra pio crnu kafu. Oko jedanaest uzimao je supu i kuvano pileće meso. Zajedno su ručali. Kad je kod njih stigao, bio je prilično oslabio i teško se privikavao na jaču hranu. Od ljutog đuveča dobio je bolove u stomaku i Dragiši Vasiću poverio da sumnja da domaćica hoće da ga otruje. Uopšte, stalno mu se pričinjavalo da ga u stopu prate agenti. Bojažljivo je svaki čas provirivao kroz prozor na ulicu. U decembru 1940. pošto je Vasić otišao, rekao je zabrinuto: „Sumnjiv mi je ovaj Dragiša. Nešto muti sa Englezima!“

Inače, bio je vesele prirode. Sa Kamarićevim kćerkama pevao je do zore, obično stavljajući šešir preko lica za vreme pesme. Kao na nekakav tajanstveni zavet vraćao se svake večeri na pesmu *Stari Vujadin* i reči *Ne izdajte druga nijednoga*. Voleo je da dobro popije, kolebajući se između vina, smederevske *Plemenke,* i ljute rakije. Pritom je držao do određenog rituala. Pio je isključivo iz porcelanskog vrča s kljunom, kome je dao ime „kikara“. Ako je bio pod gasom kad bi po njega došao Čeda Popović, uzimao je gorku kafu i već posle pet minuta bio je potpuno trezan i čio.

Samo do određene granice je ulazio u političke razgovore, tako da

BALKANDOWNLOAD

Kamarići do kraja rata nisu saznali koga su krili u kući. Jedanput je, tek, oprezno procedio: „Ja sam član Treće internacionale!“ Objasnio je da je oko izgubio i postao hrom u zatvoru, u vreme Solunskog procesa 1917. godine. Palili su mu šibice ispod nokata, pa su mu zato vrhovi prstiju, na lepo negovanim rukama, malo deformisani.

Ispričao im je da je u Kini naučio da jede štapićima, kad je tamo išao da organizuje partizanski pokret. Osam sati je ležao ispod kreveta za vreme razgovora vođa Čang Kaj Šekovog Kuomintanga i Maovih partizana. Čuo je njihove svađe i prepirke i o tome referisao gde je trebalo. Petnaest dana je vukao rikšu, kao i siromašni Kinezi, da bi prisluškivao neke važne ličnosti. Ali posle toga se na bečkom aerodromu pojavio kao arapski šeik, za kojim je posluga nosila dvanaest kofera, i odseo u najluksuznijem hotelu. Vrlo neodređeno i bez mnogo detalja govorio im je o svojim boravcima u Americi, Japanu, Engleskoj, Danskoj. Kako se kratko vreme borio u Španiji! U Parizu je celu noć proveo iza dimnjaka opsednute kuće. Ostali učesnici u akciji uspeli su da pobegnu. Bežao je ispred francuske policije kroz reku prolaznika. U jednom trenutku, video je kako se nepoznata otmena dama približava automobilu, čija joj vrata otvara livrejisani šofer. U magnovenju, očima se s njom sporazumeo, uleteo u auto i seo pored nje. Zajedno su nestali nekim od pariskih bulevara.

Kamarićeve kćerke su se sa Mustafom šalile da će ih predstojeći rat sigurno razdvojiti. On će se useliti u luksuznu vilu, a one će ostati tu gde jesu. „Ne verujem. Navikao sam da se potucam po malim sobicama“, odgovorio je zamišljeno. S ponosom je isticao da lično poznaje Staljina. Računao je da rat neće dugo trajati. Četiri ili pet godina! Njegov rezultat biće raspad kolonijalnih imperija. Nastaće dva suprotstavljena politička bloka, istočni i zapadni. Između njih će izbiti još strašniji Treći svetski rat, koji će dovesti do konačne pobede komunizma.

Kad je u novinama objavljena vest o smrti dugogodišnjeg ministra unutrašnjih poslova popa dr Antona Korošeca, Mustafa je rekao: „Takav gad ne umire. On se raspada!“, dodavši da je Korošec najveći krivac za bezrazložno hapšenje i misterioznu smrt njegovog rođenog brata.

Nada Kamarić se zaposlila u Zavodu za unapređenje spoljne trgovine, pa je Mustafa od nje tražio da mu donosi nedeljne izveštaje o količini i vrsti izvezene i uvezene robe. Bilten Generalštaba, s preciznim podacima o rasporedu trupa na svim frontovima, jedno vreme Miladinu je donosio rođak Obrad Radošević, koji je u Generalštabu radio kao fotograf ili, verovatnije, obaveštajac. Mustafa je uzimao i čitao te biltene i shvatio da je to mamac, pošto je Obrad vremenom donosio sve

BALKANDOWNLOAD

beznačajnije podatke.

Jednog jutra, u februaru 1941. godine, neko je zazvonio na vrata Kamarićeve kuće. Kćerka Ljubica, koja se spremala za polazak u školu, primetila je kroz prozor tri žandarma i tri agenta u civilu. Bila je dovoljno prisebna da samo odškrine vrata. Agent je pitao imaju li samca, rekla je da nemaju i mirno zalupila i zaključala vrata. Otrčala je do Mustafe, koji se prvo sakrio pod krevet, a zatim podvukao pod neka drva u vešernici.

Pošto su i u komšiluku agentima rekli da Kamarići nemaju nikakvog stanara, oni su žurno krenuli dalje, govoreći da traže „crnorukca“ za kojim je raspisana poternica!?

Svi ukućani su se složili da je sigurno Obrad Radošević nešto posumnjao, a da njegovim bliskim rođacima ne bi odmah bilo jasno da ih je on potkazao, prijavio je da se u tom kraju krije sumnjivo lice, koje je možda doveo u vezu sa Mustafom Golubićem, davno zavedenim u kartoteku Generalštaba.

Pozvali su Čedu Popovića i spremili se za odlazak. Napred su iz kuće izašli Ljubica, Nada i Miladin (s revolverom u džepu), za njima je na pet koraka išao Mustafa, koga je na otprilike istoj udaljenosti pratio Čeda. Cvijićevom ulicom došli su do kafane *Morava*. Tu su se prvi put osvrnuli da li ih ko prati, popili kafu i skrenuli prema Cvetkovoj pijaci, gde su se razdvojili.

Mustafa je sam otišao kući Tihomira Višnjevca.

„To je dezerterstvo! Ne može to tako! Šta ti misliš!?“, sasvim je prirodno što je šef partijske tehnike u Beogradu Svetozar Vukmanović Tempo tako žustro reagovao kad mu je došao saradnik Vasilije Čile Kovačević i zatražio da ga, zbog nečega što mu ne može reći, oslobodi svih partijskih zaduženja. A da ostane kao da i dalje radi! Tempovo iznenađenje bilo je još veće kad je o tome „ekscesu“ obavestio pretpostavljene i dobio odgovor, opet bez ikakvog objašnjenja, da postupi onako kako Čile traži. Tek posle rata saznao je da je KPJ sada narodnog heroja Vasilija Kovačevića svojevremeno bila stavila na raspolaganje Mustafi Golubiću i sovjetskoj obaveštajnoj službi.

U vreme uspostavljanja diplomatskih odnosa Kraljevine Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, leta 1940, Čile je svoju tadašnju drugaricu Ranku Stefanović obavestio da treba da negde smeste jednog važnog druga. Predložila je kuću svoje sestre od tetke Smilje i zeta Tihomira Višnjevca na Zvezdari. Domaćini nisu znali koga im dovode. Čovek se sam predstavio kao Luka Samardžić, učitelj iz Hercegovine. Sa sobom je doneo nešto knjiga i radio-aparat. Dosta je čitao, malo se kretao,

BALKANDOWNLOAD

eventualno bi izašao u baštu ispred prizemne kuće. Čile Kovačević je pozvan na vojnu vežbu, pa je svojoj drugarici rekao da povremeno ode i, ako šta zatreba, pomogne čika Luki. Jedanput je odnela njegovo pismo doktoru Kusovcu.

Niko od njih nije znao da Golubić istovremeno stanuje kod porodice Kamarić. Samo što je tamo Luka koga oni znaju neko drugi. Njima nepoznati Gojko. Inače, na oba mesta se praktično isto ponašao. Imao je iste gestove, slično je govorio o svojoj prošlosti, tako da nije postojala mogućnost da zbog česte promene boravka negde pobrka uloge.

Višnjevci su bili rodom iz Hercegovine. Tihomir je završio dve godine prava u Zagrebu i u Beogradu se zaposlio kao opštinski činovnik. S pokretom nije imao naročitih veza. S druge strane, Smilja je jedno vreme bila u Berlinu, i govorilo se da je tada došla u dodir sa boljševicima.

Ako bi šta kome od njihovih prijatelja, rođaka i komšija bilo čudno i nejasno, oni bi Luku na to upozorili. Posle jedne večere, zaova je Smilji zabrinuto rekla: „Crna drugo, nije onaj čika Luka lud. To je, bre, komunista. Opasan čovek.“ Kad je drugi put došla, Mustafa je usred normalnog razgovora skočio i počeo da po kući lovi muve i sve je odmah bilo u redu: „Ne bih ti ja njega držala, ni da mi plaća triput toliko! Noću će vas sve poklati!“

Smilja je nešto sama mućkala po glavi i jedanput Luku zatekla pitanjem: „Da ti nisi Mustafa Golubić!?“ Svoju sumnju poverila je i Rankinom ocu Risti Stefanoviću, koji je s Mustafom već bio u vezi i o tome ga obavestio. On je zato napustio Višnjevce i vratio se tek kad je video da od ovog domaćičinog otkrića neće biti posledica. S jeseni 1940. u kući Višnjevaca pojavio se njihov rođak Mirko Mastilović, učenik srednjotehničke škole, u kojoj je matematiku predavao Čeda Popović. Sledeći put kad je došao, Smilja ga je krišom pozvala u kuhinju: „Čika Luka je prvo bio rekao da više ne dolaziš, nisam stigla da ti javim, ali je posle dva dana promenio odluku!“ Malo je reći da je Mastilović bio zbunjen, pogotovu što mu je čika Luka poklonio *Anti-Diring*, uz napomenu da ga je s nemačkog preveo njegov prijatelj Rade Vujović.

Za „sumnjivo lice“ u Beogradu brzo su saznali partijski rukovodioci Aleksandar Ranković i Milovan Đilas. Javljeno im je da je istaknuta ličnost i da su ga Rusi poslali. Međutim, u početku nije tražio partijske veze. Oko sebe je okupljao ljude koji su ranije dolazili u sukob s Partijom ili iz nje bili isključeni. Povezujući se s njim ti komunisti su, prema oceni Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, još više zaoštrili svoje odnose s legalnim partijskim vođstvom, protiv koga su „intrigirali i prikupljali

BALKANDOWNLOAD

različite kompromitujuće podatke“, „optužujući ga za „izdaju“ i „trockizam“. Iako su Golubiću, ispunjavajući proletersku internacionalnu obavezu, posle stavili na raspolaganje neke ljude iz svog partijskog aparata, Ranković i Đilas su, prema tvrdnji Đilasa, odlučili da ga likvidiraju i ne znajući tačno o kome se radi. Onda je, posle mnogo peripetija u Istanbulu, iz Moskve sa sovjetskim obaveštajcem Kopiničem stigao Tito i, radi svake sigurnosti, zatražio fotografiju nepoznatog i bliže podatke. Slikali su ga krišom i Moma Marković je, u ime Pokrajinskog komiteta Partije za Srbiju, obavestio Tita o otkrićima do kojih su došli u pauzi Februarskog savetovanja KPJ 1941. godine. On je samo odmahnuo rukom: „Ostavite to, nemojte sad ništa dirati. Sve ja znam!“

Josip Kopinič negira da je Golubića bilo kad u životu video, ali dobro zna da je u činu pukovnika vršio specijalne zadatke za Četvrtu upravu sovjetskog Generalštaba po celom svetu: „Tito mi je o njemu dosta govorio. Sretali su se u Beogradu i on je stekao utisak da nije kao Srebrenjak, već jedan hrabar, inteligentan i razuman čovek. Ovde na dužnosti u korist bratske republike! Ništa ne znam o njihovom sukobu. Verovatno je i Golubić o Titu svašta čuo od Ivana Srebrenjaka ili iz njegovih izveštaja ’Direktoru’“.

To se donekle kosi s onim što je Mustafa Golubić tada u Sarajevu rekao prijateljima Niku Milićeviću i Rodoljubu Čolakoviću: da „Tito neće dugo trajati i da će morati da bude smenjen“.

Partijski kadrovi su s izvesnim podozrenjem prvo gledali i na aktivnost diverzantske grupe kojom je, posle dolaska iz Moskve, rukovodio Mate Vidaković, radnik iz okoline Vinkovaca i španski borac.

„Mene je u Moskvi preporučio Veljko Vlahović, koga sam ja, inače, primio u Partiju“, seća se Voja Nikolić. „Bio sam tada aktivan među studentima i član Mesnog komiteta Partije u Beogradu. Ranković me je oslobodio svih funkcija i zadužio da Vidakoviću pomognem u uspostavljanju sovjetske službe po vojnoj liniji, organizovanju diverzija i prikupljanju određenih informacija. U izvođenju težih akcija, s težim posledicama. Posle rata nam je skrenuta pažnja da nikom ne govorimo šta smo sve radili. Bilo je pravilo da se mi, u direktnoj vezi s Rusima, potpuno odvojimo od Partije i u očima običnog članstva postanemo izdajnici i likvidatori. Ja na to nisam pristao i otvoreno sam Vidakoviću rekao da ne mogu dozvoliti da ljudi pljuju i pokazuju prstom na mene.

Jedanput me je on poveo na sastanak sa nekim čovekom koji radi sličan posao, u kafanu, prekoputa Tehničkog fakulteta“, nastavlja Nikolić. „Kasnije sam saznao da je to bio Mustafa Golubić. Uoči

BALKANDOWNLOAD

nemačkog napada na Jugoslaviju, slučajno sam ga ponovo sreo u Krunskoj ulici. Svratili smo u kafanu *Tri seljaka*. Rekao mi je da se u Beogradu vrlo dobro snašao i da je zadovoljan radom. Pošto sam mu prošli put rekao odakle sam, napomenuo je da najviše voli da radi sa Crnogorcima. To me je i ohrabrilo da ga pitam šta je s Petkom (Miletićem): 'Nije se sviđao nekim ljudima!' 'A je li bio izdajnik?' 'To ti ne mogu reći. Uglavnom, od svih jugoslovenskih komunista, on me je najviše impresionirao'. Vidaković mi se mnogo žalio na Golubića. Kako je neodgovoran i povezuje se sa ljudima sumnjive prošlosti. Čak je vrbovao i generala Peru Živkovića. Orijentisao se, pre svega, na nacionalne elemente, za koje je bio siguran da nikad neće prihvatiti eventualnu nemačku okupaciju. Ja sam Vidakoviću prvi javio da je uhapšen Golubić (zvali smo ga 'Stari'). Bio je šokiran, jer je pomislio da je Tito u pitanju, pošto je nosio isto ime. Kad se stvar razjasnila, ponašao se kao da to uopšte nije važno."

Vidaković je Voji Nikoliću naložio da u Beogradu bude Centar, a on je otišao u Zagreb kod Kopiniča, Steve Krajačića i Srebrenjaka. Vratio se posle dvadesetak dana. U NDH nije bilo uslova za rad. Iz Bosne je takođe došao inženjer Laza Simić, koji je, zajedno sa inženjerom Jovanom Božovićem, s njima radio. Bilo ih je tu sad previše, pa je Nikolić tražio da bude oslobođen službe.

Vidaković nije dozvolio. Poslao ga je u Niš da organizuje diverziju na železničkoj stanici. Došlo je do provale, pa je nastavio za Crnu Goru. Usput je sreo Čileta Kovačevića, koji mu je preneo Vidakovićevu poruku da ubuduće sve radi u saradnji s „Majkom" (KPJ).

„Sovjetska služba, zbog različitih ideoloških zastranjivanja i zabluda, nije znala mnogo o nemačkoj vojnoj sili", zaključio je Nikolić. „Čile je uskakao kroz prozor kod nekog nemačkog oficira i uzeo gas-masku i pištolj, da bismo njihove karakteristike slali u Moskvu!? Sa Vidakovićem sam šetao po razrušenom Beogradu 6. aprila. Tražio je da, kao stručnjak tehnolog, kažem strukturu bombi na čije smo parčiće nailazili. Nepokolebljivo je verovao u naivnu propagandnu parolu da svesna nemačka radnička klasa ubacuje pesak u bombe, pa ni njihov deseti deo ne eksplodira. Smatrao me je običnim defetistom. Naša grupa je radila s jednim snažnim eksplozivom, koji se mogao proizvoditi samo laboratorijski. Tamo iza Lipovačkih šuma palio sam probno eksploziv veliki jedva kao vrh šibice. Okolo se sve treslo!"

Pored prilično „ostalog", Vidakoviću i Golubiću pripisuje se velika eksplozija u smederevskoj tvrđavi 5. juna 1941. godine. Nemačka komanda je tu imala privremeno sklonište za eksploziv, municiju i ostali

BALKANDOWNLOAD

vojni materijal prikupljen na teritoriji cele Jugoslavije, odakle je Dunavom prebacivan do Regenzburga i Pasua. Za mesec i po dana lagerovano je oko 400 vagona municije i 30–35 vagona eksploziva i baruta. Snaga eksplozivnog udara u tvrđavi, od preko deset miliona konjskih snaga, može se meriti s eksplozijom prvih atomskih bombi. Pucanj je bio kratak, tup i veoma jak. Zatim je došlo do još jedne jače eksplozije. Mnoge zgrade, udaljene i po deset kilometara, bile su srušene i oštećene. Visok stub dima i plamena videli su i stanovnici Beograda, Mladenovca, čak i Vršca. Bilans katastrofe bio je oko 2.500 mrtvih, veliki broj ranjenih i ogromna materijalna šteta prouzrokovana rušenjem dve trećine kuća u gradu.

Prilikom pravljenja eksploziva u julu 1941. desilo se nekoliko eksplozija u Beogradu, u kojima su Vidaković, Simić i Božović, sa saradnicima, teško izranjavljeni. Pohapšeni su i streljani.

Mate Vidaković je ostao bez obe ruke. Prebačen je u zatvorsku bolnicu i Partija je formirala grupu koja je trebalo da ga otme. Međutim, on je to kategorički odbio: „Drugovi, nemojte se žrtvovati. Ja više nikome ne mogu biti od koristi, a najmanje Partiji!“

Posle je ta grupa oslobodila iz bolnice uhapšenog člana Politbiroa KPJ Aleksandra Rankovića.

Preostalim „crnorukcima“ u Beogradu Golubić je dodao svoju parisku grupu, koju su, pored Čede Popovića, činili Čeda Kruševac i dr Radivoje Uvalić, mada je, po svemu sudeći, poslove strogo delio na nacionalne i međunarodne. U izjavi koju je Uvalić 15. oktobra 1944. godine uputio Centralnom komitetu Partije, s partizanskim pozdravom „Smrt fašizmu – Sloboda narodu“, stoji:

„Po izlasku iz vojske avgusta meseca 1940. godine, Čedo (Kruševac) i ja se u Beogradu sastajemo sa drugom Golubićem. On nam saopštava da pitanje odnosa KPJ prema nama još nije definitivno rešeno, ali da je na dobrom putu skorog rešenja. I, zaista, izgledalo nam je tada da je u stavu Partije prema nama nastala promena. U saglasnosti sa drugom Golubićem ja sam, u jesen 1940. godine, konkurisao na izboru docenta za katedru narodne ekonomije na Pravnom fakultetu u Subotici. Mlađi napredniji nastavnici tog fakulteta, do kojih je isto bio dopro glas o mom tobožnjem izdajstvu Partije i trockizmu, želeli su da se o ovoj stvari obaveste i tražili su podatke kod naših ljudi na Beogradskom univerzitetu, gde im o meni ništa rđavo nije rečeno. Tako je omogućen moj izbor za docenta u Savetu Pravnog fakulteta u Subotici. Po ovome izgledalo mi je da je došlo do promene stava Partije prema meni. Početkom 1941. godine, Golubić nam saopštava da je naše pitanje

BALKANDOWNLOAD

konačno rešeno, da nas KPJ ne smatra krivim i da se još jedino raspravlja pitanje čijom krivicom je došlo do ovakvog stava KPJ i bojkota prema nama. Saopštava nam da je predložio mene i Čedu (Kruševca) za pohađanje specijalnih kurseva, radi kojih treba da idemo u Moskvu. Isto mi tako saopštava da treba da se nalazim u Beogradu, pošto treba da se sastanemo sa drugom Ognjenom Pricom, radi davanja nekih podataka koji interesuju KPJ.

Zatiče nas 27. mart i napad Nemačke na našu zemlju", nastavlja Uvalić. „Mobilisan sam i nalazim se u 51. pešadijskom puku. Odstupamo od mađarske granice do Bajine Bašte. Uspevam da ne budem zarobljen i vraćam se u Beograd. Ovde se opet sastajem sa Čedom i nastavljamo rad sa drugom Golubićem. On nam saopštava da je stigao poziv meni i Čedi za odlazak u Moskvu. Kako nam je nemoguće da legalno napustimo zemlju, moramo da čekamo da bi nam stigle potrebne isprave za odlazak. Sedmog juna 1941. godine dolazi do hapšenja prvih komunista u Beogradu, među kojima i druga Golubića. U toku hapšenja, on uspeva da poruči meni i Čedi da se odmah sklonimo u provinciju, kako nas ne bi uhapsili. U nezgodnom smo položaju, pošto nemamo nikakvih isprava. Odlazimo u Jagodinu, a odatle za Kruševac. Cilj nam je da se nekako probijemo do sovjetskog poslanstva u Sofiji, koje je imalo podatke o nama, odakle mislimo da bismo se lako mogli prebaciti u SSSR. Zatiče nas rat Nemačke protiv SSSR. Smatramo da nam je u takvoj situaciji dužnost da ostanemo u zemlji i odlučujemo da se stavimo na raspoloženje KPJ."

Ne zna se ništa pouzdano šta je Mustafa Golubić uopšte radio u Beogradu, Jugoslaviji i na Balkanu. Tajanstvena je sudbina i knjige koju je odmah posle rata o njemu napisao naš ondašnji ambasador u Turskoj Božin Simić i na odobrenje je nosio Titu, Rankoviću i Đilasu. Ovako, ostale su tek Simićeve usmene izjave kako je sa Mustafinom preporukom u Moskvi stigao do samog Staljina, kako je sovjetska ambasada u Sofiji njegovim ljudima bez reči na ruke isplaćivala po 100.000 dolara. Povrh svega, kako je Staljin, zbog prijateljstva sa Mustafom, pušio cigare *Hercegovina flor*!? Ili kako se Mustafa kroz Beograd vozikao u automobilu ministra unutrašnjih poslova Srđana Budisavljevića.

Teško je rasvetliti Golubićevu ulogu u organizovanju prve posete jugoslovenske trgovinske delegacije SSSR, u uspostavljanju diplomatskih odnosa između dve zemlje, kao i u potpisivanju pakta o prijateljstvu i nenapadanju Kraljevine Jugoslavije i SSSR 5. aprila 1941. godine. U prisustvu Staljina, sa sovjetske strane potpisao ga je Molotov,

BALKANDOWNLOAD

a sa jugoslovenske poslanik u Moskvi dr Milan Gavrilović i opunomoćeni predstavnici Božin Simić i Dragutin Savić. Zapravo, prema prethodnom dogovoru, trebalo je da se potpiše ugovor o uzajamnoj pomoći, ali su Rusi od njega odustali, posle konsultacija sa nemačkim poslanikom u Moskvi Fon Šulenbergom. Pakt o petogodišnjem prijateljstvu zaključen je noću između petog i šestog aprila. Verovatno obavešteni o sutrašnjem napadu Nemačke na Jugoslaviju, Rusi su insistirali da dokument bude antidatiran s 5. aprilom 1941. godine. Tadašnji jugoslovenski vojni ataše u Moskvi pukovnik Žarko Popović ispričao je istoričaru Jovanu Marjanoviću da ga je na svečanoj večeri Staljin nekoliko puta pitao koliko Jugoslavija u ratu može da izdrži napad Nemaca. „Neće li izdati Hrvati?“, interesovao se i pitao šta Jugoslaviji treba od oružja.

Uoči rata šef servisa tajne vojno-obaveštajne službe pri Glavnom generalštabu Uglješa Popović, u svojoj knjizi *Deseti po redu* napisao je da je u ovom servisu preovlađivalo mišljenje da Sovjetski Savez nije neprijatelj Jugoslavije, pa prema njemu nisu preduzimane nikakve ofanzivne, ni defanzivne mere. Servis na teritoriji Jugoslavije nije uspostavio vezu i saradnju sa predstavnicima sovjetske tajne službe, ali je zato izvanredno dobro sarađivao jugoslovenski obaveštajni centar u Bernu sa sovjetskim u Lozani i Cirihu.

U svojoj sintezi istorije Jugoslavije XX veka Vladimir Dedijer je izneo da neke činjenice govore da su sovjetski obaveštajci (Mustafa Golubić) bili u toku priprema zavere 27. marta 1941, i da su davali podršku zaverenicima (Božin Simić). Vasa Čubrilović je od mlađih istoričara tražio da konačno rasvetle ulogu Mustafe Golubića u događajima od 27. marta, u kojima je on, prema informacijama Čubrilovića, bio ključna figura!?

Posle skoro dva meseca, Golubić se 31. marta 1941. godine iznenada pojavio u stanu Kamarića i ostao tri dana. Rekao im je da je 27. marta prvi put slobodno prošetao preko Terazija. Novi predsednik vlade, general Dušan Simović, njegov je prijatelj i više se nema čega bojati. Obećao je da će se za sedam dana kod njih vratiti za stalno, pošto je počeo da sumnja u suprugu svog drugog stanodavca Višnjevca. Čuo je da nešto petlja s nekim podoficirom. Ujutru 7. aprila došao je da vidi da li su živi posle bombardovanja. Svratio je u pekaru i kupio im džak brašna. Domaćici se požalio: „Sanjao sam ružan san. Sa mnom sigurno neće biti dobro. Sanjao sam da sam slomio naočari.“ „Gojko, brate, nisi valjda i ti sujeveran?“, začudila se. „Nije to sujeverje, već prosto neko predosećanje. Moje šesto čulo!“ Nekoliko dana docnije navratio je sam

BALKANDOWNLOAD

Čeda Popović i Kamarićeve kćerke pitao da li postoji mogućnost da dođu do nemačke gas-maske.

Engleski istoričar Stiven Klisold, u knjizi *Jugoslavija i Sovjetski Savez 1939–73,* zabeležio je da su se prilikom povlačenja kraljevske vlade u Aprilskom ratu neki sovjetski predstavnici (najverovatnije Golubić) obratili generalu Dušanu Simoviću s ponudom pune pomoći Kraljevini Jugoslaviji, uz dalekosežne političke koncesije posle rata, računajući i priključenje Jugoslavije SSSR. Teško je poverovati da su se oni Simoviću obratili tek tako, ako već odranije s njim nisu imali neku vezu.

Po toj verziji Golubić je Vladu ispratio do nikšićkog aerodroma.

U prolazu kroz Sarajevo, Mustafa Golubić je kod Zemaljske banke u društvu advokata Vlade Jokanovića naleteo na svog bliskog prijatelja Roćka Čolakovića. Otišli su u kafanu *Park* na piće. Pokazivao mu je izgrebane ruke i s osmehom govorio kako se prilikom povlačenja od nemačkih aviona sakrivao u trnje. „Šta ti misliš da radiš?“, pitao je Čolakovića. „Ono što mi naredi Partija.“ „Pravilno!“ A opraštajući se, strogo je dodao: „O našem susretu nikom ni reči! Razumeš!“ Jokanović je posle pričao Avdu Humu: „Došao je Mustafa kod mene u kancelariju, odmah posle kapitulacije, i pitao me znam li koga bosanskog partijskog rukovodioca. Bilo me je sramota pred Mujkom da kažem da ne znam gotovo nikog i da vidi kako sam se udaljio od komunista. Razmišljao sam ko bi mogao biti taj koga Mujka traži. Rekao sam mu da ću dovesti druga i ti si došao. Ranije ga nisi poznavao, a razgovarali ste kao stari znanci.“

U Sarajevu se Mustafa nedelju dana skrivao u stanu svog prijatelja iz komitskih vremena Milana Kurilića, koji ga je svojoj porodici predstavio rečima: „To je moj stari drug. Zovite ga čika Jova!“ S njim je bio sin Bata (Čeda Popović). Gost nije bio mnogo raspoložen, ni govorljiv. Naslućivali su da je čovek Kominterne. Ispričao im je da je u zemlju došao iz Meksika i Pariza: „Love me ko zeca, ali ja se ne dam!“ Bio je obučen kao engleski lord. Na glavi je imao podužu prosedu periku, s loknama, a na ruci divan brilijantski prsten. Domaćinova kćerka Mira interesovala se da li je kada u životu bio zaljubljen: „Znaj, u svakom delu sveta ostavio sam deo svog srca!“ U proceni aktuelne političke situacije, nije se nimalo dvoumio: „Sada će Nemačka da udari na Sovjetski Savez! Rat će biti krvav, mada neće dugo trajati!“

U stanu Milana Kurilića Golubić se sastajao sa članovima pokrajinskog rukovodstva Partije Avdom Humom, Ratom Dugonjićem i Hasanom Brkićem.

Produžio je za Zlatibor. U selu Ribnici bio se sklonio Vlada Tucović

BALKANDOWNLOAD

i izgradio specijalni bunker. Mimoišli su se, pa se Mustafa vratio u Beograd.

Sinovcu Mehu Golubiću, učitelju iz Dervente, koji ga je posetio u stanu kod Višnjevca, rekao je da je baš pogodio kad da dođe, jer je upravo stigao sa Zlatibora. Poslao ga je u Sarajevo, da od Vlada Jokanovića uzme dva nemačka „ausvajsa".

Višnjevčev rođak Ratko Popadić radio je kao tehničar na izgradnji pruge Čačak–Užice. Dobio je nemačku službenu dozvolu za kretanje i došao je kod rodbine u Beograd.

Sa Mustafom je razgovarao pretežno o ženama. Noću su mu dolazile neke Čehinje i Poljakinje i dosta nepoznatog sveta. Sastanci su održavani svaki drugi-treći dan. Velika kristalna vaza u Mustafinoj sobi stalno je bila puna pikavaca. Popadić se tu zatekao i sedmog juna 1941. Spavao je u dozidanom antreu i prvi je tog jutra uhvaćen. Tihomir se brijao, a Mustafa je, čuvši neku gužvu, u pidžami provirio kod njega. Kao lav u kavezu poleteo je prema stražnjem izlazu. Ali, kuća je sa svih strana bila opkoljena! Vratio se u svoju sobu i obukao. Smilja je držala šestogodišnjeg sina u naručju. Nisu joj dali da ga ponese i preko ograde ga je doturila jednoj susetki. Uhapsili su ih Nemci – folksdojčeri. Odlično su govorili srpski. Smilju i Ratka stavili su u jedna, a Mustafu i Tihomira u druga kola. Ratko je pušten iste večeri. Nisu ga tukli, rekao je da je u srodstvu sa Višnjevcima, zadesio se tu slučajno, a imao je ispravan „ausvajs". Nije mogao da poveruje da je na slobodi, mislio je da ga prate kao mamac. Sutradan je na Terazijama sreo Čedu Popovića i ispričao mu šta se desilo.

Čeda je u kafani *Ero Gurman* preko puta zatvora Okružnog suda, u Ulici kralja Aleksandra broj 5, uplatio kod konobara Mladena Ljujića da Mustafi nosi hranu u zatvor. Bio je to siguran trag da i po njega dođu u srednjotehničku školu. Nije vredelo što je iz učionice skočio kroz prozor.

Rođak Mirko Mastilović je otišao u kuću na Zvezdari da bračnom paru Višnjevac u zatvor odnese čist veš. Stvari nisu bile ispreturane, čak je i radio-aparat bio na svom mestu. Nikakva radio-stanica očigledno nije ni tražena, ni otkrivena. Na stolu je spazio koverat pun Mustafinih fotografija za legitimaciju. Na njihovoj poleđini fotograf je udario svoj pečat i datum 29. maj 1941. godine.

Gestapo nije lako mogao da otkrije identitet Mustafe Golubića sve dok tadašnji predsednik beogradske opštine policajac Dragi Jovanović nije slučajno posetio zatvor. Tada oficiru Udbe Mirku Mastiloviću on je posle rata rekao: „Glupi Gestapo, uništili su ga ne znajući ko je. Ja ga gonim po svetu još od 1924. Da sam ga onda uhvatio, ništa više u životu

BALKANDOWNLOAD

ne bih morao da radim."

U zatvoru Gestapoa našao se i Golubićev dobar poznanik iz mladosti dr Ljuba Živković: „Tri-četiri nedelje pre napada na Sovjetski Savez u zatvoru je postojala izvesna sloboda. Ujutro smo se mogli viđati na umivanju. U podne smo na ručku svi bili u dvorištu. Tako sam se sreo s nečijim očima koje su me gledale zabezeknuto. Mujka!? Pretrnuo sam – zar je i on pao i odakle li je pao! Samo smo se pogledali i ničim drugim se nismo smeli izdati da se poznajemo. Prošao je jedan dan, ne znam gde su ga bili smestili, a sutradan, oko pola dvanaest, otvaraju se vrata dvorišta i vidim kako nose Mujku. Juče sam ga video zdravog i svežeg, a sad ga dvojica nose za noge, jedan ili dvojica za ramena. Isprebijanog su ga strpali u podrum, koji je tek bio preuređivan u ćelije. Ne znam koliko je to trajalo, jedno dva-tri dana, dok mi policijski nemački lekar nije naredio da ga pregledam. Ušao sam kod Mujke u ćeliju, pošto sam se osvrnuo da li koga ima u hodniku ili na prozoru. Poleteo sam prema njemu. Zagrlili smo se i poljubili. On se smeškao, vrlo fino i hladnokrvno. Bez ikakve srdžbe, ogorčenja, rezignacije ili apatije. U par reči mi je objasnio da su ga pretukli. Noge su mu bile crne do kolena. Na stopalima je imao velike plikove pune krvi. Po celom telu modrice. Hodati nije mogao. Pogledao sam mu mahinalno pluća, na koja se žalio u mladosti. Nemačkom lekaru sam rekao da sam našao tuberkulozu pluća, na šta se on nasmejao. Kada su Mujku prebacili na prvi sprat i dali mu bolju ćeliju, išao sam da ga previjam možda osam dana. Posle su mi zabranili i previjao ga je neki mesar, politički neutralan i bezopasan.

„Kako je Mujka uhapšen i ko ga je provalio nije mi poznato", pita se Živković. „Čuo sam nekoliko verzija. Nabavljajući oružje od nemačkih vojnika za našu partiju ili za ustanak, bio je neoprezan kod nabavke nekog puškomitraljeza od nekog nemačkog vojnika. Drugi, opet, kažu da je pao po ženskoj liniji. Kad je meni zabranjeno, poruke je od Mujke preuzimao Ljuba Radovanović, koji je pored njegove ćelije morao prolaziti u klozet. Dok sam ja držao vezu između Mujke i te grupe opštinskih činovnika, znam da mi je on govorio šta smeju, a šta ne smeju priznati. Ujutro sam za vreme umivanja mešao kiblu s krečom i lizolom, za dezinfekciju, i Popoviću i Višnjevcu došaptavao poruke. Da nipošto ne smeju priznati prelaz preko granice u Bugarsku, i drugo – da naročito poručim Mustafiću (ne znam mu ime) da ne priznaje ništa u vezi s pasošem za Berlin, jer ako prizna, svi će biti streljani. A ako ne priznaju ništa za Bugarsku i Berlin, mogu se izvući. To im je poručivao, iako mu je bilo jasno da će ih streljati. Nemački lekar mi je za vreme jedne vizite

BALKANDOWNLOAD

rekao: 'To je naš veliki protivnik, herojski se drži i mi takve poštujemo!' Pitao sam posle Mujku šta je priznao. Odgovorio mi je da je najzad kazao da je zastupnik Kominterne, ogorčeni protivnik Nemaca i da Nemci moraju propasti. U lice im je skresao! Pošto su Nemci prodirali lako kroz teritoriju SSSR, Mujka mi je poručio da hrabrim drugove i dižem im moral krilaticom da Rusi imaju 500.000 traktora, koji se mogu prepraviti u tenkove, i da zbog toga Sovjetski Savez ne može biti pobeđen. To je sila koja će osloboditi Evropu!"

Iz Risna je u isti zatvor doveden još jedan sarajevski atentator – Vasa Čubrilović. Mustafu je primetio kako u dvorištu sedi na jednoj stolici, a noge mu stoje na drugoj. S tabana su mu visile crne guke gnoja, tako da nije mogao da hoda. Jedan drugome se nisu javili. Tu je bio zatvoren i češki krojač Obadal, koji je povremeno odlazio da gestapovcima popravlja uniforme. Čubriloviću je rekao da je u registru zatvorenika pročitao „Luka Lukić" i naknadno dodato „alias Mustafa Golubić".

Ostalo je nerasvetljeno kako je Mustafa Golubić uhapšen. Za vreme rata to pitanje, bar javno, nije potezano, mada je, recimo, 8. novembra 1941. u jedan od njegovih beogradskih stanova, kod porodice Kamarić, upao nepoznati čovek u poderanom odelu. Stao je nasred dvorišta i počeo da peva neku čudnu pesmu na stranim jezicima. Otišao je pravo u Mustafinu sobicu, svim ukućanima se bez reči poklonivši, tako da su se oni i pored poderanog odela lako uverili u njegovu otmenost i učtivost. Iz straha da komšiluk ništa ne čuje, dali su mu znak da kod njih od Mustafe ništa nije ostalo, osim novca, koji su mu predali. Tada su primetili nežne i negovane ruke kod nepoznatog. Kao strela, nestao je iz njihovog dvorišta. Posle tri meseca Kamarići su primetili kako oniži plav čovek u teget odelu, star 40–50 godina, pažljivo otvara vrata Mustafine sobice. Kad ga je domaćica iznenadila, on je promrmljao da je pogrešio adresu i odmah se izgubio. Te dve misteriozne posete Kamarići su shvatili kao nešto najnormalnije, pošto im je Mustafa govorio da je plan njihove kuće i okoline poslat u Moskvu.

Radivoje Bata Uvalić i Čeda Kruševac, dva bliska Golubićeva saradnika, koji su izbegli hapšenje u Beogradu, sklonili su se u unutrašnjost. U Toplici su našli španskog borca Ratka Pavlovića Ćićka, koji im je obećao da će ih povezati sa CK Partije, od njih skrivajući da je u tom trenutku i sam izvan partijskih redova. Zajedno su učestvovali u stvaranju Prvog partizanskog odreda. Iako su u narodu stekli velike simpatije, partijski kadrovi na terenu primali su ih s nepoverenjem. Verovatno po nalogu pretpostavljenih, saslušali su ih o radu sa

BALKANDOWNLOAD

Golubićem, ali su ti strogo konspirativni podaci ubrzo postali predmet prepričavanja i naklapanja u odredu. Računalo se da su Bata i Čeda „trockistički agenti“, koje je neko među njih ubacio da bi narušio jedinstvo pokreta.

U jednoj borbi, puškomitraljezac je otvorio vatru na zapanjene Uvalića i Kruševca, ali su prošli bez ozleda. Brinuli su za svoju sudbinu, ne gubeći nadu da je to bila greška usled slabe vidljivosti. Puškomitraljezac je možda pogrešno procenio da su žandarmi. Međutim, saznali su da im na svakom koraku postavljaju zasede, pošto zbog raspoloženja i očigledne naklonosti ostalih boraca ne smeju da ih javno streljaju. Kruševac je, očajan, tražio da pređe u svoj kraj, u Hercegovinu, očekujući da će tamo lakše rešiti nesporazume i otkloniti sve sumnje. Posle zauzimanja Prokuplja dobio je dozvolu i krenuo je s jednom četom koja je došla s planine Kukavice i trebalo je da uspostavi vezu sa Kopaoničkim odredom. Usput, četa je pustila zarobljene četnike, posle čega je neko u koloni s leđa pogodio Kruševca. Isti metak usmrtio je i partizanskog komandanta mesta. Da bi se uzbunjeni duhovi nekako smirili, saopšteno je da je Kruševac pucao u komandanta, pa je zbog toga streljan! Čim su stigle nove direktive, popravio se položaj Uvalića u odredu. Određen je za puškomitraljesca, držao je političku nastavu po selima i biran je za komandira i komesara čete. Krajem oktobra 1943. godine saslušavao ga je lično sekretar Pokrajinskog komiteta Partije za Srbiju Blagoje Nešković i upoznao ga da su Kruševac i on bili bojkotovani zbog „grešaka koje su prema Partiji učinili za vreme boravka u Francuskoj“.

Posle rata Uvalić je profesor Ekonomskog fakulteta i ambasador.

Hapšenje Mustafe Golubića 7. juna 1941. godine u Beogradu i veo tajne oko njega nikome nije bilo u interesu da isteruje na čistinu. Kao podjednako pouzdane, nekoliko decenija su u opticaju bile različite verzije često lišene svakog osnova. Da je uhapšen na Terazijama s uniformom nemačkog majora pod miškom ili da su ga jednog jutra iznenadili u krevetu sa nekom ženom. Očevidac hapšenja Ratomir Popadić uveren je da je Golubić stradao slučajno. Dakle, greškom. Gestapovci su u raciji najverovatnije tražili suprugu njegovog stanodavca Višnjevca Smilju, prethodno iz Berlina dobivši materijale o njenoj komunističkoj prošlosti.

Nikad nije saopšten rezultat istrage koju je u tek oslobođenom Beogradu sprovela grupa sovjetskih obaveštajaca, osim vrlo rasprostranjene priče da su oni iskopali kosti Mustafe Golubića i ekspresno ih poslali u Moskvu!?

BALKANDOWNLOAD

Aleksandar Ranković je 1948. zadužio majora Udbe Boru Neškovića da ispita okolnosti Golubićevog hapšenja i držanja pred Gestapoom. U tom izveštaju stoji: „Mnoga lica koja su u isto vreme bila uhapšena i nalazila se u zatvoru Gestapoa govore da je Golubić danima bio maltretiran i prebijan. Iz zatvora on je u sedećem stavu, vezan za stolicu, prenošen u sedište Gestapoa – bivši Ratnički dom. Po povratku sa saslušanja, prebijenog i iskrvavljenog, previjali su ga takođe zatvorenici dr Ljubomir Živković, novinar Brana Mesarović i drugi. Uprkos svim mučenjima, Gestapo od Mustafe Golubića nije izvukao ni reči. Utvrđeno je da ga je Gestapo streljao posle napada Nemačke na Sovjetski Savez, zajedno sa porodicom Višnjevac, kod koje je stanovao, i svojim najbližim saradnikom profesorom Čedom Popovićem. Jednom od hapšenika uspeo je da došapne da su ga u to vreme visoki funkcioneri Gestapoa saslušavali o Sarajevskom atentatu.“

Istovremeno je niz Dunav tajnim kanalom preko Rumunije poseban izveštaj o „slučaju“ Golubić u Moskvu poslao nekadašnji predstavnik KPJ u Kominterni, sovjetski general i posle rata pomoćnik Hebranga i Kidriča u Planskoj komisiji Mitar Despotović.

Iako je Despotović optužio rukovodstvo KPJ da je 1941. godine provalilo Golubića u strahu za sopstvene pozicije u predstojećoj bobi protiv okupatora, to u propagandnoj kampanji Informbiroa protiv Jugoslavije nije korišćeno.

Despotović je ubijen prilikom pokušaja bekstva u Mađarsku, posle nekoliko godina provedenih na Golom otoku.

Izgledalo je da Mustafa Golubić uopšte nije postojao. Potpuni muk. Malo ko ga je prepoznao u pripoveci Veljka Petrovića *„Kecli“ Frojlajn Gertrude*, objavljenoj u prazničnom prvomajskom broju *Politike* 1952. godine. Tu je on Mujka Sokolić, uhapšeni ruski špijun, od koga gestapovci, lomeći mu kosti, pokušavaju da saznaju nešto o tajanstvenim mrežama Kominterne i sovjetske službe. Ali on ništa ne priznaje. Čak ni kad mu pokazuju fotografiju na kojoj se vidi kako izlazi iz zgrade kijevske uprave Čeke, niti kad čitaju njegov dosije iz štutgartske kartoteke. Polumrtvog, odnose ga u ćeliju, gde starog druga vidi prvi put posle nekoliko decenija. Uspeo je da mu došapne: „Ništa nisam rekao!“ A profesoru Ljubi preostalo je samo da nasluti njegovu neobičnu životnu pustolovinu. Hercegovac u četnicima vojvode Tankosića i Vuka, organizator sakupljanja dobrovoljaca u Rusiji 1915. godine, sužanj na Solunskom procesu. Posle četvrt veka mrklog mraka pojavljuje se 27. marta 1941. u Beogradu…

Kad je jedanput u šetnji Vlada Dedijer pomenuo kako nema smisla

BALKANDOWNLOAD

što preko puta Narodne skupštine leže neobeležene kosti Mustafe Golubića, Ivo Andrić je rekao: „Što bismo prekopavali park. Što bismo mu kosti uznemiravali. On nema lepšeg počinka od radosti ove dece koja se naokolo igraju."

Šezdesetih godina predsednik Tito je u više navrata u razgovoru sa bosanskohercegovačkim rukovodstvom uzgredno govorio o potrebi da se afirmišu stari i ugledni revolucionari, kao što su Blagoje Parović, Ivan Krndelj, Mustafa Golubić. Za Golubića je konkretno rekao: „On je nama učinio izvesne, vrlo značajne usluge."

Tek to je bio signal da se poruši zid ćutanja oko ličnosti Mustafe Golubića. Nekoliko ulica u nekoliko gradova odmah je dobilo njegovo ime. Podignut mu je spomenik u rodnom Stocu, kao zaslužnom revolucionaru.

Kako je iz nepoznatih razloga izbrisan iz istorije, tako je na isti način u nju vraćen.

O njemu su poznati uglavnom sporedni i beznačajni detalji. Bilo banalno ili ne: Mustafa Golubić u trenucima odmora! Nije valjda u dramatičnim danima 1941. godine u Beogradu tražio nemačku gas-masku, par mitraljeza i knjigu Živojina Pavlovića *Tragičan bilans sovjetskog termidora*. Još manje je kod direktora *Politike* Vladislava Ribnikara svratio da bi ručao.

Kao i uvek, mit se pokazao kao najbolji lek za nedostatak dokaza!

Crna berza s Rusijom

Tako je izgleda moralo da bude!

Nacionalni revolucionar, „crnorukac", mason, gepeuovac, komunista, sovjetski agent i Staljinov lični prijatelj, „duša" Sarajevskog atentata, Solunskog procesa, Kominterninog sna o Balkanskoj federaciji i spektakularnih međuratnih buna, ustanaka, otmica i atentata – streljan je u Beogradu kao vođa bezazlene švercerske bande za preprodaju pasoša, sa sobom u grob odnevši punu i pravu istinu o svom radu.

Najuzbudljiviju životnu priču našeg doba činilo je, zapravo, mnogo različitih života u jednom. Kao što je Mustafa Golubić za svojih pedeset godina života promenio na desetine imena, ideala, političkih uverenja i službi, izmišljenih i pravih biografija, tako je i stradao kao neko drugi. Jedan od mnogih! Gestapo je poverovao da je to zaista neki sitni

BALKANDOWNLOAD

prevarant, koji s društvom nešto petlja i dramatičnu situaciju prvih dana rata koristi da bi došao do para. Likvidiran je bez mnogo provere, posle krvave i rutinske istrage, kao i toliko drugih sumnjivih. U sklopu odmazde sto Srba za jednog ubijenog Nemca!

Sačuvani Gestapov dosije Mustafe Golubića očigledno su dobro pročešljali Rusi, koji su do njega došli u Beču, i naša Udba, koja ga je posle dugo skrivala od očiju javnosti. Iz njega se ne vide okolnosti pod kojima je Golubić uhapšen, da li ga je, ko ga je i zbog čega provalio. Verovatno na osnovu sasvim precizne prijave, Gestapo ga je teretio samo za šverc pasoša. Nikoga nije odao, s njim krug nije otvoren, nego zatvoren. U partizane su u Toplici stupili njegovi ljudi Radivoje Bata Uvalić i Čeda Kruševac. Ni senka nije pala na Golubićevog drugog stanodavca, pored Tihomira Višnjevca, Miladina Kamarića i „crnorukačke“ veze sa Vladom Tucovićem i Božinom Simićem i njihovim simpatizerom Dragišom Vasićem. Van svake sumnje je ostala celokupna Golubićeva poverljiva misija u Beogradu i kontakti s vrhovima pučističkog režima generala Dušana Simovića. Baš ništa nije otkriveno ni o ranijim Golubićevim spektakularnim akcijama za račun sovjetske službe u celom svetu, za koje mu je lično Staljin izdavao uputstva i naređenja.

Prvog avgusta 1941. godine Gestapou je tajanstveni agent V–Mana javio da se u Beogradu vrzmaju sovjetski obaveštajci Mustafa Golubić, Pavle Bastajić i Nezir Hadžinazić. Golubićev islednik Dejerler stavio je predmet *ad acta*, uz napomenu da je Mustafa Golubić streljan zbog ilegalne nabavke pasoša, da se Bastajić nalazi negde u bekstvu, a da je Hadžinazić policiji sasvim nepoznat.

Beogradska Specijalna policija o tome uopšte nije bila obaveštena, pa je 1. decembra 1941. godine, tačno šest meseci posle njihovog streljanja, izdala nalog za hapšenje Mustafe Golubića i njegovog pomoćnika Čede Popovića, kao lica upletenih u „slučaj“ bivšeg profesora Pravnog fakulteta u Subotici Radivoja Uvalića. Naime, u Nišu je uhapšen inženjer Dimitrije Milojević, činovnik Direkcije šuma, pod sumnjom da je proneverio milion dinara državnog novca i predao ga funkcionerima komunističke partije. Milojević je priznao da je u Parizu 1938. stupio u sovjetsku službu, zajedno sa Golubićem, Kruševcem, Popovićem i Uvalićem, i da su svi oni taj rad nastavili po dolasku u Beograd.

Još je bila zanimljivija sudbina dr Dušana Kusovca. U junu 1941. Gestapo ga je sumnjičio da je kod njega Mustafa Golubić prespavao prvu noć po dolasku iz Moskve u Beograd i da je kasnije njegovoj grupi

BALKANDOWNLOAD

pomagao u nabavci pasoša. Branio se da je Golubića primio isključivo kao svog starog poznanika i dobrog prijatelja svoga brata Labuda. Poverio mu je da se u zemlju vratio da bi se konačno legalizovao, ali s njim kasnije nikakve druge veze nije imao. Kusovca je sigurno spaslo to što je bio poznati ginekolog i lični lekar supruga nekih Nedićevih saradnika, pa i samih Nedićevih kćerki. On je ponovo uhapšen u maju 1943. godine, ali je opet oslobođen zbog nedostatka dokaza. Umro je u Beogradu 1984. godine.

Interesi i planovi sovjetskih službi na tlu Jugoslavije nisu se u početku rata poklapali sa interesima i planovima KPJ i partizanskog pokreta. Dok je elementarni nalog vremena tražio otpor i narodni ustanak, Rusi su se dvoumili i lutali. Nerazumno su prekinuli diplomatske odnose s kraljevskom vladom i time faktički priznali komadanje i rušenje jugoslovenske države, pa onda, u ime neke podgrejane lojalnosti prema njoj i saveznicima, stidljivo se opredeljivali i uzdržavali otvorene podrške narodnooslobodilačkoj borbi. Nisu verovali u snagu malobrojne Komunističke partije: daleko su se više uzdali u tradicionalni prkos i provereno rusofilstvo srpskog naroda. Zato su se i direktive iz Moskve ovdašnjim ruskim predstavnicima svodile na traženje određenih informacija i eventualno stvaranje diverzantskih grupa, koje će sabotažama po fabrikama, na železničkim prugama i mostovima ometati i usporavati transport nemačke vojne sile na Istočni front.

Slobodu je ionako trebalo „pričekati“ dok je ne donese preporođena, pobednička Crvena armija.

Uoči rata i u ministarstvima kraljevske jugoslovenske vlade često je ponavljana stara ruska poslovica: „Samo je Kremlj viši od Moskve, a od Kremlja je više samo nebo!“ *Internacionala* koju su u ponoć zvonila kremaljska zvona daleko se čula. Istina, ta moskovska komunistička himna bila je prilično deformisana, pošto su zvona na Kremlju pravljena pre revolucije i podešena da sviraju neku drugu muziku: *Bože, carja hranji*! Širom sveta po ilegalnim stanovima pored radio-aparata skupljali su se komunistički aktivisti, pokušavajući da nervozno i uz dosta muke pronađu signal moskovske radio-stanice – tu nakaradnu kremaljsku *Internacionalu*.

Uopšte, malo ko je tadašnju sovjetsku politiku mogao da shvati i razume. Posle nekoliko godina velikih unutrašnjih čistki, pod zastavom Internacionale i uz zvuke *Internacionale* potpisan je, bez reči objašnjenja, zloglasni pakt sa tvorcem još aktuelnog antikomunističkog pakta Adolfom Hitlerom. Drugi svetski rat počeo je 1. septembra 1939. godine,

BALKANDOWNLOAD

tako što su nemačke i sovjetske trupe bratski zaposele Poljsku. U Moskvi su, privremeno ili trajno – ko bi to znao, stornirane parole o antifašizmu i svetskoj revoluciji. Nemačkoj su velikodušno i savezнички ponuđene velike količine ratnog materijala. Staljin je istovremeno igrao na toliko karata. Govorilo se da tajne Kremlja nisu ništa manje od onih koje se čuvaju u tibetanskom mitskom gradu Lasi. Ruska sfinga krila je od svih svoje pravo lice! Crvena armija je iznenada upala u Finsku, a funkcioner Kominterne Oto Kusinen je obrazovao marionetsku „narodnu“ vladu, koja je pozdravila i odobrila akciju sovjetskih trupa, rekavši da su one došle „odazivajući se pozivu ugroženog finskog proletarijata“.

U martu 1939. godine Staljin je otvoreno najavio novu sovjetsku politiku: „Cilj bratskih partija mora da bude spremanje novog svetskog rata. Mi ćemo da sprovedemo revolucionarnu akciju jedino ako nam pođe za rukom da iskoristimo antagonizme između kapitalističkih država i ako između njih izazovemo oružani sukob.“

Dolazak Mustafe Golubića početkom 1940. u Beograd bio je potpuno u skladu sa jednom od ključnih Staljinovih strategijskih odluka da se bori za reviziju Versajskog ugovora, za novu preraspodelu sveta i likvidaciju prolazne „balkanske atmosfere“ u Evropi. Međutim, kad su Francuska i Engleska brzo poklekle pred Hitlerom, preostale su dve podjednako problematične alternative: ili se prikloniti Nemačkoj ili se uplesti u zapetljanu sovjetsku paukovu mrežu. Pa, kud puklo da puklo!?

Zbog toga su komunisti u Jugoslaviji pred rat i u početku nemačke okupacije, do 22. juna 1941. godine, uživali izvesni prećutni imunitet. U tom svetlu treba razumeti Golubićevo hapšenje, istragu i streljanje 27. juna 1941.

Posle pune tri decenije bežanja i skrivanja ispred svih policija ovoga sveta, Mustafa Golubić je pao 7. juna 1941. godine u Beogradu. Pod lažnim imenom Luka Đerić, uhapšen je kao podstanar kod Tihomira i Smilje Višnjevac u njihovom stanu na Zvezdari, Mirijevski put broj 97. Posle dva dana, po nalogu Gestapoa (preciznije: beogradske Ajnzac komande Sigurnosne policije i sigurnosne službe) s njima se u zatvoru Okružnog suda, u Aleksandrovoj broj 5, našao i Golubićev najbliži saradnik i stalni pratilac Čedomir Popović.

Istragu je vodio SS hauptšarfirer Dejerler.

Najpre je 8. juna saslušan kućni domaćin Tihomir Višnjevac. Rekao je da je posle apsolviranja na Pravnom fakultetu u Zagrebu dve godine radio u beogradskoj policiji. Od 1927. godine je opštinski činovnik. Bio je član Demokratske stranke. U istrazi je tvrdio da je trideset hiljada dinara što je kod njega nađeno njegovo vlasništvo. Deo je zaradio od

BALKANDOWNLOAD

posredništva u pribavljanju ilegalnih pasoša, a deo od usluga prilikom vađenja građanskih karata. Pasoše je predavao nekom advokatu dr Miši ili Simi Alkalaju. Ispleo je verovatno unapred izmišljenu i dogovorenu komplikovanu priču i upleo čitavu mrežu saradnika uz čiju je pomoć navodno radio. Posle nesnosnih batina i mučenja, ubrzo je popustio. Priznao je da najveći deo ovih podataka ne odgovara istini i počeo da vrda. Pre godinu i po poznanik Čile Kovačević (student i nameštenik u štampariji *Politike*) doveo mu je povratnika iz Rusije, izvesnog Luku Đerića. Čim je tajanstveni podstanar rekao da je Hercegovac, Musliman i stari četnik, Višnjevac je zaključio da je to niko drugi nego Mustafa Golubić. Docnije su se zbližili i za Golubića je počeo da nabavlja pasoše, naplaćujući dve i po hiljade dinara po komadu. Verovao je da su oni namenjeni za izbavljanje iz francuskih logora naših inter-brigadista, zatvorenih posle poraza španske republike.

Dakle, već sutradan po hapšenju, Gestapo je od Višnjevca doznao pravi Golubićev identitet.

U nabavci pasoša sa Višnjevcem su radili njegov zemljak Mustafić, Zlatko Vasiljević, Đoka Kravljanac, Zora Stokić. Pasoši su slati u sovjetsko poslanstvo u Sofiji preko Bate Popovića, za koga je Višnjevac prvih dana verovao da je Golubićev sin. Između sebe koristili su izmišljena imena Filip (Višnjevac), Eduard (Golubić) i Bata (Popović). Višnjevac je, dakle, naglasio da ne pripada Komunističkoj partiji, kao što joj ne pripada nijedan učesnik u ovoj operaciji s pasošima. Posla se prihvatio isključivo iz materijalnih razloga. On je samo čuo da Partija broji 700 do 800 aktivnih članova, koji plaćaju članarinu od deset dinara mesečno. Čuo je i da se u blizini Beograda nalazi neka tajna emisiona stanica i da je nemačkim vlastima nije prijavio, pošto sigurno ne zna da li je to istina. Kategorički je negirao da bilo šta zna o ruskim i engleskim grupama za sabotaže. Pogotovu o akcijama Intelidžens servisa!

Profesor fizike u srednjotehničkoj školi Čedomilj Popović uhapšen je 9. juna, na času, i odmah saslušan. Opomenut da govori istinu, izjavio je:

„Otputovao sam 1937. godine u Pariz kako bih dobio doktorat. Na početku rata 1939. godine vratio sam se u Beograd i postavljen sam za suplenta pri ovdašnjoj srednjotehničkoj školi, gde sam radio sve do hapšenja. Krajem aprila 1940. otputovao sam u Sofiju, kako bih iskoristio uskršnje praznike i upoznao grad. Ostao sam četiri-pet dana. Krajem jula, otputovao sam ponovo u Sofiju, da bih tamo po bibliotekama proučavao tehničke knjige. Zadržao sam se opet četiri-pet dana. Politikom se nikad nisam bavio, niti sam pripadao ma kakvoj političkoj

BALKANDOWNLOAD

stvari. To odgovara istini, što potvrđujem svojim potpisom."

Ujutru je Popović iz zatvora odveden na novo saslušanje. Šturi policijski zapisnik ne otkriva pod kakvim je okolnostima on potanko ispričao o svom poznanstvu sa Mustafom Golubićem.

Kao gimnazijalac je postao simpatizer Komunističke partije, iako do 1937. nije aktivno učestvovao u njenom radu. U Parizu ga je školski drug Čeda Kruševac zamolio da mu nabavi pasoše za oslobađanje crvenih španskih boraca. Tek toliko da proveri stepen njegovih komunističkih ubeđenja. Kasnije je saznao da su ti pasoši preko sovjetskog poslanstva u Parizu upućivani u SSSR i korišćeni za prebacivanje ljudi u različite zemlje. Nije mu saopšteno da li su oni imali zadatak da vrše sabotaže ili šta drugo. U januaru 1939. Popović je dao Kruševcu i svoj pasoš. Posle mu je petnaestak dana čuvao neke italijanske, francuske, švajcarske i engleske pasoše. Delatnost Kruševca otkrila je francuska policija, praćen je, pa je iznenada morao da se vrati u Jugoslaviju. Tom prilikom upoznao je Popovića sa šefom pasoške organizacije Golubićem.

Stupio je u njegovu službu, s njim se sastajao jedanput u dve nedelje, da bi uzimao pasoše na čuvanje. Po savetu Kruševca, Popović nije smeo da pita Golubića za njegovo ime sve dok mu ga, u junu 1939. godine, nije sam otkrio. Radili su zajedno do septembra, do izbijanja svetskog rata. Za to vreme kroz Popovićeve ruke je prošlo četrdeset pasoša, koje je Golubić nabavljačima plaćao 1.500–2.000 franaka komad. Golubić nikada nije posetio Popovića u hotelu, niti ga je kada obavestio gde on stanuje. Sastajali su se na ulici i tu, posle nekoliko časova šetnje i osvrtanja okolo, vršili primopredaju pasoša. Pritom ih je uvek pratio činovnik sovjetskog poslanstva, kome je Golubić na kraju predavao pasoše.

Iz Pariza su Golubić i Popović zajedno otputovali u Italiju. U Milanu su se rastali. Popović je krenuo za Beograd, a Golubić je pod nekim turskim imenom produžio do Rima, da bi nastavio s radom. Zadužio je Popovića da kod kuće prikuplja pasoše i uzeo njegovu adresu. Sa švajcarskim pasošem Golubić se pojavio u Beogradu 21. januara 1940. Nije krio svoje razočaranje što je Popović malo šta uradio od prihvaćenog zadatka. Golubić se najpre smestio kod dr Dušana Kusovca, Kumanovska ulica broj 17, a imao je još jedan stan, za koji Popović nije tačno znao gde se nalazio. Popovića je obavestio da je njegovu kućnu adresu ostavio sovjetskom poslanstvu u Parizu, da bi eventualno mogao poslužiti kao kurir. Pošto u Beogradu još nije bilo ustanovljeno sovjetsko predstavništvo, za njihov rad bila su nadležna poslanstva u Rimu i Sofiji.

BALKANDOWNLOAD

„Od Golubića sam u martu dobio nalog da otputujem u Sofiju, da se tamo javim sovjetskom poslanstvu i da njima saopštim da je meni do sada u Beogradu bilo nemoguće da organizujem nabavku pasoša“, nastavio je svoju ispovest Gestapou Čeda Popović. „Trebalo je i da saopštim da je Golubić iz Rima doputovao u Beograd, ovde stanuje pod imenom Gojko Tamindžić i da njima dostavim njegovu sadašnju adresu. U sovjetskom poslanstvu u Sofiji uputili su me kod Savčenka, koji je radio kod vojnog atašea. Ali, vezu sa Savčenkom dobio sam tek tada kada su na poslati telegram u Moskvu (da li se može sa mnom raditi) dobili pozitivan odgovor s uputom da se Golubiću plati 500 dolara. Novac mi je Savčenko predao s nalogom da se što pre pasoši u Beogradu nabave. Ako do tada ne bi postojalo sovjetsko predstavništvo u Beogradu, trebalo je da opet s pasošima dođem u Sofiju i da o svom dolasku obavestim poslanstvo jednom kartom pisanom na bugarskom jeziku sa sledećim tekstom: 'Ja ne mogu nikako zaboraviti šta ste za mene učinili, Stefan.' Po dobijanju karte trebalo je da sledećih dana dođe do sastanka u jednom meni nepoznatom bioskopu u Sofiji. Znam da je bio jedan od najvećih. Sastanak je trebalo da bude održan pre večernje predstave.“

U junu i julu 1940. krenuo je posao s pasošima, ali im je ponestalo novca, pa je krajem jula Čeda Popović otputovao u Sofiju i sastao se sa Savčenkom, koji mu je predao dve hiljade dolara za Golubića. Dogovoreno je da Popović pasoše čuva kod sebe, dok ih ne preuzme neki Rus s lozinkom na ruskom jeziku: „Gospodine profesore, da li vas mogu zapitati nešto po nekim fizičkim pitanjima?“ Činovnik sovjetskog poslanstva u Sofiji trebalo je da dolazi po pasoše svakog desetog, dvadesetog i tridesetog u mesecu, u osam uveče. Tako je i bilo dva puta u oktobru i novembru 1940. godine, kad je Rus primio ukupno četrdeset pasoša. Pošto su uspostavljeni diplomatski odnosi između Kraljevine Jugoslavije i SSSR, to je bio činovnik beogradskog, a ne sofijskog poslanstva, po imenu „Žan“. Popović je od Golubića saznao da njemu dolazi još jedan kurir s nekom drugom lozinkom.

Na saslušanju 10. juna, Popović je rekao:

„Golubić je svaki pasoš plaćao 2.000–2.500 dinara, a Višnjevac je davao novac liferantima. Ja nisam ništa za pasoše primao, osim što sam dobijao od Golubića katkad hiljadu i za svaki put u Sofiji po četiri hiljade dinara. Ukupno 12–13 hiljada. Od novembra 1940. do aprila 1941. nabavljanje pasoša išlo je na nov način. 'Žan' je nama, a naročito Golubiću, prebacivao da je suma od 2.500 dinara za jedan pasoš velika i da nju treba smanjiti. On je mogao da plaća samo po 750 dinara.

BALKANDOWNLOAD

Vasiljević, koji je bio zaposlen u ekspediciji državne štamparije i jedini je mogao nabavljati blanko pasoše, nije s tim bio zadovoljan i prestao je s dostavljanjem. Stokić i Kravljanac su bili zadovoljni tom platom i dostavljali su pasoše. Ali nepovezane i debele 32 strane."

Kako-tako je pokrivena ugovorena kvota ispunjenih ili blanko jugoslovenskih pasoša. Kad je zaškripalo, Popović je krao pasoše svojih rođaka. Prijatelj Dimitrije Milojević je uzeo i doneo mu pasoš svoje majke. Pored toga, pribavljane su krštenice, školska svedočanstva, univerzitetske diplome, izvodi iz matičnih knjiga, venčanice. Taj materijal je preko „Žana" i sovjetskog poslanstva slan u Moskvu.

„Ja sam bio uverenja da je Moskva snabdevala lica koja su u cilju špijunaže i propagande bila poslata u druge zemlje. O ovim slučajevima nisam govorio ni sa kim. Moram da napomenem da ti pasoši nisu bili nemačkog porekla. Traženi su inostrani pasoši, ali nije bilo moguće da se dođe do nemačkih pasoša", dodao je Čeda Popović.

Na kraju svoje izjave on je govorio o dr Dušanu Kusovcu, kao Golubićevom prijatelju iz mladosti, koji je takođe bio upoznat s njihovom organizacijom za nabavku lažnih pasoša. Odbio je bilo kakvu vezu s KPJ i izneo svoj utisak da je Golubić direktni nalogoprimalac sovjetske vlade, za koju je duže vreme radio u Rusiji i po raznim zemljama, uvek se vraćajući u Moskvu da podnese referat.

Poslednje Popovićeve reči bile su da je za komunističku organizaciju za nabavku pasoša radio iz čisto idealističkih pobuda. Na pitanje da li to shvatanje još ima, izjavio je da će i dalje biti veran komunizmu, iako je, boreći se za njega, pretrpeo brodolom!

Tek onda je, 11. juna, počelo saslušavanje Mustafe Golubića, koji je najverovatnije u zatvoru bio detaljno obavešten o iskazima i „priznanjima" Tihomira Višnjevca i Čede Popovića.

Zadržao se na svojim generalijama. Rođen je u Stocu. Majka Nura mu živi u Dubravi, kod Stoca. Ima dve sestre: Zulku, u Mostaru, i Habibu, u Čapljini. Osnovnu školu završio je u Stocu. Kao najboljeg đaka, opština ga je poslala u Realnu gimnaziju u Sarajevo. Tu je pohađao pet razreda, a onda prešao u Beograd. Maturirao je 1913. godine. Dobivši stipendiju srpske vlade, otputovao je u Lozanu i upisao pravo u Ženevi. Studije je nastavio u Parizu, stupivši u tajnu organizaciju *Crna ruka*, koja je, po njegovim rečima, pripremala i izvela atentat na austrijskog prestolonaslednika Franca Ferdinanda 1914. godine u Sarajevu. Golubić je u izjavi Gestapou negirao bilo kakvo učešće u atentatu, objasnivši to okupiranošću drugim propagandnim zadatkom za nacionalno ujedinjenje. Atentatora Gavrila Principa upoznao je u školi, u Beogradu.

BALKANDOWNLOAD

U produžetku, ispričao je kako je u vreme insceniranog Solunskog procesa osuđen na godinu dana zatvora, posle čega je interniran na Krf i u Afriku. Krajem 1918. pušten je, vratio se u Pariz i neko vreme radio kao nadzornik u samostanu *Ekol Žerson*. Studije je nastavio u oslobođenom Beogradu, ali ih nije završio jer je „bio lakomislen". Policija ga je proterala u rodno mesto Stolac. Zadržao se petnaest dana i tajno se vratio u Beograd. Ponovo je uhapšen 1921. pod neosnovanom sumnjom da je učestvovao u pripremanju atentata na kralja Aleksandra. Interniran je na pet-šest meseci u manastir Rakovicu. Oslobodio ga je poznanik, demokrata Ljuba Davidović, pošto je postao predsednik Vlade. Otišao je u Pariz i, bez sredstava za život, skoro skapao od gladi. Kad je, ubrzo, kralj Aleksandar posetio Pariz, policija je Golubića preventivno uhapsila i proterala ga iz Francuske. Sklonio se u Beč. Od njega su svi zazirali, nije mogao naći posao, pa je živeo od pomoći Udruženja jugoslovenskih studenata. Četiri puta je hapšen po nalogu jugoslovenskih vlasti i na kraju proteran. U Berlinu se obratio za pomoć *Crvenoj pomoći,* od koje je dobijao deset maraka nedeljno. Prijatelj Kosta Novaković upoznao ga je sa šefom organizacije Alfredom ili Albertom. Po njegovom nalogu je počeo da radi na nabavci pasoša i različitih dokumenata u Parizu. Posle ubistva kralja Aleksandra u Marselju, 1934. godine, pobegao je u Prag pod imenom „Popović" ili „Đorđević" (ne seća se tačno). Kad se sleglo uzbuđenje, vratio se istim poslom. U Parizu ostaje sve do početka rata. Preko Milana otišao je u Rim i sovjetsko poslanstvo zamolio da mu dozvole da prvi put ode u SSSR. Dobio je ruski pasoš na ime Ivana Ivanoviča. Neko vreme se odmarao na Kavkazu, a onda je, po zadatku *Crvene pomoći*, doputovao u Beograd. Stanovao je kod Popovića, dr Kusovca, kod neke penzionisane učiteljice u Ulici gospodara Vučića broj 158 i, do hapšenja, kod Višnjevca.

Interesantan je ovaj Golubićev iskaz Gestapou. Znajući da su njegova lutanja po Evropi dobro poznata i nemačkoj i jugoslovenskoj policiji, on ih ja manje-više tačno izložio. Međutim, sakrio je sve kompromitujuće podatke koji bi ukazivali na njegov obaveštajni rad za SSSR. Sudeći po držanju drugog uhvaćenog velikog ruskog špijuna (Riharda Zorgea u Tokiju, oktobra 1941), on je po strogim pravilima sovjetske službe i na to imao pravo, ako ne otkrije nijednu konkretnu akciju i mrežu ljudi koji su u njoj učestvovali.

Posle dva dana, 13. juna, Mustafa Golubić je u istrazi objasnio da dr Dušana Kusovca poznaje iz Beča, kao i njegovog brata Labuda, s kojim je u *Balkanskoj federaciji* pisao članke o Sarajevskom atentatu, Solunskom procesu i odgovornosti Srbije za izazivanje Svetskog rata. Od svog

BALKANDOWNLOAD

stanodavca Višnjevca dobio je legitimaciju na ime Gojka Tamindžića, a od jula 1940. on mu je nabavio četrdeset šest pasoša i veću količinu drugih uverenja i dokumenata. Sa Popovićem na pasošima radi još iz Pariza, ali se on, prema Golubićevoj oceni, pokazao za taj posao nesposoban.

Sutradan, 14. juna, Golubić je Gestapou rekao da je, prema dogovoru u Moskvi sa nekim funkcionerom Internacionalne Crvene pomoći MOPR, u Sofiju poslao svog kurira (Popovića) da dogovori dalje preuzimanje pasoša. Slao ga je još jedanput i on mu je s tih putovanja, bez njegovog traženja, doneo 500 odnosno 2.000 dolara, što mu nije bilo neophodno, s obzirom na to da je iz Moskve poneo 3.500 dolara, koje je zamenio za 300 hiljada dinara. Krajem oktobra ili početkom novembra 1940. po pasoše je dolazio neki Bugarin „Čan".

Mustafa Golubić se do kraja držao iskonstruisane lažne priče o organizovanju crne berze pasoša, namerno je banalizirajući sumnjama da je Čeda Popović sebi prigrabio novac koji je dobio u sovjetskom poslanstvu u Sofiji. Koliko Gestapo nije imao predstavu s kim ima posla i kakve su bile prilike u junu 1941. godine najbolje govori to što je Golubićeva grupa više sumnjičena da radi za Intelidžens servis, nego za sovjetsku službu!? Zbog toga je Golubić bio prisiljen da kaže: „Ne priznajem da smo ja i moji saradnici radili za I. S. Čoveka koji bi se toga prihvatio ja bih ubio, jer bi za mene bilo najveća uvreda raditi za tu izdajničku državu (Engleska). Ja sam ubeđeni komunista, svoje poglede nikad neću menjati i umreću za svoju ideju." U komunističkom pokretu i partiji, dodao je, nikad nije imao nikakvu funkciju, radeći za sporednu organizaciju *Crvena pomoć*.

Ali „zbog nemačke kontrole i teškoća", bio je spreman da prestane s trgovinom pasošima i da krajem 1941. ode i skloni se u rodnu Hercegovinu, gde nije bio dvadeset godina.

U međuvremenu, Gestapo je od „srpske policije" dobio Golubićev dosije u kome je on okarakterisan kao večiti student, star pedeset godina, uvučen u zaveru oko Sarajevskog atentata i član organizacije *Crna ruka*. U KPJ pripadao je frakciji Koste Novakovića, Sime Markovića i Triše Kaclerovića, dok svi oni nisu isključeni. Zajedno sa nerazdvojnim prijateljem Pavlom Bastajićem bio je prisiljen da stupi u službu GPU, za obaveštajni rad na Balkanu. U martu 1932. u Rimu se bila našla „leteća grupa GPU-a", pod rukovodstvom dr Isaja Goldštajna, koja je na osnovu Golubićevih informacija s terena trebalo da dođe na rad u Jugoslaviju. U izveštaju „srpske policije" kaže se da je Mustafa Golubić u Moskvi posećivao neki politički institut i da se verovatno zbog ranijih zasluga

BALKANDOWNLOAD

1937. godine spasao osude na smrt kao „zinovjevac“ i „izdajnik Partije“. To je potkrepljeno člankom u pariskom listu *Liberte*, u kome su Golubić i Labud Kusovac označeni kao „špijuni i provokatori“.

Na osnovu tih novih podataka, Golubić je saslušan 17. juna. Ostao je uglavnom pri onom što je ranije rekao. Negirao je vezu s grupom Koste Novakovića, iako je za nju imao simpatija. Kao neosnovanu podmetačinu srpske policije odbacio je pitanje o njegovoj službi za GPU. Isuviše je bio kompromitovan i proganjan da bi bio od koristi. Na taj način policija mu se sveti zato što je izneo pravu istinu o Sarajevskom atentatu. Golubić je svoj iskaz zaključio time da sada prvi put čuje za ime dr Isaja Goldštajna i da su novine u Parizu bilo šta pisale o njemu i Kusovcu.

Mesec dana posle Mustafe Golubića pala je i druga ruska mreža, vojno-obaveštajna i diverzantska grupa Mate Vidakovića. U izveštaju komesara IV odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda Boška Bećarevića stoji da je 4. jula 1941. godine u stanu sekretara Upravnog suda Danice Maglajić, rođene Cvetković, u Dragačevskoj ulici broj 17a, došlo do velike eksplozije paklene mašine. Tu je mesec dana stanovao čovek koji se predstavljao kao izbeglica iz Hrvatske Mitar Dobanović, železnički radnik, s urednom poslovnom knjigom i potvrdom o zaposlenju, izdatom od Direkcije železnica. Došavši na mesto eksplozije, policija je utvrdila da je to zapravo opančarski radnik Mate Vidaković, rođen 1906. u Prkovcima, srez Vinkovci, suđen 1929. na tri godine robije kao komunista. U Sovjetski Savez je pobegao 1932. godine i tamo, prema Bećarevićevim podacima, završio terorističke nauke i komunističku školu na Sverdlovskom univerzitetu. U Španiji je bio komandant bataljona *Matija Gubec* i o njegovoj hrabrosti je pisao časopis *Naši u Španiji*.

„Posle sloma komunističkog pokreta u Španiji, (Vidaković) prebegao je ilegalno u Jugoslaviju i živeo u Crnoj Gori i drugim pokrajinama, radeći na stvaranju komunističko-terorističkih grupa“, piše u policijskom izveštaju. „U stan Danice Maglajić doselio se juna 1941. i odmah počeo spravljati paklene mašine za postavljanje na železničke pruge i druge objekte. Prilikom spravljanja jedne takve mašine na dan 4. jula 1941. godine u 10.30 časova došlo je do eksplozije, od koje je kuća teško oštećena, a on teško povređen. Eksplozivnu smesu spravljao je od nekog belog praška, koji je grejao na električnoj struji u čaši koju je stavio u ključalu vodu. Na visokoj temperaturi prašak iz čvrstog prelazi u tečno agregatno stanje, zatim se razliva u kutije i prilikom udara dolazi do eksplozije. Eksploziv je nameravao razlivati u kutije od cigareta *Ibar*

BALKANDOWNLOAD

(pakovanje od 100 komada). Utvrđeno je da je Danica Maglajić kupovala Vidakoviću neke hemikalije, kutije i druge potrebe u ovdašnjim apotekama i tako mu, pored toga što ga je skrivala, pomagala u spravljanju paklenih mašina."

Prilikom eksplozije, Mate Vidaković je teško povređen. Ostao je bez obe ruke. Prebačen je u bolnicu, ćutao je kao zaliven i ubrzo streljan. Njegovi saradnici razišli su se na druge zadatke KPJ-a i sovjetske službe. Stevo Krajačić je nastavio da radi sa Ivanom Srebrenjakom u Zagrebu, dok su Vojo Nikolić i Vasilije Čile Kovačević otišli u Crnu Goru, u partizane.

Treći obaveštajni centar SSSR u Beogradu organizovao je urednik predratnog vladinog lista *Vreme* Miloš Brašić. On je 1932. godine u Beču stupio u sovjetsku službu, stvorio čitavu mrežu saradnika informatora o ključnim političkim zbivanjima Kraljevine Jugoslavije, održavajući stalno veze s Moskvom preko Sofije. Kad su prvi sovjetski diplomati 1940. godine došli u Beograd, Brašić ih je sa železničke stanice odveo pravo u svoj stan, koji je bio posebno aranžirao u znak dobrodošlice. Čak su i telefoni u njemu bili crvene boje! Povlačeći se iz Beograda, posle nemačkog napada na Jugoslaviju, službenici sovjetskog poslanstva ostavili su Brašiću radio-stanicu, sa zadatkom da obrazuje centar Crvene armije „Pavlodar", koji će budno pratiti celokupno vojno-političko stanje na teritoriji Jugoslavije i eventualno na Balkanu. Kao direktor punkta, on je dobio ime „Džin". Međutim, posle mnogo peripetija, ta stanica se našla u posedu partizanskog Vrhovnog štaba i rukovodstva KPJ, koji su se njome služili tokom čitavog rata.

Obaveštajci Crvene armije ukorili su na kraju rata Miloša Brašića što je nepromišljeno predajom „Pavlodara" i šifre drugom neovlašćenom licu natovario sebi tešku odgovornost prema Sovjetskom Savezu. Na njegovu primedbu da su Staljin, boljševička partija i Crvena armija, s jedne, i Tito, KPJ i partizanska vojska, s druge strane, jedno te isto, pukovnik koji je iz Moskve došao da ga sasluša rekao je ljutito da su to obične gluposti: Staljin i Tito nikako ne mogu biti jedno te isto!

Brašić je radio na poverljivim poslovima Ozne, ali je u vreme Rezolucije Informbiroa uhapšen kao sovjetski špijun i poslat na Goli otok. On je još početkom 1948. godine od Rusa dobio zadatak da pregovara sa Milanom Grolom da li bi ušao u novu prorusku vladu, na čelu sa Hebrangom i Žujovićem. U zatvoru se videlo da je „nepopravljiv". Na zidovima ćelije, svojom krvlju je ispisivao parole u slavu Staljina, Sovjetskog Saveza i Crvene armije. Posle povratka s Golog otoka dugo je odbijao da jede „luksuznu" hranu, šnicle i krofne:

BALKANDOWNLOAD

„Sačekaću dok to bude imala i cela jugoslovenska radnička klasa!“ Umro je 1985. godine.

Pošto je pao i sovjetski obaveštajni centar u Zagrebu pod upravom Ivana Srebrenjaka „Antonova“, izgleda da je do kraja rata iz Jugoslavije u Sovjetski Savez stizala isključivo jedna vrsta informacija, precizno usaglašena između Vrhovnog štaba NOV i predstavnika Kominterne Josipa Kopiniča „Vazduha“.

Nimalo slučajno!

Bekstvo od „slobode“

Bavili su se poslovima u kojima nije bilo mesta ni za kakvu bolećivost i sentimentalnost. Elementarnu ljudskost i osećanja nepovratno su žrtvovali okrutnim pravilima službe svetskoj revoluciji.

Zato se Mustafa Golubić nije tek tako, u Americi 1937. godine, setio svog starog prijatelja Pavla Bastajića. Usplahireno je zajedničke prijatelje pitao šta je s njim i gde se nalazi. Teško je poverovati da ga se uželeo. Do te mere je bio ogrezao u revolucionarnoj rutini da za tako nešto više nije bio sposoban. Odavno je sebe oslobodio svih slabosti i obzira te vrste.

Jednostavno – imao je zadatak za njega!

Golubić je bio u prolazu iz Meksika, gde je postavio klopku najpoznatijem disidentu iz porodice komunističkih bogova Lavu Trockom. A u Bastajića je imao najviše poverenja da, na mig iz Moskve, sigurno povuče ručicu već pripremljenog mehanizma.

Toliko su toga u životu njih dvojica drugarski prevalili! Toliko su opasnosti, čudesa i leševa širom sveta za sobom ostavili!

Tog istog Trockog sretali su još dok je bio nepoznati novinar i ruski revolucionar u emigraciji. Bilo je to pre i posle Sarajevskog atentata, u Cirihu i Parizu 1914. godine. Vatreno su mu govorili o „Mladoj Bosni“ i težnji omladine za nacionalnim ujedinjenjem na Balkanu. Već su bili stekli prva zaverenička iskustva, prošli komitsku obuku kod četničkih vojvoda Voje Tankosića i Vuka Popovića. Solunski proces pukovniku Dragutinu Dimitrijeviću Apisu i članovima nacionalne revolucionarne organizacije *Crna ruka* pokopao im je posle sve nade u buduću državu jugoslovenskih naroda. Opet su se našli u izgnanstvu. U Beču su se okupili oko kominternovskog lista *Balkanska federacija*, postali fanatični komunisti i agenti sovjetske obaveštajne službe.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Golubić je bio sjajan organizator i strateg, Bastajić neustrašivo hrabar. Jedan je držao vezu s Moskvom i obeležavao mete, drugi je bez razmišljanja vadio revolver, pritiskao obarač i nepogrešivo pucao u sve jeretike i kolebljivce u komunističkom pokretu, koji su iz Moskve izgledali daleko opasniji od cele udružene međunarodne reakcije. Putevi su im se jednog momenta razišli i dugo se nisu videli. Golubić je često i dugo izbivao po svetu. Bio je u Kini, Japanu, Americi. Bastajić je uglavnom operisao i harao po Evropi. Povremeno je odlazio na referisanje u Moskvu, retko se zadržavajući u raskošnim bordelima za razonodu vrhunskih sovjetskih agenata. Trenutke odmora, između riskantnih akcija, koristio je da skokne do Lozane. Još od studentskih dana bio je u prijateljstvu s jednom tamošnjom porodicom, iz koje je izgleda bila i izabranica njegovog srca. Tu je uvek nalazio sigurno sklonište, svoju biblioteku i nešto ličnih stvari. Voleo je da se povuče i nešto za sebe piše ili prevodi.

Mustafa Golubić i Pavle Bastajić držali su konce otmice vođe belogardejske emigracije generala Kutepova. Iz Pariza su ga sredinom januara 1930. godine poslali u Moskvu.

U septembru 1937. otet je i naslednik Kutepova general Miler. Golubić je još bio u Americi, ali ima dosta indicija da je Bastajić u tome učestvovao. Scenario obe otmice bio je gotovo identičan. U okolini generala Milera bilo je nemalo zavrbovanih sovjetskih agenata. Čak je i rukovodilac unutrašnje bezbednosti ruskih emigranata general Skoblin bio u dosluhu s boljševicima. Ipak, nije bilo mnogo motiva za otmicu generala Milera. Za razliku od Kutepova, on se nije zanosio da će umarširati u Moskvu. Nije se slagao da se, u slučaju budućeg svetskog rata, belogardejci bore protiv SSSR na strani drugih država. Odbio je da skuplja dobrovoljni prilog za Frankove trupe u Španiji, iako su neki „beli“ oficiri na njega vršili pritisak i sami neposredno učestvovali u španskom građanskom ratu „protiv komunista“. General Miler je izašao iz svoje kancelarije, ostavivši poruku da sa generalom Skoblinom ide na sastanak sa nemačkim vojnim atašeima. Strpan je u kamion s diplomatskim tablicama, i njime prebačen u luku Avr, gde je na njegovo ukrcavanje čekao sovjetski brod *Marija Uljanova*. Ispostavilo se da su imena nemačkih vojnih predstavnika iz poslednje poruke generala Milera bila lažna. General Skoblin je uspeo da pobegne sa sastanka na kome je trebalo da bude rasvetljena njegova uloga u nestanku generala Milera. Posle se nekoliko puta javio ženi iz Finske. Jedini efekat od celog slučaja bio je pokušaj kompromitacije ruske emigracije da protiv domovine nešto šuruje sa fašističkom Nemačkom. Razume se, nije

BALKANDOWNLOAD

poznato kako je akcija ocenjena u Moskvi.

Pariz je tada bio centar sovjetske agenture, u kojoj je radilo dosta Jugoslovena. Većina ih je samo činila različite usluge, uopšte ne znajući šta se iza svega krije. S vremena na vreme, dolazili su u kontakt sa zemljacima, koji su radili po „specijalnoj liniji“, što je onda smatrano čašću i privilegijom probrane komunističke aristokratije. Tek posle rata otkrivena su prava imena tih „glavnih“. Ništa nije bilo jasno.

Daleko je u radu za NKVD dogurao, na primer, ubedljivo najgori student komunističkog univerziteta u Moskvi Ivan Srebrenjak. Službeno, on je bio „Efendija“, „Antonov“ ili ko zna ko, po potrebi. U junu 1937. došao je iz Pariza u Brisel sa članom Politbiroa CK KPJ Lovrom Kuharom. U tehničkoj bazi koja je, pored ostalog, organizovala štampanje partijskog organa *Proleter*, tražili su neoženjenog Belgijanca, politički nekompromitovanog, koji ne pije i nema nikakvih tajnih poroka, a koji je spreman da se fiktivno oženi Srebrenjakovom suprugom Franckom Klinčevom i od nje se brzo razvede. Ostavivši joj u nasledstvo belgijsko državljanstvo! Pošto je Srebrenjak odranije finansijski obilno pomagao obućarsku firmu *FI-DO-CO*, napravivši od nje pouzdan punkt sovjetske obaveštajne službe, odmah mu je ona predusretljivo izašla u susret. Za mladoženju je predložen jedan njen trgovački putnik. Ugovoreno je venčanje u Parizu, mladenci su se našli u Bulonjskoj šumi, a Srebrenjak je išao s njima kao nevestin rođak. Iako je sve bilo sređeno u opštini Skorbek, policija je nešto posumnjala, umešala se, pa se iz opreza odustalo od venčanja. Sovjetski kanal Brisel–Pariz uspostavljen je na drugi način.

Na istoj relaciji radio je i Ivan Kralj, bivši rudar iz Sarajeva, koji se predstavljao kao učitelj ili profesor iz Banjaluke. Nosio je pune džepove skupocenih ručnih i džepnih satova i nudio ih partijskim aktivistima, ako mu nabave odvažne ljude, vešte rukovanju revolverom, za specijalne zadatke po Evropi. Ljudi su bukvalno otimani, tajanstveno nestajali bez znanja njihovih porodica, i vraćani niotkuda posle nekoliko meseci. Ili nikada!

Bila su to gadna vremena. Dok je Kominterna trubila o neophodnosti širenja komunističkog pokreta i zagovarala okupljanje sveopšteg narodnog fronta protiv velike fašističke nemani koja je zapretila čovečanstvu, i dok su desetine hiljada boraca Internacionalnih brigada oduševljeno hrlile da se bore za špansku republiku – iz Moskve je drugim, manje glasnim kanalima traženo nemilosrdno trebljenje partijskog članstva, preispitivanje davno oproštenih grehova i krivica, obnavljanje i usvajanje svih nekadašnjih, čak i nedokazanih optužbi i

BALKANDOWNLOAD

sumnji. Velike čistke i montirani procesi staroj boljševičkoj gardi u Moskvi drugima su nuđeni kao primer za praktičnu akciju. Na sve strane su pisane prljave dostavke, negativne karakteristike i pravljeni spiskovi nepodobnih komunista. Preporuka je bila da se oni na smaknuće namame u Moskvu ili Španiju. Iz Moskve su, posle rutinskih istraga u Lubjanki u kojima se ništa nije ni htelo utvrditi, ekspedovani u Sibir da se nikada otud ne vrate. One druge, revolveraši NKVD-a sačekivali su u prolazu kroz Pariz ili su im pucali u leđa na frontu u Španiji.

Velika čistka nije mimoišla ni službu sigurnosti. Uspostavljen je brutalni lanac smrti, kome nije bilo kraja. Mnogi visoki funkcioneri NKVD-a sumnjičeni su kao strani špijuni, izdajnici i neprijatelji. Slati su u Sibir ili po kratkom postupku streljani. Poziv na referisanje u Moskvu značio je najčešće bezuslovnu smrtnu kaznu. Danas su ubijani oni koji su juče ubijali, da bi sutra došao red na njihove ubice. I tako u nedogled! Pošto niko stvarno nije bio kriv – svi su podjednako bili krivi.

U tom košmaru Pavle Bastajić se ponašao kao ranjena zver. Nekadašnji boem i šaljivdžija, koji je živeo luksuzno kao kakav ruski knez, lutao je besciljno Parizom bez prebijene pare. Oronuo, neobrijan, u iskrzanom i ofucanom odelu. To više nije bilo stvar konspiracije, nego istinskog očaja. Zajmio je novac od jugoslovenskih studenata i emigranata, pažljivo izbegavajući komunističke aktiviste. Nekad je na prodaju nudio zlatne lance, kao najobičniji crnoberzijanac. Nikome nije bilo jasno šta se to događa sa legendarnim „izvršiocem odluka Kominterne“. Dobro, i ranije je s vremena na vreme kuburio s novcem, „dok mu ne stigne plata iz Moskve“, ali je dug uvek vraćao, obavezno uz knjigu pride, na ime kamate. „Čitaj, to moraš da znaš!“, govorio je, pružajući nekome, recimo, Ničeovu *Volju za moć*.

Dvadesetak dana, te jeseni 1937. godine, Pavle je proveo kod doktoranta prava Slobodana Laleta Ivanovića, u njegovoj garsonjeri u Četrnaestom arondismanu. Pre spavanja, stavljao je revolver pod jastuk, zadužujući Ivanovića da budan čuva stražu. Izlazili su oprezno na ulicu i, posle svakog pređenog kilometra, menjali „taksi“. Onda se Pavle gubio u nepoznatom pravcu. Ivanovića je slao do naše partijske knjižare *Horizont*, da ispred nje dežura i beleži ko izlazi i ulazi. Tek kandidat za člana Partije, mladić je bio zbunjen, ali izuzetno počašćen tim zadatkom. U njegovim očima Bastajić je bio tolika nacionalna i revolucionarna veličina da je bio spreman da u svakom trenutku skoči i kroz prozor ako bi on to od njega tražio. Još prilikom prvog susreta Pavle ga je šokirao. Pitao je: „Dolaziš iz zemlje. Kakav ugled uživa Petko Miletić?“ Zatim je

BALKANDOWNLOAD

pomenuo Milana Gorkića u čudnom kontekstu: „Pašče špijunsko! Agent Intelidžens servisa, a još je sekretar naše partije!“

Bastajić nije mnogo izlazio i njegov domaćin ga je netremice posmatrao. Zapazio je njegov mačji hod, oči kao žeravice, namrgođene obrve Srđe Zlopogleđe iz narodne pesme. Opet, plenio je širokom kulturom i ponašao se kao pravi profesor. Divio se Robespjeru i Sen Žistu, citirao je često misli francuskih filozofa enciklopedista, preporučivao Ivanoviću da pročita Didroovog *Žaka Fatalista*. Recitovao je poeziju svog druga iz mladosti Tina Ujevića, hvalio Matoša i Krležu. Rado se sećao Žerajića i atentata na hrvatskog bana Cuvaja. Kao o nekim božanstvima govorio je o Ljubi Čupi, Apisu i „crnorukcima“. Ivanović je donekle bio razočaran. Pavle mu je izgledao isuviše građanski i nimalo prevratnički. Očekivao je od njega zapaljive fraze iz brošura Kominterne i čarobne moskovske šifre.

Ponekad bi se Pavlu omakla i pokoja reč pohvale za „Velikog Ježova“, šefa NKVD-a. Dosta je pio, uglavnom kalvados, dok ga ne bi obuzeo strašan napad nostalgije. Od Laleta je tražio da se raspita da li je ko skoro došao iz zemlje u Pariz i doneo šljivovicu. Jeo mu se pasulj, spremljen „po naški“, pa je Lale zbog toga morao da obiđe ceo Pariz ne bi li pronašao svinjsku mast za zapršku. Pavle od njega ništa nije krio. Pokazao mu je tri svoja pasoša. U češkom se zvao Jan Frankovski. Kao neko geslo, ponavljao je da su u njegovom poslu disciplina i konspiracija neuporedivo važnije od pameti.

Lale Ivanović je znao da je njegova garsonjera samo jedan u nizu stanova u kojima se Pavle Bastajić skriva. Jednog dana on je nestao i na njegovo mesto došao je Branko Radojević, koji ga je i doveo. Branko je bio na kraćem odsustvu iz Španije, gde se, kao isključeni član Partije, borio na strani anarhista. Ujutru su pariski listovi osvanuli sa senzacionalnim naslovom *Ustaše se razračunavaju*, ispod koga je bila fotografija i ime Branka Radojevića. Ivanović se prepao, iako je naslućivao da je to neka greška, pošto se Branko od njega nije odvajao. A i sama žrtva atentata Nikola Crvenčić, na koga je neko pucao iz žutog taksija i ranio ga, u istrazi je uz ime Branka Radojevića dao sasvim drukčiji opis atentatora, mada su se njih dvojica odlično poznavali i družili. Branko je još bio u krevetu i o svemu ovome nije imao pojma. Ali kad ga je Lale probudio i gurnuo mu novine pod nos, odmah je objasnio o čemu se radi: dugogodišnji agent GPU-a (NKVD-a) Crvenčić, optužujući njega, Branka (za koga je mislio da se vratio u Španiju), u stvari moli za milost svoju službu!? Naime, Crvenčiću je već godinu dana pripisivana krivica za hapšenje grupe članova CK KPJ, juna 1936. u

BALKANDOWNLOAD

Beču. Atentator je bio Pavle Bastajić i Crvenčić je dao njegov tačan opis, ali se nije usudio da policiji kaže njegovo ime. Uplićući Branka Radojevića, hteo je da je odvede na pogrešan trag.

Pariska policija i sud nisu mogli da shvate te zamršene enkavedeovske igre, pogotovu što su posle atentata na kralja Aleksandra u Marselju za njih svi jugoslovenski teroristi bili „ustaše". Iako istraga ništa nije utvrdila i bez obzira na njihove sigurne alibije, Branko Radojević i Slobodan Ivanović proterani su iz Pariza.

U vreme najveće afere, kod Ivanovića je banuo Pavle Bastajić. Uopšte nije ličio na sebe. Bio je sav uznemiren, skljokan kao prebijeno kuče. Zagonetno je rekao: „Moram hitno u Sovjetski Savez. Ako ne stignem, desiće se nešto strašno! Ali, sve veze su mi prekinute. Treba mi novac da se prebacim makar do Belgije."

To je izgleda i uradio. Iz Brisela je Ivanoviću poslao razglednicu, s porukom da je srećno stigao.

Međutim, Bastajić se opet obreo u Parizu. Za pomoć se obratio rukovodstvu KPJ, koje je i samo bilo obezglavljeno i „ni na nebu ni na zemlji", posle hapšenja u Moskvi generalnog sekretara Gorkića. U nekoj kafani Bastajić je zakazao sastanak sa Rodoljubom Čolakovićem. Nije znao kako da počne. Dok je tako oklevao, neki čovek je provirio na vrata. To ga je prepalo i uplašeno se ustremio na Čolakovića: „Kakav si to znak dao onom tipu?" Čolaković ga je ljutito opsovao i, uvređen, ustao da ide: „Više me ne traži! Više ne želim da se srećem s ljudima koji se bave tvojim poslom i koji, kao i ti, u svakom čoveku vide nečijeg špijuna!"

Bastajiću je odista gorelo pod nogama. Iz Moskve je drugi poverenik NKVD-a Ivan Kralj dobio nalog da ga likvidira i, kako je u takvim situacijama bio običaj, naredio je da to izvedu baš Bastajićevi saradnici Dijevo Rokov iz Kaštela, neki Božić iz Slovenije i Ličanin Marko Orešković. Istovremeno, Kralj je zahtevao od članova vođstva KPJ da, ako već neće pomoći likvidiranje toga „špijuna", ono bar da mu ne smeta. Otvorio je torbu, punu svežnjeva dolara: „Uzmite kol'ko 'oćete!" Labud Kusovac i Ivo Marić pravili su se naivni, iako se tada kod njih krio Bastajić. Nisu znali šta da preduzmu. Uprkos najstrožoj zabrani, ušli su u sovjetsko poslanstvo u Parizu i zamolili da ono interveniše. Pošto se Gorkićev zamenik Josip Broz u to vreme sretao sa Kraljem, očekujući da mu on nabavi pasoš za Moskvu, bile su im potpuno vezane ruke. Zato su predložili Brozu da svi zajedno odu u Centralni komitet francuske partije i preko *Imanitea* Oreškovićevu grupu, koja je trebalo da ubije Bastajića, oglase unapred za provokatore.

BALKANDOWNLOAD

Da predstojeće ubistvo, ako se ne može izbeći, ne ispadne kao međusobni obračun jugoslovenskih komunista, što bi bacilo novu ljagu na već ozbiljno zaljuljanu KPJ. Javili su se jednom od sekretara FKP Legrou, koji im je čvrsto obećao da će njihov zahtev odmah proslediti *Imaniteu*.

U rukovodstvu KPJ u Parizu došlo je do velike svađe, podele i formiranja frakcijske grupe Iva Marića i Labuda Kusovca. Oni su se oslanjali na najjaču partijsku organizaciju u zemlji, kojom je, u robijašnici u Sremskoj Mitrovici, rukovodio Petko Miletić. Neposredno posle toga, u pariskom listu *Liberter* pojavio se 29. decembra 1938. članak u kome je posle uvodnih napomena protiv beogradske policije pisalo: „Sa svojom plejadom špijuna, provokatora i duplih agenata kamufliranih u svim političkim partijama, a naročito u komunističkoj partiji, kao što je slučaj sa Pavlom Bastajićem, Mustafom Golubićem, Osojcem (valjda – Kusovcem), Andrijom ili 'Ernestom', Rajkom Jovanovićem i posebno bivšim sekretarom KPJ Gorkićem, koji je izdao knjigu *Novim putevima*, u kojoj pruža oružje dželatima protiv radničkih boraca: sa ovom ekipom, kao i sa drugima, ministar policije nove Stojadinovićeve vlade Aćimović mnogo obećava."

I ova nerazumna objava i otvorena denuncijacija francuskoj policiji da hapsi pomenute potekla je, svakako, iz kruga jugoslovenskih komunista u Parizu!

Kad se Mustafa Golubić vratio iz Amerike, njegova je zvezda još sjajno sijala, i nije bilo nikakvog razloga da se obazire na sitne podmetačine i petljancije nekih svojih zemljaka. Ali Pavlu Bastajiću nije bilo traga. Pričalo se da je pristao na moskovsku giljotinu kao neizbežan usud sudbine. Prijatelji su ga, krišom – da ne povrede strogu partijsku disciplinu, oplakali i ožalili. Popili su poneku za njegovu dušu.

Trockom je u Meksiko poslat drugi ubica! Mustafa je to sredio sa Centralom u Moskvi.

Bastajić se bio pritajio u Ženevi. Stanovao je u Bulevaru de la Kluz broj 101 pod lažnim imenom Jan Frankovski. Tu je uspeo da obnovi vezu sa svojim starim prijateljem, jugoslovenskim poslanikom dr Ivanom Vanjom Subotićem, koji je ubrzo postao izvanredni poslanik i opunomoćeni ministar Kraljevine Jugoslavije u Londonu. Presudne su bile neke mladalačke zajedničke uspomene, pa su došli na ideju da na istu kartu zaigraju i kod njihovog školskog druga Dragiše Cvetkovića. Preko Subotića, Bastajić je Cvetkoviću uputio iskreno pismo u kome je ukratko izneo svoj slučaj, naveo da je u smrtnoj opasnosti, tražeći da se ispita mogućnost njegovog povratka u zemlju, uz obećanje da će prestati

BALKANDOWNLOAD

s političkim radom i „ubuduće se korektno držati“. Procedura se bila malo odužila, trajala je nekoliko meseci, što je dr Subotića navelo da nekoliko puta panično interveniše kod Cvetkovića, skrećući mu pažnju da svako odugovlačenje može imati ozbiljne posledice po život njegovog školskog druga Bastajića.

Konačno, 18. avgusta 1939. godine: „Ministarstvo inostranih poslova umoljeno je od Ministarstva unutrašnjih poslova da obavesti Kraljevsko poslanstvo u Londonu da je Gospodin Predsednik Ministarskog saveta i Ministar unutrašnjih poslova izvoleo narediti, da se dozvoli povratak u domovinu Bastajiću Pavlu, rođenom 1891. u Perni, od oca Stanka i majke Marice, rođene Oreščanin.“ Posle tri dana ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar-Marković javio je to dr Subotiću, koji je Bastajiću poslao pismo: „Jutros sam dobio zvaničan, poverljiv telegram da Vam se odobrava povratak u domovinu. Stavite se odmah u vezu sa mojim zamenikom u Ženevi, savetnikom g. Dragutinovićem, koji je moj lični prijatelj i koji će biti poverljivo obavešten. On će Vam svršiti stvar i sa putnim troškom.“ Istovremeno, dr Subotić je otpravniku poslova Stalne delegacije pri Društvu naroda Zorislavu Dragutinoviću poručio da je Bastajić godinama bio u emigraciji „zbog komunističke akcije“, uz napomenu da „njegov povratak u zemlju neće biti dobro viđen od naših komunista u inostranstvu, te ga treba sprovesti u potpunoj tajnosti“. Dragutinović je do kraja bio u toku stvari, izdao je Bastajiću potrebna dokumenta, dao mu novac za put i posle dva dana ispratio ga u Jugoslaviju.

Prolaznici su se prepadali, srećući Pavla Bastajića na beogradskim ulicama. Nisu verovali svojim očima. Na njega su pokazivali prstom kao na čudo, retku zver ili živi spomenik! Prijatelji su Pavla oberučke prihvatili i ponudili mu novčanu pomoć i svoja nenošena odela. Direktor *Politike* Vladislav Ribnikar pozvao ga je kući na Dedinje i supruzi Jari rekao da spremi dobar ručak. Doći će jedan drug: u prolazu je kroz Beograd. Pavle je delovao veoma čudno, ali Jara je bila navikla da joj se takvi vrzmaju po kući. Nije znala ni ko je, ni kakvim je tu poslom. Bivši „crnorukac“, pukovnik Vlada Tucović, pokazivao je Pavla u Hilandarskoj ulici vođi levih zemljoradnika, profesoru Dragoljubu Jovanoviću, kao svoj dragoceni trofej, ne otkrivajući koja je to nacionalna dika: Golubić ili Bastajić.

„Pavle, otkud vi ovde?“, pitao ga je iznenađeno, u Balkanskoj ulici, njegov pariski stanodavac Slobodan Lale Ivanović.

„Vratio sam se!“

„Pa kako?“

BALKANDOWNLOAD

„Eto, tako“, počeo je Bastajić opširno svoju priču, iako je bio u velikoj žurbi. Posle tri meseca boravka u Beogradu, spremao se na put. Na osnovu posebne zakonske uredbe, zajedno sa stotinama drugih legalizovanih komunista u novembru 1939. godine, proteran je u rodno mesto Pernu, kraj Topuskog.

„Ala me Dragiša prevari!“, procedio je.

Na proveri, agent beogradske policije Boško Bećarević ubeđivao je Bastajića da je on za njega dragocen i da oni svakako moraju sarađivati. Bastajić je to kategorički odbio: „Dao sam reč predsedniku Vlade da se neću baviti politikom i on mi je zauzvrat garantovao da ni od koga neću biti uznemiravan. Pošto se ja sporazuma držim, molim vas da me više ne gnjavite!“

Posle mesec dana Pavle se pojavio na vratima kuće u kojoj je rođen i u kojoj je poslednji put bio ravno 28 godina ranije. Nije znao da mu se majka u međuvremenu preudala u Srem i tamo umrla 1928. Zbunio je ženu koja je, na njegovo kucanje, otvorila vrata: „Ujna, da li me možeš prepoznati?“ Dovoljno joj je bilo što se srela s njegovim crnim očima: „Pajo, jesi li to ti!?“

U Perni su se s njim davno bili oprostili i smatrali ga izgubljenim sinom. Dolazio je retko i dok je studirao u Zagrebu. Ujaku Teši Rkmanu, kod koga je njegova majka kao udovica živela, pisao je 1. aprila 1912. da se nekako snalazi, da ima para za dva obroka dnevno, ali ne bi bilo loše kad bi mu poslao šest-sedam kruna, da ujutru makar popije čaj. Pored toga, poručio je ujaku i majci da se ne brinu zbog reversa koje su potpisali za njegovu gimnazijsku stipendiju kod Klerikalnog fonda, jer je do tada nijedan đak nije vraćao.

Porodica nije mogla da pretpostavi da je on ušao u revolucionarne vode i da sa drugovima sprema atentat na namesnika Cuvaja, a pogotovu da je otišao u Srbiju da se bori u komitskim četama. Njegova majka Marica dobila je slom živaca kad joj je javljeno da je u novinama pisalo kako joj je sin poginuo u boju sa Turcima kod mesta Mrdara u Makedoniji. Međutim, jedan rođak iz Srbije proverio je to i utvrdio da je Pavle bio samo teže ranjen u glavu i da je već prilično prezdravio. To je bilo poslednje što su u Perni o njemu čuli. Brat od ujaka Mile tražio ga je bez uspeha 1921. godine preko Međunarodnog Crvenog krsta.

Mile je uputio i pismo Svetozaru Pribićeviću, ministru prosvete Kraljevine SHS, u kome je pitao da li je još živ dobrovoljac iz srpsko-turskih ratova Pavle Bastajić. Pribićević je dosta držao do svoje popularnosti u narodu Banije i Korduna, pa je šefu kabineta naredio da tom nepoznatom seljaku iz Perne uljudno odgovori: „Izveštavam Vas da

BALKANDOWNLOAD

se Vaš brat, svršeni student društvenih nauka, sada nalazi u Beču. Još dok je bio u Lozani, gospodin Bastajić je ispovedao ideje koje su se kosile sa poretkom koji vlada u svim državama sem Rusije, pa i sada se u Beču nalazi među takvim elementima, koji ne odobravaju poredak naše države. Zbog ovakvog njegovog držanja njemu nije bilo moguće da se vrati natrag u otadžbinu."

Od tada policija je nekoliko puta godišnje navraćala u Pernu i kod porodice se interesovala da li ima kakvih vesti o Pavlu, upozoravajući da o svemu što saznaju obaveste nadležne vlasti. Zaista ništa nisu znali, sve dok nije došao u decembru 1939.

Dva dana su pretresali familijarne stvari koje su se desile posle njegovog odlaska. Rekao je da je u Beograd stigao u avgustu, da je zbog svog ličnog opredeljenja za komunizam dobio izgon u rodno mesto i da se za koji dan mora prijaviti žandarmerijskoj stanici u Topuskom, gde će iznajmiti stan.

Kao opčinjen, posmatrao ga je brat od ujaka Dušan (Pavle ga je zapamtio kao dete od tri godine), sada tridesetogodišnjak i organizovani komunista. On ga je upoznao sa lokalnim aktivistima i zajedno s njima mu predočio političku situaciju, posle izbora, na kojima su se komunisti priklonili udruženoj opoziciji, na čelu sa srbijanskim demokratima i Mačekovom HSS. Razumeli su oni njegovu želju za konspiracijom, ali im nikako nije išlo u glavu što se Pavle drži pasivno i izbegava saradnju s njima i što, iako je poznati komunista, nema nikakvu vezu s rukovodstvom KPJ. Uopšte ga nisu interesovale njihove konkretne akcije. Sve njihove predloge da rade zajedno pokušavao je da izvrda, impresionirajući ih svojim poznavanjem svetske situacije. Nema od čega da zazire, mislili su. Načelnik sreske žandarmerije u Vrgin-mostu Andrija Čidić ponašao se prema Pavlu vrlo tolerantno, nije mu ograničavao slobodu kretanja i blagonaklono je gledao na njegove ilegalne nestanke. Čak je i banskoj upravi u Zagrebu prosledio Pavlovu molbu da mu se dozvoli boravak u Zagrebu.

Dušan Rkman i njegovi prijatelji hteli su da im neko sa strane rastumači Bastajićevo čudno držanje. Kao delegat Kotarskog komiteta Partije za Glinu na Petu zemaljsku konferenciju KPJ otišao je Ranko Mitić i sve ispitao. Tito mu je u jednoj pauzi objasnio da Pavle Bastajić ima neke neraščišćene račune s Moskvom, u šta nikako ne treba čačkati. Zbog toga komunisti na terenu s njim treba da prekinu svaku vezu. Držeći se te zvanične ocene, braća dr Gojko, Dušan i Branko Nikoliš odbili su da se sretnu s Pavlom, jer je „otpadnik, trockista i agent".

Bastajić je bio pustio dugu kosu i bradu, izgledao je kao kakav

BALKANDOWNLOAD

isposnik. On, koji je u mladosti glavom bez obzira pobegao s bogoslovije u Sremskim Karlovcima, vratio se na božji put, sprijateljivši se sa pravoslavnim sveštenikom Sjeničarske parohije Savom Dimićem. Prijatelji iz Beograda Vlada Ribnikar, dr Vidoje Đurđević, Lale Ivanović i Toša Obradović često su mu slali pakete. Vreme je ubijao praveći društvo pacijentima, koji su leti dolazili da se banjaju u Topusko. Viđao se i razgovarao s meštanima, bez obzira na njihove konzervativne političke nazore. Ugostitelji, službenici i retki intelektualci odnosili su se prema njemu s izuzetnim poštovanjem. Ali je on, držeći do svog dostojanstva, odbijao svaku njihovu milostinju. Pristajao je samo da, za koju hiljadu dinara honorara, u Topuskom drži tečajeve francuskog jezika.

Sredina je bila veoma primitivna i za njega pretesna. Dosada ga je užasavala. Dobijao je napade glavobolje, bio je vrlo nervozan i neraspoložen. Prosto nije znao šta će sa sobom. Palio je cigaretu za cigaretom i ispijao ogromne količine kafe. Polako je tonuo, utehu nalazeći u piću. Živeo je skromno. Hranio se u jednoj restoraciji. Kad bi mu stigli paketi s odelom, vešom i cipelama, delio ih je sa siromašnim poslužiteljima. Gostioničarka Jela Škare odvraćala ga je od toga: „Ama, gospo'n Pajo, šta vam je? Nisu oni toliki siromasi. A vama će te stvari sigurno trebati!"

Šetao je Pavle besciljno sam kroz šumu, po poljima, vozio se volujskim kolima prašnjavim putevima. Uprkos zabrani, brat od ujaka Dušan Rkman i još neki članovi partijske ćelije u Topuskom nastavili su da se s njim viđaju, pa im je u nastavcima ispričao svoju neobičnu životnu pustolovinu.

Upoznao ih je s nekim detaljima atentata na bana Slavka Cuvaja 8. juna 1912. godine u Zagrebu. Posle povratka iz Beograda, gde su od „crnorukaca" Apisa i Voje Tankosića dobili tri bombe i pištolj, šestorica mladića su bacali kocku ko će da puca na bana. Sudbina je odredila Luku Jukića. Pripreme su se otegle, Jukić je bio prestravljen, policija je nešto otkrila, pa je iz Beograda stigla poruka da se odustane od akcije i da se svi brzo raziđu i negde sklone. Bastajić je bacio bombe u Savu i uhvatio prvi voz za Beograd. Međutim, Jukić je, revoltiran što se u njega posumnjalo, stvarno pucao na Cuvaja iz pištolja. Promašio je, uhvaćen je i osuđen na dugogodišnju robiju.

Mladi Kordunaši su se među sobom zgledali kad su iz usta Pavla Bastajića 1940. godine čuli da u majčici Rusiji ne teče baš med i mleko. Kazao je da ne treba da se zavaravaju da bi i kod nas u socijalizmu odmah svi bolje živeli, osim možda seljaka bezemljaša, koji su ionako

BALKANDOWNLOAD

bez igde ičega. Izbegavao je da govori o Staljinu, ali nije propustio da kaže da se on ne može nikako meriti sa Lenjinom, čovekom koji se rađa jednom u hiljadu godina. Hvalio je Trockog, isticao njegovu ulogu u Oktobarskoj revoluciji i žalio što Lenjin nije poživeo duže, da Trockog sačuva za komunistički pokret. Bastajić im je otkrio da se i sam lično susreo sa Lenjinom. Bilo je to krajem 1916. ili početkom 1917. godine u Cirihu. Išao je s društvom na neko njegovo predavanje. Posle su ugovorili sastanak, na kome su oni govorili više od Lenjina. Potvrdili su vest da je u Srbiji poginuo Dimitrije Tucović i izneli svoje ocene prilika na Balkanu.

Bastajić nije krio svoje duboko razočaranje tadašnjim političkim kursom u Sovjetskom Savezu. Bezrazložne čistke 1937/38. godine napravile su nenadoknadivu štetu, likvidirano je na hiljade nevinih ljudi i najboljih komunista, obezglavljen je komandni kadar Crvene armije. Sklapanje pakta između SSSR i Nemačke Bastajić je ocenio kao veliku bruku svetskog komunizma, koja će imati dalekosežne posledice. Hitler se nikad nije držao nikakvih dogovora i smešna su i naivna očekivanja da će, u slučaju rata, nemačka radnička klasa zbaciti fašizam i izvesti revoluciju. Komunistička partija je potpuno uništena, a fašizam je ušao u sve pore nemačkog društva.

„Ja sam sve to davno napisao u svojim izveštajima iz Nemačke, ali mi u Moskvi nisu verovali“, neveselo je zaključio Bastajić.

Tako su, malo-pomalo, došli do onoga što ih je najviše intrigiralo. Ko je uopšte taj Pavle Bastajić, što se iznebuha stvorio tu, u njihovoj zabiti i sirotinji? Rekao je neodređeno da je bio u kontaktu s Kominternom, mada nije uvek za nju radio. Tu su, po njemu, bili „neki zadaci“: „Proučavao sam političko stanje u pojedinim zemljama i sarađivao s organizacijama komunističke partije.“ Obišao je celu Evropu, bio je dugo u Turskoj. Srodio se, podjednako, sa svim evropskim zatvorima i kafanama.

Iz glave mu nije izlazio stari prijatelj Mustafa Golubić: „Vrag zna šta je sada s njim!? Jugoslovenska policija je stalno strahovala da mi spremamo atentat na Aleksandra i Pašića, iako na tome nismo ozbiljno radili. Katkad smo prolazili kroz zemlju po važnim partijsko-političkim pitanjima i nije bilo govora da bilo šta rizikujemo.“

Iako seljačići, Bastajićevi sagovornici nisu bili nimalo naivni. Izokola su pokrenuli pitanje senzacionalnih otmica belogardejskih generala Kutepova i Milera i Pavlovog učešća u njima. Na to se on samo zadovoljno smeškao. U svojoj radoznalosti, oni su išli dalje:

„Šta vas je nateralo da se vratite u Jugoslaviju?“

BALKANDOWNLOAD

„Ne mogu vam objasniti zašto sam prekinuo vezu s Moskvom i zašto sam se neko vreme krio i potucao po Evropi. Vi to jednostavno ne možete razumeti!“

Znao je dobro čoveka kome duguje tu priču i sam ga je potražio. Jedne jesenje noći 1940, dok je napolju kiša lila kao iz kabla, neko je zazvonio na vrata Miroslava Krleže. Bez reči je uletela nepoznata mršava prilika, uvelog lica i izgubljenog pogleda, u pohabanom odelu s koga su se slivali mlazevi vode. Krleža je prepoznao Pavla Bastajića. Sreli su se prvi put 1924. u Beču. Pavle je bežao pred policijom i sklonio se u hotel, u kome je Krleža bio odseo.

Mnogo puta je Krleža ponavljao da nikada u životu nije čuo jezivije priče od te Bastajićeve ponoćne ispovesti 1940. godine.

Odmah je Pavle prešao na stvar. Od 1922. za GPU, odnosno za NKVD, obavljao je najneverovatnije i „najprljavije“ poslove. Radio je to do 1936. godine, kada nije bio u stanju da izvrši jedan specijalan zadatak. Pao je u duševnu depresiju i povučen je u Moskvu na odmor i lečenje. Posle godinu dana vratili su ga u Pariz i poslali u Španiju. U sebi je osetio neki otpor i dao je otkaz. Za Staljina je likvidirao mnoge evropske komunističke prvake i bilo mu je savršeno jasno da, na kraju, i sam neće moći da izbegne njihovu sudbinu.

Proglašen je za dezertera, NKVD je za njim organizovao pravu hajku na pariskim ulicama. Nekoliko puta je prošao kroz pravu kišu kuršuma i, čudom, ostao živ i nepovređen. U bekstvu je svraćao kod članova CK KPJ, uveravao ih je da je nevin, moleći ih za pomoć ili, bar, da ga ne potkažu goniteljima. Onda je uspeo da dođe u kontakt sa svojim nekadašnjim prijateljem Dragišom Cvetkovićem, koji je, u svojstvu predsednika jugoslovenske vlade, boravio službeno u Parizu…

Ono što Bastajić nije želeo da kaže ni Krleži poverio je, u jednom od svojih noćnih upada u Zagreb, profesoru dr Marjanu Hubeniju, koji je, kao student u Parizu, s njim radio za NKVD.

„Rusi su me hteli upotrebiti u organizaciji atentata na Trockog. Ali sam to odbio!“

Godinu i po je Pavle Bastajić proveo u Topuskom i okolini. Načisto ga je ošamutio aprilski slom Kraljevine Jugoslavije. Čudio se kako se tako brzo raspala i položila oružje „jedna dobra regularna armija“. Uspostavljena je ustaška Nezavisna Država Hrvatska.

Strašna je ironija da je početkom tridesetih godina Bastajić u emigraciji po direktivi Kominterne na rušenju Jugoslavije tesno sarađivao sa tim istim ustaškim glavešinama koji su se 1941. pod nemačkim i italijanskim patronatom ugnezdili u Zagrebu.

BALKANDOWNLOAD

Opet nije imao izlaza. Totalno izgubljen, odsečen i izolovan od svih zbivanja u zemlji i svetu, tražio je kuda da pobegne. Izbegavao je susrete sa poznatim seljacima i rodbinom, koji su pokušavali da kako-tako obave, usled rata, zakasnelu setvu. Niko mu nije mogao pomoći. Dolazio je na ručak i večeru kod brata Dušana Rkmana i interesovao se za mogućnosti nove hajdučije na Kordunu: „Da mi je da se nekako dočepam Turske. Tamo bih se snašao.“ Među komunistima još nije bilo reči o ustanku. Čak je CK KPH ukoravao Srbe iz Like i Korduna što se junače i nisu lojalni vlastima NDH.

Već 10. maja 1941. godine ustaše su pohvatale sve uglednije Srbe u Topuskom. Pavle Bastajić je bio među njima, ali je brzo pušten. Ponovo je uhapšen 27. maja i sproveden u Zagreb. U ćeliji broj 14 zatvora u Đorđevićevoj ulici proveo je četiri meseca. Hrabrio je zatvorenike, koji su ga oslovljavali sa „gospodine profesore“ i govorili da će on, ako revolucija kod nas pobedi, sigurno biti ministar. Zatvorska hrana bila je slaba. Supa, s malo hleba, ili prazno varivo. Samo što nisu poumirali od gladi. Ako bi i stigao koji paket, zatvorenici su prvo odvajali nešto za „srpskog vladiku“, kako su Pavla zvali zbog duge brade i kose preko ramena. Od iscrpljenosti, ruke su mu drhtale, ali ga je kao i sve ostale držala zajednička vera da Rusi imaju „tenkove, kao kvočke, ispod kojih kao pilići izlaze drugi manji tenkovi“.

Dosije Pavla Bastajića zaključen je beleškom: „Otpraćen 24. oktobra 1941. u Jasenovac.“ Nema podataka da je tamo uopšte stigao. Izgleda da su ga ustaše likvidirale negde usput.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Zaboravljena priča: četnici u Holivudu

Mladi dani: Mustafa Golubić u četnicima,
pre nego što je postao Staljinov agent

BALKANDOWNLOAD

Balkanski ratovi:
legenda o Mustafi Golubiću

Jovanka Budisavljević

BALKANDOWNLOAD

Na početku romanse: Tito i Jovanka (jedina fotografija pre braka)

Ljubimac engleske kraljice

BALKANDOWNLOAD

Najbolji drugovi u lovu: Josip Broz Tito i Ivan Stevo Krajačić

BALKANDOWNLOAD

Pre nego što je Kardelj pogođen u lovu:
Tito nadgleda situaciju s fazanima

BALKANDOWNLOAD

Titova strategija: hteo je da napije Rankovića
Tito i Ranković: samo je jedan isplivao
Prvoborci iz '68: otrežnjenje jedne generacije

Dok je bio zabranjen: Milovan Đilas
kao tajni savetnik knjige **Deca komunizma**

BALKANDOWNLOAD

Dok je bio miljenik vođe: Milovan Đilas s Titom

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

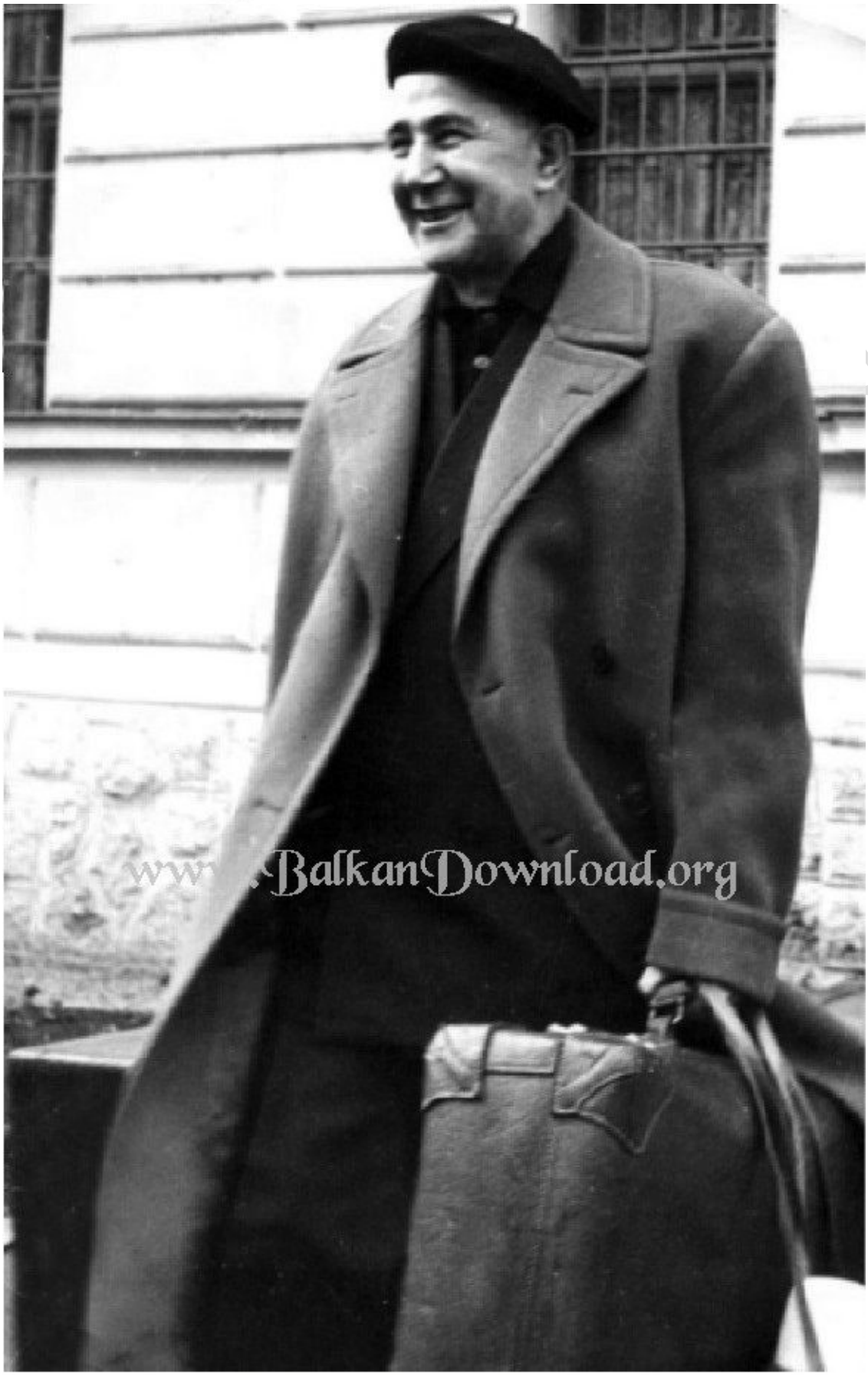

Đilas na izlasku iz zatvora u Sremskoj Mitrovici

BALKANDOWNLOAD

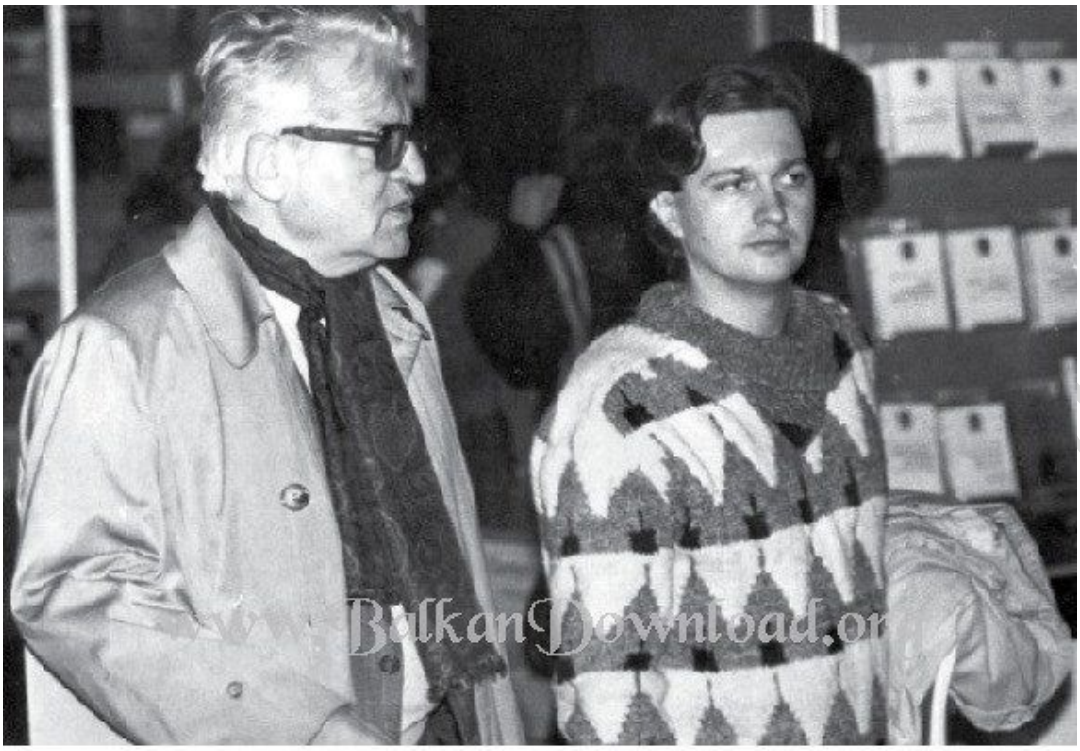
www.BalkanDownload.org

Zabio si nož u leđa mojoj generaciji:
Dobrica Ćosić i Milomir Marić

www.BalkanDownload.org

Draža Marković: ovo je antikomunistička knjiga!

BALKANDOWNLOAD

Bio si nežan prema „deci komunizma“: Danilo Kiš

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Iz Moskve je stigao borsalino

Pitao sam Ivana Mačeka Matiju o manekenima i aristokratiji iz modnih žurnala Kominterne, staljinističkim čistkama i partizanskim „vojvodama“.

Drug Matija me je najpre bojažljivo pitao hoće li se Srbi naljutiti što je u knjizi svojih *Uspomena* ismejao kralja Aleksandra Karađorđevića.

Kao dvanaestogodišnjak, 1920. ispred Prešernovog spomenika u Ljubljani, očekivao je lično Kraljevića Marka, a došao je oniži Aleksandar, u čizmama s visokim potpeticama, i s naočarima velike dioptrije.

Podlegao je tadašnjoj opštoj oceni da je i matori car Franjo Josif više ličio na vladara.

Ivan Maček je 1934. postao sekretar Pokrajinskog komiteta KPJ za Sloveniju, pa je tek posle upućen u Lenjinsku školu, da nauči marksizam s moskovskim izgovorom.

Po povratku iz SSSR, uhapšen je i rat je dočekao u mitrovačkoj kaznionici. Umesto na Triglav ili kakvu drugu golemu planinu, u partizane je silom prilika pobegao na malenu Frušku goru.

Iz Užica je otišao u Sloveniju i brzo postao komesar Glavnog štaba NOV i POJ i član Izvršnog odbora Osvobodilne fronte i AVNOJ-a.

Posle oslobođenja bio je u Sloveniji ministar unutrašnjih poslova, predsednik Privrednog saveta, sekretar Partije i predsednik republičke skupštine. Na Petom kongresu izabran je za člana CK KPJ.

• *Tita, odnosno Rudija, prvi put ste sreli 1934. godine na Zmajskom mostu u Ljubljani. Znak raspoznavanja bile su novine u njegovom levom džepu. U svojim* Uspomenama *kažete da ste bili prilično razočarani jer je bio sa borsalino šeširom na glavi?*

– Borsalino sam video tek kad ga je odložio u gostionici. To me je malo pecnulo.

BALKANDOWNLOAD

• Zašto?

– Svi instruktori Kominterne i CK KPJ nosili su borsaline. A ni od koga nismo dobijali baš ništa. Pomislio sam da je došao još jedan da nam soli pamet i priča prazne priče.

• Otkud to nepoverenje radnika prema visokim partijskim funkcionerima?

– Održavali su i obnavljali veze sa grupama bivših komunista, koji su većinom samo posmatrali šta radimo. Sa strane im se činilo da je sve naopako. Više rukovodstvo u Beču redovno su obaveštavali o našim „glupostima". Recimo, za Karela Hudomalja glavni i pouzdani informatori u Trbovlju bili su oportunisti, odavno neaktivni, ali koji su sami sebe i dalje smatrali komunistima i merodavnim da prosuđuju rad Partije.

• Instruktori nisu poznavali teren na koji su dolazili?

– Ne samo da nisu znali stvarnu situaciju, nego ih ona nije ni interesovala. Važne su im bile javne manifestacije: demonstracije i štrajkovi.

• Njihovo napredovanje bilo je u neposrednoj vezi sa prostim matematičkim zbirom tih uličnih priredbi. Zbog toga su ponekad i falsifikovali izveštaje?

– Apsolutno. U Sloveniji smo već 1932. počeli da stvaramo širok pokret. Sa hrišćanskim socijalistima i levim sokolima dogovarali smo se o jedinstvenom nastupu u svim akcijama. Kasnije smo zajednički učestvovali na izborima za Radničku komoru. Međutim, iz Beča su nas upozoravali kako grešimo, sve dok i oni nisu dobili direktivu iz Kominterne da treba ići na širenje fronta i povezivanje sa drugim snagama opozicije. Kardelj mi je, kad sam stigao u Moskvu, pričao kako je došlo do promene linije.

• Tito vas je, prilikom prvog susreta, pozvao da svratite na ručak u neku kafanu?

– Bio sam bez para, obećano mi je da ću dobijati 500 dinara mesečno. Kad sam prestao da radim, brzo sam potrošio malu ušteđevinu i jedno vreme sam gladovao kao pas. Nisam hteo da se kod prijatelja grebem za ručak i večeru, da posle ne kažu: Mlad je, a neće da radi! Jedanput tri dana u usta nisam ništa stavio. Rekao sam Kidriču: ovako više ne mogu! „Pa, šta je?" „Gladan sam!" „Što nisi ranije rekao, zar ti ništa ne daju!?" Sredio je da od vlasnika jedne kafane – komuniste Vlade Kozaka – dobijam 100 dinara i od toga sam životario.

…Kad me je Rudi pozvao na ručak, priznao sam mu otvoreno da nemam ni dinara. „Ne brini, ja sve plaćam", rekao je. Ništa nisam znao o

BALKANDOWNLOAD

njemu i neprekidno me je zbunjivao njegov borsalino. Čitav sat smo niz Ljubljanicu šetali prema Fužinama. Ispitivao me je i govorio šta i kako treba da se radi. Bio je prvi čovek koji se stvarno interesovao kako živimo i delujemo. Vratio sam se zadovoljan što su i u vođstvo naše partije konačno došli ljudi koji žive za Partiju i narod.

• Tito je u selu Goričanima prisustvovao Pokrajinskoj konferenciji KPJ za Sloveniju, kad ste vi izabrani za sekretara?

– Jeste. Potvrdio je našu liniju, tako da smo nekako došli k sebi.

• Zašto je direktiva Kominterne bila da se formiraju samo samostalne komunističke partije Slovenije i Hrvatske, dok je KP Srbije osnovana tek posle rata?

– Bilo je rečeno da će biti formirana i KP Makedonije.

Što se tiče Srbije, tu pitanje nacionalne ravnopravnosti nije bilo goruće. Politika Kominterne bila je usmerena protiv politike velikosrpske buržoazije. Naravno, nema dokaza da je u Partiji zbog toga bilo antisrpskog raspoloženja.

• Partijski rad u Sloveniji umnogome se razlikovao od rada u drugim delovima zemlje. Slovenija je imala razvijenu radničku klasu i njenu partiju, dok je drugde postojala usamljena partija bez radničke klase?

– Kod nas je bilo više industrijskog radništva, a Partija je među seljaštvom imala prilično slaba uporišta. U Sloveniji samo u Beloj krajini i u okolini Ptuja. Jednostavno nismo umeli da pridobijemo seljake. Sećam se kad je došao instruktor CK KPJ Ivan Gržetić. Pitao sam ga dobronamerno kako da povećamo uticaj Partije na selu, na šta je on nabusito rekao: Kakav si mi ti sekretar kad to ne znaš!? Time je svaki razgovor na tu temu bio prekinut. Učinilo mi se da je bio toliko superioran zato što ni on sam nije znao pravi odgovor, niti je o seljacima bilo kad razmišljao.

• *U* Uspomenama *opisujete kako ste na poznati partijski plenum u Splitu 1935. došli odrpani i bez prebijene pare, dok je predstavnik CK KPJ Hudomalj stigao pravo iz modnog žurnala Kominterne?*

– To i nije bilo strašno. Najgore je što su me na Plenumu svi od reda kritikovali, jer sam ranije u izveštajima CK-u koji je imao tada punkt u Beču pisao da u zemlju treba da dolaze isključivo ljudi kao što su Rudi (Tito) i Blagoje Parović. Od njih možemo nešto i da naučimo, a Gržetić, Hudomalj, Muk, mogu da nas eventualno razočaraju i pokolebaju. Optužen sam da zabijam klin u leđa Centralnom komitetu, pošto rukovodioce delim na dobre i loše.

• Kakva je, zapravo, bila tadašnja partijska aristokratija?

BALKANDOWNLOAD

– Uglavnom, Gorkićeva telesna i horska pratnja. Više u njegovoj ličnoj službi, nego u službi jugoslovenske radničke klase. Crnogorac Adolf Muk ne samo da je bio glup i izdajnik nego, prosto rečeno, budala. Za Hudomalja to ne mogu da kažem. Sve dok nije napustio Zagorje i staklarski zanat slovio je kao bistar, sposoban i predan komunista.

• Kominterna ih je sve pogospodila?

– Postajali su bezobzirni i bezosećajni. Hodali su elegantno po svetu, protiv čega nisam imao ništa protiv. Moralo se zbog konspiracije i policije.

• Izgleda da im je prijala ta manekenska konspiracija?

– Nekim sasvim sigurno.

Nisam mogao da razumem i duboko me je vređalo što niko nije pokazivao ni najmanji interes za stvarno stanje i težak život radnika. Ceo partijski rad svodio se na stroge, bespogovorne direktive i često bezrazložne štrajkove i demonstracije. Bili smo nekakvi njihovi obezglavljeni jurišni odredi. Trebalo je da im, uz stravične žrtve, izborimo što viši položaj na partijskoj hijerarhiji i u Kominterni. Ni najmanje im nije bilo važno imamo li da prehranimo porodicu, niti kako rade i da li uopšte postoje osnovne partijske organizacije.

U svojim izveštajima veoma su voleli da naduvavaju stvari. Kardelj je to posle proveravao u Kominterni. Par štrajkača, za njih je bilo sasvim dovoljno da napišu da su cela fabrika ili ceo grad štrajkovali. Desetak demonstranata bez problema su pretvarali u stotine i hiljade. Sudeći po izveštajima instruktora, Partija je neprekidno sjajno radila.

• Vaš napad na rukovodstvo protumačen je nedostatkom marksističkog obrazovanja i po kazni su vas poslali na stručno usavršavanje u Lenjinsku školu u Moskvu?

– Nadali su se da ću ispraviti svoje poglede i naučiti da pravilno gledam malo pognute glave. U Beču, na sednici CK opet su svi udarili na mene. Prisutni Hudomalj, Horvatin, Gržetić, Stane Krašovec, punih šest sati su nabrajali moje greške, da bi mi na kraju rekli da sam slobodan i mogu da idem.

U stanu u kome sam bio privremeno smešten dve-tri sedmice nije bilo nikoga. Najzad je došao Hudomalj i pozvao me da malo prošetamo. Odmah je prešao na stvar: „Ti si budala! Priznaješ li?“ Odgovorio sam smerno: „Priznajem! I nimalo se ne razumem u tu vašu veliku politiku.“

Peglao me je gore-dole ceo dan po Beču. Kad smo seli, u kafani mi je ispričao kako su u CK dugo raspravljali da li da me šalju u školu ili ne. Najopasnije im se, ipak, učinilo da me vrate u Sloveniju. Plašili su se da ću ih još više napadati i podbunjivati radnike protiv rukovodstva. Nisam

BALKANDOWNLOAD

bio pouzdan ni za kakav rad u Moskvi, pošto ni tamo garantovano ne bih ćutao. Zaključili su da je jedino rešenje da me pošalju na doškolovanje.

• Kakav je bio vaš prvi susret sa prvom zemljom socijalizma?

– Sve moje iluzije srušile su se odmah kao kule od karata. Osećao sam se veoma loše. U Moskvi sam se konačno probudio. I ranije sam po novinama čitao različite antisovjetske tekstove, ali to su bile buržoaske novine. Moralo je da prođe dosta vremena da bih se usudio da poverujem kako je i u toj propagandi klasnog neprijatelja bilo istine.

Sama Moskva me je deprimirala. Prenerazio sam se zbog prljavštine. Ljudi su vršili nuždu na ulazima zgrada. A toliko sam verovao da je socijalizam čist. Bolelo me je što je kapitalistički Beč bio mnogo čistiji.

• Kad ste saznali za moskovske procese i progone u Sibir?

– Vrlo brzo sam izgubio veru u Staljina.

• Jeste li smeli da nekome poverite to svoje privatno otkriće?

– Nisam.

Jedan Beograđanin, metalski radnik, revoltirano je psovao da nema nikakvog smisla boriti se, gladovati, biti mučen i zatvaran, za malo drukčije obojenu tamnicu, kakva je ova u Sovjetskom Savezu. Po srpski, sve je poslao u… Nismo mogli da ga ućutkamo, iako smo mu pokazivali da nas sigurno prisluškuju. U hodniku sam mu rekao: Ako misliš da se živ vratiš u svoju Srbiju, ćuti bar u sobi. Na ulici mi pričaj šta hoćeš! Ubrzo je bez traga nestao i otišao sam kod sekretara našeg sektora Božidara Maslarića da pitam šta je sa čovekom. „Ma, ćuti!“, dreknuo je na mene još s vrata. „Ne pravi mi sad i ti probleme. Ni ove postojeće ne znam kako da rešim.“

„Dobro, da li smemo da znamo gde je naš drug?…“

• Na ulici i po parkovima međusobno niste krili svoju razočaranost u sovjetsku stvarnost?

– Nisam bio razočaran u teoriju socijalizma, već samo u njeno praktično iskrivljavanje. A bilo je drugova koji su se iz Moskve vraćali potpuno razočarani u sam socijalizam i komunizam.

• Da li su, iz karijerističkih pobuda, Jugosloveni potkazivali jedni druge u Moskvi? Pogotovo što je, po preslikanom ruskom obrascu, postojao otvoreni sukob između „starih“ i „novih“ komunista?

– Ne bih rekao. Evo, Filip Filipović je, recimo, bio sjajan čovek, ali se mnogo plašio Rusa. Predavao je isključivo iz knjige. Nije govorio nijednu svoju reč, iako je važio za jednog od naših najpametnijih komunista. Kad bi dolazio na predavanje, pitao je do koje smo stranice

BALKANDOWNLOAD

stigli i nastavio da čita. Ne zameram mu ništa, razumem ga.

• Članovi rukovodstva su znali šta se događa i kako jedan po jedan nestaju. Je li postojala psihoza: Ko će biti sledeći?

– Pored Filipovića, i Maslarić se stalno plašio da će svaki čas ljudi u kožnim mantilima doći po njega. Pripadao je takozvanoj desnoj frakciji.

• Kako se Gorkić ponašao? Dobro se znalo da je imao jaka uporišta u Kominterni?

– Bio je veoma pametan i veliki gospodin. Ali svoju pamet nije iskoristio za dobrobit naše partije i Jugoslavije, nego samo za sebe. U Kominterni ga je Manuilski stalno podržavao. Na kraju mu ni on nije mogao pomoći. Nije mi samo jasno zašto je iz Pariza uopšte dolazio u Moskvu, kad je dobro znao šta ga čeka. Naš predstavnik Gržetić poslao mu je po meni poruku o situaciji u Kominterni i ko se sve hapsi. Koliko se sećam, promenio je boju i videlo se da je vrlo potresen.

• Gorkića ste sreli i tokom školovanja u Moskvi?

– Jedanput nas je na večeru pozvao Jaroslavski, član CK SKP(b) zadužen da se bori protiv religije. Inače, muž direktorice naše škole Kirsanove. Došli su Gorkić i Tito. Gorkić ga je predstavio kao proverenog proletera koji se herojski držao na robiji. Govorio je o Titu sve najlepše.

• Ni u jednom kraju naše zemlje partizanski pokret nije bio na toliko širokoj osnovi kao u Sloveniji, niti je u njemu bilo toliko intelektualaca. Ali na taj pokret sasvim različito gledaju zvanična istorija i pojedini istaknuti umetnici kao, na primer, Kocbek, Zupan, Javoršek?

– Ni Zupan ni Javoršek nisu krenuli u partizane zato što su verovali u socijalizam i revoluciju. Intelektualaca i umetnika bilo je prilično u pokretu zato što smo u godinama pre Drugog svetskog rata uspeli da pridobijemo većinu univerzitetske omladine. Tako su se, na primer, i svi najbolji ljubljanski lekari odazvali pozivu i otišli u partizane.

• U svakom slučaju, u Sloveniji se iz sasvim različitih razloga odlazilo u partizane?

– Prvo, svakako da se pruži otpor okupatoru – to jest za nacionalnu stvar. Tek posle su se, tokom borbe, neki opredeljivali za revoluciju. Govorim za ljude van partije, pošto znamo da su Osvobodilnu frontu, pored komunista, sačinjavali i hrišćanski socijalisti, sokoli, socijaldemokrati, kulturnjaci i druge političke grupe.

• Pošto ste, sticajem okolnosti, u partizane otišli u Srbiji, možete li da napravite razliku između tog pokreta i onog u Sloveniji?

– Odziv naroda u Srbiji, naročito u vreme Užičke republike, bio je masovan, iako šira politička platforma nije postojala. U Sloveniji bilo je

BALKANDOWNLOAD

drukčije; za vreme rata su istinski delovale dve vlasti – partizanska i okupaciona. Snage u Osvobodilnoj fronti htele su koaliciju, ali mi smo iz rata izašli kao jedinstven pokret. Hrišćanski socijalisti su uvek nešto petljali. Hteli su čak samostalnu vojsku, ali su se onda i drugi pobunili.

U razdoblju jakog pritoka regruta u partizane u proleće 1942. hrišćanski socijalisti su svoje istomišljenike usmeravali u jedan od dolenjskih bataljona i, zatim, u njemu pokušali afirmisati svoju politiku. Uspeli su da u jedinici stvore takvu klimu da su se komunisti morali sastajati tajno. Kad sam to čuo, pozvao sam komesara i naredio mu da odmah raščisti situaciju.

• Je li u vođstvu Osvobodilne fronte bilo međupartijskog pogađanja?

– Toga je bilo malo. Te stvari je rešavao Kidrič.

• U Kocbekovim, Zupanovim i Javoršekovim knjigama, slovenačka „partizanština“ svodi se samo na neumerene bahanalije u prirodi, izluđenih i već dekadentnih intelektualaca?

– Zupana nisam poznavao, Javoršeka jesam. Uvek je bio dvoličan, nikad mu se do kraja nije moglo verovati. Kocbeka sam dobro znao. Za mene je bio posebna figura revolucije. Iako je bio u vođstvu OF, njegova ideologija sprečavala ga je da se opusti. Stalno se bojao kamo će komunisti odvesti domovinu i kakav će biti novi društveni poredak. Bio je ambiciozan, mada se veoma libio poštenog rada. Jedanput, posle oslobođenja, na sednici Socijalističkog saveza, predložio sam da se Kocbek izbaci zbog antisocijalističkih istupa. Kardelj i Kidrič ga, međutim, nisu dali.

• Po novim merilima, Kocbek je, posle Prešerna, najveći slovenački pesnik, a Zupan – veći prozaista i od Cankara?

– Za mene je takvo poređenje neozbiljno. Za Zupana moram reći da je u njegovim radovima mnogo pornografije. Ne partizanske, nego njegove lične.

• *I vi u* Uspomenama *govorite o izvesnim skretanjima i samovolji pojedinih „partizanskih vojvoda“?*

– „Vojvode“ smo nazvali po srpskim vojvodama. Sebi su prisvajali neumerene povlastice. Neki od naših komandanata imali su privilegije u obući, u hrani, a zbog žena niko nije smeo da ih kritikuje. Samo, te smo vojvode mi vrlo brzo smenili.

• Sudeći po literaturi, u Sloveniji su partizani više ganjali žene nego neprijatelja?

– To pitanje nikako ne mogu da prihvatim.

Tako su o našoj partizanskoj vojsci za vreme rata govorili naši

BALKANDOWNLOAD

neprijatelji. Čitalac, kojem tadašnje prilike nisu poznate, može steći takav utisak baš na osnovu Zupanove literature. Samo na primeru nekoliko Zupana ne treba suditi o partizanskoj vojsci. Partizani su živeli usred neprestanih bojeva, zamornih marševa, bez krova nad glavom, više gladni nego siti, bliži smrti nego životu. Za neki razvrat nije moglo biti ni volje, ni moći. Pored toga, osobito u prvim godinama partizanstva, u jedinicama je vladala gvozdena disciplina. Sa današnjeg stanovišta, čak previše oštra. Smrtna kazna pretila je borcu koji bi prekršio moralne norme. Ne bih rekao da je bilo veće razlike između Slovenije i drugih krajeva, samo se kod nas u poslednje vreme mnogo piše a drugde manje.

Nesreća našeg pokreta jeste što je teritorijalno bio nekako na rubu ostalih delova Jugoslavije. Tito nikada nije došao kod nas. Duže vreme među nama je bio samo Kardelj, kao član Vrhovnog štaba i CK KPJ. Poslali su nam Arsu Jovanovića, s kojim nisu znali šta da rade u Vrhovnom štabu. Posle je došao, zakratko, Lola Ribar i s njim smo lepo sarađivali. Tada smo, s tri naše brigade, zajedno išli na teritoriju Hrvatske, u Žumberak.

Nažalost, zbog nepoznavanja položaja mnogi, čak i visoki oficiri, ni danas ne priznaju da je u Sloveniji bilo neke ozbiljne partizanske borbe. Pojedine generale sam morao da vodim u muzej, inače mi ne bi verovali!

• *Poslednju ratnu godinu bili ste načelnik Ozne za Sloveniju. Tu su vođene završne operacije i tu su se skupljali svi mogući neprijatelji koji su, glavom bez obzira,* bežali *prema Zapadu? Priča se da su čitave njihove divizije streljane u Sloveniji krajem rata.*

– Znam da su streljane ustaše, nešto četnika i nedićevaca, ali da su to bile čitave divizije, to ne znam. Ne mogu reći ni da je bilo to masovno. Znam samo da nije streljan niko mlađi od sedamnaest godina, makar bio kriv. To je bila direktiva Tita i dobro se sećam da mi je to sam naredio.

• Kao šef Ozne sigurno ste imali tada dosta posla. Da li se sećate kakvih naročitih događaja?

– Najveća akcija je bila u Koruškoj, gde se još vodio rat. Tamo je bila koncentracija ustaša i Nemaca. Bilo ih je nekoliko hiljada. Tada je i naših mnogo palo, puno, previše. Malo su krivi Englezi i Amerikanci, koji nam nisu hteli dati tenkova.

• Da li se sećate neke konkretne akcije za vreme oslobođenja?

– To su bile samo male akcije, teren smo brzo očistili. Nešto je bilo u Prekomurju i nešto na Pohorju, ali tu su bile samo grupice. Nije bilo kao u Srbiji. Posle oslobođenja, na teren sam uvek išao bez oružja.

• Kada ste odložili oružje?

BALKANDOWNLOAD

– Više mi nije bilo potrebno 1946. godine.

• Bili ste dosta različiti od Kardelja, ali ste se uvek dobro slagali?

– Bio je vrlo miran čovek. Odličan drug, dobar komunista.

• A vi ste upamćeni kao dosta strog čovek „čvrste ruke“?

– Nisam bio pristalica „čvrste ruke“, već samo za to da svako ispunjava svoj posao do kraja i da ga obavlja na vreme.

• Iako ste još 1968. napustili sve političke funkcije, za vas se dugo govorilo da ste „siva eminencija“ slovenačke politike?

– Ma, kakva „siva eminencija“!? Ja samo još moram da radim.

• Čim bi došao u Sloveniju, Tito bi redovno pitao: Gde je Matija, zašto ga nema?

– Kad sam izašao iz rukovodstva, nisam više hteo da se utrpavam. Popit me je nekoliko puta zvao, dok se ne uhoda, ali ja sam odbijao.

Tito me je onda lično zvao. Posle svake parade u Beogradu, obično bi sedao u voz i dolazio u Sloveniju u lov na velikog i malog tetreba. Dobro je hodao i nismo se vraćali po nekoliko dana.

• Pored članova najužeg rukovodstva, Tito je imao i neke svoje ljude od poverenja, kakvi ste bili vi, Stevo Krajačić, Kopinič?

– To je bila Titova lična stvar. Nikad ga nisam lagao, niti mu se ulagivao. Razgovarali smo otvoreno.

• Jeste li ga kada kritikovali?

– Jesam, kad je izbio „slučaj“ Ranković. Na Brdu kod Kranja sam mu rekao: „Sam si kriv. Uvek si govorio: Neka to Marko reši. On je u tome otišao samo malo dalje.“ Kardelj je odmah skočio, čim sam rekao da je Tito kriv. Članovi slovenačkog rukovodstva su se ponekad bunili što Tita vodim po ljubljanskim gostionicama, a ne organizujem im zvanične razgovore. Tito je sam hteo da ide među ljude u Radovnicu, Kamnik, ljubljanski hotel *Union*. Ulazili smo svuda nenajavljeni. Šetali smo ulicama, a Tito je najviše voleo da svraća u prodavnice. Kupovao je i ono što mu je trebalo i što nije.

• O čemu ste razgovarali?

– Najčešće o Sovjetskom Savezu. Ja sam bio malo oštriji u kritici, a on mi nikad nije dao za pravo. Voleo je da kaže: Preteruješ! Nije baš tako!

Najteže mu je padalo kad su Rusi pokušavali da omalovažavaju našu Narodnooslobodilačku borbu. Da nisu pravili te gluposti, ne znam kako bi sve ispalo… Tito je uvek poštovao SSSR kao starijeg brata. Ko ne poznaje Tita, to može pogrešno protumačiti i teško razumeti. Celog života je bio internacionalist, ali je do neke mere priznavao autoritet prve zemlje socijalizma. Staljina je smatrao Azijatom koji je uprljao jednu

BALKANDOWNLOAD

veliku ideju. Verovao je više u sovjetski narod, nego u njegovo rukovodstvo.

• Nije imao poverenje u Ameriku i Zapad?

– Uvek ih je smatrao klasnim neprijateljima s kojima treba sarađivati, ako je moguće u našu korist. Kad su američki avioni narušavali naš vazdušni prostor, Tito je naređivao da svaki oborimo.

• Zašto ste se 1968. povukli? Niste bili baš u poodmaklim godinama?

– Bili smo se dogovorili da mi stariji treba da svoja mesta ustupimo mlađima.

• Koliko je poznato, jedino ste vi i Tempo to dobrovoljno učinili?

– Izgleda. Na Brdu smo zaključili da svako treba da radi dokle oseća da to može da čini punom snagom.

U našem rukovodstvu jedno vreme je često citiran slučaj Kenterberijskog biskupa. On je bio iznajmio sekretara koji će ga na vreme upozoriti da je postao star i pravi gluposti. Jednog dana, kad mu je sekretar obazrivo napomenuo da je došlo vreme za povlačenje, biskup se razbesneo: „Ti ćeš, balavče, mene učiti!“

Otpustio je sekretara.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Strašni sud Kremlja

Među komunistima vrlo brzo se odomaćila praksa da isključene bivše članove partije ne smatraju više živim bićima. A pošto ih ni to nije moglo zadovoljiti, u svojoj bezobzirnoj mržnji prema tim „političkim mrtvacima“, „izdajnicima“, „neprijateljima“ i „kontrarevolucionarima“, išli su sve dotle dok ih fizički ne satru i ne istrebe. Okrutne staljinističke metode koje su pod kapom Kominterne primenjivane u celom komunističkom pokretu nisu uoči rata mogle mimoići ni KPJ. Uprkos svemu, pokret je stalno jačao i svi komunisti su dobrovoljno, ispunjeni nesmanjenom verom i oduševljenjem, hrlili u Moskvu po zasluženu božju kaznu.

Ko je mogao pretpostaviti kakva će sila iz svega ispasti? Srpskog socijalistu Iliju Milkića, izbeglog ispred austrijske okupacije u Švajcarsku, partijski drugovi (buduće komunističke vođe) oštro su kritikovali što se uhvatio sa tim besposličarima i ludacima – Lenjinom i Trockim!

Dugo je Milkić bio opčinjen Lenjinom i želeo je da ga upozna. Čitao je i proučavao njegove tekstove, izdaleka ga zagledao na različitim međunarodnim konferencijama, ali sa njim nije imao nikakvog ličnog kontakta do leta 1916. godine, kad su se slučajno sreli u Cirihu. Složili su se da je srpska socijaldemokratija – od svih ostalih – idejno najbliža boljševicima. Milkić je Lenjinu ispričao da je on 1905. godine pozdravio prvu rusku revoluciju. Bačen je u okove i prognan iz Zaječara u Užice, pa su socijalistički poslanici u Narodnoj skupštini u Beogradu oko toga digli strašnu galamu. Lenjin je često sa suprugom Nadeždom Krupskom dolazio kod Milkića u njegov hotel na brdu Dolder i počeo ga je pozivati na brojne sednice, konferencije, zborove, mitinge i sastanke.

Milkić se zadesio kod Lenjina kad je u februaru 1917. iznenada banuo istaknuti boljševički funkcioner Bronski: „Vi ovde sedite, a u Rusiji je revolucija!“ Vidno uzbuđen, Lenjin je sazvao svoje partijske

BALKANDOWNLOAD

drugove. Bilo je jasno da im Engleska i Francuska, kao saveznici carske Rusije, neće dozvoliti da preko njihove teritorije odu i priključe se revolucionarnom plamenu. Nemačka i Austrougarska su neprijatelji Rusije, ali bi saradnja s njima mogla da zanavek obruka boljševičku partiju. Prisutni Milkić predložio je da se švajcarski socijalisti zamole da stupe u kontakt s nemačkom ambasadom i zatraže nesmetan prolaz ruskim emigrantima. Tako je i bilo! Lenjin i ostale boljševičke vođe ukrcali su se u specijalne plombirane vagone, kojima su u aprilu 1917. stigli u Petrograd.

Švajcarska je prva država koja je priznala novu sovjetsku vlast. Iz Moskve je početkom 1918. upućena prva diplomatska misija na čelu sa Letoncem Berzinom, kasnije šefom sovjetske vojno-obaveštajne službe. Svog poznanika Iliju Milkića Lenjin je odredio za savetnika misije, kao sebi odanog čoveka, koji dobro poznaje švajcarske prilike. Berzin ga je pronašao i zamolio da dođe sa lečenja. Radili su zajedno na propagandi Oktobarske revolucije i tumačili Lenjinovo stanovište da je nužno imperijalistički rat pretvoriti u socijalističku revoluciju. Posle pobede sila Antante u ratu, sovjetska misija je 12. novembra 1918. proterana. Milkić nije znao kuda će! Njega i jednog Poljaka su kao strance izbacili sa diplomatskog spiska. U oslobođenu Srbiju mu se nije išlo, srpski socijalisti su ga već bili odbacili kao otpadnika, koji nije dovoljno patriotski podupirao nacionalnu stvar. Povrh svega, kod kuće ga je čekala žena sa troje dece, a on se u emigraciji spanđao sa svojom učiteljicom francuskog jezika. Uhapšen je u Bernu zbog mešanja u unutrašnji život Švajcarske. Od jednog službenika Crvenog krsta saznao je da će se u veliku kompoziciju voza ukrcati sve ruske izbeglice, bez obzira na politička uverenja, kao i svi oni koji žele u Rusiju.

Revolucionarni voz Crvenog krsta bio je pun kô oko. Pored našeg Milkića i njegove drugarice, tu su bili čuvena sekretarica Cimervaldske socijalističke konferencije Anželika Balabanova, supruga i sin prvog „čekiste“ Feliksa Đeržinskog i mnogi drugi. Putovali su cikcak, izbegavajući zadržavanje u velikim gradovima. Bavarska revolucija je jenjavala, tih dana su ubijene vođe nemačkih socijalista Roza Luksemburg i Karl Libkneht. Praćeni snežnom mećavom, probijali su se preko baltičkih državica. U Minsku ih je „zelena garda“ opljačkala do gole kože. Bilo kako bilo, u Moskvu su stigli 1. februara 1919. Na železničkoj stanici čekao ih je lično Đeržinski, da probrano društvo iz voza odvede pravo kod Lenjina u Kremlj.

„Kako će se držati naši (socijalisti) u Kraljevini SHS? Ja se nadam da će ići sa nama!“, pitao je Lenjin Milkića.

BALKANDOWNLOAD

„Vi se samo nadate, a ja sam ubeđen!“

Formirana je jugoslovenska komunistička grupa, od naših ljudi, uglavnom zarobljenika koji su prešli na stranu revolucije. Milkić je u njoj delovao, širom Rusije držao zapaljive govore (u Petrogradu mu je simultani prevodilac sa francuskog bio narodni komesar za kulturu Lunačarski) i napisao je nekoliko analiza i izveštaja o razvoju socijalizma u Srbiji.

Iako zatrpan obavezama, Lenjin je uvek oko sebe držao svoju raznoliku međunarodnu bratiju. Zato izgleda sasvim verovatno Milkićevo svedočanstvo da je sa Lenjinom silazio u memljive podrume Kremlja, da zajedno pročeprkaju šta li se krije ispod gomile drva, starudije i cigala. Kao posmatrač Milkić je prisustvovao čak i sednicama najviših boljševičkih foruma. Jedanput je Staljin tražio da se Trocki kazni zbog neopravdanog zatezanja prilikom potpisivanja Brest-Litovskog mira, čime se ogrešio o preciznu partijsku odluku da to učini po svaku cenu. Neprijatna rasprava nastavljena je i u Egzekutivi tek osnovane Kominterne. Odlučeno je da Zinovjev i Milkić pred Revolucionarnim vojnim sovjetom ukore Staljina. Zinovjev se pravdao da se njegove reči mogu shvatiti kao pristrasne i insistirao da internacionalac Milkić pred crvenim maršalima i generalima ponašanje Staljina prema Trockom oceni kao „nedrugarsko, nesocijalističko i nekomunističko“.

Milkić je u Kominterni predstavljao jugoslovenski proletarijat, mada su mnogi osporavali njegovu kompetenciju i podsmevali su mu se da je tu jer je na predratnim socijalističkim skupovima najbučnije i najiskrenije aplaudirao Lenjinu. Uglavnom, on je imao valjano punomoćje iz Beograda i na Prvom i Drugom kongresu Kominterne biran je u najuže rukovodstvo. U tim nesređenim prilikama i druga predstavništva bila su krnja, sastavljena pretežno od Lenjinovih poznanika i prijatelja. Na Drugi kongres Kominterne pošla je, recimo, iz Beograda delegacija u sastavu Filip Filipović, Živko Jovanović i Laza Stefanović, ali je odustala od daljeg puta pošto je zakasnila na voz u Sofiji. Po preporuci šefa Internacionale Zinovjeva, Milkić je posle toga došao u Beč da se poveže sa KPJ i uruči izvesnu novčanu pomoć. Tek na Trećem kongresu Kominterne KPJ je zastupljena na najvišem nivou. Partijski šef Sima Marković je, umesto Milkića, ušao u Izvršni odbor.

Rastajući se sa Milkićem i Markovićem, Zinovjev im je saopštio da u Beču ne smeju imati nikakve kontakte sa sovjetskim ambasadorom Bronskim. Na putu su se posvađali da li da to poštuju. Milkić je rekao da on mora da svrati u ambasadu i uzme partijske pare, koje je tamo ostavio na čuvanje. Ali bečka policija je ubrzo otkrila ilegalni stan u

BALKANDOWNLOAD

kome su bili Milkić i Marković, i zaplenila sto hiljada funti sterlinga, sto hiljada maraka i deset hiljada dolara. U istrazi Milkić se branio da su to njegova lična sredstva, pozivajući se na kapital velike modističke firme koju je pre rata posedovao u Beogradu. Islednik je bio neumoljiv: „Pričajte to vi nekom drugom! Vi ovde živite pod lažnim imenom i sa austrijske teritorije vršite revolucionarnu propagandu na teritoriju susedne kraljevine. Za tu zločinačku delatnost doneli ste pare iz Moskve."

Partijski drugovi su suspendovali Milkića i Markovića. Sima se vratio u zemlju, a Milkić je preko prijatelja došao do socijaliste dr Ota Bauera, člana austrijske koalicione vlade. On mu je pomogao da se zaplenjeni novac deponuje kod englesko-austrijske banke, uz obavezu da se može koristiti isključivo u poslovne svrhe. U dogovoru sa Zinovjevom Milkić je pokušavao različite transakcije kako bi novac izvukao ispod kontrole bečke policije. Organizovao je izvoz veće količine obuće i automobila u SSSR.

Ostao je u Beču dok 1928. nije izdejstvovao povratak u Jugoslaviju. Posle dolaska Staljina (s kojim je odavno u sukobu) na čelo svetskog komunizma, Milkić je potpuno digao ruke od bilo kakvog političkog rada. Do početka rata bio je vlasnik radnje za pravljenje šešira u Beogradu i kafane u Skoplju. Njegova drugarica Francuskinja Žan Žakob, s kojom je imao sina i kćerku, ostala je u Moskvi u aparatu Kominterne, posle je premeštena u sovjetsku ambasadu u Berlinu, da bi, na kraju, sve napustila i vratila se majci u Pariz.

Ilija Milkić je 1942. godine uhapšen zbog „finansiranja partizana". Posle oslobođenja živeo je u Beogradu potpuno zaboravljen kao penzioner. Sovjetska ambasada ga je nekoliko puta zvala na proslavu godišnjice Oktobarske revolucije. Nepoverenje vlasti prema njemu i nemogućnost da se vrati u Partiju objašnjavao je sam sebi ličnom osvetom Moše Pijadea, za koga je svojevremeno gore, u Kominterni, rekao da ga kao komunistu ne zna i da je on za njega bio i ostao sitnoburžoaski elemenat.

Vernici, grešnici i otpadnici

Ako Ilija Milkić možda nije bio baš najreprezentativniji predstavnik srpske socijaldemokratije, Triša Kaclerović jeste. Posle Dimitrija

BALKANDOWNLOAD

Tucovića i Dušana Popovića, koje je odneo Prvi svetski rat, on je bio najistaknutiji vođa.

Uoči Kongresa ujedinjenja svih socijalista u Kraljevini SHS, došao je iz emigracije u Beograd i saznao da je protiv njega podignuta kompromitujuća optužnica, koju je zastupao Sima Marković i po kojoj je on za vreme rata bio maltene inostrani špijun pod zaštitom austrijskih okupacionih vlasti: pod „sumnjivim“ okolnostima se juna 1916. godine vratio u Srbiju, na „misteriozan način“ je išao na Stokholmsku socijalističku konferenciju, a u međuvremenu je kao advokat u Kragujevcu „ucenjivao i pljačkao svoje klijente“. Partijski sud ga je, međutim, oslobodio svake odgovornosti i zaključio da se tu radi samo o loše izabranoj taktici, što ne dovodi u pitanje njegov opstanak u socijalističkom pokretu.

Trebalo je da sačeka da ga kooptiraju u najuže rukovodstvo KPJ, koje je u Vukovaru prihvatilo „Dvadeset jedan uslov“ za pristupanje Kominterni. U stalnim frakcijskim borbama zastupao je levicu, bio je predsednik Komunističkog poslaničkog kluba i hapšen je na osnovu Zakona o zaštiti države. Radio je u Zameničkom partijskom rukovodstvu, a kad je, na intervenciju Kominterne, kao legalni oblik rada KPJ formirana Nezavisna radnička partija Jugoslavije, izabran je za njenog sekretara.

Na Petom kongresu Komunističke internacionale u Moskvi Kaclerović je bio zajedno sa Vladimirom Ćopićem, Filipom Filipovićem i Lazom Stefanovićem. U Moskvi je tada boravio vođa HSS Stjepan Radić i u njegovu čast su pravljeni raskošni banketi. Sovjetski ministar spoljnih poslova Čičerin primio je, negde pred ponoć, Ćopića i Kaclerovića, obavestivši ih da je Radić tražio da Rusi uspostavljanje diplomatskih odnosa sa Kraljevinom SHS uslove priznavanjem njegove zasebne republike. Čičerin je po Kaclerovićeu poslao poruku svom kolegi u Beograd i o njoj je ministar Voja Marinković govorio u Narodnoj skupštini 11. avgusta 1924. godine. Ali kralj Aleksandar nije hteo ni da čuje ni za kakav sporazum sa boljševicima.

U oktobru 1924. u Beograd je stigao instruktor Kominterne „Stanko“ (Stanislav, Rus iz Odese), da izvidi situaciju i pomogne pomirenju levice i desnice. Na partijskom plenumu došlo je do velike tuče. Neko je od desničara izmlatio Mošu Pijadea nazivajući ga „ćiftom i skorojevićem“.

Na Trećem kongresu KPJ 1926. u Beču desnica Sime Markovića je ponovo preuzela vođstvo. Triša Kaclerović je napustio pokret i protiv njega su rastureni uvredljivi partijski leci. Kao advokat branio je pred

BALKANDOWNLOAD

sudom uhapšene komuniste i činio im određene usluge. Kad je u decembru 1935. dolazio u policiju da interveniše za neke zatvorenike, upravnik Grada Milan Aćimović pokazao mu je jedan partijski dokument iz koga se videlo da je Kaclerović isključen iz Partije „zbog pasivnog držanja od 1928. godine i zbog neučešća na petomajskim izborima 1935“. Politički sekretar KPJ Milan Gorkić posetio ga je u Beogradu i izneo mu ideju o vratolomnom zaokretu ka okupljanju širokog narodnog fronta. Kaclerović mu je odbrusio po narodski: „Ne goji se prase uoči Božića!“

Tek posle rata Triša Kaclerović je vraćen u Partiju. Bio je poslanik privremene Narodne skupštine i sudija Vrhovnog suda Srbije.

Pavle Pavlović je jedan od retkih osnivača KPJ koji je doživeo ostvarenje svog davnašnjeg sna – komunizam u Jugoslaviji. Biran je za narodnog poslanika, potpredsednika Glavnog odbora Narodnog fronta Beograda, urednika sindikalnog lista *Rad*, predsednika Saveta tekstilnih radnika i pomoćnika ministra rada u vladi NR Srbije.

Član je Srpske socijaldemokratske partije još od 1906. godine, a na Kongresu ujedinjenja podneo je referat o organizacionim pitanjima. U Vukovaru je postao predsednik Centralnog partijskog veća. Pavlović je neprekidno bio u zavadi sa Simom Markovićem, osporavao mu je socijalističku prošlost, tvrdeći da u njega možda ima poverenja Kominterna, ali ne i partijske mase. Tražio je da se ispita njegova konkretna odgovornost za kapitulaciju Partije pred Obznanom i za rasipanje partijskih para. Taj sukob je naročito kulminirao na partijskim konferencijama koje su prvih dvadeset godina održavane po bečkim kafanama i šumama, pa su predstavnici Kominterne Čitujev i Miljutin morali da Simu Markovića uzimaju pod svoju zaštitu.

Pavloviću se osvetila bolesna ambicioznost i nezasite liderske pretenzije pokondirenog zanatlije. Bez formalnog suda i precizne optužbe isključen je 1927. iz Partije i prešao je na rad u sindikat. Iako je drezdenski kongres anulirao to isključenje, on više nije hteo da se vrati u KPJ. Rekao je Simi Markoviću: „Druže, nedruže, ako je naša Partija samo tvoja prćija, zadrži je za sebe! Opet ćeš me izmusti i najuriti! Ali treba da znaš da se pod ovom mojom lobanjom ništa ne može promeniti. Bio sam, jesam i ostaću komunista do kraja života!“ U partijskoj štampi Pavle Pavlović je ubuduće, redovno i bez ikakvog povoda, napadan kao likvidator i komunistički autsajder, dok u periodu Narodnog fronta nije došlo do neuspelog pokušaja saradnje s njim. Uoči rata povezao se sa sovjetskim obaveštajcem Mustafom Golubićem, zbog čega su i jednog i drugog partijci sumnjičili.

BALKANDOWNLOAD

Očigledno je da je Pavlović bio iskompleksiran u odnosu na akademske titule i bistrinu uma dr Sime Markovića. U Moskvi je bio postiđen, videvši uvažavanje s kojim se dočekuje Sima, dok su njemu, Pavlu, odbili da štampaju tekst o jugoslovenskom radničkom pokretu u *Pravdi*. Zato je Pavlović sumnjao u nekakvu zaveru „jakog čoveka u Kominterni" Voje Vujovića, koji preko Sime zapravo suvereno diriguje sa KPJ, pa čak i u njene vrhove gura svoju braću Radeta i Grgura.

U Partiji se govorilo o vladavini „dinastije Vujović". Tri rođena brata, sinovi kovača iz Požarevca, popeli su se meteorski na visoke položaje u međunarodnom i jugoslovenskom komunističkom pokretu. Voja je bio sekretar Komunističke omladinske internacionale, njen predstavnik u rukovodstvu Kominterne i „tajni sekretar Zinovjeva", kako se govorilo. Rade je najpre izabran za sekretara Balkanske federacije komunističke omladine, pa za organizacionog sekretara KPJ. Pet godina je robijao u Mariboru, preveo je Engelsov *Anti-Diring*, predavao je na Međunarodnoj lenjinskoj školi, radio u privremenom rukovodstvu KPJ... Najmlađi Grgur je, posle završene gimnazije u Beogradu, došao na studije u Beč, gde je, dve godine docnije, postavljen za dopisnika *TASS-a*. Potom je bio organizacioni sekretar SKOJ-a i Omladinske internacionale, kao i predstavnik KPJ u Kominterni.

Nekakva rođačka „komunistička mafija"! Vujovići su često napadani kao hohštapleri koji su se ugnezdili i nametnuli pokretu, kao neki zid koji spaja i odvaja KPJ od Kominterne, pošto su bez komentara odbijani svi ljutiti zahtevi da se oni po kazni vrate na rad u zemlju. To je tako, ipak, samo na prvi pogled! Grgur Vujović je na sastanku Omladinske internacionale prvi morao da pozdravi isključenje i osudu svoga brata Voje. Treći brat Rade pokušavao je posle da interveniše i dokaže da je Voja raskrstio sa opozicijom, da bi i on pokajnički izjavio kako je po dolasku u Sovjetski Savez 1932. godine „pokazao nedovoljnu budnost na brata dvoličnjaka i kontrarevolucionara" i da je, tek po ubistvu Kirova, istinski „pomogao njegovom razobličavanju".

Vojislav Vujović je od njih imao najuzbudljiviju životnu avanturu. Povlačio se sa srpskom vojskom preko Albanije. Studirao je u Francuskoj i priključio se radničkom pokretu. Došao je u kontakt sa boljševicima, postavši njihov glavni emisar. Pridobio je leva krila velikih zapadnoevrpskih socijaldemokratija da uđu u Kominternu i Komunističku omladinsku internacionalu. Bio je najbliži saradnik Zinovjeva.

Već na samom početku Staljinovog obračuna sa opozicijom, Vujović je na osnovu administrativne kazne upućen u progonstvo zajedno sa još

BALKANDOWNLOAD

petnaest hiljada članova SKP(b). Ti prvi progoni bili su blaži od onih kasnijih, pošto se još držalo do starih metoda, preuzetih iz carske Rusije. Opozicionarima nije bio zabranjen politički rad, pisali su otrovne memorandume protiv partijske vrhuške, štampali su letke i časopise, koji su kolali između udaljenih zatvora i krijumčareni u inostranstvo. Voja Vujović je prijateljima pisao da u Arhangelsku na obali Severnog ledenog mora i, kasnije, u Saratovu na Volgi, uglavnom zabušava, prevodi Lenjinova dela na francuski i nemački, svira flautu, bavi se sportom i odlazi u lov. Ipak, nije krio svoju gorčinu: „Drže nas tako, tek da ne crknemo od gladi. Bravo, Staljine! Čak i Musolini bi ti mogao pozavideti. Ako buržoazija hoće da istrebi komuniste, onda na njih treba da primeni isti režim koji je Staljin izmislio za boljševike lenjiniste."

Ni kad mu je mesečna pomoć smanjena na svega 6,26 rubalja, on nije prestao da se materijalno stara o ženi i sinu u Parizu, roditeljima u Požarevcu i braći, koji su tada kod kuće bili dopali zatvora. Voja Vujović je ušao u otvoreni sukob sa Staljinom i opredelio se za levi blok Trockog, očekujući da je to samo jedan od uobičajenih rascepa i početak novog grupisanja u ruskoj partiji. U progonstvu se distancirao od novog levog kursa Trockog, smatrajući da treba dići ruke od sna o svetskoj revoluciji.

Razbivši levicu, Staljin je sam skrenuo ulevo, da bi zbrisao desnicu, koja mu je pomagala u prethodnom obračunu. U moskovskoj *Pravdi* 7. novembra 1929. štampana je izjava Vujovića, njegove druge žene Budzinske i njihove grupe da prihvataju liniju Partije, skidaju svoje potpise ispod frakcionaških dokumenata i da osuđuju politički rad Trockog i njegovih istomišljenika. Voja Vujović je vraćen u SKP(b) i privremeno kao viši naučni saradnik raspoređen u Međunarodni agrarni institut. Odatle je prešao za činovnika u Balkanskom sekretarijatu Kominterne, održavajući s braćom, tada na visokim položajima, hladne i službene kontakte. Početkom 1933. postavljen je za predavača na KUNMZ-u, ali je opet administrativno kažnjen. Poslat je u Kazahstan. Staljin je spremao novi radikalni zaokret, leva opozicija Zinovjeva i Kamenjeva još jedanput je pohapšena i prognana. Režim je iz osnova promenjen. Svi su osuđeni na težak rad, a posle misterioznog ubistva drugog čoveka Partije Kirova u Lenjingradu, počelo je trebljenje stare boljševičke garde. Zinovjevu, Kamenjevu, Buharinu i drugima režirani su procesi, a Trockog su agenti GPU-a gonili svuda po svetu.

Staljin je, očito, zaboravio šta je govorio 1928. godine: „Metoda krvavljenja u Partiji opasna je i zarazna. Ako se danas smakne jedan, sutra drugi, a prekosutra treći, ko će onda ostati!" Nadežda Krupska mu je ironično poručivala: „Da je Lenjin živ – i on bi sigurno bio u zatvoru!"

BALKANDOWNLOAD

U smrt su braća Vujović odlazila jedan za drugim: Voja (1936), Grgur (1937) i Rade 1938. godine.

Slično je bilo i sa braćom Cvijić. Mlađi brat Štefek (nekadašnji sekretar SKOJ-a i omladinske Internacionale i instruktor Kominterne) borio se za poverenje vođe KPJ Milana Gorkića i za mesto u partijskom rukovodstvu, napadajući „nepravilna gledišta“ svog starijeg brata Đuke, jednog od osnivača KPJ i njenog bivšeg sekretara, da bi vrlo brzo obojica nestali pod neverovatnim i čudovišnim optužbama.

Svako je od svakoga strepeo. Nije se tačno znalo ni ko čini Centralni komitet, Politbiro i druge forume KPJ. Isto tako bilo je i u ostalim partijama, sekcijama Kominterne. Mesto u partijskoj hijerarhiji nije određivao rad u zemlji, niti doprinos boljim uslovima života radničke klase, pošto se na frizirane izveštaje o štrajkovima, demonstracijama i pozivima na ustanak niko nije obazirao. Emigrantske intrige, veze, milost i nemilost moćnika u Kominterni – to je bila stvarnost, a situacija u zemlji – nešto veoma daleko i suviše apstraktno. Od uvek varljivog i trenutnog prestiža levice, odnosno desnice u vodećoj, bratskoj sovjetskoj partiji zavisio je raspored snaga i u Kominterni i u vođstvu pojedinih sekcija.

Obračun Staljina sa Lenjinovim saborcima bio je signal da se, recimo, i u KPJ popljuje njena stara garda, njeni osnivači i dojučerašnji lideri. Među komunistima se vrlo brzo odomaćila praksa da isključene, bivše članove Partije ne smatraju živim bićima. A pošto ih ni to nije moglo zadovoljiti, u svojoj bezobzirnoj mržnji prema tim „političkim mrtvacima“, „izdajnicima“, „neprijateljima“ i „kontrarevolucionarima“ išli su sve dotle dok ih i fizički ne satru i ne istrebe. Uprkos svemu, pokret je stalno jačao i svi komunisti su dobrovoljno, ispunjeni nesmanjenom verom i oduševljenjem, hrlili u Moskvu – pred Kremaljski strašni sud – po zasluženu božju kaznu.

Komunisti su smenjivani sa svojih položaja u matičnim partijama, prebacivani za činovnike u Kominternu ili na KUNMZ. Sledeća mera bila je njihovo slanje u Agrarni institut, a onda u provinciju „radi boljševičkog kaljenja u masovnom radu“. Postajali bi poslovođe u tadžikistanskim pekarama, magacioneri u Uzbekistanu ili fizički radnici u Sibiru. Neki od njih pozivani su docnije u Moskvu i prilikom kontakata u Kominterni kod njih je cinično podgrevana nada da su baš oni spasioci partije i da će sve ponovo biti kao nekad. Kao grom iz vedrog neba primali su onda isključenje iz Partije, izbacivanje s posla i iz hotela *Luks*, kratkotrajno gladovanje, očekivano hapšenje. Besmislenu istragu, koja ništa nije trebalo da utvrdi, jer su krivi jednostavno što su

BALKANDOWNLOAD

još uvek živi. Progonstvo i smaknuće primali su kao olakšanje ili, bar, izvesnost!

Revolucionarni mazohizam!

Taj strogo utvrđeni put prošli su braća Vujović i Cvijić, Filip Filipović, Kosta Novaković, Sima Miljuš, Antun Mavrak... Blagoje Parović i Vladimir Ćopić su poslani u Španiju da ih možda metak pogodi s leđa i da se otuda ne vrate. Ćopić je, ipak, pošao natrag u Moskvu kao heroj građanskog rata, ovenčan slavom sposobnog komandanta bataljona „Dimitrov". U Parizu je čuo da je politički sekretar KPJ Milan Gorkić u Moskvi, sastao se s dve zavađene frakcije „antigorkićevcima" (Ivo Marić, Labud Kusovac) i „gorkićevcima" (Rodoljub Čolaković, Sreten Žujović). Obećao je da će, gore, proveriti o čemu se radi i zašto se Gorkić ne javlja. U parisku robnu kuću *Bon marše* svratio je da kupi poklone za suprugu Sonju i sina Zorana, koji su živeli u Pragu.

Stigao je u Moskvu 3. jula 1938. godine. Najbolji prijatelji su mu bili pohapšeni i počela su hapšenja onih koji su njih slali u smrt. Prisustvovao je sednici Sekretarijata IK KI, na kojoj je Josip Broz podneo referat o jugoslovenskom pitanju. Kao iskusniji, Ćopić je Brozu savetovao da pazi šta u Moskvi govori i s kim se druži. Njima dvojici i Kamilu Horvatinu povereno je da na srpskohrvatski prevedu *Kratak kurs istorije SKP(b)*. Horvatin i on su iznenada uhapšeni kao „trockisti" i „agenti" počivšeg kralja Aleksandra Karađorđevića. Brozu je naređeno da piše karakteristike uhapšenih koje poznaje. Ona – o Horvatinu – vraćena mu je jer je bila previše blagonaklona „za jednog izdajnika i trockistu". Izvođeni su završni radovi u čišćenju vođa međunarodnog proletarijata.

Kominterna, Gorkić i gorkićevci

Upečatljiva slika velike ranije čistke vidi se iz prepiske između sekretara KPJ Gorkića (Pariz) i partijskog predstavnika u Kominterni Ivana Gržetića Flajšera. „Javi mi koga je od naših ljudi pojela magla! To treba apsolutno da znam", piše Gorkić. Gržetić mu za sebe javlja da je prvi na udaru, „zbog lakomislenog odnosa sa nizom žena", i dodaje: „Užasno smo ogolili. Ostali su uglavnom takvi ljudi zbog kojih sam ja posijedio i koji mi svakodnevno krv piju. Sve sami griješnici i

BALKANDOWNLOAD

nezadovoljnici kojima ste nekada obećavali brda i doline, a kada vide Flajšera ili negdje o njemu govore, onda mu bezuvjetno spominju oca i mater.“ Za Đuku Cvijića Gržetić kaže da je nepopravljiv, uobražen do te mere da misli da se bez njega ništa ne može i da je sada došao njegov trenutak: „Nedavno su isključeni Gregor (Grgur Vujović) i Liht (Rade Vujović), a danas Krešić (Đuka Cvijić). Svi su se kod Bradonje (Angaretis, predsednik Kontrolne komisije Kominterne) držali očajno slabo, a osobito ovaj poslednji. Skandaloznijeg držanja uopće u historiji nije nikada bilo. Nastupio čovjek kao Napoleon i na kraju otišao manji od makovog zrna.“

Gorkić je insistirao na otvorenoj podršci moskovskim egzekucijama i tražio je otpočinjanje kampanje za razobličavanje isključenih, uhapšenih i streljanih: „Treba jasno reći: sud je u pravu, to je učinjeno u interesu svjetskog radničkog pokreta!“

Drugi, pozitivniji deo istine o Gorkiću vidi se kad od Kominterne odlučno traži da rukovodstvo KPJ više ne gleda s visine i da se prema njemu ponaša bagatelno. On odobrava drugarsku kritiku, ali smatra da i Kominterna mora priznavati – kad pogreši. Iako je Gorkić bio u sukobu sa Đukom Cvijićem, on je pokušavao da ga pošto-poto privoli na saradnju. Ličnim zalaganjem, spasao ga je za vreme čistki 1932. godine, napominjući da je protiv skidanja Cvijića s današnjeg posla jer se sa njim „može sarađivati po svim političkim pitanjima“. Uprkos izričite odluke Angaretisa da se, pored Cvijića, drugi vođa partijske levice Rajko Jovanović isključi, Gorkić piše: „Za Jadranskog (Jovanović) smo rešili da tražimo reviziju odluke o njemu. I to ne samo iz razloga što se sa njegovim isključenjem daje udarac i po našem licu (jer ga mi nismo isključili), nego prije svega iz razloga unutrašnje partijske celishodnosti.“

Nije, razumljivo, bilo isto prsiti se 1932. i 1937. godine. Gorkiću je vremenom slomljena kičma! Pored ogromnih simpatija i zaštite u Kominterni, on je krajem jula 1937. pozvan da hitno dođe iz Pariza u Moskvu na referisanje. Nikad se nije vratio. Stradao je pod izmišljenom optužbom da je špijun Intelidžens servisa.

Možda zbog vrtoglavog uspona u partijskoj i kominternovskoj hijerarhiji, nikada Milan Gorkić nije u KPJ uživao veliko poverenje. Od početka je prema njemu postojao neki otpor kao stranom, „tuđem elementu u našim redovima“. Rođen je u sarajevskoj češkoj porodici, kao Josip Čižinski. Učio je Trgovačku akademiju i sa petnaest godina postao komunista i rukovodilac SKOJ-a. U osamnaestoj je već bio delegat na Prvoj partijskoj konferenciji u Beču, da bi zatim on i njegov prijatelj i zemljak Ivan Kralj postali perspektivni kadrovi Kominterne, odnosno

BALKANDOWNLOAD

NKVD-a. Čižinski je sa sobom u Moskvu doneo pseudonim Gorkić, uzet u znak odanosti prema Maksimu Gorkom. Afirmisao se radom u Komunističkoj omladinskoj internacionali. Na rad u KPJ vratio se u vreme smene generacija u partijskom rukovodstvu, kad su mesta posustalih osnivača zauzeli nestrpljivi skojevci, odrasli, vaspitani i odškolovani u Moskvi.

Milan Gorkić je bio veštiji u pisanju brošura, proglasa i parola, nego u organizacionom radu u masama. Od Gorkog je pozajmio ime, a za Krležu je pobožno govorio kako je on za nas veći i važniji „nego što je Gorki za Ruse ili Barbis za Francuze". Gajio je velike simpatije i poštovanje za sve izuzetno nadarene, umne ljude, pa je tako došao na ideju da KPJ izađe u javnost sa zajedničkom opozicionom platformom sa nacionalističkim, reakcionarnim Srpskim kulturnim klubom Dragiše Vasića i Slobodana Jovanovića, što će mu kasnije biti natovareno kao jedan od većih, neoprostivih grehova.

U ime dalmatinskih komunista, Ivo Marić je 1928. godine poručio Kominterni da im više ne šalje takve instruktore kakav je Milan Gorkić, jer on ne radi „u interesu komunističke stvari" i vrši propagandu protiv Staljina – za Trockog. Pismo je u Beču došlo do Gorkića, koji je onda u Split poslao Jovana Mališića (Martinovića) s ovlašćenjem da rasturi lokalno rukovodstvo, u kome su bili Vicko Jelaska, Ivo Baljkas i Ivo Marić, mada je ono bilo jedno od retkih u zemlji koje je tada uopšte nešto radilo. Posle partijske suspenzije Jelaska, Baljkas i Marić su uhapšeni i premlaćeni, pa su posumnjali da tu mora da postoji neka koordinacija u radu.

Kad su posle vraćeni u rukovodstvo, povereno im je da organizuju prvi plenum (1935) Centralnog komiteta u zemlji, posle jedne decenije isključivo emigrantskog okupljanja. Organizacija je bila besprekorna, Splitski plenum je doneo dalekosežne odluke, a Ivo Marić je određen za delegata na VII kongresu Kominterne u Moskvi. Iako se često sporio sa Gorkićem, na Aprilskom plenumu u Beču 1936. predložen je za kandidata za člana Politbiroa. Odmah potom je uhapšen sa ženom, Srđom Pricom, Karlom Hudomaljem, Lovrom Kuharom i Dragom Marušićem. Proveli su godinu dana u zatvoru, a Kominterna je u međuvremenu poništila kadrovsku listu sa Aprilskog plenuma. Besneli su protiv Gorkića, optužujući ga da im je gurnuo policiju na vrat, kako bi ih se rešio i izbacio ih iz rukovodstva. Prognani su iz Beča u Prag, gde ih je vrbovao „Gorkićev čovek" Rodoljub Čolaković, rekavši im, uzgred, da je partijski punkt sada preseljen u Pariz. Kad je Marić tamo stigao, Gorkić je već bio otišao u nepovrat. U Moskvu.

BALKANDOWNLOAD

Njegov nestanak Marić je doživeo kao potvrdu svojih davnašnjih sumnjičenja i sjajnu šansu da ostvari svoje skrivene liderske ambicije. Radeći među našim ekonomskim emigrantima i studentima i sarađujući sa Labudom Kusovcem u Komitetu za pomoć republikanskoj Španiji, uspostavio je bliske veze s francuskim komunistima. U sopstvenim očima najviše je porastao posle susreta sa predstavnikom Kominterne, koji se u prolazu kroz Pariz video s njim, a ne sa Titom, koji se neposredno starao o daljem radu u Partiji. Ubuduće se Marić predstavljao kao novi šef, najavljujući štampanje svog partijskog organa *Proleter*. Na sastanku rukovodstva nije se složio s izveštajem Iva Lole Ribara iz zemlje da Petko Miletić u zatvoru deluje frakcionaški i da u Dalmaciji nije sve u najboljem redu. Postavio je ultimatum Titu da odmah ukloni „gorkićevce" Rodoljuba Čolakovića i Sretena Žujovića.

Čekalo se razrešenje. Bez materijalne pomoći Kominterne i u neizvesnom očekivanju sovjetske vize, Tito je doneo sudbonosnu odluku da ukine predstavništvo u Parizu, vrati se u zemlju i formira privremeno rukovodstvo od kadrova koji nisu bili u vidokrugu kominternovske kombinatorike. Izbijanje svetskog rata omelo je Mustafu Golubića da ispuni obećanje dato Mariću i Kusovcu da će ih prebaciti u Moskvu. Posle mnogo peripetija, Marić se 1940. vratio u Split. Živeo je ilegalno, bežeći od policije i članova KPJ. Prethodno je u *Proleteru* pročitao da je sa ženom isključen iz Partije, kao, uostalom, i njegovi prijatelji Baljkas, Jelaska i Kusovac.

Tito je u Moskvi morao proći kroz pravu golgotu. Svog tadašnjeg konkurenta za mesto partijskog vođe Petka Miletića sreo je u autobusu koji je saobraćao od hotela *Luks* do zgrade Kominterne. Primetio je kako s njegove ruke, oslonjene o držač, kaplje krv. Upitao se ko li je taj paradni heroj, a onda se naglo prenuo…

Rodoljub Čolaković je u Beogradu na šest meseci isključen iz Partije, jer se pred policijom izlanuo da je među komunistima trenutno u nemilosti.

Sreten Žujović je neko vreme bio „na ledu", zbog „slepog poverenja u Gorkića", kako je to Tito procenio u pismu Kominterni. Trebalo je da ide na partijski zadatak u Južnu Ameriku, iskrsle su nepredviđene teškoće, pa je došao u zemlju. Dok je kao instruktor obilazio partijske organizacije u Srbiji, Makedoniji i Dalmaciji, nastojao je da se sa sobom sabere.

Rođen je u maloj Vrbici, na Kosmaju. U Beogradu je učio trgovačku akademiju, sa srpskom vojskom je prošao albansku golgotu, studirao je na Oksfordu i u Parizu, borio se u Legiji stranaca i radio u našoj

BALKANDOWNLOAD

delegaciji na Mirovnoj konferenciji u Parizu. Često je menjao zaposlenje, službujući u Fabrici cementa u Popovcu, u rudniku uglja u Boljevcu, Zemljoradničkom savezu u Jagodini, Zadruzi srpskog pravoslavnog sveštenstva u Beogradu i u predstavništvu *Standard oila*, koji je naftom i benzinom snabdevao Jugoslaviju. Isticao se u radničkom pokretu, hapšen je i „kao skitnica bez zanimanja“ (!?) proterivan u rodno mesto. Policiji je umakao preko Karavanki i bečki CK ga je uputio na školovanje u Moskvu. Završio je aspirantski tečaj na Kunmz-u, očaravao se kad Vladimir Ćopić svojim basom zagrmi *Internacionalu* i nadao se da će uskoro kući.

Bio je neprevaziđeni komunistički agitator na terenu. Za razliku od ostalih instruktora, šetao je u seljačkoj anteriji i opancima po seoskim vašarima i ličnim šarmom i magnetizmom vodio mase za sobom.

Zato je prirodno što su prvi partizani u Srbiji upravo njemu lično položili zakletvu. On je pozvao Tita da dođe u oslobođeno Užice. Za vreme rata bio je član Vrhovnog štaba i zamenik vrhovnog komandanta. Partijska kazna mu je konačno poništena 1942. godine i vraćen je u Politbiro (zbog nejasnog stava Kominterne prema njemu, na Petoj partijskoj konferenciji u Zagrebu 1940. istaknut je kao kandidat). Stalno je bio u pokretu, uvek spreman da interveniše gde god je škripalo. Smenio je, recimo, komandanta Glavnog štaba Hrvatske Iva Rukavinu i javio Titu da hitno pošalje Gošnjaka. Posle kapitulacije italijanske vojske na Rijeci, pregovarao je da predaju oružje partizanima, ili da zajednički brane grad od nemačkog napada. Odatle je produžio za Sloveniju.

„Gorkićevci“ Žujović i Čolaković u partizanima su se na najbolji način rehabilitovali. Njihovi oponenti, formalno zastupnici ispravne partijske linije, Marić, Kusovac i Jelaska bili su nepoželjni u stroju sa partizanskom zvezdom na čelu. Internirani su u italijanske logore.

Posle oslobođenja, Labud Kusovac je najbolje prošao. Primljen je za urednika *Tanjuga*. Nekadašnji član Centralnog komiteta KPJ Vicko Jelaska opet je postao siromašni seljak, a Ivo Marić se vratio svojoj vodoinstalaterskoj struci, kao poslovođa stare porodične radionice *Braća Marić*. Međutim, pod nedovoljno rasvetljenim okolnostima odmah je uhapšen i osuđen na deset godina robije kao gestapovski špijun. Docnije je priključen informbirovcima, zatočenim na ostrvu Sveti Grgur.

Uopšte, 1948. godina bila je fatalna za preostale i preživele kominternovske kadrove. Većina ih je zaglavila na Golom otoku, zbog podrške Rezoluciji Informbiroa.

„Bre, Labude, kako ti ne dosadi!? Osedeo si u apsu!“, pitali su Kusovca prijatelji sa studija, koji su se dobro snalazili i sticali važne

BALKANDOWNLOAD

položaje i u kraljevskom i u komunističkom režimu, kad se on, pošto je dvaput robijao kao informbirovac, konačno skrasio u Beogradu.

Nije bio nimalo pokoleban:

„Ćutite! Znate li šta je Hrist rekao kad su ga razapeli: 'Oprosti im, Bože, ne znaju šta rade!' Tako i ovi ovde ne znaju šta je pravi komunizam!"

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Špijun koji nas je voleo

Stela i Josip Kopinič na važan zadatak u Jugoslaviju pošli su kao kanadski bračni par. Na moskovskoj železničkoj stanici njegov kofer se slučajno otvorio. Bio je pun votke…

Mlada Grkinja Stela Bamnjađidos posle završene Visoke tehničke škole, odsek radio-veza, pozvana je u Kominternu. U Moskvi je prethodno ostala bez imena, prezimena, nacionalnosti. Između pravoslavne i komunističke konspiracije onda nije bilo veće razlike. Drugarica ili sestra Agnava!? I u jednom i u drugom slučaju, podrazumevala se vera i odanost monahinje.

On je bio Jugosloven, sada proleterski internacionalista Vokšin, od milja Voks. Oficir na podmornici *Nebojša* u predratnoj jugoslovenskoj vojsci. Posle jedne provale, napustio je zemlju i emigrirao u SSSR. Završio je Komunistički univerzitet nacionalnih manjina i proslavio se kao komandant podmornice u Španiji ili kao njegov pomoćnik. Jedno vreme bio je pomoćnik atašea španske republikanske vojske pri ambasadi u Parizu. Postoji verovatnoća da mu je ponuđen čin admirala Crvene armije. Na kraju, u Kominterni je postavljen za urednika marksističko-lenjinističke literature za Jugoslaviju.

Pozvani su na istu adresu. Kod Sorkina, šefa Kominterne za veze sa inostranstvom. Slučajno su seli jedno pored drugog u čekaonici. Čitao je *Pravdu*, a njoj je bilo dosadno. Učtivo je zatražila deo novina i on ih je pružio hladno i nezainteresovano. Čitali su zajedno. U novinama je pisalo ili je trebalo da piše da fašizam preti, ali da će socijalizam, odnosno pravda, ipak pobediti. Mnogo je verovatnije da se to moglo naslutiti između redova. Na snazi je bio paradoksalni pakt o nenapadanju između Hitlera i Staljina.

Ušao je prvi. Sorkin ga je pitao: „Kako ti se sviđa ona u čekaonici?“

„Pa, nije loša!“

„Au, što si bezobrazan!?“, rekla je pomalo uvređeno, četrdeset

BALKANDOWNLOAD

godina kasnije, Stela Kopinič.

Određeni su na specijalni zadatak u Jugoslaviju. Ona se malo nećkala, očekivala je da će se vratiti u Grčku. Ali zadatak je zadatak.

Trebalo je da odmah odu kod fotografa da se slikaju za bračne legitimacije.

„Znate, ja bih prvo otišla kod frizera?“, pitala je stidljivo, ali dovoljno odlučno.

Stali su i preračunali se. Za „trajnu“ joj je trebalo bar dva sata i čekalo se na red. Nije ni pomišljao da je čeka. Otišao je kod fotografa: „Bratac, možeš li da nas slikaš posebno, a uradiš zajedno?“ Foto-tehnika je i tada bila na visokom nivou, pa se to moglo. Videli su se tek posle dva meseca. U međuvremenu, on je nastavio da stanuje u hotelu *Luks* u Moskvi, a ona se vratila u internat Visoke tehničke škole, nekih četrdeset kilometara van grada. Vežbala je neprekidno telegrafiju i iz dana u dan povećavala brzinu prijema i predaje Morzeovih znakova.

U Moskvi je bilo strašno hladno. Možda i pedeset ispod nule. Kad su se Hitlerovi divizioni posmrzavali ispred Moskve, bilo je dvaput toplije. Očevici tvrde da su lipe pucale kao presečene gromom. Tramvaji su stali.

I automobil sa našim junacima se zaustavio. Dalje nije mogao ni makac. Nekako su se dovukli do metroa i u poslednji čas stigli na železničku stanicu. Voz za Odesu samo što nije bio krenuo. Na nesreću, njegov kofer se otvorio. Bio je pun votke. Stela je u sebi uplašeno promrmljala: „Kad sad nosi toliko piće, šta će tek biti kasnije…“

Bili su nešto kao bračni par, ali nova imena i pasoše su dobili tek u vozu. Svoja prava imena su nekoliko godina ranije zaveštali svetskom socijalizmu.

Rečeno joj je da je Jugosloven, verovala je slepo Kominterni, ali joj se, opet, činilo da je to neki zakamuflirani Španac ili, eventualno, Jevrejin. Svi Jugosloveni koje je sretala u Moskvi bili su plavi i, uglavnom, visoki.

Sećala se Valtera koji je često navraćao u njenu školu, da poseti jugoslovensku sekciju. Palo joj je na pamet da je sjajno igrao valcer ili šta drugo.

Začudo i njen saputnik je razmišljao o Valteru. Po prvobitnom dogovoru trebalo je da se njih dvojica, zajedno sa Božidarom Maslarićem, vrate u zemlju. Valter je bio sekretar Partije, a oni su dobili zadatak da preuzmu školovanje kadrova i rad u vojsci. Međutim, Georgi Dimitrov je u ime Kominterne predložio Voksu da u Jugoslaviji organizuje obaveštajni centar za Balkan i jugoistočnu Evropu, koji će

BALKANDOWNLOAD

pokrivati šest do osam komunističkih partija.

Na njihovom službenom medenom mesecu, Valter je bio treći. Otišao je nešto ranije da u Istanbulu pripremi teren za nesmetani odlazak u Jugoslaviju. Njegova pisma u Moskvu nisu baš redovno stizala ili ih Voks nije dobijao.

U kupeu su se, učeći svoje nove biografije, zasebno preslišavali. On je bio inženjer Nik Brozović, Kanađanin jugoslovenskog porekla. Proslavio se u Sibiru, montirajući velike fabrike drveta. Rođen je u Svetom Nikoli i kao dete je otišao s roditeljima preko okeana.

Tek posle rata je saznao da u Jugoslaviji zaista postoje dvojica Svetih Nikola. Jedan je mesto u Makedoniji, a drugi svetionik.

Ona je bila Meri Brozović. Kanađanka grčkog porekla. Rođena i odrasla u Kanadi.

Kanadski bračni par je razgovarao na ruskom i nije znao ni reči engleskog jezika. U prolaznim trenucima malodušnosti, Nik se vadio da je možda iz Kvebeka, s francuskog govornog područja. Od glave do pete je bio francuska škola. Obučen po poslednjoj pariskoj modi, s pariskim koferima od čiste kože.

„Tito i ja smo se stalno takmičili u eleganciji“, govorio mi je često Kopinič. „Od njega sam preuzeo devizu: Ako si ispeglan, uredan i začešljan, niko te neće legitimisati. Ali moram priznati da nam se to brzo osladilo.“

Kominterna je proračunala da je Nik Brozović u kući diktator i da voli da na različite načine ponižava svoju suprugu. Ona je, na primer, bila u nekom jadnom, preširokom i predugačkom grombi kaputu, iako je tada u modi bila neka praistorijska preteča minija. U malom kartonskom koferu imala je nekoliko rubaški i iskrzanu sveščicu sa šiframa i pozivnim znacima za identifikaciju radio-stanice.

„Bio sam strašno ljut. Poslali su je praktično na klanje“, sećao se kasnije Josip Kopinič. „Sva sreća što sam ja, pored votke, u drugom koferu nosio 10.000 dolara, pa nikome nije padalo na pamet da nas bilo šta ispituje. Valjda su mislili da ženu namerno neću bolje da obučem.“

U Odesi su Nika Brozovića pozvali preko zvučnika. Pogranična služba NKVD-a spremila mu je zakusku za srećan put. Uplašio se da su tim pozivom na njega svratili pažnju saputnika. Nema veze, neka misle da si sumnjiv, rekli su u nešto veselijem raspoloženju. Cela noć im je prošla u međusobnom nazdravljanju.

Za to vreme, Meri Brozović je zajedno s ostalim putnicima prošla redovnu proceduru. Nestala joj je dragocena sveščica i svuda okolo je tražila rastresitu zemlju da u nju propadne.

BALKANDOWNLOAD

A sveščica je čekala u brodskoj kabini. Neko je samo proveravao šifre.

Od muža dugo nije bilo nikakvog traga. Sedela je sama i razmišljala. U toj istoj luci pre sedam godina prvi put je kročila u zemlju socijalizma. I to bosa – bez jedne cipele. U vozu su im rekli da neko obavezno čuva stražu u kupeu, jer ima dosta lopova. Slatko su se nasmejali toj dobroj šali: „Ko da ih pokrade u obećanoj zemlji!“ Zaspali su spokojno i neko joj je kroz odškrinuta vrata kupea ukrao cipelu!

Kroz glavu joj se vrteo ceo film. Rođena je u Naipiosu, u turskoj Trakiji. Otac joj je bio pekar, majka domaćica. To što je dvadesetih godina Čerčil hteo da preko Grčke uđe u Carigrad i što je Lenjin pomogao Ataturku umnogome joj je promenilo sudbinu. Dva-tri puta se s porodicom selila s jedne na drugu obalu Egejskog mora.

Konačno su se nastanili u Kavali. Roditelji su došli brodom, a ona, iako dvanaestogodišnja devojčica, na konju od koga nije htela da se odvoji. Jahala je u velikom zbegu, gonjenom od turske vojske, skoro dva meseca. U Kavali su se smestili u napuštene i polurazrušene hale fabrike duvana. Stambeni prostor bratski su podelili raznim ponjavama i čaršavima.

Bila je mala i u fabrici su je ubedili kako negde daleko na istoku postoji zemlja u kojoj su svi srećni i isti i gde nema nikoga ko se po ceo dan šetka u belom odelu ili sunča dok deca za mizernu nadnicu stradaju u fabričkom dimu. Pošto je i onda postojala socijalna zaštita, donet je zakon po kome deca do petnaest godina nisu smela da rade u fabrikama duvana, jer im ne gine tuberkuloza.

Stvar je rešena tako što su ženska deca obukla mamine haljine i cipele na štikle, dok komisija ne prođe.

Kad su je prvi put uhapsili, otac je komšiluku objašnjavao da svako ima pravo da izabere u šta će verovati. Oni stariji idu u crkvu, a ova današnja omladina u zatvor!

Kao najbolju radnicu, poslovođe su je štitile od policije. Ipak, neki crveni đavo joj nikad nije dao mira. Prvi put je na ulicu izašla 1924. kad su fabričke sirene objavile da je umro Lenjin. Pre nego što je postala punoletna, sama je organizovala štrajkove i demonstracije. Član KP Grčke postala je 1930. i jedno vreme je bila član Oblasnog komiteta, zajedno sa kasnijim vođom ustanka i generalom – Markosom.

U bekstvu je osuđena na pet godina robije i partijski CK je odlučio da je pošalje na školovanje u SSSR. Jedan sovjetski brod bio je „slučajno“ u atinskoj luci. Na njega je stigla ribarskim čamcem u uniformi brodske stjuardese.

BALKANDOWNLOAD

Završila je Lenjinsku školu, a sledeće godine na školovanje je došla i njena mlađa sestra. Nikome nisu smele da kažu da su u bilo kakvom srodstvu. Kad se upisala na Visoku tehničku školu, sestri je rekla da se vraća u zemlju i obećala je da će pozdraviti oca. Plakale su na rastanku i sledeće tri godine živele razdvojene u Moskvi, ne „znajući“ jedna za drugu.

Votkom podmazani Nik Brozović bahato je prekinuo njene nežne sentimentalne uspomene.

U Istanbulu su se smestili u hotelu *Central* ili *Kontinental*. Dobili su lepu sobu s pogledom na nešto. Vlasnik, Crnogorac, obavestio ih je da se u hotelu nalazi još jedan Kanađanin, Spiridon Mekasa. Ili njihov treći saputnik Valter. Ali on se uplašio ovih Kanađana, mislio je da su pravi, i da će, pošto ne zna engleski, ne samo pući bruka. Dva dana se od njih skrivao, sve dok ga jedne noći Nik Brozović nije prepao na spavanju.

Dolazili su Herta Has i Vlada Velebit sa falsifikovanim jugoslovenskim pasošima. Nijedan, međutim, nije bio pouzdan i Kanađani su odlučili da se u zemlju, ipak, vrate kao stranci. Išli su u bugarski konzulat da traže vizu. Obećali su je pod uslovom da im pokažu jugoslovensku. Tito je Kopiniča odvraćao da ne ide u jugoslovenski konzulat, predočavajući mu da će iz cuga biti otkriveni.

Kopinič je na svoju ruku ušao i sa konzulom Ljubom Hadži Đorđevićem sklopio solidan trgovinsko-špijunski sporazum. Konzul je čak dobio visoko odlikovanje kraljevske jugoslovenske vlade za informacije koje je o SSSR pribavio od Kopiniča. Radilo se, zapravo, o nekim ekonomsko-propagandnim porukama koje mu je ovaj tutnuo iz rukava. U vojne stvari se navodno nije previše razumeo i ispod časti mu je bilo da o njima govori.

„Gospodine, želim samo da pobegnem ispred ovih vaših varvarskih ratova“, rekao je Kopinič rezignirano Hadži Đorđeviću.

Tito je prvi pokušao proboj preko Grčke i iz Soluna im javio da je kontrola velika i da je, zbog Stele (osuđene u odsustvu) bolje da pokušaju nekim drugim putem.

Seli su u Orijent ekspres i krenuli. Ujutro, Stela je svom „mužu“ rekla: „Druže, nas prate!“

Još mu nije znala ime. Izvesnu nadu davao joj je jedino simpatični kondukter, koji joj je stalno namigivao, a neverovatno je likom podsećao na jednog člana CK KP Grčke. Na kraju joj je prišao i rekao da će ih probuditi negde ispred Zagreba, da tu iskoče iz voza. Za to vreme agenti su ili spavali ili se, verovatnije, opijali u vagon-restoranu.

U Zagrebu su Brozovići postali Kadići. Anton i Olga Kadić. U

BALKANDOWNLOAD

ilegali, Vazduh je zamenio Voksa.

Našli su se sa Hertom i Titom, koji su im ustupili garsonjeru u kojoj su oni ranije stanovali. Herta je bila u drugom stanju, pa su dr Vlada Velebit i Stela išli da iz bolnice donesu malog Mišu.

I Kopiniči su prvo dete dobili 1941. Nisu slučajno, pri polasku, od Dimitrova dobili neodređen blagoslov da Kominterna neće imati ništa protiv, ako se oni stvarno venčaju.

Montirali su radio-stanicu jaču od *Radio Zagreba*, sa dometom od oko 5.000 km, a vezu su održavali sa centrima u Austriji, Čehoslovačkoj, Grčkoj, Italiji, Švajcarskoj i Jugoslaviji. Sa njima je stanovala i obavljala kurirske zadatke Josipova sestra Anđela, a rezervni radist bila je njihova kućna pomoćnica Slovenka Urška Zatler.

Postoji verzija da je vest o predstojećem napadu Nemačke na SSSR prvi poslao Kopinič, drugi Tito i tek treći – Rihard Zorge.

Pošto je Hebrang uhapšen, Kopiniči su, radi svake sigurnosti, prešli u Glavni štab Slovenije. Zbog nemačke ofanzive na Kočevski rog, pošli su natrag prema Zagrebu, ali su ih u Zumberaku uhapsili partizani iz XIII proleterske brigade i, kao ustaše, hteli da streljaju. Nimalo nije pomoglo što su bili u pratnji kurira Glavnog štaba Slovenije. Slučajno su tuda naišli Ivo Lola i dr Ivan Ribar, sa Stevom Krajačićem. Komandant je hteo da se pred njima pokaže i u poverenju im je rekao kako je ovih dana uhvatio dva opasna ustaška špijuna. Kad je ugledao Kopiniča, Lola je preneraženo uzviknuo: „Da je tim špijunima dlaka s glave falila, Tito bi vas sve zajedno streljao!“

U Zagrebu su radili do juna 1944. Prešli su na oslobođenu teritoriju, a po nalogu Hebranga i njegovog operativca Steve Krajačića, uz saglasnost predstavnika sovjetske armije pri Glavnom štabu Hrvatske, na njihovo mesto došla je Seka Podunavac.

Kopiniči su otišli u Topusko, zatim u Šesti korpus na Papuk i, na kraju, u Treću armiju.

U oslobođenom Beogradu smestili su se u hotel *Moskvu*. Prema tvrđenju samog Kopiniča, Tito je bio potpisao dekret o njegovom postavljenju za prvog jugoslovenskog ambasadora u Vašingtonu, mada naše Ministarstvo spoljnih poslova nikad o tome nije bilo obavešteno. Navodno, na intervenciju Kardelja, dekret je poništen, a Kopinič, posle partijske istrage i kazne, raspoređen na mesto našeg trgovinskog predstavnika u Turskoj, gde se i dalje bavio svim mogućim vrstama trgovine.

Titu je pola godine ranije javio da se sprema Rezolucija Informbiroa.

Posle je bio direktor *Uljanika* u Puli i *Litostroja* u Ljubljani.

BALKANDOWNLOAD

„Prošli smo rat ne znajući ko smo“, kaže Stela Kopinič. „Kad su bili prvi izbori, živeli smo na periferiji Zagreba, u Stenjevcu. Na izbornoj listi pored najvećeg broja glasova u rejonu, prvi put smo pročitali Anton i Olga Kadić i u zagradi – Josip i Stela Kopinič. Venčali smo se 1948. godine u našem konzulatu u Istanbulu, ali pošto su dokumenti izgubljeni morali smo to da ponovimo 1952. u Puli.

Dok smo 1985. godine u Puli neobavezno razgovarali i pili hladno pivo u njegovoj kući uz samu plažu na Stoji, Kopinič mi je iz čista mira rekao kako je Tito nekoliko puta posle rata želeo da mu poveri upravljanje jugoslovenskom privredom, ali je redovno bio u manjini u Politbirou.“

Iz knjige Vjenceslava Cenčića *Enigma Kopinič* jedva da se nešto može naslutiti. Obožavalac, pisac, u dva obimna toma dečački je zbunjen pred svojim idolom. Sasvim bez razloga mu se ponekad učini velikim, a kad je odistinski veliki, već mu je daleko odmaglio i više nije u stanju da ga prati, a kamoli celog sagleda.

I neki drugi, moćniji i trezveniji, ponašaju se prema Kopiniču kao poslednje šeprtlje. Očigledno iz nekih posebnih i tajanstvenih razloga. A nije im ni rod, ni pomoz’ bog. Sigurni su da nikada neće smeti da kaže sve što bi mogao, a opet, panično se guše u njegovoj šaci.

Sam Kopinič je možda u još većim problemima. Njemu tek ništa nije jasno: uvek je bio neko drugi. Španski borac koga se malo koji španski borac seća. Istaknuti funkcioner bez funkcije u Kominterni. Kriv je za smrt grupe najumnijih partijskih intelektualaca u Kerestincu, a u nekoliko meseci svoje partizanštine stalno je, prema svedočenju Kardelja, bio u panici i premirao od straha.

Bio je sigurno nešto više nego skriveni radio-telegrafista u Zagrebu, nešto više nego trgovinski predstavnik u Turskoj, nešto više nego direktor u Puli i Ljubljani. Teško je poverovati i da je posle, kao penzioner, samo svakog jutra odlazio na pijacu u Puli da kupuje namirnice za ručak.

Da ne bi bilo nesporazuma, na njegovoj kući uz samu morsku obalu još kao religiozno znamenje stoji ogromna petokraka.

Ne zna se kako je postao sovjetski obaveštajac. Ne zna se kako se našao u Moskvi i pomogao Titu da u vrlo delikatnoj situaciji dođe na čelo Partije.

Jedino mu Cenčić može verovati da se sa pedeset španskih i par francuskih reči, koliko je pouzdano znao, u Parizu verno predstavljao kao sin španskog markiza, kako bi neke podmornice s remonta prošvercovao kroz nemačku blokadu.

BALKANDOWNLOAD

Ne zna se gde je naučio naglašene aristokratske manire. Verovatno u nekoj moskovskoj školi okretnih igara.

Još neverovatnija verzija Kopiničevog vrtoglavog uspona u vrhove Kominterne počinje tako što je zlato iz blagajne republikanske Španije spakovao u podmornicu i poslao, ili sam odvezao, u Moskvu.

Naravno, jedino toga nema u knjizi *Enigma Kopinič*.

Karlo Štajner se seća da je Kopinič nešto važno radio u takozvanom „prljavom" odseku Kominterne. Vladimir Velebit je tek četiri decenije kasnije saznao, iako su prvih godina rata provodili po ceo dan zajedno, da je Kopinič zapravo „rukovodio antifašističkim pokretom u porobljenoj srednjoj Evropi".

Istoričari kažu da iz knjige *Enigma Kopinič* ništa novo nisu saznali i da je bilo sasvim dovoljno što su to oni odranije znali. Poluodškrinuta vrata samo njihovih magacina znanja ionako kod običnog sveta izazivaju nesagledive nedoumice i smele fantazije. Tim pre što su bili uvereni da su ga uspešno ubedili da revolucija nastaje kad u nesklad dođu proizvodne snage i proizvodni odnosi.

Za bilo koga da je radio, Josip Kopinič je u svemu ostao naš čovek. Nije kao obaveštajac dugo radio u senci pa uz veliki diplomatski skandal bio otkriven, uhapšen u nekoj dvorskoj biblioteci, da bi na kraju bio razmenjen za nekog njihovog ko je izgledao kao naš. Tako polovan i kompromitovan, nije se smirio negde na Azurnoj obali ili u nekoj dači u Podmoskovlju i posvetio se unucima i pisanju memoara. Nije, osetivši da je malo zapostavljen i besposlen, naknadno otkrio svoj dugo prigušivani talenat za slikarstvo.

Od početka je bio pravi balkanski špijun. Špijun koji ima dobru dušu i koji često ume da se gotovo nepristojno razneži i, mimo svih špijunskih pravila, pokaže se iznad svega kao rodoljub i patriota. Valjda je jedini simpatični enkavedeovac. Uostalom, on i ne priznaje da je ikada radio za NKVD, osim možda iz nehata.

Zaposlio se kad se smatralo da raditi bilo šta za Sovjetski Savez nije izdaja, nego najveći doprinos srećnijoj budućnosti svoje zemlje. Dugo su u Komunističkoj partiji Jugoslavije svi oni koji su mislili da je dobro što Jugoslavija uopšte postoji smatrani najgorim frakcionašima i izdajnicima svetskog socijalizma i svoga naroda, u službi domaće i međunarodne buržoazije.

Josipu Kopiniču se čini da je bio patron i sigurni zaštitnik naše partije kad je u Moskvi pred rat bila dovedena u pitanje. Još neki naši ljudi u Kominterni i NKVD-u tada su se isto tako osećali, ali su njihove linije bile poražene, a oni pobijeni i zaboravljeni.

BALKANDOWNLOAD

To je više u skladu sa zdravim razumom nego sa istorijskom naukom, pa je baš zbog toga vrlo moguće.

Kopinič mi je pričao da je na svoju ruku hteo da reši i sukob na književnoj levici u Krležinu korist, iako se nikako ne bi moglo reći da je bio njegov čitalac i poštovalac. Tito mu je možda rekao: „Nemoj da se praviš naivan. Dobro znaš koliko Staljin ima divizija. A šta ima taj Miroslav Krleža!?“

Posle rata nije uvažena Kopiničeva jeretička procena da je Kardelj „isuviše slobodouman“, možda i „anarhista“, i da bi na njega trebalo „pripaziti“.

Bio je član moćne organizacije, a u dnevnoj politici neprekidno se ponašao kao privatni centar moći. Nema sumnje da je u knjizi *Enigma Kopinič* sigurno jedan od mnogih Josipa Kopiniča.

Nikako onaj pravi.

Taj je na svoj način u sve toliko bio upetljan, da praktično nema mnogo dokaza da je stvarno postojao.

Priča ne bi bila prava da na Cenčićevu knjigu *Enigma Kopinič* brzo nije spremljen odgovor *Kopinič bez enigme* Milenka Dodera.

Sad tek ništa nije jasno!

Nedostatak bilo kakvih pouzdanih dokumenata Dodera nije sprečio da samouvereno i slobodno proceni kako Kopiničeva radio-stanica, kojom je tokom rata održavao vezu sa Moskvom, jednostavno nije mogla da ostane neotkrivena od strane nenadmašne i nepogrešive nemačke obaveštajne službe i „mora“ da je korišćena kao „otvorena knjiga“ iz koje se čitalo o najskrivenijim sovjetskim namerama i potezima.

Zbog toga Doder ne veruje da je Kopinič bio obaveštajac od formata i proglašava ga maltene za praznu pričalicu.

Objavio je to baš kad se na svečanoj tribini vojne parade u čast Dana pobede, 9. maja 1985. godine, kao gost Predsedništva SFRJ, na istaknutom mestu među ratnim herojima pojavio lično Josip Kopinič.

Kako je primetio general Mile Milatović, svojevremeno islednik Andrije Hebranga, reč je bila o nečem drugom: „Nije li pukovnik Doder, skidajući enigmu sa živog Kopiniča, najblaže rečeno, stavio mrtvog Hebranga pod enigmu!?“

Doder tvrdi da ne rehabilituje Hebranga, ali osporava da je on bio ustaški agent. Što se u to punih četrdeset godina sumnjalo ili verovalo, glavni krivac je, po njegovom mišljenju, Kopinič.

Istovremeno, u Puli Josipa Kopiniča ni najmanje nisam zatekao raskrinkanog i razoružanog, osim što je bio prosto prinuđen da još

BALKANDOWNLOAD

ponešto nevoljno otkrije o drugima i sebi. Možda i nešto što se, sebi i drugima, davno zarekao da će u grob poneti.

Već je obavio veliko spremanje kuće i prošle, 1984. godine, predao je Institutu za bezbednost u Beogradu svoju trofejnu radio-stanicu.

„Ako zakašnjenje ustanka u Hrvatskoj i tragedija u Kerestincu padaju na moju dušu, šta je radio CK KP Hrvatske, kad sam se ja i time morao baviti?“, rekao mi je staloženo. „O meni na isti način govore i pišu proustaška *Nova Hrvatska*, zvaničnici Socijalističke Republike Hrvatske i pukovnik JNA Milenko Doder. Kako da odgovorim na nerazumna sumnjičenja i uvrede da sam ja 'provalio' rezidenta NKVD-a Srebrenjaka i da je moja žena bila 'gestapovka'? Isto je tako glupa i blesava tvrdnja da je moja radio-stanica kontrolisana i prisluškivana. Pošto je istu šifru u saobraćaju s Moskvom koristila i stanica Vrhovnog štaba NOVOJ, Nemci bi, ako su mene već 'tolerisali', Tita bar rado otkrili i uhvatili.

Rusi su me zvali telefonom. Taj naš vajni oficir Doder ne vređa samo mene, nego i njih. Ne možemo se mi sad popišavati na ceo svet i obaveze koje smo kroz istoriju preuzimali. Kome god padne na pamet usuđuje se da me prozove i traži da otkrijem sve svoje veze. Nisam lud: da ih pomlate! Ko kaže da je moja veza na ustaškoj policiji bio samo Tibor Vaško! Nikada neću otkriti ni svoje veze s područja fašističke Nemačke. Jedan od mojih saradnika, osvedočeni antifašista, sada mirno, udobno i raskošno živi u velikom nemačkom gradu, uživajući u prekrasnoj ergeli konja. Treba li da, za sve ono što su za vreme rata učinili za mene, nas, Ruse i uopšte saveznike, pod starost pravim neprilike njemu i desetinama mojih nekadašnjih ljudi? Da na njih pokažem prstom i pošaljem eskadrone neonacista ili pripadnika specijalnih službi?

Pre nekoliko godina kod mene je, da me vidi, iz jedne velike zemlje došla jedna milijarderka, koju sam ja svojevremeno slao kao našeg agenta u drugu veliku zemlju. Bio je to krajnje dirljiv susret. Setili smo se kako sam kod nje banuo u trenutku kad se u njenoj kući održavao reprezentativni sastanak protivničkih špijuna. Njen muž je našao rešenje: strpao me, cele noći, s njom u krevet. Sada me je ozbiljno ukorila što je nisam ni dodirnuo.

Na isti način ne želim da denunciram neke druge časne ljude i da onim što znam o prošlosti komplikujem naše međudržavne odnose sa Rusima, Englezima i Amerikancima. Prilično stvari jednostavno nisam ovlašćen da saopštim, dok se ne objavi deo službenih materijala Kominterne. Rusima svakako nije svejedno stalno izjednačavanje

BALKANDOWNLOAD

Kominterne i NKVD-a u našoj javnosti. Pa to su vrlo obazrivo radile i predratne fašističke i kraljevske policije. Ako bi to bilo tačno, sekcije (partije) Komunističke internacionale ne bi bile ništa drugo nego obične špijunske agenture strane sile, a najistaknutije vođe međunarodnog proletarijata – policajci, obaveštajci i izdajnici.

…Da se razumemo, ne snosim odgovornost za sporazum o zajedničkoj borbi za rušenje 'versajske Jugoslavije' sklopljen na robiji u Sremskoj Mitrovici između frankovaca i hrvatskih komunista. Jedan od njegovih glavnih inicijatora jeste Andrija Hebrang. Kad je stvorena NDH, zbog pregovora između Hebranga i ustaša, svim zatvorenicima u Kerestincu bilo je pod pretnjom isključenja iz Partije zabranjeno da beže. O Kerestincu se danas govori kao o dobro utvrđenom koncentracionom logoru. Čuvao ga je najčešće po jedan stražar. Kad bi se napio u obližnjoj kafani, zatvorenici su ga stavljali na kola, vozili okolo i vraćali. U Zagreb su sami bez pratnje odlazili da popravljaju zube i svojoj rodbini su govorili da im Partija ne dozvoljava da beže. Živi ljudi se toga sećaju i nisu valjda sva dokumenta uništena.

Dedijer pominje sastanak CK KPH na kome je Hebrang rekao da je NDH ostvarenje tisućegodišnjeg sna Hrvata o sopstvenoj državi?

Bio sam prisutan. Ustaše su predlagale stvaranje Komunističke partije NDH, a zalog da će komunisti zaista biti verni Endehaziji bili su sužnji u Kerestincu.

Međutim, kad sam posle nemačkog napada na SSSR predao depešu Kominterne instruktoru CK KPJ Vladi Popoviću u kojoj su tražene akcije i ometanje transporta nemačkih trupa što su kroz Zagreb prolazili svakih petnaest minuta, on me je napao da sam saboter, antipartijski element i paničar. Da ne znam šta znači Staljin i Crvena armija, da sam sve izmislio, pošto će kroz petnaest ili najdalje kroz mesec dana sovjetski tenkovi biti u Zagrebu. Čak mi je uzbuđeno objašnjavao kako su to specijalni tenkovi 'na sprat', sa četiri topa: 'Ništa mi nećemo da rušimo, kad će nam sve to, kroz koji dan, trebati u slobodi!' Onda sam potražio Radeta Končara, ali se i on solidarisao sa Popovićem i šefom partijske tehnike Pavlom Papom. Vezu s Titom mi nisu dali. Rekli su da je nemaju. Dobio sam je, naknadno, od njegove supruge Herte Has, na rezervnu javku, pa sam gore poslao svog saradnika Branka Maleševića.

Streljanje prvih komunista iz Kerestinca, među kojima i Adžije, Keršovanija, Price, ustaše su oglasile preko novina, uz pretnju da će se za svaku diverziju streljati novih deset. Trebalo ih je spasavati i ne dozvoliti da ih pokolju kao ovce. A šta se čekalo? Da se Hebrang dogovori sa Lorkovićem i Budakom, da ih, ipak, puste!? Predlagao sam

BALKANDOWNLOAD

da se organizuje hitno spasavanje i podržali su me Končar i sekretar Mesnog komiteta Antun Rob. Hebrang i ostali su bili protiv. Za akciju je zadužen Končar, pa se na njegovo insistiranje razgovaralo o konkretnim pravcima kretanja. Da, po oslobođenju, većina zatvorenika ode u Liku Krntiji, koji je već vodio borbu, manji deo u Sisački odred, četiri-pet na Žumberak – radi prihvatanja ilegalaca iz Zagreba. Danas to svi poriču! Rekli su: ima da idu pravo u Zagreb da čekaju Crvenu armiju! Četrnaest sati pošto su napustili Kerestinec, sedeli su s trideset pet pušaka, dva mitraljeza i sto bombi, dok ih nisu napale ustaše. To je cela priča o Kerestincu!"

„Vlado Popović i Blagoje Nešković su vas tada, po Titovom nalogu, saslušavali?"

„U komisiji je, zamislite, bio glavni krivac za rasulo pokreta u Hrvatskoj. Nešković mi je posle rata pošteno priznao da nije mogao da shvati šta je iza svega stajalo. Bila je čak doneta, i odmah povučena, odluka da me likvidiraju. Nominalni sekretar CK KPH Končar sigurno je bio uzoran čovek i hrabar revolucionar. Teorijski i intelektualno nedorastao Bakariću i pogotovo Hebrangu, koji su ga vrteli 'oko malog prsta'."

„Ne mnogo srećan izlet u domaću politiku (suspendovali ste CK KPH, njegove rukovodioce proglasili za gestapovce, a Mesni komitet Zagreba unapredili u Centralni komitet), ponovo vas je vratio na zadatke zbog kojih vas je Kominterna poslala u Zagreb?"

„Održavao sam stalno veze sa šest, a zatim sa osam komunističkih partija. Kuriri su odlazili i dolazili (često odsedali u *Esplanadi*) i ne pamtim prekid duži od mesec dana. Leo Mates je bio kurir za austrijsku partiju, a nasledila ga je 'Glumica', žena zagrebačkog glumca Augusta Cilića. Punkt u Sofiji vodio je filozof Todor Pavlov, kasnije regent oslobođene Bugarske. Između nas materijale su nosili bugarski studenti na Zagrebačkom sveučilištu. Sećam se da sam jedanput, tokom rata, poslao bugarskim drugovima pedeset talira na molbu Dimitrova. Veza sa čehoslovačkom partijom bili su ili autor *Ohridske legende* kompozitor Stevan Hristić ili inženjer Nikola Petrović, koga sam, zajedno sa Titom, kao turistu slao u Moskvu. Išao sam lično 1940. godine u Ljubljanu na sastanak sa predstavnikom KPI Đankarlom Pajetom. Kuriri su mi bili i Dedijer, Koča Popović, Krista Đorđević, dvorska dama kod princa Pavla i predsednica Društva *Cvijeta Zuzorić*. U njenom stanu bila je jedna manja radio-stanica, a druga, rezervna, kod Pavla Savića. Nažalost, prilikom bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. godine obe su uništene.

BALKANDOWNLOAD

Pravilo je bilo da se istovremeno ne može biti na političkom i obaveštajnom radu u korist Sovjetskog Saveza, jer bi se time pojedine partije mogle kompromitovati u očima masa. Njih pedesetak slale su periodične političke i ekonomske izveštaje u Štab svetske revolucije i bilo bi odista van pameti da se Rusi nisu koristili tim informacijama, što se i uklapalo u glavni zadatak međunarodnog proletarijata – odbranu SSSR, prve zemlje socijalizma."

„U Zagrebu ste formalno bili zaposleni?"

„Inženjer Antun Kadić, tobože simpatizer ustaša. Svašta sam bio. Akcionar fabrike likera, potpredsednik jedne druge firme, predsednik Društva dalmatinskih Hrvata (izbeglica pred Italijanima). Imao sam sve propusnice, zavidan ugled u društvu i blisku vezu sa Poglavnikovim tjelesnim zdrugom. Od njih sam nekada dobijao deficitarne namirnice. Bio sam prijatelj sa Ljujićem, komandantom Savske ceste. U kontaktima nisam smeo da idem dalje, da ne postanem sumnjiv. Držao sam se neke sredine."

„Ivan Srebrenjak Antonov je vodio sovjetsku obaveštajnu službu u Zagrebu?"

„I naša policija je formirana po ugledu na NKVD i podeljena je na iste uprave. Četvrta glavna uprava bavila se špijunažom, a pored nje kod njih postoji zasebna obaveštajna služba pri Generalštabu, kao što je ima i Ministarstvo spoljnih poslova. One ponekad ne znaju jedna za drugu, sudaraju se i istražuju iste stvari. Mnogi najbolji i najsposobniji komunisti iz čitavog sveta oslobađani su na zahtev sovjetskih vlasti partijskih zaduženja da bi postali obaveštajci.

U svakom slučaju, Srebrenjak je imao moćnu, razgranatu mrežu i neograničeno mnogo para. Ne znam koliko je bio efikasan, kad su preko Kominterne od mene tražene određene usluge u prihvatu i prebacivanju sovjetskih agenata iz Istanbula u Nemačku i dalje u Evropu ili, najprostije, neki podaci. Srebrenjak nikada nije znao gde stanujem, niti sam ja kod njega bio, osim što je Končar jedanput odveo moju ženu da proveri ispravnost Srebrenjakove radio-stanice. Bila je ispravna, ali nije bilo veze sa 'Direktorom'.

Znamo se iz Moskve. On i njegova žena Francka Klinčeva, ranije supruga sekretara SKOJ-a Pere Popovića Age, završili su enkavedeovsku školu i radili su po specijalnim zadacima u Koreji i Mandžuriji. Kad su se vratili, poslali su ih na Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada, gde smo bili ista školska generacija. Srebrenjak me je pokušao zavrbovati da radim za NKVD i dva puta sam, s njim i s njegovom ženom, odlazio u Lubjanku. Branio sam se da

BALKANDOWNLOAD

nemam naročitog afiniteta za policiju i da kao vojni dezerter ne bih bio od koristi na radu u Jugoslaviji.“

„Izgleda da je Srebrenjak bio velika marka u NKVD-u?“

„Ne znam! Govorilo se da je načelnik Četvrte uprave naš čovek, Bosanac Ivan Kralj. General NKVD-a, tragično stradao u čistkama. Njegov prijatelj, Sarajlija, želeo je da mi upriliči susret s njim, ali od toga nije bilo ništa. Verovatno bi to iz korena promenilo moj život. Potpisao bih za NKVD, što se tada smatralo najvećom čašću za jednog komunistu. Pristupnica se potpisuje za sve obaveštajne službe sveta, pa i za našu. Formalno-pravno to je ugovor, pokriće, na osnovu koga mogu da ti posle sude.

Lovro Kuhar (Prežihov Voranc), koji je pred rat vodio našu partijsku knjižaru *Horizont*, povezao me je u Parizu sa Srebrenjakom. Rekao mi je otprilike šta radi i da je zadužen za direktnu pomoć Španiji. Bio je malo stariji krupan čovek, velike glave i, po mom mišljenju, ne mnogo inteligentan. Pretpostavljam da je gro poslova vodila njegova žena. Neobično bistra, zgodna, sposobna i naočita. Pored niza obaveštajnih zadataka, minirali su brodove koji su Franku prevozili municiju iz Napulja ili oružje iz Belgije. Posle pada španske republike, prešao je u Jugoslaviju i bio zadužen za ceo Balkan. Iz Beograda je prešao u Zagreb. Za njega su radili sinovi Đure Đakovića, Stipe i Joca. Ustaše su u Karlovcu uhapsile Stipu, posle nekog zadatka koji je za Srebrenjaka obavljao na Rijeci, pa onda Jocu, kome su obećali da će mu poštedeti brata ako izda šefa. Tako je provalio Srebrenjaka, pri čemu je u njegovom stanu uhapšen i Hebrang.

Pošto smo 1940. u Zagrebu slučajno sreli Srebrenjaka i otišli s njim na piće u neku birtiju, Tito mi je rekao: ’Čuvaj se te barabe!’ ’Šta ti mene upozoravaš, kad sam ja tebi prvi rekao kakve je izveštaje o tebi slao iz Pariza’.“

„Nikome do kraja nije jasna neobična bliskost između vas i Tita?“

„Novu 1942. godinu dočekali smo u Rogatici pod jednim ćebetom. Došao sam da pomognem u uspostavljanju veze Vrhovnog štaba sa Moskvom. Pozdravio sam se s Titom kao da se u međuvremenu ništa nije desilo, iako sam bio i malo ljut na njega što je ostao gluv na sve što sam mu poručivao i bezrezervno prihvatao ono što su mu drugi govorili o meni. Ali, on je bio vrhovni komandant i šef Partije i ja sam disciplinovano primao njegova naređenja. Iznenadio me je pitanjem: ’Imaš li kakvo ćebe?’ Mislio sam da se šali: ’Ne misliš valjda da sam ga nosio od Zagreba dovde!’ Nasmejao se i pozvao Zdenku (Davorjanka Paunović) i rekao da ćemo nas dvojica zajedno spavati. Prostrelio me je

BALKANDOWNLOAD

pogledom: 'A imaš li vašiju? Ovde ćeš ih sigurno dobiti. Ja sam ih pun!' Pričali smo skoro celu noć, šapućući i, s vremena na vreme, podižući glas u vatri prepirke. U Rogatici smo najviše govorili u četiri oka, samo nekim razgovorima prisustvovao je Lola Ribar. Ostalima je Tito govorio: 'Dok je Mali tu, nemojte nas bez potrebe uznemiravati. Imam s njim važne razgovore'!

Prvi put sam ga video na KUNMZ-u 1935. godine. On je bio referent za školstvo i dolazio je obično dvaput nedeljno. Video sam da je frišak iz zemlje, u razgovoru sam bio radoznaliji od ostalih, pa smo se tako upoznali i počeli da se viđamo. Odlazili smo na večere u restoran hotela *Luks*. Posle, u Parizu, imao sam visoku platu pomoćnika vojnog atašea republikanske Španije i mogao sam njega, Kuhara i Kidriča voditi u najskuplje restorane *Maksim*, *Šanzelize*, *Dipe*. Oni su tada prilično loše stajali. Nudio sam Starome novčanu pomoć, ali nije prihvatao, kao što je odbio 30.000 franaka (petnaest generalskih plata) koje mu je ponudio moj šef, španski grof, u čiji sam ga dvorac na periferiji Pariza bio smestio kad su u vreme posete engleskog kralja Džordža hapsili sve sumnjive emigrante."

„Otkud vi u diplomatiji?"

„Stvar je vrlo prosta. Nadzirao sam popravku dve podmornice u Francuskoj. Da bih kontaktirao s fabrikama i potpisivao različite ugovore, bio mi je potreban diplomatski status."

„Vi ste organizovali prebacivanje zlata iz blagajne Republike Španije u Moskvu?"

„Bio sam zamenik komandanta podmornice C-6 N. P. Jegipka. Kad smo se evakuisali iz Santandera, kod mene su došli sekretar partijskog komiteta i predstavnik narodne vlasti i pitali da li bismo hteli da preuzmemo blago Maja, Inka, skupljeno i deponovano u kraljevski dvorac u Santanderu. Jegipko je rekao da su politički odnosi sa Špancima moja stvar. On u to neće da se meša. Onda su doterali 80–90 vreća dragocenosti i dve-tri sa stranim novcem iz trezora Narodne banke. Strpali smo ih u ogroman prostor predviđen za torpedne čamce, dug više od dvadeset metara. Neposredno uoči dolaska Frankovih trupa, prebacili smo se u Hihon, odakle sam ministra-predsednika i ministra vojske Huana Negrina pitao šta da radimo s tim blagom, pošto je među prisutnim Špancima postojala dilema da li da ga šaljemo negde u Francusku ili u Sovjetski Savez. Ratno ministarstvo iz Barselone obećalo je da će poslati transportni avion. Tek nedavno sam čuo šta je posle bilo. Šibnuli su zlato u Švajcarsku i vraćeno je španskom narodu posle Frankove smrti. Kralj Huan Karlos se interesovao za mene, jer sam

BALKANDOWNLOAD

doprineo da se blago sačuva.“

„Admiral Jegipko je napisao memoare?“

„U grupi naših boraca putovao sam u Lenjingrad i pitao predstavnika tamošnje organizacije španskih dobrovoljaca da li zna za viceadmirala Jegipka, s kojim sam bio na podmornicama C-6 i C-2. Obavestili su me da je on mesec-dva ranije pretrpeo moždani udar i jedva koga raspoznaje. Posle nekoliko godina javio mi se njegov sin. Rekao je da je ozdravio, napisao memoare i želi da sa mnom stupi u vezu.“

„Jugoslovene niste sretali u Španiji?“

„Jesam, kako ne. Bilo nas je trojica u prvoj grupi koja je iz Moskve stigla u Španiju pre formiranja Internacionalnih brigada. Dotadašnji profesor KUNMZ-a Božidar Maslarić komandovao je jednom španskom jedinicom sa zadatkom da ruši pruge i mostove, praveći prepreke Frankovim trupama u nastupanju prema Madridu. Oko mesec i po bio sam na Sijudad Univerzitarija i učestvovao u odbrani zapadnog dela Madrida. Krajem 1936. pozvao me je CK KPŠ da, kao mornarički stručnjak, hitno idem u Kartahenu. Mornari republikanci pobili su sve svoje oficire i nije imao ko da komanduje. Šta se zbilo? Mornarica je bila elitna, sa grofovima i markizima, koji su se odmah izjasnili za Franka, pa su ih po kratkom postupku pokokali. Rusi su poslali svoj kadar, a došli su i stranci, među kojima i nas dvojica Jugoslovena.“

„Ko je bio drugi?“

„Znameniti Dimitrije Omersa, 1941. godine komandant podmornice *Nebojša*, jedine koja je pobegla. Išamarao je kralja Petra II Karađorđevića. Ali to je dugačka priča.

Zajedno smo bili u podmorničkoj flotili Kraljevske jugoslovenske vojske. On je 1931. bio oficir, ja tehničko lice, na podmorničkom kursu. Odnosi između oficira i posade na podmornicama, kao uostalom i u avijaciji, drukčiji su i daleko prisniji nego u drugim rodovima vojske… Kad sam ja kolima Komande armije pošao u Kartahenu, svratio sam u Albasetu, gde je bio sabirni centar i Štab Inter-brigada u formiranju. Tu je za šefa bezbednosti izabran Roman Filičev (Fajn, Filipović) iz Melenaca, na KUMNZ-u poverenik po NKVD liniji, poginuo 1941. u odbrani Moskve. On me je pitao znam li nekog Omersu, komandanta jahte jugoslovenskog kralja, u Španiji uhvaćenog kao ’špijuna’. Rekao sam: ’Ti si lud, daj ga dovedi!’ Došao je vezan u žicu, razvezali su ga i ja sam mu poručio nešto da pojede. Ispričao mi je da mu Filipović ne veruje da je u Španiju došao kao iskreni dobrovoljac protiv nemačkog fašizma, čovek kome su Švabe u Judenburgu 1917. obesile oca,

BALKANDOWNLOAD

profesora, kao slovenačkog nacionalistu. Želeo je da ide na front. Na kraju, Filipović je pristao da Omersu na svoju odgovornost povedem sa sobom. On je zbilja bio genijalan, govorio je perfektno sedam jezika i bio neverovatno nadaren za matematiku. Predstavio sam ga glavnom sovjetskom vojnom savetniku Kuznjecovu (šezdesetih godina bio komandant Ratne mornarice SSSR). Omersu je postavio za inspektora republikanske artiljerije, a kad su fašisti spalili sve tablice za gađanje, on ih je matematički rekonstruisao, za šta je dobio najveće špansko odlikovanje.

Dok smo bili zajedno, s njim nije bilo problema, mada je voleo da se napije i u takvom stanju ode u kupleraj i istera kurve gole napolje. Kad ih je, zajedno sa matronom, pobacao kroz prozor sa prvog sprata, španska policija ga je uhapsila i jedva sam ga izvadio. Pored toga, ispostavilo se da je 1927. godine, na putu u Englesku po podmornice *Hrabri* i *Nebojša*, na Malti napravio veliki rusvaj. Nije imao da plati i tu ga je pritegla britanska obaveštajna služba da za nju potpiše obavezu. I, iz Gibraltara su mu od Engleza počele u Španiju stizati poruke. Predao mi je spisak trideset dva engleska agenta, koje smo mi pohapsili i postreljali. Uopšte čuda je radio po Španiji. Kod Malage je, kao komandant dobrovoljačkog bataljona, uspeo da sam zaustavi fašiste. S jednim razaračem u patroli izvan Kartahene razbio je 1937. komandne mostove na dve najmodernije Frankove krstarice *Kanarijus* i *Baleares*. On se, zapravo, na brodu našao kao inspektor. Komandant je, videvši krstarice na pučini, hteo da se preda. Omersa ga je lupio revolverom po glavi i preuzeo komandu. Imao je sedam mrtvih i četrnaest ranjenih, ali je razarač vratio u luku. To je bila jedna od čuvenih pomorskih bitaka. Pravi kuriozitet: razarač protiv dve krstarice.

Međutim, optužen je da je engleski špijun i zatvoren je u tvrđavu u Barseloni. Intervenisao sam kod zamenika vojnog ministra da ga puste, a sa Rusima sam sredio da mu se izda francuski pasoš. Dao sam mu pozamašnu sumu franaka i rekao da se čisti iz Španije. Ma kakvi! Imao je tu jednu devojku i dete, ostao je kod njih i bio među poslednjima koji su otišli. Nije hteo u francuski logor, nego se, kao dobar planinar, sam prebacio preko Pirineja. U jednom selu sreo je Francuza sa crvenom rozetom ('komunistu'), koji ga je odveo kući, počastio i pozvao policiju. Snašao se, rekao da se s domaćinom samo našalio, zbog rozete, a da je običan jugoslovenski turista. Zalutao i izgubio pasoš. Omersin prijatelj, jugoslovenski konzul u Bordou, na neviđeno je potvrdio tu priču. Dobio je pasoš i vratio se u zemlju. Na granici su ga uhapsili i poslali na šest meseci prisilnog boravka u Slavoniju. Kad je to čuo njegov nekadašnji

BALKANDOWNLOAD

komandant iz mornarice Bogoslav Erni, koji je tada radio u britanskom konzulatu u Zagrebu, pozvao ga je k sebi.

Sreo sam ga zajedno s Titom pred rat na Jelačića placu. Pitao me je: 'Boga ti, kakvo srce imaš kad si se usudio doći ovamo. Trebaš li para, sigurno si tu ilegalno!?' Šta ga znaš, možda vrag ne spava. Titu sam, pošto sam ga 'predstavio', dao znak da ide, a ja se, i pored obećanja, nisam pojavio na zakazanom sastanku sa Omersom u kafani *Korzo*. Posle napada na Jugoslaviju, on se sa poverljivom arhivom engleskog konzulata povukao preko Soluna i Atine za Kairo.

Čim je tamo stigla podmornica *Nebojša*, Englezi su ga postavili za komandanta. Prilikom jedne smotre, kralj Petar II održao je otužni srceparajući govor o junaštvu, koji je toliko razbeseno Omersu da ga je poslao u materinu i, posle kraće prepirke, išamarao. Englezi su ga zatvorili, odredivši mu konfinaciju na Mauricijus, s vrlo solidnom apanažom od četrnaest funti nedeljno. Otuda je prebačen u Kejptaun. Prijavio se kao dobrovoljac na fregatu za pratnju konvoja preko Atlantika za Ameriku. Pri kraju rata poslali su ga na Jadransko more, gde je napustio Engleze i opredelio se za Tita. Naši mu nisu verovali, pa su ga uzeli na 'obradu' u Beograd. Udba je s njim sklopila aranžman da i dalje ostane dobar sa Englezima i da, istovremeno, radi za nju. Tako je postao šef Engleske čitaonice u Beogradu, ali se, opet, nekome učinilo da više daje drugima nego nama i po ko zna koji put je uhapšen. Ja sam bio na referisanju iz Turske, ispričao sam Titu zlehudu Omersinu sudbinu, pušten je i otišao je u Ljubljanu. Majka mu je još bila živa, jedan brat mu je radio kao stručnjak, drugi kao umetnik. Kad mu je i tu dodijalo, pobegao je preko Austrije u Englesku. U Londonu je otvorio tašnersku radnju. Nekoliko puta mi se javljao, ali se više nismo sreli. Umro je potpuno zaboravljen. Čak i španski borci ga ne računaju za svoga."

„Strašna sudbina?"

„Jedan od mnogih. Ko se sada seća imena onog radnika iz Kopra koji se kao ruski predstavnik borio sa carom Hajleom Selasijem protiv Italijana u Abisiniji? Ili Gorjeva ili Gurjevića, kako se zapravo zvao? U Kini je radio kao savetnik Mao Cedunga u 'Velikom maršu', o kome su meni na KUNMZ-u ispred velike karte predavali Mao Cedung i Ču De. Uglavnom, Gorjev je bio ta figura koja je u Španiji vodila sve ratovanje. Staljin je stvar držao preko njega u svojim rukama. O tom ratu bi se dosta moglo reći. Jedno vreme je Staljinu bilo u interesu da se Španci podignu, budu svetska stvar, a onda je sve brzo likvidirao. Ja sam s tim Gorjevom bio veliki prijatelj. On je od onih Srba koji su 1690. pobegli sa patrijarhom Arsenijem Čarnojevićem u Mađarsku. Rođen je u mestu

BALKANDOWNLOAD

Slavjanoserpsk. Od roditelja je naučio neki arhaični slavenoserpski, pa smo nekako mogli razgovarati na srpskom. U nekom restoranu u kome smo sedeli, najedanput se pojavio još jedan Jugosloven, koga nisam poznavao. Gorjev nas je upoznao. Martinović (Jovan Mališić)!

'Znaš, ja sam malo zaboravio naški', rekao je. 'Bolje da razgovaramo na ruskom!'

Bio sam prenerażen. Bio je politički sekretar naše partije od 1928. do 1932. godine. Učitelj iz Crne Gore. Posle uvođenja Šestojanuarske diktature, pozvao je iz čista mira sasvim nepromišljeno narod Jugoslavije na ustanak. Vođa jugoslovenskih komunista zaboravio svoj jezik. Rekao sam to Gorjevu.

'Imaš pravo! Znaš li da je u istorijskoj bici na Ebru poslao divizion od dvadeset šest ruskih tenkova po uzbrdici. Kako Rusi kažu – „po skatu", tenkovi mogu ići najviše pod uglom od 18 stepeni. Frankova artiljerija ih je začas rasturila. Do poslednjeg. Na osnovu zahteva Glavnog štaba, sad ga šaljemo u Moskvu da otplati dug.'

Posle sam čuo da je u auto koji je dobio nakrcao osam ili deset kofera. Sve ih je prebacio u Rusiju. Čim je stigao, uhapsili su ga i streljali. A naši su ga sad rehabilitovali! Na osnovu čega, kad je to međunarodna stvar?"

„Ne razumem tajnovitost i mistifikacije o navodnom Titovom boravku u Španiji?"

Uopšte nije bio! Dobro sam upoznat s njegovim ondašnjim kretanjem. Gorkić je ispred Kominterne bio zadužen za organizovanje odlaska interbrigadista iz dobrog dela Evrope u Španiju. Kad je opozvan u Moskvu i uhapšen, Tito je opunomoćen za to i još neke stvari.

U Parizu sam se sa Starim 1938. dogovorio da odem u zemlju i preuzmem rad s vojskom i pripreme za eventualni otpor fašizmu, koji je ozbiljno kucao i na naša vrata. U stvari, imao sam sovjetski pasoš, iz sovjetske ambasade su me poslali u neki njihov hotel, ali sam ja hteo da ostanem. Preko knjižare *Horizont* našao sam Tita. Snuždeno mi je rekao: 'Nema ništa od Jugoslavije. Ti si ovde jedini čovek sa sovjetskim pasošem. Sad je najvažnije da u Moskvi kod Dimitrova središ za mene vizu. Moramo rešiti pitanje naše partije. Gorkića su izgleda maknuli, a ja nešto jesam i nisam. Zvanično sam samo organizacioni sekretar KPJ'. Spremio mi je lično pismo za Dimitrova."

„Zašto vam se Tito nigde javno nije zahvalio za usluge koje ste tada, njemu i našoj partiji, učinili u Moskvi?"

„Imao je svoje razloge. Posle sukoba 1941. godine ja sam na određeni način kompromitovana ličnost. Plašio se za svoju taštinu.

BALKANDOWNLOAD

Recimo, govorio je kako mu je Boža Maslarić pomogao početkom 1939. u Moskvi, iako je dobro poznato da je on stigao iz Španije u drugoj polovini godine. A ja sam u februaru 1939. tri dana saslušavan od komisije Izvršnog komiteta Kominterne 'radi trockizma Valtera, koga protežira Kopinič'. Na to sam skrenuo pažnju glavnom uredniku Titovih sabranih dela Peru Damjanoviću. On se nasmejao: 'Carska se ne poriče!' Dobro, priznanje je možda i to što se Stari složio sa Cenčićevim rukopisom o meni.

Insistirao je da dođe u Moskvu da na licu mesta raščisti stvari, iako je imao razloga da za sebe bude zabrinut. Dobro je znao šta se desilo sa braćom Cvijić, Vujović i mnogim drugim nevinim ljudima. On sam je, prema izveštajima NKVD-a, prvenstveno Srebrenjakovim, imao prilično putera na glavi. Povrh svega, on je 1935. u Moskvi živeo, i izgleda se venčao, sa nekom Švabicom Elzom, uhapšenom kao 'gestapovkom'. To se u Rusiji nije praštalo! Srećom, nije usvojen bugarski predlog (kadrovska komisija KI), nego je konačnu odluku o rešenju jugoslovenskog pitanja donela kadrovska komisija CK SKP(b).“

„Sovjetski predstavnik Manuilski bio je na Titovoj strani?“

„Ne bih rekao. Nekoliko puta se sa Jugoslovenima ranije opržio. Milan Gorkić i Jovan Mališić-Martinović (generalni sekretar KPJ 1928–32) bili su njegovi veliki ljubimci. Na sastanku kod Dimitrova je rekao: 'Neću više da znam ni za jednog Jugoslovena. Ne interesuje me nikakav Valter, ni njegova viza!' Zato me je Dimitrov savetovao da stvar proturim preko njegovog zamenika, koji je u Kominterni radio pod imenom Andrejev i zastupao unutrašnju politiku Sovjetskog Saveza. Vilhelm Pik, kome je Tito mnogo verovao i često mu se obraćao pismima, nije predstavljao baš ništa. Posle dolaska Hitlera na vlast, nemačke predstavnike niko u Moskvi nije zarezivao. Vlast u Kominterni preuzeli su Bugari, od kojih je jedino Georgi Dimitrov od početka do kraja bio na Titovoj strani. Govorio je: 'To je jedan pošten radnik, inteligentan i energičan. Pravi partijski kadar!' Tada je Tito u Moskvi dobio privremeni mandat, a tek posle godinu dana imenovan je za političkog sekretara KPJ. Nešto ranije, uz pomoć bugarske partije, Petko Miletić je posle izlaska iz zatvora ekspresno preko Soluna i Carigrada stigao u Moskvu. Odmah je dobio sobu u *Luksu*, odakle je svakog jutra polazio autobus prema zgradi KI, na periferiji grada. U njemu su se jedanput sreli Tito i Petko, s tim što je Petko imao stalnu propusnicu, a Tito je morao da čeka na recepciji da ga pozovu. Nekad i po šest sati.

Kadrovska komisija Kominterne raspravljala je o kandidatima za vođu KPJ. Pored Miletića i Tita, predlagani su Stipe Đaković, zatim neki

BALKANDOWNLOAD

bugarski kapetan Dimitrov, za komesara, ili da se Partija raspusti. Nije jednostavno to što se dešavalo u tim delikatnim trenucima. Čini mi se da su presudni bili izveštaji od partijskih organizacija u zemlji, iz kojih se moglo zaključiti o velikom poletu i ozdravljenju partijskog rada. Dosta je učinio i Mita Despotović, ondašnji predstavnik KPJ u Kominterni. On mi je pomagao u sortiranju materijala o Petku Miletiću iz arhive KI. Žena mu je bila Ruskinja, enkavedeovka u Glavnoj cenzuri. Došli su posle rata zajedno u zemlju. Ona se zaposlila kod Kardelja, kao sekretarica, i preko nje su Rusi stalno bili u toku najsitnijih i najpoverljivijih stvari. Posle je radila kod Judina u redakciji lista *Za trajni mir i narodnu demokratiju*. On se izjasnio za Rezoluciju Informbiroa, ona proterana u Sovjetski Savez. Koliko sam čuo, uz pomoć ministra odbrane Gošnjaka dobio je penziju, ali je, ipak, pokušao da pobegne. Ubijen je na mađarskoj granici. Od Despotovića, njegove žene, kao i od zamenika Manuilskog, ja sam saznavao šta protiv Tita šalju i pakuju Srebrenjak, Marić i Kusovac ili CK KP Francuske."

„Petko Miletić je u Moskvu stigao sa specijalnim Titovim 'kompromitujućim materijalom'?"

„Nije mu bio od naročite koristi. Prema dokumentima koje sam pronašao, Petko sa jugoslovenskom policijom sarađuje otkako se 1920. predao žandarmima u Crnoj Gori, posle ustanka Vukašina Markovića. I Marković mi je u Moskvi pričao da je kukavica i izdajnik. Inače, Vukašina nisu uzimali ozbiljno, smatrali su ga malo pomerenim. Svojim očima sam video kako zimi hoda bos po Moskvi, dolazi pred *Boljšoj teatar* i drži govor protiv Staljina: Da uništava sve što je Lenjin započeo, da je sultan i samodržac. Zbog toga nikad nije zatvaran. Eventualno bi enkavedeovci rasterali masu koja se skupila, njega uhvatili pod ruku, odveli ga nekoliko ulica dalje, gde bi ga redovno puštali."

„Nisu svi baš uvereni u krivicu Petka Miletića. Vas optužuju da ste ga 'namestili' i traže njegovu rehabilitaciju."

„Neka pogledaju zapisnik sa njegovog suđenja, na kome javni tužilac traži oslobađajuću presudu, jer je sve priznao i odao sve veze. Pronašao sam i veliki broj izveštaja Kominterni od Mesnog komiteta Beograda i različitih organizacija sa terena, iz Velikog Bečkereka i Subotice. Kuda je on kao instruktor CK KPJ odlazio, za njim je dolazila policija i hapsila sve redom. Bilo je dovoljno da ih u pedeset stranica svog referata samo citiram. Odmah je bio uhapšen i streljan."

„Rankovićev pomoćnik Ćeća Stefanović pričao je pred smrt prijateljima da je Petko Miletić preživeo sibirsku golgotu i, posle smrti Hebranga i pokajanja Žujovića, ponovo pominjan kao 'Titov naslednik'.

BALKANDOWNLOAD

Nema ga ni u spisku 'nestalih' koji su Sovjeti poslali posle normalizacije odnosa. Umro je 1971. godine."

„Sve je moguće, mada mi je Andrejev rekao da je likvidiran."

„Oko vas su u Moskvi naveliko hapsili. Da li ste kada brinuli za sopstvenu bezbednost?"

„Ne, pošto nisam bio nikakva politička figura. U Španiji sam bio tesno povezan sa Rusima i nastavio sam da se krećem među generalima, admiralima, članovima CK SKP(b). Znao sam i književnika Ilju Erenburga, a upoznao sam i Maksima Gorkog, koji je bio predsednik redakcionog odbora časopisa *Novi mir* ili kako se već zvao. Ja sam pratio jugoslovensku štampu i na osnovu nje pravio i donosio mu kraće ili duže tekstove."

„Jasno vam je bilo da stradaju nevini?"

„U vreme najveće čistke 1936–38 bio sam u Španiji. Došao sam u drugoj polovini 1938, kad je stradao pokoji povratnik. Nikome se nije moglo pomoći. Znam da me je Tito zvao zbog Tatjane–Nane, kćerke zagrebačkog doktora Srećka Šilovića i žene najpre Otokara Keršovanija i, posle, Jovana Mališića. U vojnoj obaveštajnoj službi suspendovana je čim joj je muž uhapšen. Tito, koga je ona 1934. povezala sa CK KPJ i Gorkićem u Beču, rekao mi je: 'Daj, Mali, crknuće od gladi, ostala je bez posla i na ulici s dvoje dece. Zaposli je kod tebe, Kominterna nije pod direktnom ingerencijom NKVD-a'. Za vreme rata su je, zakratko, zatvorili. Onda su je 1943. poslali kod Tita u Vrhovni štab. U Jugoslaviji se posle oslobođenja nije snašla. Vratila se u Sovjetski Savez i kao špijunka se terala sa Amerikancima i Englezima po Austriji. Tito mi je pričao da je pod čudnim okolnostima 1947. uništen džip u kome se vozila sa dva pukovnika sovjetske obaveštajne službe."

„Šta je bilo sa jedim od osnivača KPJ, Vladimirom Ćopićem?"

„Tito i on su u hotelu *Luks* radili na prevodu *Istorije SKP(b)*. Jednog jutra mi je Tito usplahiren došao i rekao da su Ćopića digli. Znao sam malo više o tim stvarima. Ćopić ni u kom slučaju nije sasvim čist. Radio je kao instruktor Kominterne u Čehoslovačkoj i izgleda da je preko njegove veze Gestapo podmetnuo Staljinu lažne materijale o navodnoj izdaji maršala Tuhačevskog i grupe generala. Time je, uoči samog rata, Crvena armija bila načisto obezglavljena."

„Dugo je prikrivano da ste vi službeno prisustvovali Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ u Zagrebu?"

„Titu je trebala potvrda da je sastanak legalan i ja sam svojim prisustvom, po odobrenju Kominterne, dao taj legitimitet. Pozdravio sam prisutne i zaželeo im uspešan rad u složenim uslovima za dobro

BALKANDOWNLOAD

jugoslovenske radničke klase.“

„Za svoj rad niste dobili nijedno sovjetsko ratno odlikovanje?“

„Nisam! Samo telegrame u kojima mi se zahvaljuju.“

„Zar vam to nije čudno?“

„Ne. Odmah posle rata bio sam ovde pod partijskom istragom i kaznom, pa su Rusi pazili da se ne mešaju i ne komplikuju međudržavne odnose. Inače, odlikovani su po pravilu izginuli obaveštajci, mnogi svesno žrtvovani. Zorgea i njegovu grupu je, priča se, sam Staljin provalio. Ja sam jedanput 1943. dobio poruku sovjetskog Generalštaba, sa Staljinovim potpisom, u kojoj se od mene traži da dam svoju tačnu lokaciju u Zagrebu. Poslao sam odgovor da ću ih o tome obavestiti kad rat bude gotov.“

„Ne postoji nikakav službeni akt o vašem postavljenju za prvog jugoslovenskog ambasadora u SAD?“

„To se dešavalo u februaru–martu 1945. Stari me je postavio, a Kardelj je to oborio na sastanku Politbiroa. Video sam da se nešto kuva, kad sam ga sreo na ulazu u Skupštinu, odlazeći kod starog Ribara. Ironično me je pozdravio: 'Zdravo, ambasadore!' Sa Kardeljem sam u zavadi od pre rata, iz Moskve. Predavao je izmišljotine o slovenačkoj istoriji i došlo je do svađe između njega i Dragutina Gustinčiča, koji je pre njega na KUNMZ-u predavao po Grudenu, istoričaru iz prošlog veka koji je u Celovcu štampao klasičnu istoriju slovenačkog naroda. A Kardelj je pričao nešto napamet, nimalo se ne obaziruć i na istorijske činjenice. Pošto smo ga ismejali, odstranjen je i vraćen je Gustinčič.

U svojim sećanjima Kardelj me je predstavio kao paničara. Sigurno da sam bio, kad je on imao vrlo pouzdanu teoriju da Italijani ne ratuju nedeljom, u šumi i noću!? Suprotstavljao mu se samo general Jaka Avšič. Iznenada (nedeljom, noću i u šumi), Italijani su napravili Rošku ofanzivu i razbili nas na sve strane. Ispričao sam to Loli Ribaru, on je to preneo Starom. Poslao je crnogorske oficire, na čelu sa Arsom Jovanovićem, da preuzmu komandu slovenačkih jedinica. Kardelj mi to nikada nije oprostio.“

„Šta ste radili kao ražalovani ambasador?“

„Ostao sam 'na raspolaganju' kod Aleksandra Rankovića. Nisam imao platu i svraćao sam povremeno kod Marka po paket para. Lično mi je vadio iz kase. Tako je bilo sve dok posle 'izlaska' iz ruske službe nisu rešili da me saslušavaju o Kerestincu na kraju 1945. godine. Nisam ništa priznao. Kaznili su me ukorom, pošto su se plašili Rusa. Uostalom, sovjetski vojni predstavnik Kiseljev mi je ponudio avion, da ukrcam porodicu i idem u Moskvu. Nisam pristao, dosta mi je bilo emigracije.

BALKANDOWNLOAD

Računao sam da ću se s našima nekako nagoditi."

„U Turskoj ste zvanično bili naš trgovinski predstavnik?"

„Po dogovoru između Tita i Rusa, vodio sam kontraobaveštajnu službu i za Sovjetski Savez. Njihov čovek nije mogao da stigne dokle sam ja stizao. Neki turski ministri, pa i sam ministar odbrane, bili su moji prijatelji. Treba li šta više. Ataturk je dvadesetih godina poslao Lenjinu dve hiljade stipendista na studije, što ih je do kraja života opredelilo. Posla je bilo dosta. Spremao se 'hladni rat'. Amerikanci su dolazili i gradili 900 kilometara puteva prema severu s dosta proširenja za aerodrome."

„Prvi ste Titu javili da se sprema Rezolucija Informbiroa?"

„Čitavih sedam ili osam meseci ranije. Nije mi do kraja verovao, iako je i s drugih strana imao slične podatke. Čuo sam to paralelno od Engleza Bejlija, američkog pukovnika i sovjetskog generala (člana njihovog Odbrambenog saveta). Suština je bila ista, samo su svi imali različiti broj tačaka optužbe. Kad je objavljena Rezolucija, videlo se da su Rusi u međuvremenu odustali od nekoliko stvari. Tito dugo nije mogao da poveruje šta mu se sprema, smatrao je da je to isuviše monstruozno."

„Sa Dimitrovom ste se viđali i posle rata?"

„Svraćao sam kod njega kad god sam prolazio kroz Sofiju. Iz Tuske ili u Tursku. Jedanput mi se Dimitrov požalio da teško dolazi do dolara, toliko potrebnih za kupovinu nekih uređaja za potrebe bugarske armije. Predložio sam mu da mi pošalje trabakul s ružinim uljem, kako bih ga ja plasirao na inostrano tržište. Na taj način sam mu pribavio dva miliona dolara. Moja supruga Stela je našla jednog grčkog kapitalistu, koji se za vreme rata švercom silno obogatio, a svojevremeno je s njom studirao na Lenjinskoj školi. Ubedila ga je da Markosu pomogne s milion dolara. Taj novac smo preko Dimitrova poslali Markosu za kupovinu oružja za grčke partizane.

Istanbul je bio centar obaveštajaca iz celog sveta, ali je zaista teško reći da je vođen nekakav špijunski rat. Dobro smo se poznavali, posećivali i 'menjali' informacije. Snalazio sam se na najneverovatnije načine. U obaveštajni rad sam, recimo, investirao novac koji sam dobio preprodajući jeftino argentinsko zlato zlatarima u Turskoj i zemljama Bliskog istoka. Radno mesto mi je praktično bio ceo taj region. Moskvu je interesovala svaka nova radarska stanica ili vojni objekat."

„Molotov je 1947/48. tražio od jugoslovenske vlade da vas povuče?"

„U mene nisu bili potpuno sigurni: stizali su im izveštaji našeg generalnog konzula u Istanbulu, nekog Ružića, koji je radio i za Ruse i

BALKANDOWNLOAD

za Engleze. Ali, mi smo ga ubacili na naš brod *Žuženberg*. Na suđenju u zemlji dobio je deset godina robije."

„Rusi nisu znali da ste ih odali kod Tita?"

„Razume se. Tražili su 1948. da odem u Moskvu i postanem jedna od perjanica antijugoslovenske kampanje. Nisam više mogao da izdržim i vratio sam se. Bio sam šef deviznog odeljenja Narodne banke, pa pomoćnik Maslarića za drumski saobraćaj. Onda sam postavljen za direktora čeličane u izgradnji u Stobreču, kraj Splita, novog brodogradilišta i preseljene fabrike torpeda. Sve to je bilo u sklopu starog sporazuma o saradnji sa Rusima. Zato sam predložio da se likvidira, jer nismo imali para da to napravimo. Ostao sam punih četrnaest godina direktor brodogradilišta *Uljanik* u Puli i od bombardovanjem razrušenih postrojenja za opravku brodova napravio veliki gigant. Četiri godine sam bio direktor *Litostroja* i, kratko pre penzije, *Smelt-inženjeringa*. Otišao sam da, kao Slovenac, pomognem!"

„Da li su vaše posleratne funkcije odgovarale vašim ratnim i predratnim zaslugama?"

„Nisu! Tito mi je kazao kako je zaustavljen moj izbor u Saveznu skupštinu. Često smo se viđali, razgovarali i koristio sam te prilike da mu izložim svoje ideje i iskustva iz neposredne proizvodnje. Sredinom šezdesetih godina njega su potpuno izolovali. Dotle sam imao sve njegove direktne telefone. Pojavila se bujica sekretara koji su mi solili pamet da su tu postavljeni od države da čuvaju predsednika. U preteranoj brizi za njega, malo-pomalo su mu potpuno vezali ruke."

„Postoje opravdane sumnje da ste 'održavali' veze Tita sa Rusima između 1948. i pomirenja 1956?"

„Obična priča, ne skroz bez osnova. Tita su uvek progonile određene sumnje da ja nisam napustio stare veze. Nije on bio naivan!"

„Niste se složili oko ocene Brionskog plenuma?"

„Rekao sam otvoreno Titu da nema smisla kako je postupio sa Rankovićem. Ako je za nešto bio nesposoban, mogao ga je dostojanstveno odstraniti, a ne da pravi spektakl. Pa tolike godine mu je bio najverniji čovek, gotovo pas čuvar. Ljutio se: 'Ti to ne shvataš dovoljno politički'!

Čitao sam izjavu Steve Krajačića, kako je on tada poslao dvojicu svojih ljudi, stručnjaka za demontiranje prislušnih uređaja, kod Tita. Ništa oni nisu znali, pošto prisluškivanja nije ni bilo. Dao sam Steli da Titu odnese dokumentaciju o Selimu Numiću, podsekretaru kod Rankovića, zaduženom za kriptografiju i te stvari. Njega su u zatvoru davili i mučili, a u dokumentima je lepo pisalo kako je, između ostalog,

BALKANDOWNLOAD

Kardelj Numiću dao devize s priznanicom Narodne banke da u Londonu kupi i kod njega instalira prislušne aparate. Jovanka Broz je isto učinila. A sve je to pripisivano Rankoviću. Čovek je pušten iz zatvora!“

„Bili ste bliski sa Rankovićem?“

„Među nama nikad nije štimalo, iako smo povremeno sarađivali. Najpre je bio pod velikim uticajem Đilasa, s kojim sam se davno pokarabasio po nekim filozofskim pitanjima. Zbog četvrte glave *Kratkog kursa Istorije SKP(b) – Menjševici i boljševici u periodu stolipinske reakcije*. Posle njegovog pada nismo se sretali, ali pročitao je Cenčićevu knjigu i mom prijatelju Momiru Tešiću rekao da mi zamera jedino što se do kraja nisam raskantao sa hrvatskim nacionalistima sa početka ustanka. Što nisam sve rekao.“

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Titov glasnik u Moskvi

Dve nedelje je inženjer Nikola Petrović, u oktobru 1940. godine, glavešinama Kominterne objašnjavao dalekosežnost Titove obnove KPJ i dokazivao njenu spremnost da u predstojećim dramatičnim događajima preuzme sudbinu Jugoslavije u svoje ruke. Sticajem okolnosti, o svom putu podneo je dva različita izveštaja. Jedan Titu, drugi knezu namesniku Pavlu Karađorđeviću. Posle rata, Petrović se ponovo našao u Moskvi. Sada ne više kao ilegalac, već kao Titov ministar na razgovorima sa Staljinom.

Treba da po specijalnom zadatku ideš u Moskvu. Nosićeš materijal u koferu s duplim dnom i neka ti slikar Kun napravi pečate, rekao je polovinom maja 1940. godine generalni sekretar KPJ Tito inženjeru Nikoli Petroviću, tadašnjem sekretaru Jugoslovensko-čehoslovačke privredne komore u svom ilegalnom stanu, u Ulici Svetoga duha 103 u Zagrebu.

Petrović je to primio kao krunu svog višegodišnjeg konspirativnog i partijskog rada.

Rođen je u novosadskoj trgovačkoj porodici. U Prag je otišao da izuči za inženjera i jednog dana možda postane konstruktor aviona. Rešen da proširi vidike i malo razbistri mozak, iz biblioteke je prvo uzeo Kantovu *Kritiku čistog uma*. Hteo je da u nju duboko zaroni u originalu, na nemačkom, nimalo obeshrabren što tog Kanta malo shvata i razume. Iako se marljivo i studiozno posvetio struci i kulturnom uzdizanju, nije bio baš predodređen za knjiškog moljca koji bi se držao po strani od svega što se oko njega zbivalo.

Svet je onda bio nalevo nakrenut. Omladina pogotovu. Čehoslovačka se ponosila svojom demokratijom. Komunistička partija je bila legalna. Treća po snazi u parlamentu sa 46 poslaničkih mesta. Ipak, jugoslovenska policija je svojim češkim kolegama stalno slala molbe da motre na jugoslovenske studente, među kojima je posle uvođenja

BALKANDOWNLOAD

Šestojanuarske diktature naglo poraslo opoziciono raspoloženje prema prilikama u zemlji. U Pragu je odranije postojao tehnički punkt KPJ, koji je važan postao naročito posle 1933. godine, kad su pred udarom nacizma slabili ili stradali punktovi u Beču i Berlinu. Preko Zore Gavrić i Adele Bohunicki naši studenti su korišćeni za obavljanje različitih poverljivih zadataka i usluga, da bi vremenom stupali u skojevske ili partijske studentske grupe.

Sasvim razumljivo, i Nikola Petrović je bio do kraja u svemu tome. Mamila ga je magična privlačnost konspiracije i neizvesnost zavereničkog okupljanja. Zato je malo zavideo prijatelju Ivu Vejvodi, koji je već radio kao kurir „važnog čoveka Kominterne", za koga će mnogo docnije saznati da se zove Mustafa Golubić. Prilika za borbu bilo je napretek. Trebalo je izboriti se za primat u legalnim studentskim organizacijama i iz njih istisnuti režimski i nacionalistički orijentisane studente, vezane za jugoslovensku ambasadu. Prikupljati potpise uglednih čeških književnika i intelektualaca protiv policijskih represalija u Jugoslaviji i u znak podrške herojskom držanju Petka Miletića pred buržoaskim sudom.

Nikoline zasluge bile su velike, čim su mu ponudili da ide na usavršavanje u Moskvu, u sklopu vrlo ograničene kvote čeških emigranata. Odbio je to kategorički i upravo to pitanje otvoreno pokrenuo na sastanku studenata sa generalnim sekretarom KOP Milanom Gorkićem (drugom Somerom): „Ja sam protiv ostanka kompromitovanih studenata u emigraciji, iako diktatura u zemlji divlja i svima im sleduje robija. Treba se vratiti, pa šta nam bude! Na slobodi ili na robiji, kod kuće je naše prisustvo daleko potrebnije!"

Policija je u Novom Sadu unapred bila obaveštena o njegovom povratku. Prijavio se 15. januara 1935. i dobio saglasnost da otputuje u Beograd. Prijatelj s praških studija, kompozitor dr Vojislav Vučković, odveo ga je istog dana Veselinu Masleši i tako ga povezao s mesnom partijskom organizacijom. Polako je prevazilaženo nekadašnje sektaštvo i zastranjivanja i u naprednom pokretu su stidljivo strujali drukčiji vetrovi. Odlučeno je da se Nikola Petrović zaposli negde legalno kao inženjer i na taj način bude od veće koristi za Partiju. Prvo nameštenje našao je u firmi *Laboritas*, koja se bavila uvozom mašina iz inostranstva, odakle je prešao u preduzeće za montažu liftova *Štigler*. Ostao je do kraja 1936. godine, kada je postao generalni sekretar Jugoslovensko-čehoslovačke privredne komore. Naime, on je povodom smrti Tomaša Masarika napisao dirljiv nekrolog u časopisu *Naša stvarn*ost, koji je bio dobro primljen u Trgovačko-industrijskoj komori, što je bilo dovoljno da

BALKANDOWNLOAD

ga sami pozovu.

Partijski rad, posle dosta lutanja i rasula, obnovljen je u Beogradu, među studentima i intelektualcima, i odvijao se gotovo isključivo kroz levičarske listove i časopise. Oni su često bili zabranjivani, ali su stalno bili pokretani novi. Veze s rukovodstvom u inostranstvu bile su slabe i sporadične, delovalo se prilično samostalno i kako su to pojedinačne, konkretne situacije zahtevale. Malo se znalo o nesporazumima i frakcijskim borbama u partijskim vrhovima u Parizu, čistkama u Moskvi, pa čak i o vrlo naelektrisanom stanju u najvećoj partijskoj organizaciji u zemlji, u mitrovačkoj robijašnici.

„Dolazi jedan odgovoran drug. Želi da govori o radu na kulturno-teorijskom sektoru“, rekao je sredinom maja 1938. Milovan Đilas nekolicini beogradskih aktivista i odredio da Radovan Zogović, Nikola Petrović i on prisustvuju tom sastanku u kući dr Vojislava Vučkovića u Skadarliji.

Iako je sastanak zakazan u četiri posle podne, stigli su sat ranije. Đilas ih je zabavljao pričama iz detinjstva, zaneli su se i posle izvesnog vremena prešli iz jedne u drugu prostoriju. Kad su pogledali na sat, Đilas je prebledeo: „Šta li mu se desilo. Stari nikad ne kasni. On je tačan!“

Prenula ih je energična zvonjava na vratima. Ušao je novi generalni sekretar KPJ Josip Broz i sevao okolo očima: „Je l’ znate da sam se tri puta peo gore i zvonio, a vas nije bilo!“ Strašan gaf: Vučkovićeva kuća, u samom centru grada, jedva da je 150 metara bila udaljena od Uprave grada Beograda. Kad su se duhovi smirili, prisutni su tek pristiglog druga informisali o rezultatima postignutim u sklopu ostvarivanja narodnofrontovske linije Sedmog kongresa Kominterne i okupljanju naprednih snaga oko legalnog glasila *Naša stvarnost*. Tito je odobrio i podržao taj rad i predložio formiranje posebne partijske jedinice među intelektualcima, sa Oskarom Davičom na čelu, čovekom koji ima organizacionog iskustva posle sedam godina provedenih na robiji.

Milovan Đilas, talentovani književnik čije su priče izlazile u građanski prestižnoj *Politici* i isto tako elitnom *Srpskom književnom glasniku*, naglo je skočio u partijskoj hijerarhiji posle izlaska sa robije i strmoglavog napuštanja ultraleve linije Petka Miletića, o kome je među intelektualcima širio bajke kao o plemenitom narodskom čoveku, koji se možda gađa padežima, ali zato – revolucionar od glave do pete. „Seljak, ostao seljak“, ponavljao je s divljenjem.

U Beogradu je uoči rata Đilas bio najviša partijska veza, samostalni privatni opunomoćenik CK KPJ i Kominterne. Pravi komunistički bog i

BALKANDOWNLOAD

batina! On je, kad je novom rukovodstvu radi ravnomerne klasne strukture trebao radnik iz Beograda, odabrao abadžiju Aleksandra Rankovića i upoznao ga s Titom. Za bivše buržuje i nadrealiste Daviča, Matića, Vuča, Koču Popovića, on je bio veći i od nadrealističkog pape Bretona i cele francuske avangarde. U skladu s tim, Đilas se i ponašao.

Kad je Davičo došao u kontakt s već obeleženim Krležom i časopisom *Pečat*, on mu je u prisustvu Nikole Petrovića i Veselina Masleše, kao dva svedoka, presudio: „Oskare, tebe je Partija mazila i pazila. Godinama ti je gledala kroz prste. Postavljen si za sekretara partijske organizacije koja rukovodi radom među srpskom inteligencijom. To što si ti sada uradio, povezujući se sa neprijateljima Partije, smatram običnom izdajom. Ti si se pretvorio u običan prirepak antipartijskih, trockističkih elemenata i Partija će se s tobom, kao otpadnikom i neprijateljem, obračunati. Što se mene tiče, savetujem ti da spakuješ kofere i da smesta napustiš Beograd, jer ovde, u našoj sredini, tebi više nema mesta.“

Veliki preokret u radu Partije nastao je kad je sredinom tridesetih godina stasala nova generacija komunista i izašla otvoreno bez ikakvih zazora na ulične demonstracije i počela da deluje na fakultetskim tribinama i po listovima i časopisima. Videlo se jasno da to nisu nikakvi sumnjivi tipovi i strani agenti koji se vrzmaju po podzemlju ili emigraciji, nego često i deca iz uglednih, pa i ministarskih porodica. Duboko nezadovoljni i rešeni da naprave neki drugi pravedniji svet! Antikomunističke parole o salonskom komunizmu izazivale su obično kontraefekat i delovale su kao najbolja komunistička propaganda. Dokaz izuzetnog kvaliteta pokreta!

Otuda nimalo ne iznenađuje lakoća s kojom su komunisti za svoje akcije pridobijali i ljude sa idejnim horizontima formiranim još u 19. veku. U mladim „komuncima“ videli su nešto od svog davno izneverenog buntovništva i maglovitog socijalizma. Profesor Bogdan Popović, oličenje svega tradicionalnog, spremno je prihvatio predlog Vojislava Vučkovića i Nikole Petrovića da se pridruži jednom apelu srpske inteligencije u vreme minhenske krize: „Gospodo, ako vam moj potpis može koristiti, ja ću vam ga dati.“

Kod Branislava Nušića, koji je pored ostalog pisao i žitije Petra I i dinastije Karađorđevića, probudio se onaj zadribant i opozicionar iz vremena Obrenovića, pa je rado za *Našu stvarnost* napisao nekrolog povodom smrti Maksima Gorkog. Književnik Veljko Petrović je bez reči primio u *Radio Beograd* kompozitora Vučkovića, a Isidora Sekulić i čitav niz građanskih intelektualaca učestovali su na protestnim tribinama u

BALKANDOWNLOAD

fizičkoj sali Prirodno-matematičkog fakulteta, koja je davala legitimitet svim antirežimskim mislima za koje se malo ranije išlo na robiju. Bunt je svakako bio preki nalog vremena, pitanje patriotske časti i lične kuraži, i niko nije pravio pitanje što, recimo, Đilas ili Zogović intimno i ne haju za našu rodoljubivu tradiciju, Jakšića i Zmaja, nego se kunu u Kominternine veličine Behera, Golda ili Anu Zegers.

Naravno, ni među komunistima odnosi nisu bili do kraja idealni, niti je Nikola Petrović, kao pametan čovek, bio bez dilema i sumnji. Kad je Tita pitao da mu objasni šta se krije iza učestalih moskovskih procesa i čistki, on je prekinuo svaku diskusiju po tom pitanju: „I da si me pitao neka ostane strogo među nama. Za to se leti iz Partije!“ Petrovićev najbolji prijatelj, dr Vojislav Vučković, došao je pred partijsku komisiju, jer je konkurisao za mesto docenta na Muzičkoj akademiji, što je maliciozno protumačeno kao „kompromis sa klasnim neprijateljem“. Ranković, Đilas, Zogović i Petrović određeni su da razgovaraju sa Vučkovićem, a Ranković je na sastanku Politbiroa uspeo da ga spase i predloži kaznu: da Vučković više ne bude u istoj partijskoj ćeliji sa intelektualcima i pridruži se klasno svesnim i čistim obućarskim radnicima.

U punom jeku je bio poznati Sukob na književnoj levici, između Krležine grupe i partijskih intelektualaca. Nikola Petrović je među izbeglim češkim emigrantima sreo jednog inženjera bujne fantazije koji mu je rekao da ima skice važnih vojnih pronalazaka, nekih novih oružja, i pitao ga može li mu pomoći da to preda sovjetskim vlastima. U tim dramatičnim vremenima igralo se potpuno otvorenim kartama i svi su u Jugoslovensko-čehoslovačkoj privrednoj komori znali da je njen generalni sekretar komunista. Petrović je ponudu preneo Đilasu, koji mu je, pošto je već imao pasoš s kojim je mogao da putuje gde hoće, preporučio da odmah ode u Sofiju, crteže novog oružja preda sovjetskoj ambasadi, i usput se poveže sa bugarskim filozofom Todorom Pavlovom.

Kao iskusan i vešt konspirator, obilazio je dugo oko ambasade, osvrtao se da li ga ko prati i u pogodnom trenutku uleteo unutra. Prijavio se i rekao o čemu se radi. Primio ga je, dosta hladno, jedan sekretar (koga će posle rata kao ministra ponovo videti u Moskvi) i, posle kraćeg razgovora, naredio šoferu ambasade da ga stavi u kola i odveze negde podalje, izvan očiju agenata koji sigurno budno motre ko ulazi u sovjetsku ambasadu i ko iz nje izlazi.

Nikola Petrović je produžio kod profesora Pavlova, ne da bi, kako sam kaže, od njega tražio pamet i pomoć u obračunu sa Krležom, već

BALKANDOWNLOAD

prosto da bi ga po Đilasovom savetu pozvao na saradnju u jugoslovenskim levim časopisima. Pavlov je tada imao izvesne nesporazume s bugarskom komunističkom partijom. Iako je neko vreme kao emigrant u Moskvi radio u Filozofskom institutu, on nije bio nikakav veliki autoritet i ekspert Kominterne, kao, na primer, jedan Eugen Varga. Petrović je Pavlova zatekao potpuno sedog. Objasnio mu je da je osedeo u zatvoru u toku jedne noći 1924. godine, kad je zbog učešća u bugarskom ustanku bio osuđen na smrt.

Pored toga što je obezbedio priloge Todora Pavlova za partijski antikrležijanski zbornik CK KPJ *Književne sveske*, Petrović je i lično polemisao sa dr Vasom Bogdanovom, čovekom iz Krležinog kruga. Još u Pragu na studijama pročitao je tekst Bogdanova o 1848. godini, objavljen u časopisu *Danas*. Ivo Vejvoda mu je na njega skrenuo pažnju i rekao da je drug za koga radi (Golubić) i koga je Petrović video izdaleka u jednoj praškoj kafani osudio Bogdanova zbog revizije stavova klasika marksizma i KPJ prema nacionalnom pitanju. U stvari, Bogdanov je skrenuo pažnju na to da je Engels ulogu Srba i Hrvata u Mađarskoj revoluciji 1848. godine ocenio kao reakcionarnu i da za njih, kao narode bez budućnosti, nikada nije imao naročite simpatije. Posle pet godina, Nikola Petrović se prihvatio zadatka da u časopisu *Umetnost i kritika*, u kome je kao urednik zamenjivao obolelog Zogovića, podvrgne kritici stari tekst Bogdanova. Koliko iz teorijskih, toliko iz političkih potreba u vreme sklapanja sporazuma srpske i hrvatske buržoazije Cvetković–Maček, koji je Bogdanov otvoreno pozdravljao i branio.

„I najkompetentniji savremeni naučni istoričari“, napisao je Petrović, „potvrdili su u celosti stav klasičara naučne istorije prema četrdesetosmaškim borbama. Jedan od njih, svakako najkompetentniji da to kaže, rekao je: ’Četrdesetih godina prošlog veka, osnivači naučne istorije branili su nacionalne pokrete Poljaka i Mađara prema nacionalnim pokretima Čeha i Južnih Slovena. Zašto? Zato što su Česi i Južni Sloveni tada bili reakcionarni narodi ruske predstraže u Evropi, predstraže apsolutizma, dok su Poljaci, Mađari bili revolucionarni narodi, koji su se borili protiv apsolutizma. A pomaganje nacionalnog pokreta Čeha i Južnih Slovena tada je značilo indirektno pomaganje carizma, najopasnijeg protivnika naprednih pokreta u Evropi.’“

Rad u Agitpropu Pokrajinskog komiteta Partije za Srbiju i saradnja u naprednim časopisima, bili su samo manji deo poslova Nikole Petrovića. On je prvenstveno ostao upamćen kao čovek rođen za takozvane specijalne zadatke.

Polovinom 1939. u Beograd je ilegalno stigao član Politbiroa KP

BALKANDOWNLOAD

Čehoslovačke Jan Šverma i privremeno odseo u Petrovićevom stanu u Dobračinoj ulici. Zapravo, posle potpisivanja Minhenskog sporazuma, na osnovu koga su Francuzi i Englezi Čehoslovačku predali Nemačkoj, predsednik Republike Beneš podneo je ostavku i otišao u emigraciju. Stvorena je nova reakcionarna vlada. Rukovodstvo ČKP podelilo se na tri dela. Jedan, na čelu sa Gotvaldom, sklonio se u Moskvu, drugi je Šverma prebacio u Pariz i stavio u vezu sa Benešom i češkom emigracijom, dok je treći, sa Viktorom Sinekom, u okupiranoj zemlji prešao u ilegalnost.

Veliki svetski rat bio je na pomolu. Šverma, nominalno drugi čovek u češkoj partiji i jedno vreme njen stvarni šef, jer je Gotvald kao član Sekretarijata Kominterne bio stalno u Moskvi, napustio je Pariz, došao u Jugoslaviju i ostao nekoliko meseci, pre nego što je preko Bugarske otišao u Sovjetski Savez. Boravio je u Beogradu i Zagrebu, sretao se sa Titom i vezistom Kominterne Josipom Kopiničem. U junu 1939. Šverma je prisustvovao Zemaljskom savetovanju rukovodećeg aktiva KPJ pod Šmarnom Gorom u Sloveniji.

U Jugoslaviji je tada bila veoma brojna benešovska emigracija. Tu je ostao i bivši češki ambasador u Beogradu Jaroslav Lipa.

Nekako u isto vreme, u aprilu 1940. godine, i Lipa i Šverma molili su Nikolu Petrovića za usluge, koje mu „čehoslovački narod nikad neće zaboraviti“. Šverma mu je objasnio da je Moskva izgubila vezu s ilegalnim partijskim rukovodstvom u zemlji, dok je Lipa imao poruku Beneša za predsednika kolaboracionističkog češkog protektorata Hahu, toliko poverljivu da nije smeo da je pošalje radio-vezom. Uz konsultacije sa Titom i Kopiničem, Petrović je paralelno prihvatio oba zadatka.

U Pragu je zakucao kod svoje stare veze Zore Gavrić, koja je tu i dalje radila kao hemijski inženjer. Našla se u čudu: „Tražiš iglu u plastu sena. Znaš li ti da taj Zemaljski biro ČKP u ovom trenutku traži ceo Gestapo i ne može da ga nađe!“ Onda se zamislila, nabrala čelo, skupila usta i priznala mu da je jedina šansa ako nešto slučajno zna mladić s kojim ruča u istoj menzi, s kojim sada nema kontakt, pošto se on drži po strani od bilo kakvog rada.

Nikola joj je predložio naizgled sulud korak. Da priđe mladiću i direktno mu kaže da je stigao kurir Kominterne i traži vezu s rukovodstvom. Mladić ju je na to hladno pogledao i rekao joj da joj nikako ne može pomoći. „Ćuti i čekaj.“ Nikola nije gubio nadu. I zaista, posle dva dana, mladić je sam prišao Zori i pitao: „Gde je taj drug?“

Zakazan je sastanak na periferiji Praga, kod Tornja za vodu. Ispred Nikole staće auto, iz njega će izaći čovek u kožnom mantilu, koji će ga

BALKANDOWNLOAD

odvesti gde treba. Tako je i bilo!

Otišli su u jedan skroman radnički stan, u kome se pet-šest minuta kasnije pojavio i odmah se dekonspirisao Viktor Sinek, sekretar ilegalnog rukovodstva. Prešli su u sobu, a gazdin sin je u predsoblju, radi kamuflaže, počeo da razvlači harmoniku. Petrović je Sineku predao šifre za radio-vezu s Kominternom i Šverminu usmenu poruku, na šta mu je ovaj uzvratio: „Poruči drugovima da ćemo u svojoj borbenoj poziciji izdržati do poslednjeg daha!“ Međutim, celo Sinekovo rukovodstvo Gestapo je ubrzo uhvatio i streljao, a Švermu su Rusi, kad je 1944. izbio ustanak u Slovačkoj, izbacili padobranom, da mu se, kao instruktor, stavi na čelo.

Daleko lakše Petrović je prosledio Benešovu poruku za Hahu, koji je, inače, pre dolaska Nemaca bio predsednik Ustavnog suda. Jedan novinar ugovorio mu je sastanak sa zajedničkim Benešovim i Hahinim prijateljem slikarom Nehlebom. On je u svom prostranom ateljeu, u kompleksu praškog dvora, saslušao Petrovića: „Imam poruku za predsednika Hahu od predsednika Beneša. Predsednik Beneš poručuje da se slaže sa svim onim što predsednik Haha u ovom trenutku radi. Drukčije se ne može. Važna je sloga između Londona i Praga, da u češkoj naciji ne bi došlo do rascepa!“ Tek 1943. godine definitivno su se razišli Beneš i Haha, za koga se u okupiranoj Čehoslovačkoj govorilo da na nedeljno referisanje kod nemačkog guvernera obavezno ide u specijalnim gumenim gaćicama. Stari čovek premirao je pred njim od straha, pa mu se dešavalo i da malo popusti.

Beneš je otišao u Moskvu i sklopio sporazum sa komunistima. Posle rata vratio se na čelo zemlje i u tom svojstvu primio je Nikolu Petrovića kao ministra spoljne trgovine FNRJ, kome ni nakraj pameti nije bilo da ga podseća kako mu je svojevremeno iz Beograda u Prag nosio poruku koja bi ga, iz tadašnje perspektive, i te kako kompromitovala.

Posle svog poslednjeg dolaska iz Moskve u zemlju, u martu 1940. godine, Tito je često Nikolu Petrovića pozivao u Zagreb i uključivao ga u rad po najpoverljivijim pitanjima. Upoznao ga je i s Kopiničem, ne govoreći mu preciznije ko je on i s kojim zadatkom je došao u zemlju.

„Prekini sve partijske veze, radićeš na jednom specijalnom zadatku“, rekao je Tito. „Treba da napravimo legalni kanal kroz Evropu i povežemo osam partija u okupiranim zemljama.“

Dogovorili su se da primene stari obaveštajni trik. Formiraće izvozno-uvozno preduzeće, koje bi Partija ili Kominterna finansirala, a čiji bi suvlasnik bio Nikola Petrović. Preduzeće bi imalo filijalu u Stokholmu i poslove po celoj Evropi, a bilo bi zgodna maska za

BALKANDOWNLOAD

slobodnu cirkulaciju ljudi i informacija. Petrović je odmah preuzeo izgradnju kanala i pripremio dokumente za registraciju nove firme. Pred vlastima, pored njega, ortaci su bili inženjer Osman Đumišić i jedan njegov rođak.

„Spremi se! Ideš u Moskvu, nosićeš kofer s duplim dnom“, iznenadio je Tito Nikolu, sredinom maja 1940.

Našao je češki pasoš i odneo ga slikaru Đorđu Andrejevićeu Kunu, da ubaci njegovu fotografiju i napravi pečate. Ali, saznao je da je to isuviše rizično, jer u Sofiji postoji centar Gestapoa koji se specijalizovao da prati sumnjivo kretanje čeških emigranata. Tako je izgubljeno mesec dana. Nikola Petrović je predložio novo rešenje. Sa suprugom Marom krenuće preko Sofije kao na sajam u Atinu, noseći svoj pasoš. Tamo je računao da uzme sovjetsku vizu, a da, u povratku, u Atini pocepa pasoš s ruskim pečatima pa ode u jugoslovensko poslanstvo i usplahireno prijavi nestanak pasoša.

Tito ga je detaljno upoznao sa situacijom i novim partijskim kursom: „Trebaće ti. Gore će te sigurno pitati!“ Ukratko – Partija ima sedam tehnika (štamparija), osam hiljada članova (dvadeset hiljada u SKOJ-u), 380 plaćenih funkcionera. Formalno, putovao je kao kurir koji nosi kofer s duplim dnom, u kome nije znao šta se nalazi, osim fotokopija o izdajničkom držanju Petka Miletića pred beogradskom policijom. Tito je dobro znao metode rada u Kominterni i Petrovića je pripremio kako bi zaista bio kvalifikovan predstavnik jugoslovenskih komunista u Moskvi.

Iz Beograda su Mara i Nikola Petrović otputovali vozom do Sofije. Odseli su u luksuznom hotelu *Blgarija*, prošetali po gradu, dok se on nije osmelio da uđe u sovjetsku ambasadu. Pitao je da li je, na osnovu (Kopiničeve) intervencije, iz Moskve stigla kakva poruka za njega. Ničega nije bilo, tako da se njegov boravak odužio u mučno i grozničavo iščekivanje. Povremeno je odlazio kod dobrog znanca Todora Pavlova. Najzad je sve bilo u redu, uzeo je sovjetsku vizu i sa suprugom se ukrcao u avion, koji je, posle nekoliko sletanja na sovjetskoj teritoriji, 10. oktobra 1940. stigao u Moskvu.

Zaostali su namerno iza svih putnika, očekujući da će im „veza“ prići. Propustili su i autobus za grad, ali ništa. Suprugu je ostavio pored kofera i u kancelariji aerodromske milicije rekao: „Ja sam kurir KPJ. Nosim neke stvari u Kominternu. Niko me nije sačekao!“ Umirili su ga i poslali u restoran, da nešto prezalogaje kao njihovi gosti. Uzeli su slanu riblju čorbu „soljanku“. Sat ili dva kasnije stigao je jedan mladić. Na izlazu iz aerodromske zgrade seli su u luksuzni auto.

BALKANDOWNLOAD

Ulazeći na stražnji ulaz nekog hotela, nisu shvatili da su u famoznom hotelu *Luks*. Na drugom spratu, u svojoj kancelariji, primio ih je Kominternin šef za vezu Sorkin. Posluženi su čajem i slatkim od jagoda. Pošto su došli sa svojim pasošima, Sorkin je odlučio da u Moskvi stanuju legalno u starom hotelu *Metropol* na Crvenom trgu, u poslednjoj moskovskoj tvrđavi belogardejaca u kojoj su se vodile borbe šest nedelja posle pada Zimskog dvorca u Petrogradu.

Uzbuđeno su te večeri koračali moskovskim ulicama. Prosto su ih prolazili žmarci dok su gledali crvene zvezde nad crvenim kremaljskim zidinama. Dakle, to je to! Večerali su u kafani hotela *Metropol* i iz kofera ispraznili deo u kome su bile njihove lične stvari. Predali su ga Ilji i Bojku, koji će ih u stopu pratiti te dve nedelje. Nikola je svakog jutra u osam sati odlazio u Kominternu, a Mara u obilazak grada.

Odveli su ga kod Vilhelma Pika, o kome je toliko toga slušao i čiji je lik, kao bliskog saborca nemačkih komunista Roze Luksemburg i Karla Libknehta, dobro zapamtio iz studentskih dana. Pik je u balkanskom sekretarijatu vodio jugoslovenske stvari. Primio ga je srdačno i raspitivao se kako je Valter rešio ilegalni boravak u zemlji. Skakali su s teme na temu, tek toliko da Pik vidi s kim ima posla. Ručali su u kremaljskoj menzi, u kojoj su se hranili i Staljin i Molotov.

Sutradan je Pik Petrovića obavestio da će biti sazvan Balkanski sekretarijat Kominterne i da će im se u pretresanju jugoslovenskog pitanja pridružiti Bugarin Kolarov i Italijan Toljati. Dodao je da je, po dolasku u Moskvu, Jan Šverma podneo opsežan referat i istakao velike rezultate koje u svom radu ostvaruje KPJ.

Punih sedam dana vodila se živa diskusija, sva u atmosferi odluka Sedmog kongresa Kominterne, po kojima su komunistima najveći neprijatelji neposlušni iz njihovih redova. Trebalo se otvarati prema spolja i pročišćavati iznutra. Kad je Petrović pomenuo 380 profesionalnih revolucionara u KPJ, graknuli su na njega: „Previše! Zašto ponovo birokratizujete Partiju!“ „Ali naš profesionalni revolucionar ima platu nekvalifikovanog radnika – 330 dinara!“, obrazložio je ono što mu je Tito rekao.

Toljati je prešao na novu temu: „Vaša partija vodi pogrešnu, sektašku politiku u odnosu na Mačeka i HSS?“ Tito je unapred očekivao i takvo pitanje, pa je po Petroviću poslao odgovor u Moskvu: „Mi zaista odbijamo vezu sa Mačekom i užim rukovodstvom njegove stranke, ali tesno sarađujemo s njihovim masama i srednjim i nižim kadrovima. Maček se ograničio samo na prividno rešavanje hrvatskog pitanja. U spoljnoj politici podržava naslanjanje na fašističke zemlje, što Jugoslaviju

BALKANDOWNLOAD

vodi u pravu katastrofu. Odnos prema HSS bio je i pravi razlog spora sa Krležom i časopisom *Pečat.*"

Petrović je zamoljen da poseti omladinsku Komunističku internacionalu. Sreo se s njenim rukovodstvom i sekretarom Rajmonom Gioom, koji je inicirao raskid s ranijom zavereničkom politikom omladine. Mladići su hteli da iz prve ruke čuju o uspesima te nove linije na Beogradskom univerzitetu, o kojima se toliko pričalo u Moskvi. Petrović je od njih tražio da se vidi s Veljkom Vlahovićem, tada predstavnikom KPJ u Kominterni.

Rekli su mu da o tome isključivo odlučuje vezista Sorkin. A on mu iz konspirativnih razloga nije dozvoljavao kontakt ni sa jednim Jugoslovenom u Moskvi, čak ni sa Švermom, već mu je umesto njega ponudio Vilijama Širokog. Vlahovića je slučajno video kroz automobilsko staklo u dvorištu Kominterne.

Na sastanak proširenog sekretarijata Izvršnog komiteta Kominterne došli su svi istaknuti komunistički prvaci koji su tada bili u Moskvi. Po savetu Pika i na osnovu Titovih preciznih informacija Nikola Petrović je spremio opširan referat na dvadeset pet stranica. U diskusiji, prvi se za reč javio Kolarov i sasvim neodređeno kritikovao neke poteze KPJ, nevešto se zapetljavajući u besmislenim frazama. Na to je ustao sovjetski predstavnik Manuilski, nervozno udario petama svojih teških čizama o pod i presudio: „Vasile, govori jasnije, ja te ne razumem. Jugoslovenski komunisti su delije, oni su mnogo uradili!"

Pik je Petroviću diskretno dao znak da je stvar prošla i da je bitka dobijena. Na ručku su za poslasticu uzeli dinje sa Kavkaza i Petrović je neobavezno pokrenuo najdelikatnije pitanje, pitanje eventualne finansijske pomoći Kominterne Komunističkoj partiji Jugoslavije. Znao je da s tim ne ide lako, rekao je da se Partija, i pored razgranatih aktivnosti, sama nekako snalazi. Ali, ne bi bilo loše ako bi Kominterna malo pomogla, uprkos striktnoj odluci (1935) da više ne izdržava svoje sekcije. Davno su prošla vremena kad je Moskva bila blagajna bez dna svetskog komunizma i kad je dobro plaćala svaku pobunu, štrajk ili demonstracije, pa je, recimo, za potrebe sovjetske komunističke propagande na Balkanu u periodu 1922–25. moglo biti, prema nekim tvrdnjama, potrošeno celih pet miliona dolara. Umesto toga, sada su širom Evrope propadale razne komunističke firme, organizacije i banke. Službeni organ francuske KP *Imanite* bio je pred bankrotstvom, ali to nije izazvalo nikakvu materijalnu samilost Moskve. Pik se ogradio, jer pitanje prevazilazi njegovu nadležnost, ali je Petroviću savetovao da to obavezno izokola pokrene kod Manuilskog: „I sam njegov poziv da te

BALKANDOWNLOAD

lično primi pre nego što se vratiš kući već je dobar znak!“

Znao je dobro Nikola Petrović ko je Dmitrij Manuilski, čovek broj dva u Kominterni (iza Georgija Dimitrova, koji je bio na odmoru), šef političkog sekretarijata i njen dugogodišnji stvarni vođa, posle odlaska Zinovjeva i Buharina s političke pozornice.

„Iz bedne prljave sobe u hotelu *Luks* u Moskvi, on godinama upravlja najstrašnijom revolucionarnom organizacijom koja je postojala u istoriji“, pisao je tih dana, uz malo preterivanja, pariski list *Vu*. „Inostrani komunisti penju se na treći sprat starog zdanja. Mali stan, u kome ’mozgovi’ Kominterne kuju svoje planove, sastoji se od četiri sobe. Vođa Kominterne najradije radi noću i leže u zoru. Dok on spava, sve telefonske veze su isključene, sem one koja ga direktno spaja sa Staljinom.“ Rođen od oca Ukrajinca i majke Poljakinje, Dmitrij je prvo učio bogosloviju, odakle je isteran zbog političkih akcija i prognan u Sibir. Dve godine docnije on se pojavio u Parizu i, kao duhovit govornik i odličan organizator, stekao poverenje Lenjina, koji mu je jedino zamerao što nije malo ozbiljniji. Nisu mu se sviđale njegove šale, ni preterano interesovanje za žene. Kad je Lenjin neočekivano došao kod Manuilskog, na njegovom stolu zatekao je bogatu kolekciju pornografskih slika. Sprovodeći organizaciju Treće internacionale, Manuilski je prokrstario Stari i Novi svet, pokazujući neverovatan talenat za kamuflažu i prerušavanje. Nikad nije prestajao s grubim šalama. Za vreme letnjih vrućina, on stavlja sledeći natpis na svoja vrata: „Iza vrata nalazi se Manuilski – potpuno go. Devojkama ulaz zabranjen.“ I Staljin mu je prebacivao zbog veza sa svim komunistima koji dolaze u Moskvu i shvatanja da prvo mora da upozna i ovlada ženskim personalom komunizma. Ali Staljin mu je do kraja ostao zahvalan što mu je pomogao da, uprkos izričitom protivljenju prvog generalnog sekretara Zinovjeva, ipak uđe u Kominternu.

Pred Petrovićem, bio je to ljubazni, simpatični starčić, odlučnog i stamenog koraka. Dočekao ga je rečima: „Upravo smo dobili telegram od Valtera. Zemaljska konferencija u Zagrebu protekla je u najboljem redu. Tražio je Peti kongres. Recite mu da smo protiv toga. U ilegalnim uslovima, to je isuviše opasno, može stradati cvet Partije!“

„Drago mi je što vas vidim“, nastavio je Manuilski. „Molim vas, izvinite se u moje ime vašoj supruzi. Želeo sam da sa vama idem u operu, ali mi je nešto nepredviđeno iskrslo. Znam da ste inženjer, na visokom položaju. To je vrlo dobro za Partiju. Druže Petroviću, razmišljao sam malo o vašem referatu. Kažete da ste u stanju da kad hoćete studente i radnike izvedete na demonstracije. Da oni traže oružje,

BALKANDOWNLOAD

neće da ginu kao budale i hoće 'glavu za glavu'. Toga se najviše plašim, molim vas ne pravite nikakve spektakle, ne dajte se provocirati da vam buržoazija pre vremena nametne krvavi obračun i razbije Partiju. Treba ići u širinu i dubinu. Pozdravite mi puno Valtera i prenesite mu ovu moju poruku."

Malo se oslobodivši, Nikola Petrović je prešao na nesporazume do kojih dolazi kad se napada kapitulantska politika vlade Cvetković–Maček prema Nemačkoj i kad se, istovremeno, partijsko članstvo ubeđuje u ispravnost i taktičnost pakta između Nemačke i Sovjetskog Saveza.

„Taj pakt je naša unutrašnja stvar, a ne vaša! On vam ničim ne vezuje ruke! Nastavite i dalje s antifašističkom propagandom."

„Ja znam, druže Manuilski, da to nije običaj", stidljivo je nastavio Petrović, „ali razumite nas, imamo velike troškove, sedam štamparija, dosta ilegalaca… Ako biste mogli?…"

„Partija mora da stoji na svojim nogama. Ipak, KPJ je poseban slučaj: daću nalog da vam u kofer s duplim dnom ubace tri hiljade dolara!"

Ko bi rekao da je samo godinu ili dve ranije ta ista Kominterna, sada puna srdačnosti, drugarstva i razumevanja, bila bukvalno klanica u kojoj se nije znalo ko kome radi o glavi i ko će ujutro osvanuti. Ukinute su poljska i finska partija, Poljake su zastupali žena i sin osnivača Čeke Feliksa Đeržinskog, a Staljin je u društvu često pravio crnohumorne šale: „Poljak – i još komunist – nema većeg neprijatelja Sovjetskog Saveza!" Jugosloveni su bili, uglavnom, iskasapljeni. Od Nemaca su ostali Pik i Ulbriht: drugi su velikodušno izručeni Hitleru, od Rumuna više nije bilo nikoga, pa je za šefa njihove partije postavljen Bugarin Boris Stefanov. Stradao je i legendarni vođa Mađarske revolucije 1919. Bela Kun. Vlast u Kominterni preuzeli su Bugari. I Titu je gorelo pod nogama. Loše je primljeno što je u *Proleteru*, na svoju ruku, objavio isključenje iz Partije svih osumnjičenih i uhapšenih. Jednom su Petko Miletić i Tito zanoćili s podjednakim šansama da sutradan jednog od njih pošalju u daleku sibirsku Kolimu.

U povratku, inženjer Petrović je sa suprugom sređivao utiske. Malo šta je i video izvan zgrade Kominterne. Posetili su zajedno Tretjakovsku galeriju, uveče su dugo šetali po Crvenom trgu, išli na večeru i u pozorište. Mara mu je zato slikovito dočaravala razglednicu Moskve. U Sofiji su morali odustati od zaobilaznog puta kući preko Atine. Nikola je telefonirao u Beograd dr Vojislavu Vučkoviću i dogovorio se da će ih „veza" čekati u Nišu, izvesti iz voza i prevesti u ilegalnost. Mimoišli su

BALKANDOWNLOAD

se, pa su bili prisiljeni da nastave za Beograd. Tamo su im i policija i Partija bile spremile doček.

Policija je bila mnogo brža. Međutim, Petrović ni za trenutak nije izgubio prisebnost. Nije hteo da čuje da uđe u policijska kola, već je, kao pravi gospodin, otišao sa suprugom taksijem do Uprave grada Beograda. Pravdao se da je u Moskvu putovao iz radoznalosti, kao običan turista. Nije se pokolebao ni kad mu je policijski šef Boško Bećarević cinično predočio njegov studentski praški dosije. Oktobra 1940. godine bila su, ipak, druga vremena. Nekoliko meseci su postojali diplomatski odnosi između Kraljevine Jugoslavije i SSSR i nije bilo mnogo pametno hapsiti generalnog sekretara Jugoslovensko-čehoslovačke privredne komore. Propao je i pokušaj pritiska na Maru Petrović: „Gde je vaš muž odlazio?“ „Nigde, zajedno smo obilazili grad.“

„Vi ćete biti pušteni“, pokušavao je Bećarević da prema Nikoli bude uljudan, „ali pre toga izdiktirajte daktilografkinji šta ste sve videli u Moskvi i ne zaboravite da se za vaš izveštaj interesuje lično knez namesnik Pavle.“

Seo je hladnokrvno za mašinu i otkucao ono što mu je supruga ispričala da postoji od turističkih znamenitosti u Rusiji. Nije, radi svake sigurnosti, išao pravo Titu. U Novom Sadu se sastao sa lokalnim rukovodstvom Partije. Krajnje otvoreno rekao im je da ne treba idealizovati prilike u Sovjetskom Savezu. Zemlja se industrijalizuje, steže kaiš i preživljava ogromne napore i iskušenja. Moskovske ulice su neasfaltirane, ljudi su loše odeveni, u prodavnicama nema pomorandži.

Razume se, odmah su o tome obavestili najviše rukovodstvo!

Tito ga je pitao: „Šta si ti to tvojim Lalama pričao?“

S potpisima Pika, Erkolija (Toljatija), Gotvalda i Manuilskog, sačuvana je „Odluka sekretarijata Izvršnog komiteta Kominterne o odgovoru na nekoliko pitanja sekretara CK KPJ, druga Valtera, dostavljenih usmeno (preko druga Petrovića)“. Ona praktično sadrži sažeti zapisnik Petrovićevih nedeljnih razgovora u Moskvi. Rečeno je da je Kominterna protiv sazivanja novog kongresa Partije i da umesto toga rukovodstvu KPJ daje delimično odrešene ruke u pogledu popunjavanja svog sastava. Ukazuje se i na pogrešnost radikalne i preuranjene akcione parole „Za obaranje vlade i uspostavljanje istinske narodne vlade“ i traži se realno sagledavanje snage Partije. To bi „izoliralo Partiju od velikog broja radnih ljudi, naročito od radnika i zanatlija, koji se mogu pridobiti za borbu protiv vladajućeg režima i za borbu za nezavisnost naroda Jugoslavije, ali koji još nisu spremni da se bore za proletersku

BALKANDOWNLOAD

diktaturu“.

Petrović se, u dogovoru sa Titom, vratio svom starom poslu na uspostavljanju posebnog Kominterninog obaveštajnog kanala kroz Evropu. Iznenadni napad Nemačke na Jugoslaviju 6. aprila 1941. godine stornirao je praktično već izgrađenu mrežu.

Kad se za vreme okupacije u Vojvodini budu našli u beznadežnom položaju, skroz opkoljeni od Nemaca, Nikola Petrović će supruzi Mari poveriti poslednju tajnu: „Da znaš da je drug Stari, koji je svraćao kod nas, vođa partizana Tito, i da si u Moskvi lično srela Manuilskog.“

Izvukli su se i tada!

Kao Titov ministar, Petrović se u aprilu 1945. godine u Kijevu na železničkoj stanici ponovo pozdravio sa Manuilskim, tada ministrom spoljnih poslova Ukrajine. Iz hladnog protokolarnog susreta izgledalo je kao da se nikad u životu nisu videli. Tek kad je Manuilski ostao sam mogli su da se slobodno jedan drugog sete.

„Vremena su se promenila. Došlo je vreme kad mi treba da nešto naučimo od naših jugoslovenskih drugova!“, rekao je Manuilski na rastanku.

Svi su posle 27. marta 1941. očekivali skorašnji početak rata osim, izgleda, vlade generala Dušana Simovića. Tračak nade sinuo je Nikoli Petroviću uveče 5. aprila, kada je dobio poverljivu poruku Centralnog komiteta KPJ:

„Bez obzira na specijalno zaduženje, sutra u šest časova treba da budete kod Vukovog spomenika. Noćas se u Moskvi potpisuje pakt o prijateljstvu sa Sovjetskim Savezom i Partija sprema velike manifestacije. One ni po čemu ne treba da zaostanu za onima od 27. marta.“

Međutim, nemački avioni koji su se ujutru pojavili nad Beogradom raspršili su sve nade i direktive. Nastao je pravi lom i haos. Ipak, Partija je preduzela organizovanu evakuaciju komunista koji nisu bili pozvani u vojsku. Pošto se računalo s mogućnošću dužeg otpora kraljevske vojske u bosanskim planinama, grupa komunista (u kojoj je bio Nikola Petrović i na čijem čelu je bio metalski radnik Radoje Dakić) krenula je teretnim vagonima prema Sarajevu. Tamo se povezala s Pokrajinskim komitetom.

Trećeg dana posle njihovog dolaska stigla je vest da se Kraljevska vlada i Vrhovna komanda očekuju na obližnjim Palama, odakle će rukovoditi odbranom zemlje.

Situacija je zahtevala hitne mere, pa se došlo na ideju da komunisti zatraže prijem kod predsednika Simovića i ministra unutrašnjih poslova dr Srđana Budisavljevića. Kako je Nikola Petrović poznavao Budisavljevića, odlučeno je da on predvodi delegaciju komunista i bude

BALKANDOWNLOAD

njen glavni pregovarač, koji će pokušati da izdejstvuje da se Komunističkoj partiji na terenu poveri borba protiv svakovrsnih sabotera i pete kolone. Sastanak je zakazan za 14. april, ali tada vlade više nije bilo na Palama. Otišla je u Nikšić i avionom pobegla iz zemlje.

Trebalo je prvo pobediti u ratu.

Nikola Petrović i njegova porodica dali su toj pobedi svoj pun doprinos. On je, sa suprugom Marom, proživeo dramatične dane kao partijski radnik i rukovodilac u okupiranoj i raskomadanoj Vojvodini. Njegov brat Vladimir poginuo je 4. decembra 1943. godine u Prijepolju, kao član štaba Prve šumadijske brigade. Sestra Milana takođe je učestvovala u pokretu i bila zatvarana.

Slično je bilo i sa porodicom njegove supruge Mare, rođene Popović.

Posle napada Nemaca na Jugoslaviju, Nikola se našao u Novom Sadu. Komuniste u početku nisu hapsili, pakt Nemačka–SSSR ničim nije dovođen u sumnju, pa je on odlučio da sačeka da prođe oluja i da se onda poveže sa Titom i dogovori se kako da u novim uslovima nastave s prokopavanjem Kominterninog obaveštajnog kanala kroz Evropu. Na dan 22. juna 1941. bio je kod prijatelja na jednom salašu u blizini sela Begeča. Oko 11 časova radio je javio da je Nemačka napala Sovjetski Savez. Do ručka su to potvrdile sve inostrane radio-stanice. Položaj komunista iz osnova se promenio i već iste večeri Nikola je prešao u ilegalnost. Mađarska policija je o njemu sve znala. Da je komunista i da je bio u SSSR. Pomirio se da od specijalne linije očigledno neće biti ništa. To mu je, uostalom, javio i Tito preko Đilasa i Lole Ribara, s kojima se njegova supruga srela u Beogradu.

Na insistiranje sekretara Vojne komisije Pokrajinskog komiteta Partije za Vojvodinu Radivoja Ćirpanova, ostao je u jednom ilegalnom stanu u Novom Sadu i preuzeo rukovođenje Agitpropom. Uspostavljene su precizne granice tri države: NDH, Mađarske i specijalne nemačke uprave za Banat. Otpočeli su krvavi progoni i klanja Srba, Jevreja i komunista. Pokrajinski komitet je podeljen okupacijskim međama. Politički i organizacioni sekretar Svetozar Toza Marković i Žarko Zrenjanin u Banatu, Ćirpanov u Bačkoj i Aćim Grulović u Sremu bili su prisiljeni da se navikavaju na novonastalo stanje na toj vetrometini. Mađari su se pokazali kao izuzetno opasan neprijatelj: Horti je imao prilično iskustva s komunistima. Ugušio je mađarsku revoluciju. Ranija nacionalna trvenja obilato su mu u Bačkoj išla na ruku. Uslovi za ustanak i partizansku borbu većeg obima bili su praktično nikakvi.

Petroviću verovatno nije mogla biti uručena Titova poruka da dođe

BALKANDOWNLOAD

na oslobođenu teritoriju u Užice. Hvatao je *Radio London* i *Radio Moskvu* i nedeljno izdavao bilten *Vesti*. Nekad i u osam hiljada primeraka. Preživeo je poznati Novosadski pokolj 1942. godine. Na potpuno neverovatan način izbegao je hapšenje, uz pomoć lažnih isprava na ime Nemca Vernera Franca, rođenog kao i Hitler 20. aprila. Sasvim ležerno je otvorio vrata patroli… Napustio je grad. Čitav ilegalni rad, kad nestane kukuruza, odvijao se pod zemljom, po „bazama" na udaljenim salašima. Posle mnogo stradanja i provala, Jovan Veselinov je stvorio novi Pokrajinski komitet, a Nikola Petrović je postavljen za sekretara Oblasnog komiteta za Bačku i Banat. U oktobru 1943. jedva je spasao glavu kod sela Parage.

Većnik je AVNOJ-a, iako je bilo nemoguće da Vojvođani dođu na zasedanje. Posle rata izvesno vreme je važio embargo na prostu stvar ko je bio, a ko nije 29. novembra 1943. u Jajcu. Tek avgusta 1944. mogao je da se odazove na Titov poziv da se pridruži Vrhovnom štabu. U Srem su se spustila dva engleska aviona, sa vojnom misijom Bejzila Dejvidsona. Petrović je s njima odleteo za Bari. Pozdravio se sa Aleksandrom Rankovićem i produžio na Vis. Na sastanku Politbiroa podneo je referat o radu u Vojvodini. Sugerisano mu je da ga prekuca – sada kao odluke istog tog Politbiroa. Kad se prešlo na druge delikatne teme, ustao je da ide, ali mu je Tito rekao da ostane: „Nikola je naš čovek!" Nije mogao da poveruje – na dnevnom redu je bio Titov odlazak na sastanak sa Čerčilom.

Na Visu Tito nije hteo ni da čuje da usliši Nikolinu molbu da se, sa Kostom Nađom, idućim transportom vrati u Srem. Savetovao mu je da se spremi za put u London, gde bi rukovodio ekonomskim stvarima, dok bi se Vlatko Velebit koncentrisao na političke. S tim se nešto odugovlačilo, pa ga je u septembru 1944. Tito pozvao: „U međuvremenu situacija se izmenila. Izgubili smo mnogo kadrova, a za koji dan se vraćamo u Beograd. Treba organizovati vladu i organe vlasti. Nećeš valjda da u Sremu pogineš u poslednjem trenutku. Crvena armija se približava i moramo joj prvi poći u susret. Mogu Englezi da nam u Srbiju bace kralja Petra i da nastane džumbus. Napuštamo Vis i idemo negde u Rumuniju, da sačekamo zgodan momenat za povratak. Pošto ćemo verovatno brzo ući u Vojvodinu, ti ćeš biti u mojoj ličnoj pratnji, ali o svemu ovome nikome ni reči!"

Čak ni Titov pratilac Nikica Prlja nije znao kuda se kreće u ponoć 18. septembra 1944. Pitao je Petrovića: „Je li, Nikola, da nije Stari poludio, da ide u Srem!?" Da bi zavarali trag Nemcima, pošli su prvo prema Bariju; tako je prema Turn Severinu u konvoju poletelo dvanaest

BALKANDOWNLOAD

istovetnih ruskih aviona, od kojih je u jednom bio Tito. Autom su odatle nastavili do Krajove i smestili se u bogataške vile, ispražnjene za potrebe Tolbuhinovog štaba. Petrović je upućen u Bukurešt sa zadatkom da preuzme poslanstva Kraljevine Jugoslavije i NDH.

Bez ijednog Jugoslovena, Tito je otišao na susret sa Staljinom. Vratio se u civilu. Mitru Bakiću i Nikoli Petroviću, koji su ga sačekali, impresionirano je pričao kako je Staljin u njegovom prisustvu pozvao maršala Tolbuhina u Sofiju: „Kod mene je Tito, traži jedan tenkovski puk. Daćemo mu ceo moto-mehanizovani korpus." Ipak, Tito je bio ljut i zabrinut: „Rusi traže i insistiraju na formiranju vlade sa Šubašićem. Nama to ne treba. Imamo potpunu vlast u zemlji!" Malo je zastao i ućutao: „Na kraju krajeva, ne moram ja biti ni predsednik te vlade!" Mitar i Nikola su skočili kao opareni, nisu mogli da poveruju, pa je Tito morao da ih smiri: „Dobro, biću predsednik!"

Iz poslanstva Kraljevine Jugoslavije i NDH svi su bili pobegli pred Rusima, samo je – u jugoslovenskom – ostao portir. Petrović je, u dogovoru sa sovjetskim vlastima, pronašao i preuzeo neke naše šlepove sa žitom na Dunavu i „na crno" jeftino kupio neke automobile od Rumuna, koji su se plašili da će im Rusi sve pokupiti. Tu ga je prekinula Titova poruka da ide u Vršac i tamo spremi sve za njegov dolazak iz Krajove. Poleteo je ruskim dvosedom, koji je u vazduhu naleteo na nemački meseršmit. Jedva je preživeo vazdušnu bitku, u kojoj su im pomagala još dva ruska aviona. Iako je u Pragu završio godišnji konstruktorski kurs i bio zaljubljenik i ekspert za letenje, načisto se zapetljao. Ispred njega, okrenutog leđima pilotu, bio je mitraljez, koji nije umeo da upotrebi.

U Vršcu je nađena jedna lepa kuća za Tita, vlasništvo nekog zubara. Tito je 15. oktobra 1944. Nikoli javio da je upravo primio vest da je Beograd oslobođen. Tim povodom štampan je prigodan letak, koji je ubrzo uništen, pošto *Radio London* i *Radio Moskva* do večeri nisu potvrdili tu vest. Nikolin zadatak bio je da bude pri ruci članu Politbiroa Ivanu Milutinoviću, koji je rukovodio celokupnim privrednim pitanjima. Onda je preventivno formirana Vojna uprava za Banat, Bačku i Baranju, na čelu sa generalom Ivom Rukavinom, kao komandantom, i Nikolom Petrovićem, kao političkim predstavnikom Nacionalnog komiteta. Pošto su se folksdojčeri i Mađari razbežali, nije bilo nikakvih problema, niti vojnih operacija. Trebalo je jedino što uspešnije obezbediti prikupljanje i transport hrane za vojsku.

Početkom februara 1945. Nikola je došao u Beograd. Svratio je kod Kardelja, negde na Crvenom krstu, i saznao zašto ga traže: „Doneli smo

BALKANDOWNLOAD

odluku da pređeš ovde u Nacionalni komitet. Fali nam jedan Vojvođanin, a Vojna uprava je ionako ukinuta. Molim te bez diskusije, to je rešio Politbiro. Javi se Starom!“

„Dobro je da si stigao“, dočekao ga je Tito u Rumunskoj ulici. „Pogledaćemo spisak resora u Nacionalnom komitetu, da vidimo šta ćemo menjati. Jedna kombinacija je da dobiješ čin generala, da budeš komandant pozadine i vodiš privredne poslove, a druga je da preuzmeš nešto drugo – ili Ministarstvo snabdevanja i trgovine ili Ministarstvo finansija. I pre rata si se bavio spoljnom trgovinom. Idi u Novi Sad, spakuj kofere i dolazi!“

Smestio se u hotel *Mažestik*, u kome su stanovali i ostali članovi mešovite, kraljevsko-partizanske vlade. Nije mu bilo nimalo lako da se snalazi u ratnim uslovima, u razorenoj zemlji, sa samo jednom slobodnom granicom. Osećao se kao domaćica u praznom špajzu. Na primedbu da nema dovoljno saradnika, Kardelj mu je lakonski odgovorio: „Ja ti ništa ne mogu pomoći. Sva naša veština biće u tome da gradimo socijalizam sa ljudima kakve smo zatekli!“

Nikola se bio vratio iz Njujorka, gde je vodio pregovore sa Rojom F. Hendriksonom, zamenikom administracije Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu (UNRA) i sklopio sporazum o isporukama hrane, goriva, odeće, lekova i drugog medicinskog materijala. UNRA je, inače, osnovana još u novembru 1943. kao privremena međunarodna organizacija za pružanje pomoći u obnovi zemalja koje je rat opustošio.

Tada, prvih dana aprila 1945, Tito je ocenio da je konačno došlo vreme za prvi međudržavni korak nove Demokratske Federativne Jugoslavije (još formalno – ni republike ni monarhije). Vladina delegacija na najvišem nivou spremala se u Moskvu. Krenuli su predsednik vlade Tito, ministar spoljnih poslova Šubašić, ministar Crne Gore Đilas, ministar rudarstva Andrejev i Nikola Petrović, kao ministar trgovine i snabdevanja. U rusku dakotu ukrcali su se na starom novobeogradskom aerodromu i na putu nisu imali nikakvih nepredviđenih poteškoća, osim što je Tito loše podnosio let avionom, pa mu je bilo muka.

Na moskovskom aerodromu Vnukovo delegaciju je srdačno dočekao Molotov, pošto Staljin u takvim ceremonijalima nikada nije učestvovao. Tito je odmah dao izjavu za sovjetsku javnost da je pitanje definitivnog oslobođenja Jugoslavije pitanje sledećih nekoliko ili najviše mesec dana i, s borbenim pozdravom „Smrt fašizmu – sloboda narodu“, uzviknuo: „Živeo Sovjetski Savez! Živela i nepobediva Crvena armija i njen genijalni vođa maršal Sovjetskog Saveza Staljin!“

Sa Rusima se od početka ništa nije znalo. O nekom preciznom

BALKANDOWNLOAD

protokolu posete jugoslovenske vladine delegacije nije bilo govora. Posle prvih kurtoaznih kontakata sa Molotovom, nastavljeni su „trgovački“ razgovori na ministarskom nivou sa Mikojanom. Gosti iz Jugoslavije malo su držani u neizvesnosti. Pitali su ih kakav žele kulturno-zabavni program i koje će znamenitosti Moskve videti. Uveče su otišli na predstavu Tolstojevog *Vaskrsenja* u Hudožestvenom teatru. Igrala je stara garda, predvođena nezaboravnim Kačalovom. U pauzi, glumci su se pozdravili sa Titom. Predstava je nastavljena, gosti su ponovo zauzeli svoja mesta u svečanoj loži.

Međutim, usred trećeg čina među njima je došlo do komešanja. Neko je ušao i nešto Titu rekao. On se značajno nagnuo prema Đilasu, šapćući mu nešto na uvo. Prošlo je još nekoliko trenutaka, dok Tito iznenada nije ustao: „Idemo!“ U pozorištu je ostao samo ministar spoljnih poslova dr Šubašić, pomiren sa činjenicom da komunisti imaju neke svoje posebne ponoćne partijske razgovore.

Napolju ih je čekala kolona dugačkih crnih limuzina, u koje su se žurno rasporedili. Ispred njih, duž moskovskih ulica, otvorio se „zeleni talas“ na semaforima. Izašli su iz grada na Praviteljstvenoje šose, to jest specijalan vladin put po kome smeju da idu samo automobili najviših sovjetskih rukovodilaca. Kad su stali ispred skromne drvene dače, nisu znali da su kod Staljina, u Kuncevu.

U velikom predsoblju skinuli su mantile i prešli u susednu prostoriju. Otvorila su se neka vrata i pred njima se pojavio lično On. Staljin, sa pratnjom, koju u prvi mah nisu ni primetili. Gledali su samo njega. Đilas i Tito su ga videli ranije, ali ovog puta Staljin se svima učinio nekako manji, ne više onaj Baš Čelik. Sa sedim brkovima i razređenom kosom, vidno omršao i ostario, malo ih je štrecnuo oko srca: „Ako Staljinu nije dobro – ceo socijalizam se ljulja!“ Jednog po jednog, Tito ih je predstavljao, a onda su ušli u trpezariju, u kojoj je bio prazan dugački sto, pokriven belim čaršavom. Kao pravog istočnjaka Staljina je užasavao nameštaj i dešavalo se da, čim uđe u neku za njega pripremljenu raskošnu rezidenciju, odmah poizbacuje sve napolje.

Sedajući za sto, negde oko 11 sati uveče, Jugosloveni su bili malo oporavljeni od trenutnog „Staljinovog slepila“, pa su pored sebe videli Molotova, Maljenkova, Bulganjina, Beriju, generala Antonova. Ušle su servirke s pićem, čašama, tanjirima, priborom za jelo i dubokim srebrnim činijama s dekorativnim poklopcima. U toku noći do šest ujutru, kad su se razišli, sto je četiri puta raspreman i donošeno je novo posluženje. Domaćini su hteli da impresioniraju goste. Pripremljeni su specijaliteti iz svih krajeva Sovjetskog Saveza: pečene prepelice sa

BALKANDOWNLOAD

Kavkaza, riba iz Lenjingrada i Sibira, votka i gruzijsko belo vino „cinandali“. Nazdravljala se svaka čaša i to – svemu i svačemu: Pobedi, Crvenoj armiji, herojstvu partizana. U Staljinovo i Titovo zdravlje. Glavni nazdravičar bio je Molotov, mada je imao primetnu govornu manu i zdravice je izgovarao zamuckujući. Staljin je ćutao, s vremena na vreme ubacujući kakvu sočnu doskočicu, posle koje su svi praskali u smeh.

Staljin je tihim glasom počeo: „Mi smo tokom rata raspustili Kominternu i inostrana propaganda je tvrdila da smo to učinili zbog pritiska Amerikanaca i Engleza. To nije tačno: da su oni bilo šta pokušali, Kominterna bi i dan-danas postojala u Moskvi! Oni su toga bili svesni i nisu se mešali.“ Tito se na to nadovezao: „Raspuštanje Kominterne za nas nije bio problem: kad smo to u partizanima saznali, diskutovali smo na sednici Politbiroa jedva petnaestak minuta i prešli na tekuća pitanja.“ Staljin je ponovo uzeo reč: „Kominterna je, razume se, bila glupost. Samo je Dimitrov verovao da se iz jednog centra može rukovoditi svetskim revolucionarnim pokretom.“ Sasvim spontano, Nikola Petrović je upitao: „Tovariš Staljin, ako je Kominterna stvarno bila glupost, zašto je nju Lenjin uopšte stvarao!“ Staljin ga je pogledao: „Pitanje je pravilno! Lenjin je računao da će posle Oktobarske revolucije proleterske revolucije pobediti još u nekim evropskim zemljama i da je zbog toga potrebno uspostaviti jedinstveni štab svetske revolucije. Ali ispalo je drukčije!“

Razgovor je skrenuo na škakljivo „seljačko pitanje“ i neka iskustva i odstupanja u politici Kominterne. Pre svega, KPJ je pohvaljena zbog pravilnog shvatanja uloge seljačkih masa u revolucionarnim zbivanjima. Jugoslovenska delegacija je, sa strahom, naslućivala na šta je Staljin, zapravo, ciljao kad je govorio o mogućnostima da socijalizam postoji i pod engleskim kraljem i da revolucija više nije njegov nužni preduslov. Ipak, povratak kralja Petra II Karađorđevića u Beograd ovog puta nije otvoreno pominjan.

Nikola Petrović je primetio da Berija nešto diskretno pokazuje servirki. Ubrzo se ona vratila s ljutim papričicama. Naš „Lala“ nije mogao da otrpi taj gurmanski izazov. Pitao je može li jednu da uzme.

Oko dva časa posle ponoći, Đilas se obratio Staljinu: „Došao sam s ovom delegacijom da vam lično objasnim jedan neprijatni nesporazum. Vama su javili da sam ja, na nekom sastanku sa sovjetskim oficirima, rekao da se vojnici Crvene armije ponašaju gore nego što bi se ponašali engleski ili američki vojnici. Nisam to rekao, nego: da ekscese, naročito prema našim ženama, majkama i sestrama, treba pod hitno prekinuti, jer

BALKANDOWNLOAD

bi se inače moglo reći da se Rusi ponašaju gore od Engleza i Amerikanaca. Čim je izbila ta afera, ja sam, tovariš Staljin, želeo da vam napišem pismo u kome ću sve objasniti. Međutim, šef vaše vojne misije general Kornjejev preporučio mi je da to ne radim." Staljin je odmahnuo rukom: „Znate od koje je vrste ljudi Kornjejev. Siromah, nije glup, ali je pijanac, neizlečivi pijanac! Vi ste, naravno, čitali Dostojevskog. Videli ste koliko komplikovanih stvari postoji u ljudskoj duši, u čovekovoj psihi. Zamislite onda ljude koji su se borili od Staljingrada do Beograda, nekoliko hiljada kilometara od svoje zemlje, za sobom ostavljajući mrtva tela svojih prijatelja i najbližih. Mogu li se od tih ljudi očekivati normalne reakcije? U Istočnoj Pruskoj su masakrirali sve pred sobom, starce, žene i decu. Vi zamišljate idealnu Crvenu armiju, a ona to nije, niti će ikada biti. Najvažnije je što se bije s Nemcima i što se dobro bije!"

„Da li treba još nešto da dodam ili je stvar legla?", pitao je Đilas.

„Ne treba ništa više!", rekao je Staljin, podigao malu čašu s votkom, iz kakve je jedino on pio, i pružio je Đilasu, kome nije prijalo piće, pa je pio pivo. „Popićemo sada jednu u slavu Crvene armije!"

„Ja bih radije u vaše zdravlje!"

„Šta, nećeš da piješ za Crvenu armiju!? Pogledajte ga: Đilas pije pivo, kao da je Nemac. Zaboga, on je stvarno Nemac!"

Članovi jugoslovenske delegacije nisu imali mnogo iskustva ni u piću, ni u nazdravljanju, ali su se trudili da ni u tome nimalo ne zaostanu za Rusima. Po hijerarhiji su se svi izređali i ministar trgovine i snabdevanja Nikola Petrović je shvatio da je došao na njega red. Ustao je: „Dozvolite da ovu čašu dignem u slavu velike Boljševičke partije!" Staljin ga je presekao pogledom i okrenuo se Molotovu: „Čuješ li ti šta on govori? Da li si ti čuo za neku takvu organizaciju? Ja nisam!" Molotov je potvrdno klimnuo glavom. Svi su se zgledali. Petrović je bukvalno propao u zemlju. Uplašio se da na ruskom nije nešto pogrešio i lupio. A Staljin, videvši opštu konsternaciju, slatko se i samozadovoljno nasmejao: „Ajde produži!" Prosto, uživao je da tako plaši i zbunjuje ljude!

Narednih dana Tito i Molotov potpisali su dvadesetogodišnji ugovor o prijateljstvu, uzajamnoj pomoći i posleratnoj saradnji između Demokratske Federativne Jugoslavije i Sovjetskog Saveza, a Nikola Petrović i Mikojan sklopili su sporazum o uzajamnim isporukama robe. Tim povodom u Katarininoj dvorani Velikog kremaljskog dvorca organizovan je svečani ručak, kome je prisustvovao i nominalni šef sovjetske države Kalinjin. Staljin mu je nazdravljao kao „našem prezidentu", ali ga je šaljivo pogledao kad se poslužio Titovim

BALKANDOWNLOAD

cigaretama: „Ne uzimaj! Kapitalističke su!“ Kalinjin se „prepao“ i ispustio cigaretu iz ruke. Obraćanje Molotova Titu s „gospodine“ protumačeno je kao diplomatski potez, dok Staljin, svojom neposrednošću, nije izvadio stvar, izazvavši pravu buru oduševljenja: „Dozvolite mi da ovu čašu podignem za tovariša Tita. Ja ga, svakako, neću zvati gospodine!“

Prethodno je ugovor zaliven šampanjcem na malom koktelu u Staljinovoj kancelariji. Staljin, Tito i Petrović uzeli su čaše s poslužavnika. Staljin – dve. Jednu za sebe, a drugu je pružio konobaru: „Ajde i ti popij s nama!“ Čovek, od uzbuđenja, samo što se nije srušio.

Nije se lako trgovalo sa Rusima. Tražili su olovo i bakar, koji su se dobro mogli prodati na Zapadu, a nezainteresovano su prelazili preko naših ponuda da uzmu suve šljive i rakiju. To je toliko zaprepastilo Borisa Kidriča, koji je 1946. godine putovao u Moskvu sa grupom od dvadeset specijalista, pa je ljutito pitao Nikolu Petrovića: „Imam ozbiljne primedbe. Sa Rusima trgujemo kao sa svima drugima. Dve socijalističke države treba da u svoje odnose unesu nove elemente međusobne saradnje i solidarnosti. Obavezno pokreni to pitanje!“ Međutim, Mikojan se pravio nevešt: „Pustite vi trgovce da trguju kako znaju i umeju!“

Kidrič i Petrović su, sa saradnicima, pripremili teren za novu vladinu posetu Moskvi. Došli su Tito, Aleksandar Ranković, Blagoje Nešković, Koča Popović. Na aerodromu, Ranković je pozvao Petrovića, koji ih je sačekao: „Stani tu! Ući ćeš u isti auto sa mnom i objašnjavaćeš mi sve što vidim kroz prozor.“ Ništa nije ni gledao, ushićeno ponavljajući: „Nikola, ja sam u Moskvi! U Moskvi sam!“ Tih dana je umro Kalinjin i, pored njegovog odra, Jugosloveni su držali počasnu stražu u Domu Sojuza. Na sahrani, Tito je stajao na glavnoj tribini, pored Staljina.

Svi su se slagali da jugoslovenska privreda hramlje. Ministar finansija Sreten Žujović govorio je da je „tvrd na parama“. Dobro je čuvao državnu blagajnu kao svoj džep i nije popuštao ni pred kakvim neskromnim zahtevima za trošenje. Ma od koga on dolazio! Svoje najbliže ratne drugove Žujović je često napadao da su obične raspikuće!

Može se zamisliti kako je bilo čoveku koji je držao resor spoljne trgovine. Petrović je neprekidno obigravao svet. Potpisivao je trgovinske ugovore sa istočnoevropskim zemljama i, istovremeno, tražio puteve prema Zapadu. Tito ga je zvao na ribanje posle zvaničnog demarša iz Moskve da je u razgovoru sa sovjetskim trgovinskim predstavnikom grubo insistirao na hitnim isporukama robe, posebno sirovina, da je pretio i udarao pesnicom o sto.

BALKANDOWNLOAD

Bukvalno, ni do čega mu nije bilo kad ga je u jesen 1945. Đilas pozvao telefonom: „Nikola, dobićeš goste. Vi Vojvođani poznati ste kao dobri domaćini. Neka ga Mara dočeka kako to ona ume. Prema njemu budite pažljivi! Moj šofer će ga dovesti kod vas kući u jedanaest sati!“

„Ne reče mi ko je to?“

„Miroslav Krleža!“

„E, ne dolazi u obzir! Kud ste baš meni našli da utrapite Krležu, posle svega što se između njega i Partije desilo! Biću u nebranom grožđu: o čemu i kako da sa njim razgovaram? Nađite nekog drugoga!“

„Da ne diskutujemo! To je odluka CK!“

Ni Nikolina supruga Mara nije bila oduševljena. Na vratima njihove kuće, u Maglajskoj ulici, pitala je gosta: „Zar ste vi Krleža?“ „Da, gospođo, Krleža glavom i bradom!“ Umesto ovakvog, malo dežmekastog, očekivala je onog predratnog uglađenog gospodina s bradom! Mesec dana je Krleža kod njih ostao. Nekuda je preko dana odlazio i s nekim se viđao. Niti im je on o tome bilo šta govorio, niti su se Petrovići preterano interesovali. Razgovarali su, uglavnom, konvencionalno.

Ponovo su se sreli u Belom dvoru, na dočeku Nove 1946. godine. Po protokolu, sedeli su za istim stolom. Posle ponoćnih čestitki, grupa generala podigla je Tita i na ramenima ga pronela kroz salu. A on je odozgo otpozdravljao prisutnima. Krleža se nasmejao: „Dečaci, dečaci!“

Nova vlast se teško konsolidovala i stalno se morala boriti s bezbroj prepreka. Nikola Petrović je prisustvovao jednoj sednici partijskog Politbiroa. Na dnevnom redu bila su pitanja trgovine i snabdevanja. U jednom trenutku, Ranković je, na poziv ordonansa, izašao i vratio se kroz nekoliko minuta. „Stari, molim te prekini sastanak. Upravo su me zvali sa beogradskog aerodroma. Sleteo je neki engleski avion i tu se našao ministar Šubašić. Mislim da hoće da beži iz zemlje!“ Tito je, po običaju, bio odlučan: „Sprečiti bekstvo, ako treba i silom! Marko, preduzmi sve, a mi, drugovi, nastavljamo s diskusijom!“

Nikoli su se često javljali vojvođanski seljaci kod kojih se skrivao za vreme okupacije, njegovi ratni drugovi, i molili ga da interveniše. Obavezni otkup žita i stoke doveo ih je do prosjačkog štapa i vezivao im je omču o vrat. Nije znao šta da preduzme i kako da im pomogne.

Iz najbolje namere, on i njegovi prijatelji hteli su da Jugoslaviji preko noći izmene lični opis. Da umesto zaostale poljoprivredne zemlje stvore modernu industrijsku silu sa snažnom teškom industrijom. Više su ponekad verovali svojim lepim željama nego stvarnim potencijalima. Jugoslaviju su toliko voleli da su u njenim planinama rodoljubivo

BALKANDOWNLOAD

zamišljali neograničene količine najkvalitetnijih ruda, kakvih nigde drugde na svetu nema.

U partijskom Politbirou Edvard Kardelj je od početka bio zadužen za izgradnju i globalnu strategiju političkog sistema i privrede. Kao glavni operativac, Boris Kidrič je zamenio Andriju Hebranga. Forsirao je dinamičan, efikasan rad Privrednog saveta, sastavljenog od najboljih inženjera i radnika. Nikola Petrović je tu, neosporno, bio jedan od ključnih ljudi. Vodio je ogromno Ministarstvo trgovine, snabdevanja i spoljne trgovine, i osnivao velika savezna preduzeća *Centroprom*, *Jugometal*, *Jugodrvo*... Posao je bio sve složeniji, pa je ministarstvo podeljeno na dva: Ministarstvo trgovine i snabdevanja, koje je preuzeo Zaim Šarac, i Ministarstvo spoljne trgovine, koje je Petrović zadržao do dolaska Milentija Popovića. Na Kidričevo insistiranje, prihvatio se formiranja novog Ministarstva elektroprivrede i izgradnje velikih domaćih hidrocentrala: „Nikola, jesi li svestan od kakvog je to značaja? Ako završimo petogodišnji plan industrijskog razvoja, a ne budemo imali potrebnu pogonsku energiju, ja prvi idem uza zid, a ti za mnom!“ Bilo je to u skladu s onom poznatom Lenjinovom parolom: „Elektrifikacija plus sovjetska vlast jednako je socijalizam!“ Ali valjalo je stalno ići dalje. Petrović je, zatim, stvorio Ministarstvo mašinogradnje, koje je podstaklo pretvaranje male nacionalizovane *Simensove* radionice u Zagrebu u pravi gigant pod imenom *Rade Končar*, kao i ubrzanu gradnju naših giganata kao što su *Litostroj* u Ljubljani i *Ivo Lola Ribar* u Železniku.

Na Dan ustanka naroda Srbije, 7. jula 1951. godine, pozvan je kod Rankovića, gde je zatekao i Osmana Karabegovića. Polako je shvatio da njih dvojica čine partijsku komisiju, formiranu zbog njegove „nebudnosti i stavova prema IB-u“. Odbio je da bude cinkaroš i morao je to skupo da plati. Jedan njegov prijatelj, stari komunista, poverio mu je neke dileme oko Rezolucije Informbiroa. Nikola to nikome nije prijavio, a sveta dužnost članova Partije bila je da prijavljuju sve što saznaju. Onaj prijatelj je uhapšen i u istrazi je priznao s kim je sve razgovarao. To je bilo više nego dovoljno da se u tim krajnje neizvesnim vremenima posumnja i u Nikolu Petrovića.

Uopšte ne znajući šta mu se sprema, unapred je bio prihvatio da toga dana u Vrbasu govori na proslavi i otkrije spomen-ploču.

„Nema problema, idi slobodno, kao da se ništa nije desilo!“, rekao je mirno Ranković.

Posle nekoliko dana, 13. jula, odmerena mu je kazna. Isključen je iz Partije, uz Rankovićevo obrazloženje: „Da nisi na tako visokom

BALKANDOWNLOAD

položaju, možda bi prošlo s opomenom. Postupili smo strogo, ali sve će biti u redu. Za šest meseci ćemo te vratiti u Partiju. Nego, šta sad misliš da radiš?“

„Pošto me je oduvek privlačila istorija, voleo bih, ako može, da to bude u nekom institutu.“

„Gde postoji institut?“

„Pri Srpskoj akademiji nauka i umetnosti.“

Nije išlo glatko. Istorijski institut SANU odbio je da ga primi i Petroviću nije preostalo ništa drugo, već da se zaposli u Dokumentacionom centru Instituta za vodoprivredu *Jaroslav Černi*, koji je, kao ministar elektroprivrede, osnovao i otvoreno favorizovao. Primao je inostrane časopise i godinama izdavao stručni bilten. Zainteresovao se za tu problematiku. Napisao je knjige *J. S. Vilovski i njegov rad na nauci o vodama* i *Iz istorije hidrotehnike i građevinarstva*, a kasnije vrlo opsežnu studiju *Plovidba i privreda Srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*.

Brzo se pribrao. Nastavio je da temeljno izučava ono o čemu je pre rata pisao u časopisu *Naša stvarnost* – odjeke 1848. godine kod nas i stvaranje Ujedinjene omladine srpske. Jednostavno, prebrisao je u glavi ministarski period i kratkotrajni uzlet u političkoj hijerarhiji. U tri kapitalne knjige koncentrisao se na osvetljavanje lika Svetozara Miletića i njegovog doba. Početkom šezdesetih godina, posle mnogo peripetija, primljen je u Istorijski institut SANU, postavši jedan od naših najpoznatijih i najplodnijih istoričara.

Učestvovao je na mnogim međunarodnim kongresima. Na međunarodnom naučnom skupu posvećenom metodološkim pitanjima pisanja istorije međunarodnog komunističkog pokreta i Kominterne, Nikola se zaprepastio. Skup je održan u bivšoj zgradi Kominterne, gde je on uoči rata boravio. Jedan od referenata bio je onaj Kominternin „vezista“ Sorkin, koji ga je onda u Moskvi dočekao. Tako to nekad biva u životu! I Sorkin se, posle penzionisanja, takođe posvetio pisanju istorije.

BALKANDOWNLOAD

Naši grobovi u Sibiru

Istoričar dr Ivan Očak prihvatio se pionirskog posla da istraži i opiše tragične sudbine velikog broja naših istaknutih revolucionara u međunarodnom radničkom pokretu, koji su stradali u staljinističkim čistkama i o kojima se kod nas dugo ćutalo.

Kad je Očak, šezdesetih godina, zazvonio na vrata Pelagije Belousove, prve supruge Josipa Broza, u gradiću Istra pored Moskve, i rekao da je Jugosloven, ona je počela da grca:

„Vi ste mi ubili sina!“

Bila se pomirila s monstruoznom pričom koja joj je ko zna kad servirana da se Žarko 1948. odrekao oca, izjasnio za Staljina, prihvatio Rezoluciju Informbiroa, i kao ibeovac likvidiran.

Tražeći zaostavštinu jednog od najzanimljivijih predratnih srpskih komunista Živka Jovanovića, u Moskvi je stigao do Jekaterine Vladimirovne Jovanović, u revolucionarnom pokretu upamćene kao Keti Pulemjot (Mitraljez). Rekla je: „Ako bilo kome dam sve ove dokumente, onda više ni za koga neću biti zanimljiva.“ Koleginica koja ga je kasnije obavestila o njenoj smrti kažnjena je partijski, jer je otkrila veliku „profesionalnu tajnu“.

Vrata Olge Nikolajevne, supruge jednog od osnivača KPJ Filipa Filipovića, Očaku je otvorila neka goropadna i mrzovoljna žena: „Olge nema, na groblju je!“ Zvonio je još jedanput i još jedanput se ponovila ista scena. Vratio se sa pazikućom i milicionerom. Ispostavilo se da se žena uplašila da nije neki rođak došao po nasledstvo. Objasnio joj je da ga interesuju samo stari papiri, dokumenti, pisma, fotografije, albumi.

„Sve što je bilo juče je ovde izgorelo!“, rekla je mirno, pokazujući veliku peć u uglu.

Učinila je to Maja, rođaka Olge Nikolajevne.

Pretpostavljajući da je kod kuće, dr Očak je jednog nedeljnog jutra zazvonio na njena vrata i gotovo na silu ušao. Intelektualka, lekar, s

BALKANDOWNLOAD

mržnjom i bolom govorila je kako je čitava njihova porodica morala ispaštati zbog Filipa Filipovića, „neprijatelja naroda“. Izbačena je sa studija, brat takođe, tetka Olga Nikolajevna je osam godina provela u logoru.

Maji je zato izgledalo normalno što se obračunala sa Filipovićevom zaostavštinom.

„Ali i on je bio nevina žrtva!“, promrmljao je Očak, krijući gorčinu u sebi.

Pripremajući knjigu o Danilu Srdiću, našem čoveku – generalu Crvene armije i komandantu korpusa, Očak je razgovarao sa legendarnim konjičkim maršalom Buđonijem, koji mu je tom prilikom ispričao kako je posle Oktobarske revolucije, uvređen, išao da se žali Lenjinu na odluku o ukidanju konjice.

„Znate li vi, druže Buđoni, šta je Engels rekao na račun konjice?“

„Takvog druga ne znam! Nisam ga susretao u Revolucionarnom vojnom sovjetu, pa nisam čuo ni njegovo mišljenje!“

Buđoni je Očaku rekao: „Kako sam samo bio neuk! Kao pomoćnik glavnog komandanta Crvene armije, odgovoran za konjicu, tada zaista nisam znao ko je Engels!“

Osećajući posledice teškog ranjavanja, dr Očak je na kraju rata otišao na lečenje u Sovjetski Savez. Tu je i ostao, završio studije istorije na univerzitetu *Lomonosov*, gde je postao i profesor. Doktorirao je s temom *Jugosloveni u Oktobru*. U Jugoslaviju se vratio 1973. godine i od tada radi kao viši naučni savetnik u Centru za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Objavio je malu ličnu biblioteku o našim ljudima u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu, koji su, gotovo po pravilu, stradali u staljinskim čistkama. Poznate su Očakove monografije *Jugosloveni u Oktobru*, *Jugoslovenski oktobarci*, *Vladimir Ćopić*, *Braća Cvijić*, kao i čitav niz biografskih knjiga o Radetu Končaru, Marku Oreškoviću, Miroslavu Krleži, Pavlu Gregoriću.

„Moj posao je, u neku ruku, pionirski“, rekao mi je dr Očak. „Svi ti velikani našeg i međunarodnog radničkog pokreta bili su praktično proskribovani sve do IX kongresa SKJ 1969. godine, kad ih je Tito u svom svečanom referatu, govoreći o pola veka naše partije, pomenuo kao nevine žrtve. Dotle je, manje-više prećutno, na snazi bila diskvalifikacija iz predratnog *Proletera*, ponovljena na Petom partijskom kongresu 1948. godine, po kojoj su to bili elementi ’koji su našoj partiji i radničkoj klasi nanosili goleme štete u toku niza godina svojim frakcijskim i grupaškim borbama i vezama sa klasnim neprijateljem’.

I u Sovjetskom Savezu o Ćopiću, Srdiću i drugim oktobarcima

BALKANDOWNLOAD

nisam smeo pisati dok nisu bili rehabilitovani. Morao sam sastaviti čitav spisak od pedesetak naših Jugoslovena, koje pominjem u knjizi *Jugosloveni u Oktobru*, i predati ga Vrhovnom sovjetu. Na osnovu njega jednog dana su mi javili da su svi rehabilitovani. Kao građanska lica, niko partijski. Partijski je rehabilitovan Milan Gorkić, posebnom odlukom CK KPSS, kao bivši generalni sekretar CK KPJ, što je, koliko je meni poznato, jedinstven slučaj u međunarodnom radničkom pokretu. O sovjetskim građanima da i ne govorimo. Kamenjev, Zinovjev, Buharin takođe su samo građanski rehabilitovani. U čistkama je stradalo na hiljade ili na milione ljudi i ko zna kada bi na koga došao red, pošto su rehabilitacije u prvo vreme rađene po godištima. I to prvenstveno za one za koje je neko tražio. Porodica ili ko drugi. Verovatno i dan-danas ima mnogo Jugoslovena kojima su na snazi ostale neverovatne optužbe i koji još nisu rehabilitovani. Iz prostog razloga što su na njih svi zaboravili.

Evo, tu skoro, javio mi se iz Pule čovek kako se kod njega nalazi rođak po prezimenu Pletikosa. Bog te pita kako su me pronašli! Međutim, setio sam se da u knjizi *Braća Cvijić* na pet mesta govorim o njegovom ocu, koji je završio Komunistički univerzitet nacionalnih manjina Zapada u Moskvi i nestao. Ostao je njegov sin u Rigi, novinar i pesnik, koji je izborio njegovu rehabilitaciju. Ili, recimo, stari slovenački komunista Aleksandar Kobler. Dvadeset godina je proveo u Sibiru, pojavio se iznenada u Moskvi i zamolio me da mu pomognem nešto oko stana. Postojala je zakonska odredba po kojoj su svi oni koji su bili nezakonito hapšeni, suđeni i proganjani automatski dobijali sva građanska prava, pa i pravo na stan. Čovek nije znao kome da se obrati, samo je čuo da na Univerzitetu *Lomonosov* postoji neki Jugosloven koji piše o takvima.

Davno sam zamislio dosta obimnu temu o našim rukovodećim ljudima između dva rata u Kominterni, Krestinterni, Profinterni, Omladinskoj internacionali. Pored njih, postojala je i velika grupa u koju spadaju, prvo, oni koji su ostali u Sovjetskom Savezu posle Oktobarske revolucije, kao i polit-emigranti koje je Partija slala. Ili zato što su ovde bili kompromitovani kod policije, ili da bi pohađali različite komunističke univerzitete. Postojala je i treća grupa – naši ekonomski emigranti iz SAD i Kanade, došli da pomognu u izgradnji socijalizma pod uticajem vesti o pobedi Oktobarske socijalističke revolucije. Mnogi su ostali tamo do danas, a većina ih je stradala tokom decenija represalija i čistki."

„U našoj istoriografiji često se barata brojkama od 800 Jugoslovena i 120 partijskih funkcionera stradalih u Staljinovim čistkama?"

BALKANDOWNLOAD

„Precizna statistika ne postoji. Možda je nije vodila ni Državna sigurnost Sovjetskog Saveza. Po prilici se zna da je nestalo oko 250 članova Centralnog komiteta i Politbiroa i stotine organizovanih komunista, članovi njihovih porodica, kao i ogromna masa ljudi za čija imena ne znamo.

Ipak, kad govorimo o ovim stvarima, moramo biti što tačniji i pravedniji. Sticaj istorijskih okolnosti i teške prilike u Sovjetskom Savezu i oko njega odigrao je tu možda i presudnu ulogu. Lenjin bi sigurno drukčije rešavao probleme industrijalizacije i kolektivizacije. Istražujući ulogu Jugoslovena u međunarodnom radničkom pokretu, nehotično zadirem i nevoljno nalazim nedostatke vremena socijalističke izgradnje. Izbegavam suvišne detalje i navodim samo ono što je neophodno, ne naslađujući se nad tim strahotama, kao neki koji danas mrze sve što je sovjetsko. Socijalizam, sovjetsku zemlju i sovjetski narod, koji nije kriv za ono što su Staljin i njemu slični radili. Naša malograđanština kipti od zadovoljstva kad god vidi kako se neko ostrvio i ruši socijalizam.

Gotovo da u Moskvi nije bilo porodice bez rane iz staljinskog perioda. Porazila me je priča Jelisavete Berković, stare revolucionarke i učesnice Oktobarske revolucije. Njen muž bio je stari boljševik od 1905. godine, direktor jedne vojne fabrike. Početkom pedesetih godina, stalno su pod krevetom držali vreću sa suvim hlebom, očekujući svaki čas da će doći i da će ih odvesti. Jednog dana, pozvali su je u CK KPSS kod predsednika kontrolne komisije Škirjatova. Rekao joj je: 'Zašto ste zatajili da ste rođaka Josipa Broza Tita? Vratite partijsku knjižicu!' Stavila ju je ispred njega na sto, a preko nje svoje veštačko oko. Ranjena je u poslednjem Otadžbinskom ratu, kao major Crvene armije.

Čistke, u stvari, počinju još od dvadesete godine. Ali nešto sasvim drugo su bile redovne partijske čistke za vreme Lenjina. Partija je periodično čistila svoje redove, često selektivnim menjanjem partijskih knjižica. Poslednje takve čistke u Sovjetskom Savezu sećam se iz 1972. godine. Za vreme onih ranijih čistki, svaki član Partije odgovarao je pred komisijom i ako u njegovim iskazima nije bilo ništa sporno, vraćana mu je partijska knjižica. Takav sistem čistki primenjivan je sve do 1932. Predsednik redovnih partijskih komisija za čistke, pri Kominterni, bio je i naš Filip Filipović.

Međutim, posle ubistva Kirova 1935. godine, Staljin na 'beli teror' odgovara 'crvenim'. Svako ko je na bilo koji način bio sumnjiv ili od bilo koga kao takav bio označen, bio je prognan ili likvidiran. U arhivu Generalštaba sam, na primer, pronašao Srdićeve odgovore na pitanja komisije za čistke iz 1932. Ta trideset dva pitanja počinjala su sasvim

BALKANDOWNLOAD

bezazleno: 'Ko ste, odakle ste, ko su vam bili roditelji, kakvo vam je imovno stanje'. Posle dolazi odnos prema braku i porodici, drugovima, a po partijskoj liniji – kazne, odnos prema kolektivizaciji i industrijalizaciji. Dve godine kasnije, u novim čistkama, Srdić je uhapšen i streljan.

„Kako je došlo do onih drugih, staljinskih čistki?"

„Sve je pojednostavljeno. Čoveka bi najpre uhapsili, a onda bi od nekog funkcionera njegove partije tražili da mu napiše optužujuću karakteristiku. Time se NKVD lišavao svake formalne odgovornosti. Jugosloveni su na papiru presuđivali svojim kadrovima, Mađari svojim, Nemci svojim.

Tito je sam pričao kako je morao pisati karakteristiku uhapšenog Kamila Horvatina i kako je bio pozvan na odgovornost zbog pozitivne ocene, 'iako se radi o trockisti'. Kako je sve to izgledalo najbolje se vidi iz prepiske, iz kobne 1937. godine, između predstavnika KPJ u Kominterni Ivana Gržetića a generalnog sekretara Gorkića. Šta su onda jedni drugima tovarili. Njih dvojica Cvijiće nazivaju nitkovima i buvama koje treba uništiti. A ko ih je doveo u situaciju da se međusobno optužuju i ko je pokušao da istorijsku odgovornost za svoja zlodela prebaci na rukovodstva pojedinih nacionalnih sekcija Kominterne? Žrtve istog despota bili su i stradalnici i oni koji su prisiljavani da ih optužuju. Ispod tih optužnica nalazio sam potpise pojedinih naših partijskih funkcionera i, razume se, nikad ih nisam objavljivao. Dedijer je to sve krivo interpretirao u drugom tomu *Novih priloga za biografiju Josipa Broza*, mada je kod mene u Moskvu stvarno dolazio čovek po Rankovićevoj liniji i tražio da mu te stvari iskopam, otkrijem i kompromitujem određene ljude."

„Ko je određivao ljude za odstrel? Za Jugoslovene je, izgleda, najveći satrap i sotona bio predsednik Kontrolne komisije Izvršnog komiteta Kominterne Litvanac Angaretis, poznat kao 'Bradonja'?"

„Nije bilo razlike između njega i onih koji su se pre i posle njega nalazili na tom položaju. Radi se pre o čitavom sistemu zastrašivanja i uništavanja. Angaretis je i fizički strašno izgledao. Dobro je znao da u svojoj šaci drži stotine života najumnijih i najhrabrijih radničkih boraca iz celog sveta. U kratkom razgovoru s njim rešavana je njihova sudbina, pitanje njihovog života ili smrti. Imali smo tu i našeg čoveka, zvao se Ivan Kralj, u činu generala NKVD-a, kasnije upravnika jednog od tih logora. Zagrebački radnik, poreklom Sarajlija, koji je i sam završio u čistkama, kao uostalom i svemoćni Angaretis."

„Kako su se pred kontrolnom komisijom držali naši najviši partijski funkcioneri?"

BALKANDOWNLOAD

„Kako će se držati čovek izbačen iz Partije, koji pred sobom ima osigurano mesto u logoru i garantovanu smrt? Pre toga je bio moralno slomljen, a možda je napisao pokajničko pismo i potpisao se ispod izmišljenog i nametnutog priznanja."

„Naši ljudi su pisali pisma i, puni nade, žalili se lično Staljinu?"

„To je bila masovna praksa. Stari komunisti, osnivači KPJ, robijaši iz Mitrovice, prekaljeni u decenijama borbe sa buržoazijom, bili su zaista u šoku i čvrsto ubeđeni da 'veliki učitelj međunarodnog proletarijata Josif Visarionovič' ne zna šta im se događa i da to neko nešto radi protiv njegove volje, da napakosti rastućem svetskom socijalizmu. Ili da se NKVD izmakao kontroli, pa obesno divlja.

U principu, odnosi u emigraciji su strašni. Nije Lenjin slučajno jedanput rekao da je emigracija 'gora od robije'. U tome je sve sadržano. Ni Jugosloveni u Moskvi nisu bili imuni od međusobne zavisti, mržnje, rivalstva i podmetanja. Činilo im se da se jedan drugome nalaze na putu i stalno je u vazduhu visilo pitanje: Ko će (pre) koga? Pročitao sam u jednim sećanjima: 'Sreo sam na ulici Kostu Novakovića. Bio je odeven u nešto što je samo izdaleka podsećalo na odelo. Sav umazan i zamašćen, u poderanim cipelama. Kao senka ili sablast, izbezumljeno se motao ulicama Moskve'.

Tito je, zajedno sa Ćopićem, prevodio *Kratki kurs istorije SKP(b)*. Jednog jutra sobarica mu je, kad je došao Ćopiću, kao dobar dan rekla: 'Njega su noćas odveli!' Morao je i on tog momenta pomisliti da će se i s njim sutra isto desiti. Mnoge stvari su zaboravljene. Recimo, ideja da se partijsko rukovodstvo neizostavno mora vratiti u zemlju potekla je prvo od Ćopića. Tito i Ćopić su bili određeni da je zajednički sprovedu. Posle Ćopićevog hapšenja, Tito je bio prinuđen da sam uloži svu svoju energiju u njenu realizaciju."

„U svojim knjigama često prećutkujete ili zabašurujete poslednje dane svojih junaka?"

„Nisam hteo da se iživljavam i dajem hranu neprijateljima socijalizma, da kažu kako su komunisti zveri koje su se između sebe proždirale. Nije valjda trebalo da u detalje opisujem kako su ih vezivali i dovodili pred streljački stroj i kako su svojim dželatima, poput Srdića, uzvikivali: 'Niste naučili ni pucati!'

U arhivu moskovskog krematorijuma bezuspešno sam tražio njihova imena. Nestali su bez belega, sa eventualno nekim izmišljenim mestom u Sibiru kao poslednjom stanicom svoje biografije. Jedan od osnivača naše partije dr Sima Marković pao je prilikom prekomande iz logora u Vladimiru u neki drugi, sibirski. Najverovatnije su ga zatukli na

BALKANDOWNLOAD

tom putu, jer zvanično 'nije stigao na mesto naznačenja'.

Godine 1945. posetile su me u jednoj moskovskoj bolnici žena poznatog revolucionara nestalog u čistkama Rada Vujovića, sa dve prijateljice. Govorile su mi o stvarima o kojima nisam imao pojma. Bio sam običan partizan, pobednik u ratu. Ranjenik došao na lečenje u bratsku zemlju. Isterao sam ih napolje, pošto mi se nije svidelo šta su govorile o Titu. Posle mesec dana, Vujovićeva supruga Egit Arvalje došla je opet i rekla: 'Ja se na vas ne ljutim, vi ništa ne znate!' Nije joj bio dozvoljen povratak u Jugoslaviju i bila je ozlojeđena. Živela je u nekom smrdljivom podrumu punom štakora, pravoj pećini na Arbatu, u centru Moskve. Egit je, posle, na poziv Rakošija, otišla u Budimpeštu. Žena Đuke Cvijića, Tatjana Marinić, bez dozvole se vratila u Jugoslaviju 1934. godine, odmah se uključila u pokret, ali je više nisu hteli u Partiju. Bila je u partizanima, a posle rata u Zagrebu je radila kao viši prosvetni savetnik. Ćopićeva žena Ružena Fijala je 1982. godine umrla u Pragu. Do odlaska u penziju bila je sekretarica svih predsednika ČSSR, zaključno sa Novotnim. Sreo sam je u Beogradu, kad je dolazila kod sina Zorana, atašea za ekonomska pitanja u čehoslovačkoj ambasadi."

„Knjiga *Jugosloveni u Oktobru* vaša je doktorska teza sa moskovskog Univerziteta *Lomonosov*?"

„Pre toga sam radio na rusko-srpskim revolucionarnim vezama osamdesetih godina prošlog veka. Kao diplomac, pokušao sam da pobijem vladajuće mišljenje sovjetske istoriografije da se one prekidaju posle Svetozara Markovića, koji je bio pod uticajem ruskih revolucionara-demokrata. Pisao sam o revolucionarnim 'narodnjačkim' organizacijama srpskih studenata na moskovskom i petrogradskom univerzitetu. Radeći na tim tesnim vezama, sasvim je logično što sam došao i do Oktobarske revolucije. Zaprepastila me je činjenica da se hiljade i hiljade naših ljudi, Jugoslovena, našlo u strašnom vrtlogu 1917. godine i da im je seljačka i proleterska intuicija pomogla da za sebe izaberu pravu stranu. U Arhivu Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS, otkrio sam čitav fond pod imenom *Jugoslovenska komunistička grupa*, koji niko pre mene nije otvarao. Među 200.000 internacionalaca, našlo se preko 30.000 Jugoslovena u uniformama Crvene armije."

„Nema našeg pisca savremene istorije koji za sve nedostatke svojih dela ne optužuje zatvorenost sovjetskih arhiva. Vi ste upravo u njima našli većinu građe za svoje radove?"

„Da budemo načisto: fondovi kao, na primer, Kominterna, nisu zatvoreni samo za Jugoslovene, nego i za sovjetske istoričare. Bio sam asistent, pa docent na Istorijskom fakultetu Moskovskog univerziteta,

BALKANDOWNLOAD

kao i član sovjetske partije, i kao takav imao određene privilegije. U arhivima postoji sistem tajnosti dokumenata. Dolazio sam do stvari najblaže tajnosti, koje se takođe ne dobijaju lako. Imao sam sreću da su, za vreme Hruščova, arhivi prvi put bili šire otvoreni, čak i personalni dosijei, ali i brže-bolje zatvoreni. Za rad na određenoj temi trebalo je imati zahtev određene visoke naučne institucije. Slobodno švrljanje po arhivu sasvim je isključeno. Moja tema bila je vezana za period 1917–21, ali sam istraživao i međuratne godine. Tako sam stigao i u sudsku komisiju Vrhovnog sovjeta, gde sam tražio istražne materijale s procesa našim ljudima. Posle XX kongresa KPSS i masovne rehabilitacije 1956. godine, obratio sam se Komitetu za državnu sigurnost (KGB) s molbom da mi se pruži uvid u delo nekih uhapšenih i pogubljenih Jugoslovena, među kojima Filipa Filipovića, Danila Srdića, Vladimira Ćopića. Jedan pukovnik mi je doneo tri uvezane knjige mašinom pisanog teksta i pitao šta me interesuje. Rekao sam: Sve! 'Nemoguće, ovlašćen sam da vas upoznam sa pojedinim pitanjima iz biografija, ali to što ću vam pročitati ne smete zapisati, ni zapamtiti. Takvi su uslovi!' Najviše su me iznenadile dve Ćopićeve fotografije, snimljene u sovjetskom zatvoru 1939. godine, s robijaškim brojem na grudima. Procedio sam kroz zube: Kakva ironija sudbine za jednog radničkog borca! Pukovnik me je mrko pogledao i na tome je naša saradnja zauvek završena. Preporučio mi je da se obratim Javnom tužilaštvu SSSR. To su, zapravo, bili izvodi iz istražnih materijala, pripremljeni za Vrhovni sovjet radi tada aktuelnih rehabilitacija.

Nije bilo lako razgrnuti ni najelementarnije stvari iz pojedinih biografija. Varali su strašno ti naši ljudi. Rodio se u Lici, a pisao je da je rođen u Srbiji ili ko zna gde drugde. Recimo, Srdić je svojom rukom napisao da se rodio u Sarajevu, Beogradu i Karlovcu! A rođen je u Vrhovinama, u Hrvatskoj. To se pravdalo strahom da im ne strada rodbina u Jugoslaviji."

„Iz istražnih dokumenata se nazirao montirani karakter moskovskih procesa?"

„Nikada se nije odstupalo od uobičajenih standarda i šema. Uzeću slučaj jednog mog ondašnjeg kolege s posla. Nazvaću ga Ivanov, jer još živi tamo. Stajali smo i razgovarali ispred fakulteta kad je pored nas prošao vrlo elegantan, prosed čovek. Došapnuo mi je: 'Pogledaj ga, on je bio moj islednik. U Sibiru sam bio petnaest godina, ali nikom ništa ne govorim. Mesec dana me je tukao da priznam da nisam Ivanov, nego Filkenštajn i da sam došao u Kremlj da ubijem Staljina. Kad sam sve priznao, mlatio me je opet što sam ga prevario i nisam Filkenštajn nego

BALKANDOWNLOAD

Ivanov'. To je taj nepromenjivi mehanizam."

„Kako ste radili u arhivima, tada nisu postojali moderni uređaji za fotokopiranje?"

„U arhiv se unosila beležnica, koja se svaki dan predavala dežurnom i, dok se ne ispuni, nije se smela iznositi napolje. Prethodno je išla na overu i cenzuru, gde su iz nje isecali ili precrtavali crnim mastilom delikatnije stvari ili stvari koje se nisu striktno odnosile na odobrenu temu.

U Ministarstvu spoljnih poslova zabranjeno je iz dokumenata prepisivati više od nekoliko redova, ali je moguće jeftino dobiti mikrofilm celog dokumenta!? To je već borba za tačnost, protiv grešaka u citiranju. Nemate predstavu koliko sam mikrofilmova napravio u Sovjetskom Savezu…

U SSSR postoje dve vrste arhiva: partijski i državni. Partijski su organizovani prema strukturi partijskih organizacija od Centralnog komiteta naniže. Državni, prema hijerarhiji državnog aparata. Posebni su vojni arhivi. Pedeset kilometara izvan Moskve u gradu Podoljsku nalazi se čitav jedan arhivski grad – ratni vojni arhiv za razdoblje 1941–45. godine. Ograđen je zidom i dobro je čuvan. Noću – čak i psima vučjacima.

Kod nas postoje mistifikacije da u Moskvi postoji nekakav Arhiv Kominterne, gde sve piše i gde je sve sakriveno. Zapravo, takav arhiv uopšte ne postoji. Postoje fondovi u Arhivu Instituta marksizma-lenjinizma. U strogo kominternovskim delovima niko ne može da radi. Čak i sovjetski naučnici dolaze kod nas da bi radili na materijalima jugoslovenske sekcije, koje smo mi svojevremeno dobili. Mnoge partije to još nisu uspele, iako odavno postoji sporazum da se nacionalnim sekcijama podeli njihova arhiva.

Nikad se ne zna gde se šta može naći. U Muzeju KGB-a sam na svoje zaprepašćenje naišao na izložene izveštaje jednog Slovenca koji je za vreme rata radio za Sovjete u neprijateljskoj pozadini i u nemačkim jedinicama. Sreo sam ga posle u Ljubljani."

„Vi ste u Sovjetskom Savezu prvi stigli do prve supruge Josipa Broza Pelagije Belousove, ali ste malo šta o njoj objavili?"

„I ono što sam objavio u knjizi *Jugoslovenski oktobarci: Likovi i sudbine*, kao i ono što je čuo iz pričanja moje supruge Anje, Dedijer je bez dozvole štampao u drugom tomu *Novih priloga za biografiju Josipa Broza*, častećи me usput najpogrdnijim uvredama i insinuacijama.

Za Pelagiju (tj. Pelageju) saznao sam preko Jelisavete Berković. Nadao sam se da će mi ona nešto reći o Titu kao oktobarcu. Doneo sam

BALKANDOWNLOAD

joj prvu Dedijerovu biografiju maršala Tita i u njoj je ona obeležila ljude koje je poznavala u Jugoslaviji. Potom je napisala svesku vlastitih uspomena."

„Vi ste je povezali sa sinom Žarkom?"

„Ona je stvarno bila ubeđena da on više nije među živima i za to je optuživala Tita. Uspeo sam, međutim, da dobijem njegovu adresu i brzo su izmenjali pisma. A kad smo Anja i ja 1965. dolazili u Jugoslaviju, na beogradskoj železničkoj stanici sačekali su nas Žarkova supruga i deca i mi smo im predali Pelagijine darove. Žarko je posle došao u Moskvu.

O svojoj osudi i progonstvu Pelagija nije htela da govori. Zapisala je kako je u Kazahstanu bila izolovana. Pošto je bila osuđena na dvanaest godina, izgubila je pravo na stanovanje u velikim gradovima."

„U međuvremenu je bez ikakvih odjeka pisala pisma jugoslovenskoj ambasadi u Moskvi?"

„Uglavnom zbog sina. Ta pisma najverovatnije nisu stizala do Tita. U nekoliko intervjua stranim novinarima, govorio je kako je davno umrla. Kad sam u CK SKJ dao prepis Pelagijinih uspomena, oni su ga poslali Titu. Neki su i tada bili krajnje nepoverljivi i mislili su da se radi o sovjetskoj provokaciji i falsifikatu."

„Mnogo vremena posvetili ste radu na monografiji bivšeg generalnog sekretara KPJ Milana Gorkića. Njegovo ime je kod nas posle rata korišćeno isključivo u najružnijem kontekstu?"

„Iznenađen sam, pre svega, njegovom stvaralačkom plodnošću. Objavio je masu stvari, od kojih je sada poznato barem šezdeset, što knjiga, što brošura i članaka. Drugo, između njegovih i Titovih stavova uopšte nije bilo razlike. Stvar je dotle išla da je jedan njegov rad iz *Proletera* uvršćen u Titova sabrana dela.

Za Gorkića me je upravo zainteresovao taj očigledni nesklad između jednodušne osude i njegove stvarne uloge u našem pokretu. Bez obzira na sva zastranjivanja, partijski rad od 1932. do 1937. godine, dok je on bio vođa, nije zamirao."

„Nasuprot tome, veruje se da je Gorkić bio nekakav belosvetski hohštapler, sumnjivog porekla, koji se Kominterni nametnuo nečasnim spletkama?"

„U knjizi navodim da je Gorkić u 15. godini postao član KPJ, što je jedan od mojih recenzenata, pored pozitivne recenzije, pokušao da ospori, smatrajući to suprotnim statutu Partije i pokušajem stvaranja bespotrebnog mita. A on je to bio automatski, kao organizator i član mesnog i oblasnog rukovodstva SKOJ-a u Sarajevu, odrastao pod pokroviteljstvom Đure Đakovića i Sime Miljuša. Prvi partijski statut, sa

BALKANDOWNLOAD

Kongresa ujedinjenja 1919. godine, nije starosno ograničavao đake da ne mogu biti članovi Partije, kao onaj drugi 'vukovarski'. Ali Gorkić je tada, sa šesnaest i po godina, sekretar Oblasnog komiteta KPJ u Sarajevu. Istovremeno, u *Radničkom jedinstvu* objavljuje neverovatno zrele članke o međunarodnoj situaciji i potpisuje ih pseudonimom 'Gorkić' ili svojim pravim imenom Josip Čižinski. Do sada se mislilo da je 'Gorkić' postao tek u Kominterni, a tako su ga zvali još u Trgovačkoj akademiji u Sarajevu, jer je mnogo čitao Gorkog i o njemu držao predavanja. Posle Obznane, uhapšena je cela ta grupa komunista i skojevaca sa Đurom Đakovićem na čelu. Pronašao sam ceo istražni materijal. Na jednom mestu islednik pita Čižinskog: 'Poznajete li Gorkića? / Poznajem! / Ko je on? / Jedan visokoškolac, koji živi u Zagrebu. / Da li ste se s njim susretali? / Jesam! / Gde je on sada? / Ne mogu da vam kažem!'

Provodi šest meseci u zatvoru. Posle puštanja na slobodu, iako pod stalnom policijskom prismotrom, uspeva da stigne do Beča na Prvu partijsku konferenciju. Tamo zastupa tezu da rukovodstvo KPJ treba da bude u zemlji. Preko Zagreba, u maju 1923. dolazi ponovo u Beč na Drugu partijsku konferenciju. Đaković je isposlovao da dobije pare, nekih 8.000 dinara, i krene za Moskvu. Iako ga je dr Sima Marković namenio za naš kadar u omladinskim forumima, stupio je u propagandno odeljenje Kominterne. Kasnije je bio sekretar Omladinske internacionale i funkcioner Sportinterne."

„Vrtoglavi uspeh Gorkića u Moskvi nikada kod nas nije objašnjavan njegovim naročitim sposobnostima, već više dobrim vezama njegove supruge Beti Nikolajevne Glan?"

„Mislim da to nije sasvim tačno. Pored srpskohrvatskog, on je već tada govorio nemački i češki, a ubrzo i engleski i francuski. Kao vrstan poliglota, bio je od velike koristi u Kominterni u prevođenju direktivnih materijala. To ga je podiglo! Povezao sam se sa njegovom 'nezakonitom' kćerkom, kao i zvaničnom suprugom Beti Nikolajevnom Glan, a dopisivao sam se i s njegovim rođenim bratom. Od njih sam dobio zanimljive materijale i fotografije. Pogovor knjige o Gorkiću jesu moji susreti sa Beti Glan. Ona je izbegavala sve kontakte sa Jugoslovenima, i mene je prihvatila, jer sam tada bio emigrant. Pokušavao sam da je nagovorim da skuplja materijal i sećanja preživelih drugova, na šta mi je odbrusila: 'To je besmisleno, Jugoslavija ga nikada neće priznati!'

Uhapšena je pre Gorkića. Javili su mu to u Pariz. Požurio je u Moskvu da interveniše i sredi još neke stvari, mada je iz pisama koja su mu stizala od našeg predstavnika u Kominterni Gržetića video da se krug i oko njega opasno zatvara i da je među jugoslovenskim

BALKANDOWNLOAD

komunistima sve više onih koje je 'pojela magla': 'Budi vrlo oprezan, pazi da se ne dogodi nekakva glupost, koja bi se najviše tebi o glavu razbijala.'

I pored čestih susreta i revnosne saradnje na prikupljanju dokumenata, Beti Nikolajevna mi nikada nije htela ispričati šta su nju lično ispitivali prilikom hapšenja. Posle povratka s desetogodišnjeg tamnovanja u Sibiru, ponovo je postala istaknuti društveno-politički radnik. Objavila je nekoliko knjiga o kulturnom radu u masama."

„Beti Nikolajevna ne svojata Gorkićev uspeh?"

„Sve su to zlonamerne priče. Po položaju je u odnosu na njega od prvih dana bila činovnik nižeg ranga. Sa nekoliko devojaka, po instrukciji Kominterne, radila je sa strancima. Gorkića je srela na jednoj prvomajskoj proslavi. U službi je napredovala, ali svakako ne kao on. Biti direktor Parka kulture i odmora *Gorki* nije baš neka funkcija. Nije pouzdano ono što piše Čolaković, da je tamo organizovala terevenke sa uglednim zvanicama. U našoj partiji dugo je bilo rasprostranjeno mišljenje da je Gorkić zbog nje stradao. Da je bila 'agent Intelidžens servisa'. Da mu je pisala letke, odnosno da se čitav rad generalnog sekretara KPJ odvijao u dosluhu sa stranim obaveštajnim službama.

Od Đakovića, koji ga je predložio u Centralni komitet, pa do Ćopića, svi su tvrdili da je Gorkić naš najinteligentniji partijski kadar. A on je otkrio i u orbitu izbacio Tita. Kada je 1935. sa robije stigao u Beč, Gorkić iz Moskve piše: 'Pošaljite nam Josipa Broza, on je vrlo talentovan i perspektivan radnik. Neka bude pet-šest meseci u Kominterni, ali ga nemojte smatrati običnim činovnikom, već budućim rukovodiocem'. Uostalom, posle nepunih godinu dana Tito mu je, kao organizacioni sekretar Partije, postao zamenik."

„Je li bilo koja optužba, zbog koje je Gorkić stradao, bila osnovana?"

„Identične su bile optužbe protiv svih. Protiv Gorkića, Ćopića, Filipovića, Koste Novakovića, Braće Vujović i Cvijić. Proglašeni su za trockiste i međunarodne agente. Pa čak i agente mrtvog kralja Aleksandra.

Razumljivo. Čim je uhapšen, pronađeno je da je i Berija od 1917. agent engleske obaveštajne službe."

„Šta se zna o Gorkićevom kraju?"

„Ondašnje izjave njegovih bliskih saradnika nisu bile negativne, za razliku od ranijih i kasnijih. O 1937. godini da i ne govorimo. Gorkić je bio kriv za sve. Potkopavao je i rušio Partiju i Centralni komitet, bio strahovit ženskaroš.

Verovatno je i u njegovom radu bilo slabosti... Kakav sam

BALKANDOWNLOAD

interesantan materijal našao, šteta što ga nisam mogao objaviti!“

„O čemu se radi?“

„Posle jedne konferencije SKOJ-a u zemlji, naša poznata revolucionarka je tražila da, na jednu noć, dobije ključ od prostorija u kojima je ona održana. Drugarica koja je s njom radila na organizaciji pitala je šta će joj. Rekla je da ima sastanak sa jednim drugom, a kad je njenoj drugarici postalo sumnjivo, priznala je da se radi o najodgovornijem drugu. Dva dana kasnije, iz Slovenije je došao drug koji je trebalo da se sretne sa generalnim sekretarom. Radoznala drugarica, ne verujući da je ona imala nešto s njim, pitala ju je da li je u stanju da ih spoji…“

„KPJ nije smenila Gorkića?“

„Ona nije imala ništa s njegovim hapšenjem. Ipak, zna se da je Plenum CK KPJ 1939. godine aminovao politiku čistki. Samo, ja tu odluku ne tumačim zlonamerno i maliciozno kao što se to sada često radi. Partija je onda bila potčinjena Kominterni i da nije sprovodila njene odluke bila bi raspuštena. U tom smislu, Gorkić je najmanje stradao voljom jugoslovenskih komunista. Njemu su na kantar stavljeni svi gresi naše partije, s kojima, većinom, nije imao blage veze. I ona poznata provala, prilikom regrutovanja dobrovoljaca za Španiju, kao i druge provale i hapšenja.“

„Konačno, kako je Gorkić završio?“

„Bio je u logoru i tamo nestao. Iz nekih sećanja, znam gde je viđen, šta je govorio i kako se držao. Nije verovao šta mu se događa. Pored sve svoje inteligencije i lucidnosti, nadao se da se radi o nekakvoj kobnoj zabludi, neverovatnom spletu tragičnih slučajnosti i da će se, kroz koji dan, sve srećno razrešiti.

Prvi dokument koji mi je pokazala Beti Nikolajevna bio je tekst Gorkićeve partijske rehabilitacije, objavljen u vreme prolaznog zahlađenja odnosa između Jugoslavije i SSSR, poslednjih pedesetih godina. CK KPSS je i na taj način hteo da pokaže kako je širi i liberalniji, jer on prvi rehabilituje Gorkića, koga naša partija i dalje ne priznaje. Klasičan potez u komplikovanoj političkoj igri.

Odnosi Tito–Gorkić bili su u početku najprisniji, ali su se vremenom, pod uticajem čitavog spleta okolnosti, pokvarili. Takvo je bilo opšte stanje, ne samo u našoj partiji, nego i u celom međunarodnom radničkom pokretu. Tito je bio prinuđen da se razračunava sa ’trockizmom’, kako je to nalagala glavna direktiva Kominterne.“

„I Tito je bio optužen da je trockista?“

„Nedelju dana je njegova sudbina u Moskvi visila o koncu. Kažu da

BALKANDOWNLOAD

je, čekajući odluku, u Moskvi bio počeo i da pije.

Posle je došlo do radikalnog raščišćavanja u Partiji i o tome postoje brojni Titovi izveštaji Kominterni. Ali, isto tako, Tito je u nekoliko navrata posle rata govorio da Gorkić nije bio jedini krivac za nesređeno stanje u KPJ.

Ranije proskribovani 'trockisti' nisu mogli dobiti nikakav značajan položaj u NOB-u. Prvih dana su bili bukvalno likvidirani. Imamo slučaj da su u oslobođenom Užicu streljani neki 'trockisti' koji su iz Beograda došli da se najiskrenije priključe pokretu i bore za slobodu."

„Mislite na slučaj Živojina Pavlovića, pisca prve domaće antistaljinističke knjige *Tragičan bilans sovjetskog termidora*, izdate u Beogradu 1940. godine? Čak i četnici i domobrani dočekivani su sa više simpatija i poverenja nego 'obeleženi' pripadnici pokreta. Komunisti sa po dve decenije partijskog staža!"

„Pavlović svakako nije bio jedini. Majci braće Cvijić Terezi jedna partizanka je prebacivala: 'Šta vi ima da govorite, vaši sinovi su bili trockisti'. To je bilo teže od najgore osude. Na svečani pobednički miting 15. maja 1945. godine, na Jelačićev trg u Zagrebu sa Ilice je u ogromnoj masi pošla i poluslepa Cvijićka. Ukućanima je rekla da ide da dočeka svoje sinove, koje nije videla, niti znala šta je bilo s njima, još od uvođenja Šestojanuarske diktature. Nadala se da će ih naći u masi suncem, vetrom i barutom opaljenih partizana. Taj hod starice na svoj način je video i Miroslav Krleža: 'Sofoklovi stihovi trebalo bi da zagrme sa scene, kad bi majka Cvijićka zavapila kao narikača nad grobom svojih sinova. To ne bi bio plač na smrt ranjene Madone, nego politička pobuna. Slijepoj starici, koja očekuje povratak svojih sinova pobednika, nitko nema smionosti da kaže kako se njeni sinovi neće vratiti, jer su pali kao veleizdajnici socijalizma.'

Odmah posle rata, Đukina supruga Tatjana Marinić je počela da radi na njihovoj rehabilitaciji. Kad je na jednom prijemu kod predsednika Tita spomenula Đuku i Štefeka, Tito ju je zagrlio i rekao: 'Ništa se nije moglo učiniti da se spasu. Situacija je bila isuviše ozbiljna. Tada se za dlaku izvukla i cela Partija!'"

„Kako je sprovedena tzv. boljševizacija Komunističke partije Jugoslavije?"

„I o tom delikatnom pitanju moje se mišljenje donekle razlikuje od politizacije i naknadnog podgrevanja tog perioda. Cilj svake komunističke partije, pred rat, bilo je zbijanje i pročišćavanje redova. Dakle, boljševizacija. I to je svuda sprovodilo, ko bi drugi, partijsko rukovodstvo. Apsurdno je tu tražiti nekakvo čistunstvo i moralizam. Za

BALKANDOWNLOAD

nas je Staljinova politika dugo bila najviši mogući opštečovečanski zakon i nedostižni ideal. S njegovim imenom se na usnama umiralo i u našoj Narodnooslobodilačkoj borbi."

„Da li je boljševizacija Partije značila i gušenje unutrašnje partijske demokratije i da li su besomučne frakcijske borbe bile baš izraz demokratije?"

„Postoji divna Lenjinova misao: 'Da nije bilo frakcijskih borbi, nikada ne bismo došli do istine!' Treba otkriti prirodu tih borbi. Da li su one bile borba za vlast ili za određene ideje i stavove, za raščišćavanje pojmova nacionalnog i socijalnog u pokretu!? Prosto rivalstvo i nametanje unutrašnje borbe u Partiji, kad za to nije bio momenat i kad su pred njom bili neuporedivo važniji problemi, teško da može naići na reči opravdanja. Efikasno i munjevito delovanje, ipak, ima prednost nad razbarušenim debatnim klubom. Na kraju, treba praviti razliku između građanske i socijalističke demokratije i slobode. Govorim sve to da bih pokazao da put revolucionara nikada nije bio, što bi rekao Černiševski – ravan kao Nevski prospekt. Više je to bilo jedno sveopšte traženje i sukobi iz kojih je uvek valjalo naći pravi izlaz."

Njihov dalji rođak: čovek s dve biografije

Iako je dr Ivan Očak s naučnim pretenzijama i opravdanjem vrlo revnosno kibicovao tuđe živote i od slučaja do slučaja se u njih gotovo nepristojno mešao, elementarni red je bio da i njega lično prekomandujem u prvu borbenu liniju.

Familija mu je iz Zagorja, a on je slučajno rođen u Sremu, gde mu je otac radio u rudniku Vrdnik. Posle smrti majke, došli su u Zagreb. U prelomnim godinama, hteo je na studije, a otac, kovinotokar zlatnih ruku, pravilno je prosudio da će u životu daleko bolje proći ako radi nešto konkretno rukama, nego ako glavom zaludno bude fantazirao.

U prvim danima rata radio je u železničkoj radionici i pripadao njenoj partijskoj organizaciji. Bio je sekretar i knjižničar Kulturno-prosvetnog društva železničara. Onda je organizovao Inženjersku obaveštajnu grupu, koja je već po imenu delovala obećavajuće i stručno. A radilo se o prostoj logici da su inženjeri iz uprave neuporedivo lakše dolazili do važnih informacija od radnika i trebalo je samo uspostaviti njihovu pravovremenu distribuciju.

BALKANDOWNLOAD

Bio je partijski tehničar. Radio je na širenju literature i falsifikovanju propusnica i dokumenata. Većina je iz Zagreba u partizane odlazila u železničkim uniformama s malo nagaravljenim licem. Kad je došao i na njega red za šumu, Ico Očak je krenuo prema Garešnici, gde je trebalo da se poveže sa Pavlom Gregorićem. Međutim, počela je ofanziva i preporučili su mu da se vrati u Zagreb. Sutradan su ga uhapsile ustaše, ali je na intervenciju nekih uticajnijih rođaka pušten posle dva i po meseca. Kraće vreme bio je borac u odredu *Kljuka*, da bi, zatim, preuzeo tehničku grupu od dvanaest metalaca pri Glavnom štabu Hrvatske. Primio ga je Vladimir Bakarić i brzo je unapređen u komesara i upravnika naše fabrike oružja u Bijelim Potocima. Sa svojom grupom je kraj Drežnice 15. oktobra 1943. naleteo na nemačke tenkove. U neizbrisivom sećanju ostao mu je tenkista koji se cerekao i nije umeo da puca. Sa četiri metra ga je zasuo snopom i zahvatio mu noge i ruke: da je normalno pucao presekao bi ga. Kao jedinog preživelog, poneli su ga sa sobom većnici Drugog zasedanja AVNOJ-a, koji su tuda naišli. Ruku mu je amputirao poznanik iz Zagreba dr Josip Kajfež. U opticaju je bila deviza: „Bolje dobra proteza, nego loša ruka!“

Prebačen je u Italiju na radno lečenje. U Kocanu je dobio specijalni zadatak. Partizanima je prišao predratni ministar dr Josip Smodlaka i trebalo ga je progresivno prevaspitati. Njegova prva pitanja su bila: „Ko je Tito i da li je stvarno Rus?“ Očak ga je, koliko je znao i umeo, prosvećivao i ukratko mu objasnio osnove marksizma i koji su ciljevi i zadaci Narodnog fronta i narodnooslobodilačkih odbora. Posle oslobođenja, Ivan Očak je kao hrvatski kadar bio načelnik personalnog odeljenja Ministarstva saobraćaja.

Zdravstveno stanje mu se naglo pogoršalo i na drugu godišnjicu svog ranjavanja, 15. oktobra 1945, otišao je u Moskvu. Na lečenju je ostao tri i po godine.

Njegova nova dopunjena biografija objavljena je četvrtog decembra 1949. u *Vjesniku* pod naslovom *Ustaški lik informbirovskog heroja*. Obe biografije Ivanu Očaku izuzetno su dobro poznate. Jednu je proživeo, a drugu je ko zna po koliko puta pročitao u novinama. Teško je reći koja mu je nanela teže posledice.

U *Vjesniku* je pisalo kako je Ivan Očak vrlo rano postao frankovac i da je sanjao o stvaranju velike hrvatske države u kojoj je sebe zamišljao „vođom“! Citirana je najverovatnija iznuđena izjava funkcionera državne sigurnosti Dragutina Očaka koji je kao glavne karakterne osobine svoga brata naveo kukavičluk, špekulativni duh, preteranu ambiciju, karijerizam i uobraženost u svojoj „veličini“. *Vjesnik* dalje

BALKANDOWNLOAD

otkriva da se Ivan Očak u članku *Vikači, bundžije i budale,* objavljenom u ustaškom listu *Iskra*, već prikazuje kao „pravi krvolok koji planira istrebljenje komunista“. Zaključeno je da je Očak „ustaša, ali lukaviji i podliji od drugih običnih ustaša. Njemu je mnogo stalo do njegovog prljavog života i do njegove velike budućnosti. To ga je natjeralo da podilazi naprednim radnicima, komunistima, i da im nudi usluge. Takvom svojom politikom on uspjeva da otupi budnost pojednih drugova, uspjeva da se ubaci u partizane i uvuče u Partiju.“

Kad sam Očaka podsetio na tu njegovu „prošlost“, on se mirno i staloženo setio kako je prvi marksistički kružok na Trešnjevci 1936. organizovao Zorko Golub, a sačinjavali su ga Rudi Štajduhar, Božo Polović i Ico Očak. Radili su na izučavanju Plehanova, a posle su prešli na Marksov *Kapital*. Izdavao je đački list *Iskru*, po ugledu na list koji je Lenjin izdavao uoči Oktobarske revolucije. Došao je rat i ustaše.

Zapravo, ustaše nisu došle s druge planete, seća se Očak. To su većinom bili ljudi s kojima smo ranije živeli i radili i svakodnevno ih sretali. Samo su preko noći obukli uniforme! Tražili su od njega da nastavi sa izdavanjem *Iskre* ili bar da u njoj sarađuje. U dogovoru sa partijskom organizacijom, napisao je prilično neutralan člančić s potpisom „O“. Posle, 1948. pripisani su mu svi tekstovi koje je *Iskra* objavljivala. Očak je čak i u *Hrvatskom narodu* napisao članak o A. G. Matošu, a u jednoj recenziji je pominjao „radničkog pisca Gorkog“. Naime, s Jankom Gredeljom je planirao da u vazduh digne ni manje ni više nego redakciju *Hrvatskog naroda*. U redakciju je morao da dolazi nekim poslom, da bi što preciznije skicirao raspored prostorija.

„Takav je život obaveštajca!“, rekao mi je u jednom trenutku zagonetno Očak. „Partijski drugovi su mislili da sam se pasivizirao. Moju pravu ulogu znali su samo oni koji su baš morali da znaju. Sećam se da jedna skojevska organizacija nije mogla da veruje kad sam joj, prilikom jedne akcije, određen za višu vezu. A to mi se dešavalo i mnogo puta kasnije.“

...U Moskvi mu je tek iz trećeg puta uspela operacija. Kosti iz nogu presadili su mu u desnu ruku 20. juna 1948. godine. Devet dana kasnije došao je načelnik bolnice general Krupčinski sa svitom i gurnuo mu *Pravdu* sa Rezolucijom Informbiroa. Onesvestio se i postao informbirovac. Potpisao je Otvoreno pismo Petom kongresu KPJ. U decembru je izašao iz bolnice. Kući više nije mogao i tražio je da studira. Nosilac Partizanske spomenice 1941. nadležnima se učinio pogodnim junakom budućeg propagandnog rata i bez problema je primljen u Višu partijsku školu pri CK KPSS.

BALKANDOWNLOAD

Međutim, brzo se pokazao „nepouzdanim“. Izbačen je iz škole i organizacije naše informbirovske emigracije. U njenom organu *Za socijalističku Jugoslaviju* napadnut je na prvoj stranici kao izdajica. Išlo se dotle da je i njegova kasnija supruga izbačena s posla u Generalštabu. Tako se u Moskvi našao praktično na ulici. Pomišljao je na samoubistvo. U očajanju je napisao pismo CK KPSS u kome je tražio da mu se sudi ukoliko je kriv. Računao je da će ga bar na taj način za izvesno vreme zbrinuti. Ispitivala ga je jedna strašna komisija, čije članove uopšte nije video. Bio im je okrenut leđima. Na pet godina mu je produžena izolacija od naše emigracije.

U međuvremenu je završio fakultet, doktorirao je i dvadeset godina je na Moskovskom univerzitetu *Lomonosov* predavao na katedri Južnih i Zapadnih Slovena. Od 1950. počeo je da radi na temi *Jugosloveni u Oktobru* i već sledeće godine išao je ponovo na raport. Savetovano mu je prijateljski da se više ne bavi Jugoslovenima, koje preko svake mere favorizuje, i da je daleko bolje da rasvetli ogroman doprinos hrabrih bugarskih komunista Oktobarskoj revoluciji. Nije se mnogo obazirao na primedbe i sav se predao naučnom radu. Obilazio je arhive i stupao je u kontakt sa preživelim članovima porodica jugoslovenskih komunista. Od početka šezdesetih, letnje ferije provodi u Jugoslaviji. *Vjesnik* je zaboravio njegovu „mračnu biografiju“ i 1967. objavio je njegov feljton *Jugosloveni u Oktobru*.

Iznenada 1972. Ivan Očak je uhapšen u SSSR i optužen zbog „saradnje“ sa jugoslovenskom ambasadom. Oduzeto mu je sovjetsko državljanstvo i isključen je iz Partije. Naredne godine proteran je iz SSSR.

Predložio mi je da ostanemo na tome. Događaji su isuviše sveži: „Želeo bih da odagnam sve moguće sumnje. Ja sam, ipak, istoričar!“

Nije mogao preko mađarske granice. Imao je pasoš bez državljanstva. Sovjetsko je izgubio, naše još nije bio dobio. Malo se uplašio i hteo je da se zabarikadira u vagonu. Tražili su mu mađarsku tranzitnu vizu, iako su ga u Moskvi uveravali da mu nije potrebna. Supruga Anja je nastavila put, a on se vratio u Kijev, da bi u mađarskom konzulatu uzeo vizu koja mu je, po nepostojećem propisu, falila. Dva dana kasnije stigao je u Jugoslaviju.

BALKANDOWNLOAD

Zna Staljin šta radi

Predratni revolucionar i posleratni diplomata Srđa Prica pričao mi je kako je emigrantska vlada, u jednom trenutku, došla do zaključka da bi ustanak u zemlji najbolje pomogla ako bi kralja Petra II Karađorđevića oženila Staljinovom kćerkom Svetlanom.

Bio je cimer Đure Đakovića i godinama je drugovao sa Blagojem Parovićem. Pravnik i istaknuti borac zagrebačkog radničkog pokreta. Za člana CK KPJ izabran je 1934. godine. Od 1937. predstavnik je naše partije na američkom kontinentu. Vratio se posle rata i kao ambasador dao svoj doprinos prestižu Jugoslavije u svetu. Umro je 1984. godine.

„Šta mladog čoveka opredeljuje da krene ovim ili onim putem?“, pitao se često Srđa Prica. „Prema revoluciji i naprednim pokretima ili da im se suprotstavi i ostane pasivan, miran građanin koji ne želi da se meša. Nemoguće je to pitanje izbora svesti isključivo na društvene prilike i ekonomski položaj porodice. Nebrojeno je slučajeva da su iz iste porodice, isto vaspitani ljudi odlazili na nepomirljivo suprotstavljene strane.“

„Više opredeljuje realna šansa za postizanjem sasvim određenih ličnih ciljeva, nego primamljiva vizionarska ideja koja će garantovano usrećiti čovečanstvo?“

„Ne mislim da su to česti slučajevi. Naravno, izvesnu ulogu ima i želja mladog čoveka da se istakne i afirmiše. U svakom slučaju, to su izrazi protesta protiv postojećeg stanja, koji čine prihvatljivim vizionarske ideje o promeni sveta. Osim toga, magična privlačnost tajnog društva uvek je u stanju da raspali maštu mladog buntovnika, romantičnog, pa i avanturističkog duha.“

„Verovali ste da ćete pobediti?“

„Ja nisam! Zapravo, verovao sam da će komunizam jednog dalekog dana sigurno pobediti. Međutim, nisam mislio da će se to dogoditi za

BALKANDOWNLOAD

vreme mog života. Tito mi je pre rata imponovao što je duboko verovao da je rušenje starog i stvaranje novog društva stvar ovog pokolenja. Takoreći njen neposredni zadatak, a ne stvar nekih budućih pokolenja.

Da bi čovek nekuda krenuo, potrebna je i neka zabluda. Ispred sebe smo imali Sovjetski Savez i koliko god je tu bilo zabluda, to nam je davalo snage. U tadašnjoj konstelaciji nadiranja fašizma, opredeljenje za SSSR značilo je stavljanje na stranu progresa."

„Najveće i najplemenitije stvari u prošlosti urađene su često iz zablude i neznanja?"

„Ništa se ne može baš iz neznanja. Međutim, desi se da previše znanja sputava čoveka. Demobiliše se, ako zna baš sva iskušenja i zamke koje ga čekaju. Nije slučajno što nacionalne vođe obično nisu bili filozofi i intelektualci."

„U vašoj knjizi uspomena *Godine koje su prošle* pročitao sam da ste se malo naljutili na Đuru Đakovića kad vam je rekao da ćete pokretu najbolje pomoći ako se skrasite i završite započeti pravni fakultet. Hteli ste da odmah budete profesionalni vojnik revolucije?"

„Nikad nisam imao građanskih ambicija. Dosta sam, kao gimnazijalac, slušao o profesionalnim revolucionarima u Rusiji i Nemačkoj, a u Bosni je još bio veoma prisutan zavereнički kult *Mlade Bosne*. Nacionalni revolt i pobuna protiv austrijske okupacije dobro su se uklapali u romantičarske i anarhoidne snove. Kod mog kuma stanovao je jedno vreme Gavrilo Princip. Ostavio je neke knjige, među kojima je bila i jedna Bakunjinova, a na njihovim marginama ispisao je primedbe koje su jasno otkrivale pripadnost socijalističkim idejama. Kad je stariji brat Ognjen, još za vreme Austrije, ušao u pokret, roditelji mu nisu mnogo zamerali: 'Dobro je – to je protiv Austrije'!"

„Kad ste prvi put sreli Tita?"

„Za razliku od mnogih koji se 'sećaju' datuma, ja sa sigurnošću ništa ne mogu da kažem. Jedno vreme sam bio otkomandovan u rad u Sindikatu: pomagao sam Ivanu Krndelju u uređivanju *Organizovanog radnika*. Tu sam upoznao ceo partijski kadar, između ostalih verovatno i Tita. Dolazio je kao sekretar Saveza metalskih radnika.

Kad je početkom 1928. policija došla da ga uhapsi, skočio je kroz prozor baš pored moje kancelarije. Posle mnogo godina, pričao mi je kako je tom prilikom pao ispred mesara, u kuhinju restorana u prizemlju, baš kad je ovaj digao sataru da seče meso."

„Vi ste predložili da ide u rukovodstvo, u Beč?"

„Naprotiv, nisam se slagao s tim predlogom. Održan je jedan sastanak, pošto je 1934. Tito izašao iz zatvora. Već je u Zagrebu bio

BALKANDOWNLOAD

formiran Mesni komitet, koji je vršio funkciju i Pokrajinskog komiteta. S Titom smo održavali vezu i dok je bio u Lepoglavi. Zvali smo ga Pepek, ali već tada i – Tito. U to vreme je među zagrebačkim komunistima, zbog brojnih provala, postojalo nepoverenje prema celom CK KPJ. Gorkić me je nešto ranije obavestio da sam određen za poverenika CK, ali podozrenje je bilo toliko da neko vreme nisam smeo ni da kažem na kakvom sam zadatku. Drugovi su na kraju prihvatili da održavaju veze sa CK, ali samo jednosmerno: da primamo direktive i materijale, a da o našem radu nikoga ne obaveštavamo.

Tito je trebalo da za dva-tri dana u Beču vidi može li se s postojećim CK KPJ uopšte raditi. Nisam se s tim složio. Smatrao sam da ne treba rizikovati Titovo hapšenje na granici, da bi proveo dva-tri dana u Beču, a za to vreme nemoguće je ispitati pravo stanje među rukovodstvom.

Razume se, Tito se vratio ilegalno tek posle, možda, mesec dana. U međuvremenu, stiglo je cirkularno pismo (prvo potpisano sa Tito), u kome se od organizacija otprilike tražilo da uspostave normalne odnose sa rukovodstvom, u koga treba imati puno poverenje."

„Zagrebački Mesni komitet pokušao je u to vreme i da na svoju ruku smiri Miroslava Krležu, posle, po vašoj tadašnjoj oceni, metafizičkog i idealističkog Predgovora *Podravskim motivima*?"

„Bilo je određeno da s njim razgovara jedan radnik, Franjo Kralj. Na sledećoj sednici, on je rekao da je misija bila neuspešna i sastanak je ukratko ovako opisao.

'Krleža me je uveo u raskošnu sobu s velikim, dubokim kožnim foteljama. (U stvari, soba, koja je zaista imala kožne fotelje, nije bila posebno raskošna, ali je Kralju, koji je stanovao u nekom sirotinjskom stančiću negde u Trnju, izgledala kao vrhunac raskoši i bogatstva.)

Ponudio me je da sednem. Kada sam seo, utonuo sam u kožu i jedva sam se video iz fotelje. (Kralj je bio sitan i mršav čovek i, s podšišanim crnim brčićima, mnogo je podsećao na Čarlija Čaplina.)

Kada sam mu izneo naš stav i rekao da Partija od njega zahteva da prekine s polemikom, Krleža je – referisao nam je Kralj – skočio. Počeo je da šeće ispred mene i sasuo mi celu bujicu reči, upirući prstom na mene. Pred kraj lekcije, Krleža je rekao: 'I vi mi sad dolazite sa revolverom u ruci! Hoćete da mi oduzmete slobodu izražavanja i odredite šta, kako i kada da pišem!' Na to sam mu ja rekao: 'Druže Krleža, pretresi me: nemam ni škljoce!'"

„Onda ste vi otišli na pregovore s Krležom?"

„Pokušao sam da mu objasnim naš stav i podvučem štetnost ovakve polemike za Partiju i njena nastojanja da se konsoliduje i pređe u akciju.

BALKANDOWNLOAD

Krleža je žustro reagovao. Za nas, partijske aktiviste, rekao je da smo fanatici, romantičari. Neki 'šengajisti', kao, na primer, moj brat Ognjen. Vodimo borbu s vetrenjačama. Ništa ne vidimo, govorimo o proleterskoj revoluciji, a ne vidimo da će sutra na Jelačićevom trgu zalepršati fašističke zastave.

Na kraju, obećao je da neće nastavljati polemiku ukoliko i druga strana prestane sa svojim besmislenim piskaranjima i galimatijasima."

„To je bio samo početak vaše saradnje s Krležom. Išli ste posle da ga zovete da učestvuje na konferenciji na kojoj je trebalo da se stvori legalna Jedinstvena radnička partija."

„Moj raniji 'politički mentor' Dule Grković uglavnom je sam obavljao ceo posao ubeđivanja. Krleža je odbijao, iznoseći bezbroj argumenata o besmislenosti ove akcije. Grković, koji je inače bio jedan od najoštrijih Krležinih kritičara, počeo je na kraju gotovo da moli i preklinje Krležu da dođe. Bez ikakve namere da time postignem neki efekat ili da izazovem Krležu, ja sam rekao: 'Zašto ga moliš? I ja mislim da drug Krleža ne treba da se bavi politikom. Bolje i korisnije je da se bavi literaturom, kao i do sada'."

„Krleža je, ipak, došao na konferenciju?"

„Jeste. Na njoj je govorio, ali se više nije pojavljivao. Kad sam ga posetio, govorio je da je potrebno proučiti i analizirati zablude i pogreške Partije i hrvatskog proletarijata iz prošlosti. Treba jasno odgovoriti na mnoga pitanja koja još nisu dovoljno jasna, kao na primer, kako Partija gleda na hrvatsko nacionalno pitanje, kako na državno-pravnu borbu hrvatskog naroda, da li je protiv Vidovdanskog ustanka. Pitao se da li stvaranje nove legalne partije znači cepanje hrvatskog fronta i da li se sme zvati 'jedinstvena', jer to može lako da znači narodno 'jugoslovensko' jedinstvo. Zatim, rekao je da se Narodni front nikako ne sme zvati 'narodni', već 'pučki'."

„Niste nikako mogli da se sporazumete s Krležom?"

„Ne bih to baš tako rekao. Smatrali smo da je ovakva polemika štetna za radnički pokret i da je treba prekinuti. Da treba okupiti sve snage, a ne razbijati ih raspravama o filozofsko-estetskim i literarnim pitanjima. Tim pre što se ta pitanja teško mogu do kraja raščistiti. Ni do dana današnjeg nismo daleko odmakli u tom raščišćavanju. Iako smo se držali po strani, mi iz Mesnog komiteta Partije, interno smo smatrali da Krleža u pitanjima umetnosti i literature zastupa izvesnu idealističku, mističku liniju. Da mistifikuje suštinu umetnosti i ulogu umetnika. Da je to bežanje od stvarnosti i da Krleža stvara osećaj rezignacije i bezizlaznosti iz situacije u kojoj se društvo našlo."

BALKANDOWNLOAD

„Ni danas niste promenili mišljenje: verujete da je bilo izlaza?“

„Pogrešno je govoriti o tom vremenu i Krleži sa današnjih pozicija. Kao da su i onda glavne dileme bile: borba između staljinizma i antistaljinizma, a ne borba između fašizma i stremljenja naroda ka slobodnijem i pravednijem društvu. Komunisti su videli izlaz u totalnom revolucionarnom preokretu, koji jedino može otvoriti široke drumove kulturi i slobodnom razvitku ljudske misli. Ne shvatajući to, Krleža je ostao privlačni pobunjenik koji se plašio da izađe iz okvira građanskog društva protiv koga se bunio.“

„Posle jedne provale 1935. otišli ste u Beč. Vratili ste se tek 1945. godine?“

„Posle neuspelog pokušaja slovenačkih omladinaca da me prebace preko granice, prebacili su me neki šverceri. U Pragu je bio zakazan Plenum CK KPJ, ali je održan tek nešto kasnije u Beču. Zanimljivo je da se više ne sećam koji su sve referati održani, niti o čemu smo razgovarali, a da su mi u glavi ostale sasvim beznačajne stvari. Plenum je održan u stanu neke frau Ane. Tu smo zanoćili i dugo u noć razgovarali. Članovi Politbiroa došli su po običaju malo kasnije. Ujutru je Vladimir Ćopić iz male kožne futrole pompezno izvadio novi tehnički pronalazak, električni aparat za brijanje, i obrijao se pred zadivljenim članovima Centralnog komiteta. Tito je svima pokazivao neko zlatno penkalo.

Nekoliko dana pre nego što je trebalo da krenem u Moskvu, uhapšen sam u junu 1936. i u zatvoru ostao godinu dana. U bečkom stanu Iva Marića, pored domaćina i njegove žene, uhapšeni su još Boris Kidrič, Karlo Hudomalj i Drago Marušić. Marić me je posle u Pragu ubeđivao da nas je provalio Milan Gorkić, jer smo njegovi politički protivnici. Navodno, bojao se konkurencije mlađih intelektualaca u Partiji. Spavao sam u jednoj vikendici, van Praga, kad je u pola noći neko počeo da lupa na vrata i viče: 'Otvaraj, policija!' Bio je to Čolaković, koji je stigao iz Pariza, gde je bio Politbiro. On nas je obavestio da je Gorkić pozvan u Moskvu i da se ne zna šta je s njim. Bilo je jasno da nešto nije u redu. Negde smo pročitali da je uhapšena Gorkićeva žena, direktor moskovskog Parka kulture. Zaključeno je da se partijski punkt u Pragu, čiji sam ja bio rukovodilac, ukida i da se odatle svi povlačimo. U Pariz sam otputovao avionom, s lažnim pasošem u džepu.

Na terminalu me je čekao Ivan Krndelj. U šali je rekao: 'Ako me izvedeš na večeru, reći ću ti gde ideš'. Kad sam rekao da mislim da idem u Španiju, odgovorio je: 'Ideš negde gde je teže nego u Španiji!' Kasnije, na sastanku, Tito me je obavestio da idem u SAD i da se u Španiju više

BALKANDOWNLOAD

neće slati rukovodeći kadar, jer ih je ionako već previše stradalo."

„Putovali ste po svetu avionom, imali lažne pasoše, dobro ste se nosili. Ko je sve to plaćao?"

„Nismo se svi 'dobro nosili'. Mi 'sveži' emigranti nismo se čak ni pristojno hranili. Izdržavala nas je *Crvena pomoć*. Jugoslovenska filijala dobijala je, naravno, dotacije od svoje centrale u Moskvi, ali je priličan deo novca dolazio i od priloga komunista i simpatizera u zemlji. Partijski fondovi su uglavnom popunjavani iz Moskve. Jedan od prvih Titovih koraka na čelu Partije bilo je njeno finansijsko osamostaljenje. Nije slučajno moj glavni zadatak u Americi bio prikupljanje pomoći od naših iseljenika."

„Kakav je utisak na vas ostavila Amerika, tada prilično odsečena od ostalog sveta?"

„Naši emigranti, došli još krajem prošlog i početkom ovog stoleća, živeli su dosta izolovano. Postojala je nekakva hijerarhijska gradacija emigranata. Tek na njenom kraju bili su naši. Prve naše emigrante zvali su 'hanki'. Od 'Hungaria': smatrali su ih Mađarima. Jedno od naših društava u Americi bilo je 'austrijsko'.

Kulturni život odvijao se oko crkava i svodio se na pevačka društva, koja su, sa suzama u očima, prizivala zvuke rodnog kraja."

„Zašto ste došli u sukob sa američkom komunističkom partijom?"

„Sukob je prvo izbio između srpskog i slovenačkog biroa, s jedne strane, i hrvatskog, s druge. Pre toga, jugoslovenska sekcija je bila najjača u KP Amerike. Koliko to govori o našem pokretu u emigraciji, toliko i o slabosti KP SAD. Sukob je izbio po različitim pitanjima. Posle su me optužili da sam pod uticajem nacionalističkih i šovinističkih građanskih elemenata. Da sam trockist i da me je u Ameriku poslao Gorkić, koji je tada bio uhapšen u Moskvi, a, verovatno, već i mrtav. Veliki greh bilo je i to što u listu *Slobodna reč*, prilikom potpisivanja nemačko-sovjetskog pakta o nenapadanju, nisam govor Molotova objavio u celosti. I ne na prvoj, već na drugoj strani.

U početku nisam mogao da shvatim o čemu se radi. Kasnije sam video da iza toga stoji politika Kominterne, koja je u to vreme išla na raspuštanje KPJ. Američka partija nas je 1939. obavestila da nam se prekidaju sve veze sa KPJ. Poslali su čak i čoveka koji je izvršio premetačinu u mom stanu i odneo dokumentaciju. Pre svega, sva Titova pisma."

„Kako ste uopšte održavali vezu sa CK KPJ?"

„Poštom na neke konspirativne adrese, preko retkih kurira i preko američke partije.

BALKANDOWNLOAD

Sukob je, da nastavim, doveo do istrage protiv srpskog biroa, posle koje me je američka partija razrešila funkcije rukovodioca. Otišao sam u Njujork i najpre radio u restoranu, a zatim u nekoliko fabrika. Na neki način sam rehabilitovan 1942. godine. Za vreme boravka u Njujorku učestvovao sam u formiranju Odbora za pomoć Jugoslaviji, a organizovali smo i jednu antifašističku skupštinu."

„Kad ste prvi put čuli za ustanak u Jugoslaviji?"

„Relativno brzo, ali štampa je pisala da ga vode četnici. U stvari, odmah posle 27. marta 1941. godine, kad su neki američki komunisti hteli da napadnu jugoslovensko raskidanje pakta sa Nemačkom, kao englesko delo, uspeo sam da u partijski časopis *Nju mesis* proturim članak u kome sam pozitivno ocenio puč u Beogradu."

„Jeste li znali da vam je brat Ognjen streljan?"

„Prvih dana novembra 1941. neki naš emigrant s Kube poslao mi je isečak iz Pavelićevog lista *Hrvatski narod*, u kome je bilo objavljeno saopštenje o streljanju desetorice komunista, među kojima i Ognjena Price. Tih dana smo u Njujorku održali antifašističku skupštinu, zajedno sa građanskim političarima Šubašićem, Brankom Čubrilovićem i Mišom Trifunovićem. Nisu se pominjali ni četnici, ni partizani: govorilo se o opštenarodnom otporu u Jugoslaviji.

Neko je Šubašiću rekao da sam dan ranije dobio vest da su mi ustaše streljale brata. On mi je prišao i zbunjeno rekao: 'Pa, to je nemoguće. Sve komuniste smo pustili iz zatvora!' A upravo on ih je predao ustašama!"

„Kako ste saznali da je Tito vođa ustanka?"

„U nekim američkim novinama je izašao faksimil nemačke poternice za Titom. Odmah sam ga prepoznao, iako se svašta pisalo. Da je Rus, pa čak i žena."

„Sarađivali ste sa političarima pod čijim ste režimom pre rata tamnovali u Jugoslaviji. Mora da je to bila vrlo 'prijateljska saradnja'?"

„Pozvao sam, na primer, Mišu Trifunovića, nekadašnjeg predsednika vlade, sa recepcije hotela *Šeraton*, da siđe u restoran. Međutim, on me je zamolio da se popnem kod njega u sobu: 'Izvini, sinko, ovde ne mogu da se snađem. Grad je veliki, ne znam jezik i osećam se kao u kavezu'. Bogoljub Jevtić nije bio tako zbunjen i bespomoćan. Ponašao se vrlo sigurno, a moglo bi se reći i bahato. Ali prihvatio je da sarađuje na zajedničkim akcijama. Tada se još računalo da će vlada, na kraju, uspeti da pokret otpora stavi pod svoju komandu. Najbolje i najbliže smo sarađivali sa Savom Kosanovićem.

U saradnji sa predstavnicima londonske vlade bilo je i komičnih

BALKANDOWNLOAD

stvari. Jednog dana mi je Branko Čubrilović sasvim ozbiljno rekao da bi za razvoj ustanka u Jugoslaviji bilo najbolje da kralja Petra II Karađorđevića oženimo Staljinovom kćerkom Svetlanom."

„Direktnu vezu s NOP-om niste imali?"

„Ne. Tek kad je na Osnivačku skupštinu Ujedinjenih nacija došla naša delegacija, povezao sam se sa Vladom Dedijerom i Stanetom Krašovcem. Bili su članovi delegacije. Po njima sam poslao poruku Centralnom komitetu KPJ. Tražio sam da se odmah vratim. Posle sam, po ambasadoru Stanoju Simiću, poslao pismo u kome sam rekao da ću, ako mi ne odgovore, kao građanin Jugoslavije, sam naći načina da to uradim. S tim pismom mimoišla se poruka CK KPJ o mom povratku."

„Kako je, po povratku, izgledao vaš prvi susret s Titom?"

„Želeo sam da se bavim novinarstvom i jedno vreme bio sam urednik sindikalnog lista *Rad*. Sećam se da sam jedan Titov govor moderno prelomio sa naslovom, podnaslovom i međunaslovima. Uvek su mi smetale nečitljive ponjave teksta, kakve su u to vreme objavljivale naše novine. Međutim, odmah sam pozvan u Agitprop CK KPJ, gde su me primili kolektivno Đilas, Zogović i Vlada Dedijer. Rekli su: 'Ko si ti da određuješ šta je važno u Titovom govoru?'

Tita sam povremeno sretao na prijemima, ali nismo duže razgovarali. Tek 1948. godine imao sam s njim duži razgovor. Išao sam sa jednom stranom delegacijom kod Tita na Brdo kod Kranja. Kad se poseta završila, pozvao me je da ostanem kod njega dan-dva. Zajedno smo ručali i u jednom trenutku je rekao: 'Slušaj, Prica, je li tebi krivo što s tobom nisam nikad posle rata ozbiljno razgovarao?' Zaista mi nije bilo krivo. Smatrao sam to sasvim prirodnim da svako na svom poslu radi bez osvrtanja na prošle veze i odnose. Kad sam to rekao Titu, on se, očito, obradovao i složio sa mnom."

„U čemu je bio nesporazum?"

„Nije bilo nikakvog nesporazuma. Meni je to izgledalo vrlo prirodno. Više nikada o tome nismo razgovarali, ali od tada smo uvek bili veoma dobri.

Moram reći da se, posle povratka iz Amerike, ja nikome od starijih prijatelja nisam javljao. Čak ni Kidriču, s kojim sam u Pragu mesecima spavao u istom krevetu. Već 1946. trebalo je da idem kao novinar na parisku mirovnu konferenciju. Izvađen mi je pasoš, ali dosta mi je bilo inostranstva i to sam odbio. Ali u februaru 1947. pozvao me je Kardelj da prvo budem generalni sekretar državne delegacije koja će putovati u Moskvu, a da, zatim, pređem u Ministarstvo inostranih poslova."

„Dve-tri godine ipak ste bili 'na ledu'?"

BALKANDOWNLOAD

„Ne znam da li se to može zvati 'na ledu'. Tačno je, međutim, da su oni koji nisu učestvovali u ratu bili u posebnom položaju, što je bilo donekle i razumljivo, pogotovo kad s radilo o čoveku koji je deset godina bio u emigraciji na Zapadu, pa makar i na partijskom zadatku."

„Šta ste prvo radili u MIP-u?"

„Posle rekonstrukcije, određena su četvorica novih načelnika za pojedine sektore. Jože Vilfan, Ivo Vejvoda, Leo Mates i ja. Jože Brilej je ranije bio jedini načelnik u ministarstvu.

Za ambasadora u Parizu, drugog posle Marka Ristića, postavljen sam 1950. Posle Rezolucije IB-a, prekinute su sve veze sa KP Francuske. Mi smo se više orijentisali na ekonomske odnose sa Francuske, ali nismo lako nailazili na razumevanje. Čudno su se Francuzi držali: uvek sa izvesnom rezervom. Smatrali su da na Balkanu treba da imaju veći uticaj, a nisu bili dovoljno realni, ni spremni, da ga ostvare čvršćim trgovinskim i privrednim vezama.

Pomoćnik ministra, koji je kasnije trebalo da dođe za ambasadora u Beograd, usred pregovora, kad sam napomenuo da naša vlada garantuje ispunjavanje nekih obaveza, potcenjivački je odmahnuo rukom: 'Silna je garancija vaše vlade!'"

„Da li ste dolazili i u otvorene konflikte s francuskim komunistima?"

„Povodom neke naše izložbe u palati *Šajo* bila je istaknuta jugoslovenska zastava. Glumac Žerar Filip, član KP Francuske, demonstrativno ju je skinuo. Ipak, uz nas je ostalo više intelektualaca-komunista i simpatizera, kao što su Kasu, Burde, Avlin, Mlara Malro i drugi."

„Državne veze, uprkos svemu, dobro su funkcionisale?"

„Povezao sam se sa socijalistima. Vrlo često sam se sretao sa Gijem Moleom. Takođe sa Mendesom Fransom. Veče pre svog prvog izbora za premijera, Mendes Frans je bio kod mene na večeri…"

„De Gol nikada nije imao simpatija za Jugoslaviju?"

„Nisam ga nikada sreo: video sam ga samo jedanput na paradi. U to vreme živeo je van Pariza i nije nikog primao. Verovatno je tačno da ga je protiv nove Jugoslavije donekle opredelilo mladalačko prijateljstvo sa Dražom Mihailovićem. Pored toga, njegovoj supruzi moguće da nije bilo po volji što još neko u Evropi nosi oreol vođe pokreta otpora, a koji ga, pri svakoj realnoj proceni, kudikamo zasenjuje."

„S kim ste se još sretali u Parizu?"

„Imao sam dobre veze sa američkim novinarima. Bio sam u stalnom kontaktu sa Sajrusom Sulcbergerom. Art Buhvald je tada bio dopisnik iz

BALKANDOWNLOAD

Pariza. Pisao je rubriku *Noćni Pariz*: gde se i šta najbolje jede. S njim me je upoznao fotoreporter *Lajfa* Džon Filips. Iz *Monda* sam poznavao sve, od Bev-Merija do Švebela i Fontena. Dolazio mi je često i tadašnji urednik *Ekspresa* Servan-Šrajber. Posle Staljinove smrti, interesovalo ga je šta mi mislimo. Rekao sam: 'Zna Staljin šta radi!' Parafrazirao sam jedan stari vic, popularan u Jugoslaviji posle smrti Nikole Pašića: 'Zna Baja šta radi!' Servan-Šrajber je to objavio u *Ekspresu*."

„Posle povratka u zemlju, godinama ste bili podsekretar i zamenik ministra spoljnih poslova Koče Popovića."

„Iz tog perioda sećam se jednog prijema u Belom dvoru. Postojalo je neslaganje između partijskog Politbiroa i našeg ministarstva oko priznavanja Istočne Nemačke. Mi smo se zalagali da se malo sačeka sa odlukom. Koča Popović me je zamolio da pokušam da Titu izokola objasnim naš stav. Prišao sam Titu, koji je bio u nekom razgovoru. Naljutio se i nije hteo da razgovara. Posle minut-dva, prišao mi je i pitao me šta sam hteo. Seli smo, razgovor je bio toliko spontan i prijateljski da sam ja, ohrabren, mašući rukama, u jednom trenutku nesmotrenosti zakačio čašu sa crnim vinom i ono se delimično razlilo i na njegove bele pantalone. Očekivao sam bukvalno svašta, ali se Tito samo nasmejao."

„SSIP je, zbog te vaše nespretnosti, verovatno pristao da prizna Istočnu Nemačku?"

„Bilo je onako kako je rešio Politbiro CK KPJ.

Vrlo zanimljiv susret imao sam 1959. na zasedanju OUN u Njujorku, sa sovjetskim predstavnikom Kuznjecovim. Pitao me gde je Koča, rekao sam mu da je otišao na Kubu da se sretne sa predstavnicima nove revolucionarne vlade Fidela Kastra. 'Šta će tamo, to je jedan beznačajan buržoasko-demokratski prevrat!'"

„Kako je bilo u Londonu?"

„Odnosi sa Britanijom bili su uglavnom dobri. Imao sam kontakte sa Makmilanom, ali ređe nego s kasnijim premijerom Daglasom Hjumom. Iako je predstavljao desno krilo Konzervativne partije, bio je otvoren i konkretan. Edvard Hit je više pažnje poklanjao frazeologiji i spoljašnjim efektima nego stvarnom sadržaju problema o kojima smo razgovarali.

Makmilan mi je bio pomalo zagonetan. Nekada je fino i razgovetno govorio, a nekada je samo mrmljao, tako da ga uopšte nisam razumeo. Ispočetka sam svaljivao krivicu na sebe: zbog nepoznavanja svih nijansi engleskog jezika. Međutim, jedan prijatelj, Englez, objasnio mi je da on to u delikatnijim situacijama namerno radi."

„U Italiji ste ambasador bili skoro pet godina i, za to vreme,

BALKANDOWNLOAD

najvažnije međudržavno pitanje bilo je definitivno rešavanje statusa Trsta."

„U Rimu je stvarno bilo mnogo posla: pripremali smo ono što je posle realizovano Osimskim sporazumom. A 1971. Italiju je posetio predsednik Tito. Poseta je bila jedanput odlagana, jer je Aldo Moro dao izjavu o Trstu s kojom naši nisu bili zadovoljni. Sledili su beskonačni razgovori sa predsednikom vlade Kolombom, ministrom Morom, vođom socijalista De Martinom i drugim. U poslednjem času poseta je opet dovedena u pitanje: na naš konzulat u Milanu bačena je dan ranije paklena mašina. Probudili su me u dva posle ponoći i u pola sedam ujutro sam imao sastanak s Morom. Poseta je posle protekla u najboljem redu. Tom prilikom, Tito je posetio i Vatikan, ali je po posebnom protokolu pre toga morao da napusti svoju zvaničnu rezidenciju u palati Kvirinale i da se preseli u hotel."

„Čuo sam da ste se bili sprijateljili sa italijanskim slikarom Đorđom de Kirikom?"

„Iako nije rado primao goste, ne znam zbog čega je sa mnom voleo da se viđa. Naročito njegova žena s mojom ženom. Pozvao sam ga u Jugoslaviju, a on je rekao: 'Vi ste komunisti. Uhapsićete me, strpati u džak i tražiti otkup od italijanske vlade. A ona će odgovoriti: 'Daćemo vam još toliko, samo ga zadržite.'

Kad je pošao kod nas u Opatiju, na granici se zaprepastio, jer je mladi pogranični milicioner zatražio od njega autogram: 'U Italiji me ne znaju ni intelektualci!'"

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Bio sam levo krilo

Rato Dugonjić je pre rata bio profesionalni fudbaler naročitog driblinga, a decenijama, tada i posle, revolucionar najplemenitijeg kova.

Kakve ste alternative imali vi, predratni sarajevski omladinci?“

„Studirao sam pravo i trebalo je da se zaposlim. Da sam to uradio, ne bih mogao da se slobodno krećem, studiram i obavljam partijske zadatke. Našao sam rešenje u klubu. I onda je lijepo moglo da se živi od fudbala. U *Slaviji* je, istina, bilo teže, svaki put sam morao da moljakam i nešto žicam, mada su premije bile solidne. Veliko olakšanje za vrijeme školovanja predstavljalo mi je to što studenti prava nisu morali da posjećuju predavanja. U Beograd sam išao samo na ispite. Kasnije, kad sam prešao u *SAŠK*, klub mi je plaćao stan i hranu.“

„Rado se sećate svojih fudbalskih dana, iako čak i danas fudbalere malo ko uzima ozbiljno?“

„Ne bih se baš s tobom složio, to su dobri mladići… Imao sam šesnaest godina kad sam debitovao u prvom timu *Slavije*. Igrali smo protiv *BSK-a* u Beogradu. Bio sam lijevo krilo, brz i dobar tehničar. Imao sam naročiti dribling i dva-tri puta sam prešao Mikicu Arsenijevića, sve dok me nije prosto odnio. Pogledao me je odozgo pobjednički i rekao: ’Smirio sam te začas, mali!’ To je fudbal: shvatio sam da postoji snaga i znanje kojima u tom trenutku nisam bio u stanju da se suprotstavim. A *Slavija* je bila upravo poznata kao oštar tim. Govorilo se da smo grubijani, a igrali smo samo borbeno.“

„Niste sanjali o dresu reprezentacije?“

„Nije se moglo iz Sarajeva. Trebalo je preći u *BSK* ili *Jugoslaviju*, bez obzira na to što smo, kao uostalom i sada, imali veoma dobre igrače. Prestao sam mlad da igram, u 23. godini, jer me je policija stalno gonila. Prvo sam prešao u, takođe prvoligaški, *SAŠK*. Isključivo hrvatski klub. Bio sam jedini Srbin, pa su me u početku zagriženiji navijači smatrali

BALKANDOWNLOAD

izdajnikom srpstva. Pogotovo što sam prvu utakmicu sa *SAŠK-om* igrao protiv *Slavije* i postigao jedini gol.

…Svađao sam se stalno nešto u *Slaviji*, nije bilo ništa politički. U stvari, izašao sam i otišao prvo u *Pofalički*, jer smo se bili dogovorili da napravimo istovremeno i tim i naprednu organizaciju. To mi je doba, iako vrlo kratko, bilo najdraže u fudbalu."

„Među igračima nije bilo podozrenja prema kolegama komunistima?"

„Društvo omladinaca kao i svako drugo, studenti, radnici iz Željezničke radionice, poneki namještenik. Pričalo se međusobno o svim stvarima, ali politički sukobi nisu dolazili u obzir. Naprotiv, kad sam 1938. otišao u zatvor, klub mi je slao hranu iz restorana. Otac, s kojim sam bio u zavadi, također mi je slao. Preko puta mene su bili neki kriminalci, bilo mi ih je žao, i redovno sam im davao po jedan ručak. Godinu ili dvije kasnije, sjećam se da me je policija ponovo tražila, a trebalo je da igramo u Splitu. Otišao sam odvojeno od ostalih do Splita i nastupio pod tuđim imenom – Ratkić. Sljedeće nedjelje u Zagrebu nam je protivnik bila *Konkordija*. Dogovorio sam se s upravom da se ne vraćam u Sarajevo, nego da direktno otputujem u Zagreb. Igrači su se bili poredali po ulici, pošto su agenti došli u hotel da me uhapse. Naletio sam na Franju Lovrića i halfa Zadolžnog."

„Imali ste prilično lagodnu poziciju u odnosu na saborce: igrate fudbal i vodite revoluciju?"

„Vjerovatno. Tako je to ispalo. Mogao sam i da se zaposlim. Bilo je oko toga dosta diskusije. Kao fudbaler sam često putovao. I u srednjoj školi i kasnije. Split, Beograd, Ljubljana, Zagreb, Osijek, Skoplje. Kao fudbaler imao sam mogućnosti da potpuno sigurno prenosim materijal i direktive. U Zagrebu mi je veza bio Ivan Milutinović, a u Beogradu materijale sam dobivao od Svetozara Vukmanovića Tempa. Primjerke lista *Proleter* obično bih stavljao u kofer sa duplim dnom, gore su bile fudbalske stvari. Sjednemo u voz i igramo na koferu karte – poker, preferans, ajnc. Kakvi agenti i žandarmi? Ko će da pregleda kofer fudbaleru!?

…Komunisti su morali da budu u dubokoj ilegalnosti, a ja sam bio vrlo poznat. Istina, ne kao komunista, nego kao fudbaler. Lakše mi je bilo nego drugima. SKOJ je organizovao prvenstvo divljih mahalskih klubova. Često sam odlazio među tu raju i to je u nekim približnim razmjerama izgledalo kao kad sada dođe Sušić, pa igra s njima ili im sudi."

„Ne razumem baš najbolje kakav ste vi to komunistički fudbaler

BALKANDOWNLOAD

bili. Svi vas znaju i ako ste jedanput prokazani više vam nema spasa?“

„Dobro, ali i ja znam da to oni znaju… Bile su demonstracije i policija je uhvatila neke od učesnika. Mene nisu mogli da nađu. Uoči utakmice, ovima iz kluba ništa nisam rekao. A u policiji je bio neki Melentijević, visok, dugačak, šef političkog odjeljenja. Pošto sam igrao lijevo krilo, vidim da se on stalno kreće pored aut-linije, kako lopta ide gore-dolje. Ne prilazi mi, ali osjećam kakve su mu namjere. Na poluvremenu je stajao pred svlačionicom, koja je bila u drvenoj baraci povezana sa tušionom. Organizujem da mi odijelo za vrijeme utakmice odnesu u tušionu i jednu dasku razmaknu kako bih pobjegao. A Melentijević ništa ne govori, samo me prati. Završila se utakmica, skinem dres, uzmem peškir i kao odem da se tuširam. Na brzinu navučem odijelo i kroz razmaknutu dasku pobjegnem.“

„Od koje godine vas goni policija?“

„Negdje od početka španskog građanskog rata. Stalno je bilo nekih demonstracija i letaka.“

„Jeste li pre ušli u politiku ili fudbal?“

„U fudbal. Već u sedmom razredu gimnazije sam se ustalio u prvom timu. Život se s jedne strane odvijao u školi, a s druge van nje. Postojale su literarne i književne družine. Partije nije bilo, SKOJ-a nije bilo, policija ih je slistila jednom provalom 1935. Bilo je zboraša, frankovaca, ali veoma malo. Muslimanskih omladinskih organizacija, u prvo vrijeme, nije bilo. Tek kasnije su osnovani *Mladi muslimani*. Čitale su se knjige i pisali referati.“

„Bilo vam je dovoljno što revoluciju sprovodite na sastancima literarne družine?“

„To je bio samo jedan vid naše aktivnosti. Knjiga Vase Pelagića *Umovanje zdravog razuma* na mene je, recimo, ostavila fantastičan utisak. Zadirala je u društvene vrijednosti na kojima se držalo ondašnje društvo.“

„Pored toga, imali ste verovatno i neke čisto privatne teorije o promeni sveta?“

„Interesovalo nas je prije svega ono što se dešavalo u Sovjetskom Savezu. Željeli smo da ne znamo da se tamo i nešto vrlo neprijatno događa. A socijaldemokrati su čistke i progone gurali u prvi plan! Živjeli smo u jednom svijetu, naslonjenom na Zapad, s kojim nismo bili zadovoljni i sve što je bilo suprotno od toga bilo nam je bolje, a to je za nas bio socijalizam.“

„Kako ste zamišljali socijalizam?“

„Otprilike: Sovjetski Savez. Preuveličavali smo snagu Crvene armije

BALKANDOWNLOAD

i kolhoze kao vrhunsko organizaciono dostignuće. Ovdje je seljak jadan i siromašan, a tamo je udružen, radi zajednički. Nismo mi bili baš naivni, znali smo da su to iluzije i zablude. Nešto drugo bilo je daleko važnije: saznanje da nismo sami na svijetu. Da tamo postoji socijalistička država, armija, Staljin.

Nije to bio pokret antifašističke omladine koja je okupljala već pečene revolucionare i antifašiste. Međutim, pokret i ideja su bili antifašistički. Danas stalno postavljam pitanje šta je to Savez socijalističke omladine. Je li savez socijalistički ili je omladina socijalistička?

Jedna od trajnih vrijednosti SKOJ-a je u tome što nikada nije imao svoj posebni program koji bi ga odvajao od programa Partije. A on je u okviru tog programa imao samostalnost u organizacionom i kadrovskom smislu."

„Zar Partija nije postavljala sekretara SKOJ-a?"

„Da, ali je prijedlog uvijek, bar formalno, dolazio od SKOJ-a."

„Da li je bilo sukoba Partije i SKOJ-a?"

„U, dosta! Trideset sedma je bila prekretnica i zaokret, koji sam ja lakše prihvatio, mnogo lakše od nekog starijeg člana Partije koji je navikao da se njegov rad sastoji od toga da sa dvojicom–trojicom drugova napiše i prilijepi letak. Partija je bila odvojena od masa."

„Osetili ste da drugi vetar duva od 1937?"

„Osjetio sam samo to da je to Partija koja zna šta hoće. Na primjer, neki stari komunisti nikako nisu mogli da prihvate da ja igram fudbal: 'Ti si dobar mladić, kako možeš u gaćama da izađeš pred hiljade ljudi i da se biješ?' Ovo novo društvo koje je došlo 1937. – Cvijetin Mijatović, Uglješa Danilović, Hasan Brkić – ubilo se objašnjavajući im da je to korisno za pokret. Bilo je negodovanja i od još nekih drugova, opterećenih starim načinom rada. Sjećam se dobro Titovog članka u *Proleteru – SKOJ na novom putu*, potpisao ga je sa T. i već tada sam znao o kome se radi. Tu je napisao da SKOJ treba da se uključi i u sportske kolektive, svuda gdje omladina živi."

„Rat je promenio mnogo stvari. Pročitao sam da ste u oslobođenom Užicu bili veoma nezadovoljni kada vam je Lola Ribar rekao da ćete se iz odreda morati vratiti u PK SKOJ-a za BiH. Hteli ste da i dalje obavljate vojne funkcije i budete čovek od akcije?"

„Radio sam u SKOJ-u dok je bilo relativno mirno vrijeme. Onda je došao ustanak, novo doba s potpuno novim načinom života u već organizovanom odredu. Taman sam se na njega bio privikao, to je bio septembar 1941, a od mene je traženo da se vratim na politički rad.

BALKANDOWNLOAD

Znači, na organizovanje, ubjeđivanje i pisanje. Pravo da ti kažem, vojevanje s puškom u ruci bilo mi je mnogo ubjedljivije. Ustanak sam primio kao promjenu nabolje. Odavno sam bio ilegalac i za vrijeme okupacije i dolaska Nijemaca tako sam nastavio, samo u težim i opasnijim uslovima. U staroj Jugoslaviji: ako te uhvate, ideš u zatvor i dobiješ batina više ili manje. Međutim, za vrijeme okupacije svako hapšenje ti je garantovalo gubljenje glave, ako je ne izgubiš na ulici. Ili vjerovatnijom, direktnom osudom na smrt, ili u logoru. Ustaše i Gestapo su preuzeli sve potjernice koje je Kraljevina Jugoslavija izdala, samo su ih preveli na latinicu. Govorim ti to zato jer sam jedva dočekao ustanak da ne budem goloruk. Ta promjena je za mene značila: uzeo sam pušku i slobodno sam se njom služio – sada smo bili jednaki. Koliko ljudi organizujemo, toliko ćemo biti jaki."

„Bojali ste se da pretpostavljeni hoće pušku da vam uzmu?"

„Lolu sam već odranije dobro znao… Kao sekretar PK SKOJ-a za BiH upoznao sam ga prije rata."

„I kakav je na vas utisak ostavio?"

„Direktan odgovor je: dobar. I kada ga nisam poznavao, drago mi je bilo kada sam saznao da je to taj sekretar CK SKOJ-a i da ću se po funkciji s njim češće družiti. Postoje neki utisci koje mogu da opišem. Recimo, naš prvi susret. Trebalo je da se nađem s jednim drugom, nisam znao da je to on. Trudio se da se ne osjeti razlika između dva čovjeka različitih funkcija, pa je počeo razgovor ne na zvaničan način, u kome bi davao direktive, nego se držao opštih tema o kojima su svi studenti u to vrijeme raspravljali."

„Šta ste o njemu znali odranije?"

„Da je progresivan student. Iz govora i članaka u *Studentu*, *Mladosti* itd. Bilo mi je poznato to ime. Istina, nisam znao kakvu funkciju ima. Poslije je u Sarajevu bio za vrijeme Aprilskog rata. Došao je odmah poslije bombardovanja Beograda. Pošto je bio u nekoj rodbinskoj vezi sa porodicom Cvitković, odsjeo je kod njih i nekoliko dana smo bili skupa. Govorili smo o ratu, političkim prilikama i o tome šta smo preduzeli. Onoga dana kada je bilo prvo jače bombardovanje Sarajeva, imao je sastanak kod pošte i vratio se sav prašnjav kao mlinar, jer je jedna od bombi pala na poštu… Miljenko Cvitković i ja smo mu digli pištolj i s tim Lolinim pištoljem sam otišao u partizane. Prije toga, s tim pištoljem smo tražili čuvenog agenta Kosmajca u Nemanjinoj ulici u Sarajevu. Iz Beograda je došao zbog istrage nad nekim komunistima koji su bili uhapšeni."

„*Mlada Bosna* je po drugi put harala Sarajevom?"

BALKANDOWNLOAD

„Ne, samo je takva bila prilika. Međutim, nismo našli Kosmajca.

…Bilo je određeno da budem komesar jedne partizanske grupe i u jednom voćnjaku sam se našao s čovjekom koji je bio predviđen za komandira. Trebalo je da idemo u sela više Rajlovca. Pitam ga ima li oružje. Nije bio naoružan, pa sam mu predložio da odemo i uzmemo moj pištolj. Do tada nismo nosili oružje… Pomislio sam: eto, konačno je počelo! Išao sam osjećajući se siguran s tim Lolinim pištoljem, iako je prolaz kroz ulice bio dosta nesiguran. Prošli smo kraj aerodroma i svratili u kuću jednog mog poznanika da odmah, tako da kažem, počnemo misiju. Kažem: da smo pošli da dižemo ustanak i da krene s nama. Dvoumio se, nije mogao da ostavi ženu samu. Da bih se pokazao važan, pitao sam ga ima li gasa da očistim pištolj. Uzmem ga i vidim da je, iako je bio zamotan u krpu, potpuno zarđao. Probamo, a ono ne da ne može da puca, nego ne može ni da se repetira. A u njemu mi je bila sva sigurnost!“

„Jeste li znali da pucate kad ste krenuli u rat?“

„Dobro sam gađao. Znao sam da pucam i šta je to oružje. To je jedno, a kada se prvi put stvarno puca nešto je sasvim drugo. Prvu borbu imali smo na putu za Podlugove, tamo negdje u Ilijašu 28. jula. Bila je užasna noć, kiša, munje, grmljavina, poslije sam čuo da su se i druge grupe te noći spremale za akciju, ali su je zbog vremenske situacije odložile. Mi smo išli jarkom pored puta i naišli smo na neke ljude sa baterijom koji su povikali: ’Stoj, ko ide?’ Odgovorili smo prostodušnim pitanjem: ’Ko je tamo?’ Rekli su: ’Ustaše!’ Pripucali smo, a njihova upaljena baterija bila nam je dobra meta.

Trebalo je repetirati, teoretski to sam znao. U onoj brzini i nervozi stajao sam uspravno kao meta i čačkao oko puške, jer su pored ustaša i Nijemci počeli da pucaju iz obližnje stražarske kućice. Jedan drug me je povukao da legnem i tek sam u praksi ukopčao osnovna ratna pravila. Da imaš zaklon, kako tebe prvo ne bi pogodili, i da, kad pucaš, moraš odmah da ubaciš drugi metak.“

„Prekinuli smo priču o vašim susretima sa Ivom Lolom Ribarom…“

„Period od šestog aprila do početka ustanka najmanje je osvijetljen u istoriji omladinskog pokreta. Tada sam često bio s Lolom. Mislim da smo se dva puta našli u Zagrebu. Jednog susreta se dobro sjećam. Radilo se o zajedničkom sastanku na kome su bili drugovi iz Hrvatske, Srbije, Slovenije i bio sam ja, iz Bosne. Ocjenjivali smo stanje u SKOJ-u koje je prouzrokovala okupacija. Naišao sam na jedan, vjerovatno autentičan Lolin izvještaj Kominterni, koji je napravio na osnovu tog sastanka. Otprilike, tema je položaj i akcije omladine za vrijeme okupacije, ali

BALKANDOWNLOAD

govori i o nekim aspektima djelovanja omladine u Aprilskom ratu. Dobro se sjećam Jože Vlahovića, u njegovom stanu smo držali sastanak, zatim Ratka Mitrovića, člana CK SKOJ-a koji je radio u Srbiji. Poslije je uhvaćen u Kikindi i jedini je postao izdajnik od članova omladinskog rukovodstva. Gestapou je rekao sve što je znao. Vidio sam dio zapisnika sa njegovog saslušanja. Govoreći o radu SKOJ-a poslije prelaska na nove metode, Mitrović je naveo da je prošao kroz Sarajevo i da se tu našao sa PK SKOJ-a, pa je dao puna imena, a za mene samo – Rato N., poznati fudbaler *SAŠK-a*. Ostao sam u nedoumici da li slučajno ili namjerno nije rekao moje puno ime i prezime.

Lolu sam vidio i 22. juna, na dan napada Njemačke na SSSR. Bio sam pozvan da dođem u Beograd. Pošao sam dan ranije iz Sarajeva, jer imao sam vezu u deset sati kod nedovršene crkve pored Karađorđevog parka. Nosio sam neku željezničku režijsku legitimaciju, fes i naočare, da me neko ne bi prepoznao. Negdje kod Šida je u kupe ušla grupa agenata, dao sam legitimaciju. Rekli su da ću na prvoj stanici morati da izađem. Pitao sam zašto i nalazio svoje razloge. Na samrti su mi bili malo otac, malo majka. Vidio sam da i sa drugima isto rade. U Šidu su nas sve skinuli s voza i uveli u stanicnu čekaonicu. Saopštili su nam da moramo da se vratimo. Znao sam da uskoro treba da prođe drugi voz za Beograd i nekako sam, detalja se ne sjećam više, uspio da se iskradem iz grupe. Uglavnom, ubacio sam se u voz koji je na stanici stajao svega minut ili dva. Nađem vezu, bio je to Tempo. Nešto je euforično govorio o ratu, ali nikako nisam mogao da shvatim o čemu se radi. Sav oduševljen je vikao: 'Za tri dana, vidjećeš. Revolucija!' Tek kasnije smo se razumjeli da je Njemačka napala SSSR, što ja do tada nisam znao.

Tempo me je povezao sa Lolom, koji je zakazao sastanak u stanu Jove Stojisavljevića, člana CK SKOJ-a, na Zelenom vencu, gdje su bili još neki drugovi iz PK SKOJ-a Srbije. U stvari, bio je sazvan Biro CK SKOJ-a. Ne znam zašto, ali Lola je otišao na neki važan sastanak, a nas je ostavio da napišemo proglas omladini povodom napada Hitlera na Sovjetski Savez u kome CK SKOJ-a poziva omladinu u borbu protiv okupatora. Kakva je bila sudbina tog teksta ni dan-danas ne znam."

„Nije objavljen?"

„Proglas je izašao 1. jula, mada kasnije nisam mogao u njemu naći mnogo sličnosti sa tekstom koji smo zajednički napisali na Zelenom vencu. Važno je da se pojavio 1. jula kao samostalan skojevski tekst. To ne govorim iz nekih avangardističkih razloga, nego da podvučem da je Lolina vrijednost bila u tome što je uporno držao do samostalnosti omladinske organizacije."

BALKANDOWNLOAD

„Vratimo se na ustaničke dane. Kuda ste otišli iz Užica?“

„Lako je bilo doći, ali iz Užica sam pošao u vrijeme kada su četnici već počeli oružano da napadaju partizane. Automobilom sam preko slobodne teritorije došao od Rogatice do Užica, skroz preko Romanije, Vlasenice, Ljubovije. Sad se trebalo vratiti.

…Početkom 1942. u Istočnoj Bosni sam organizovao dio PK; neki drugovi su bili u Hercegovini, neki u Krajini. Pokrajinski komitet Partije imao je direktnu vezu sa Hercegovinom, a nije sa Krajinom. Zato sam krenuo u Krajinu, gdje sam se zadržao kraće vrijeme. Zatim sam krenuo u Hercegovinu. Znao sam da je Vrhovni štab negdje na prostoru između istočne Bosne, Crne Gore i Hercegovine. Usput sam saznavao podatke o kretanju proleterskih brigada. Išao sam preko Drvara i Glamoča, Kupresa i Prozora. Vidio sam na Rami da neko ruši most. Privukao sam se sa dva kurira koji su mi bili jedina pratnja i ugledao partizane na mostu. Pitam: ’Pobogu, brate, šta to radite?’ Kažu da ruše most i da je Vrhovni štab u Seonici. Stignemo tamo rano ujutru, u tri sata. Pitamo za Tita, a oni iz pratnje kažu – sad ćemo da ga probudimo. Ma, pustite čovjeka neka spava! Ne, pošto dolaziš iz Krajine, stvar je hitna. Moj izvještaj je bio krajnje optimistički, u skojevskom stilu. Kažem: formirana je Prva krajiška brigada, napadnut Prijedor, imamo dva aviona, zarobili smo i tenkove.

Zauzet je Prozor i na konju sam se zaputio u Istočnu Bosnu. Pošao sam rano, tek je svitalo. Međutim, primjetio sam Tita na prozoru – ne spava. Pita me kud sam pošao – kažem u istočnu Bosnu. Pozove me na kafu i u razgovoru mi pomene da je u Hercegovini teška situacija, ostavili smo prazan politički teren i da bi bilo dobro da odem tamo. Jedno mjesec dana sam bio u Hercegovini. Tražim ponovo CK Partije da referišem i nađem ga na Mliništu. Tu sam vidio i Lolu, koji je dan-dva ranije došao iz Zagreba, a mislim da je bio i u Sremu, sve do Beograda.

Praktično CK SKOJ-a nije postojao, od posljednjeg saziva ostali smo živi samo nas dvojica-trojica. Lola, Mika Špiljak, ja. Saglasili smo se da formiramo jezgro CK SKOJ-a i da ono treba da bude uz partijsko rukovodstvo. Tu na Mliništu sam određen za organizacionog sekretara CK SKOJ-a. Nije mi bilo sasvim po volji, jer mi je rad sekretara PK SKOJ-a za Bosnu i Hercegovinu bio baš legao na srce. Imao sam svoje sopstvene planove i počeo sam da ih ostvarujem. Htio sam da organizujem poslije krajiške omladinske konferencije jednu zajedničku konferenciju omladine BiH. Lola se sa svim tim složio, ali i dodao da postoje mogućnosti da se organizuje kongres omladine Jugoslavije. Tada se začela ideja o I kongresu USAOJ-a, koji je održan u Bihaću krajem te

BALKANDOWNLOAD

1942. godine.

…Italija je kapitulirala septembra 1943. godine. Bili smo na različitim stranama, ja u Sremu, ne znam gdje su bili Švabo (Švabić) i Mile (Neoričić). Skupili smo se u Jajcu i ponovo je i temeljno popunjen CK SKOJ-a. Lola je odavno htio da ide. Obavljao je razne partijske zadatke i rad sa omladinom postajao mu je sve sporedniji. Naročito otkako je formirano uže rukovodeće jezgro.

Kada je određen za našeg predstavnika u Kairu, uslišena mu je želja da se posveti partijskom radu. Međutim, on je formalno i dalje bio sekretar CK SKOJ-a. Na tom sastanku u Jajcu izabran sam za vršioca dužnosti sekretara CK SKOJ-a i to sam bio do Loline smrti, kada sam i zvanično preuzeo tu funkciju.

Kada se govori o Loli Ribaru, ne može se reći da su njegov lik i njegovo ime ostali daleko sadašnjim generacijama. Naprotiv, ne radi se o tome da se on malo pominje, nego da se ponekad njegov revolucionarni lik deformiše.

Lola se vadi iz sredine koja ga je oblikovala i počinje da egzistira nekim samostalnim životom izvan partijskog i omladinskog kolektiva. U nekim publikacijama Ivo Lola Ribar se prikazuje, maltene, kao malograđanin čiji su osnovni kvaliteti to što je išao u licej u Švajcarsku, što se lijepo oblačio, češljao i tako dalje.“

„A rekli ste mi, malopre za ručkom, da čak ni fudbal, suprotno svim idealizacijama, nije dobro igrao?“

„Nije. Za fudbal se mnogo interesovao, ali ga nije dobro igrao. U Bihaću smo pred Kongres USAOJ-a igrali protiv tamošnjeg kluba. Došli su Dalmatinci, neki dobri igrači i sklepali smo tim. U poluvremenu ovi domaći su poveli, bogami sa 4:1. Lola je igrao onako, rekao bih ni amaterski. Slabo je igrao. Zamenjen je u drugom poluvremenu.“

„Je li Lola bio samostalna i nezavisna institucija u omladinskom pokretu?“

„U izvjesnom smislu da. Nijednu važniju odluku nije htio da donosi bez savjetovanja sa CK i drugom Titom. Ali istovremeno, on je bio ’predstavnik’ omladine u CK, koji je kao svoju najveću dužnost i odgovornost shvatao da KP nijednog momenta ne zaboravi na SKOJ i omladinu. Kada se ustanak rasplamsao i kada su svima nama, partijskom i omladinskom rukovodstvu, udarili u glavu i ponijeli nas vojni zadaci, najveća Lolina zasluga je što nije dozvoljavao da potpuno prestane uloga SKOJ-a. Da bi se neprekidno postizali vojnički uspjesi, trebalo je politički raditi među omladinom, koja je najbrže usvajala ciljeve narodnooslobodilačkog pokreta. Na primjer, četnički pokret

BALKANDOWNLOAD

uopšte nije imao omladinu, ni ideologiju kojom je mogao da je privuče.“

„Ko je stvorio mit Lole Ribara? Niste u omladinskoj organizaciji radili na tome?“

„Ne, samo nismo ni sprječavali njegovo stvaranje. Mit Lole Ribara jeste možda, u određenom momentu, bio opravdan i koristan, ali mitologizacija nikada nije koristila na dužu stazu. Ovo hoću da ti kažem: na Univerzitetu je uoči rata bilo vrlo popularnih ljudi. Bio je Lola poznat, ali bili su isto tako poznati Veljko Vlahović, Rifat Burdžević, Mahmut Bušatlija, Mirko Kovačević i desetine drugih. Recimo, kao govornici. Lola je bio veoma dobar i kulturan govornik. Međutim, i Rifat Burdžević, čini mi se, bio mu je ravan. Kao improvizator da zapali i povede mase. Pomalo sam i zaboravio, sada se to ne gaji, u birokratskom načinu razmišljanja svi se radije pozivaju na taj i taj plenum i taj i taj broj časopisa, nego na neposredno usmeno ubjeđivanje ljudi. Govorništvo kao da je postalo suvišno.“

„Kakav ste vi bili sekretar SKOJ-a?“

„Kako kakav?“

„Šta ste govorili omladini i koliko vas je ona slušala?“

„Govorio sam ono što je potreba određenog trenutka zahtijevala. Volio sam da diskutujem i naročito da polemišem. Evo, bilo je i tada sektašenja. I nekako, otkad sam se počeo baviti politikom i otkad sam imao neke veze s Partijom, sektaštvo je uvijek bilo najveća boljka. Bilo je različitog sektašenja. Nacionalnog…“

„Da li je bilo sektašenja oko uloge SKOJ-a u ratu, u smislu da mladi moraju oštrije da vode stvar?“

„U nekim vidovima i toga je bilo. Sjećam se jedne konferencije u Drvaru, dobio sam poslije njen zapisnik. U referatu se tražilo stvaranje omladinske organizacije na široj antifašističkoj platformi. Omladina je isticala samo crvene zastave. Nije bilo ni jugoslovenske, ni srpske, ni hrvatske. Kažu: ’Svi smo mi komunisti!’ Trebalo se boriti sa takvim shvatanjima, jer samo takvi simboli nisu mogli da privuku omladinu koja je bila pod neprijateljskim uticajem.“

„Vi lično u to vreme nikada niste bili u sukobu sa onim što ste govorili?“

„Pokušavao sam da to uskladim. Uvijek sam vjerovao duboko u ono što govorim.“

„Pobedili ste u ime nas mlađih u ratu. Došle su omladinske radne akcije. Kakav je bio odnos između omladinskog rukovodstva i same omladine? Koliko je u tom sveopštem aktivizmu bilo do njih, a koliko do vas?“

BALKANDOWNLOAD

„Ne mogu da ti odgovorim jednom rečenicom. Reći ću moje tumačenje, koje se razlikuje od nekih novinskih članaka. Kad govorim o samostalnosti omladinske organizacije, ne mislim samo na njenu tačno preciziranu hijerarhijsku nadležnost. Partija je prije rata, a naročito tokom ustanka oslobodila omladinu od zablude kako ona nema pravo da samostalno radi i otvorila je njenu punu inicijativu. I kada danas neko pita – ko je izmislio radne akcije, može samo da se kaže: omladina."

„Odozgo ili odozdo?"

„I s jedne i s druge strane. Evo da ti kažem. Rukovodstvo CK SKOJ-a je još 1942. godine, koliko se tada moglo u *Omladinskoj Borbi*, pozdravilo dobrovoljni omladinski rad bez obzira na to gdje se on javio. Čak ga je uzelo kao oblik omladinske organizacije."

„Koliko su posleratne radne akcije bile političke, a koliko ekonomske?"

„U prvom redu političke. Ratovalo se i došla je sloboda. Završetak rata, istovremeno, nije bio završetak političke borbe. Ona se, zapravo, tek rasplamsala. Mada je tu omladina ogromnu ulogu odigrala, to se danas bez ikakvog razloga preskače i zanemaruje. Radne akcije, naročito one prve velike, mogle su da uspiju samo zato što su mladi osjećali i shvatali da radeći na radnim akcijama ne grade samo konkretan objekat, nego socijalizam, jednu veliku stvar."

„Zašto ste 1947. napustili rad u omladini?"

„Još čim se rat završio htio sam da odem. Umjesto mene trebalo je da dođe jedan drug, ali se drugovi iz CK SKOJ-a nisu složili i ostao sam do završetka pruge Šamac–Sarajevo."

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Odbranili su svoje snove

Pred rat je toliko sve postalo relativno, da brak između istaknutog studentskog i komunističkog vođe Avda Huma i kćerke ministra spoljnih poslova Momčila Ninčića Olge baš i nije bio prvorazredna senzacija.

Suđeno je bilo da kćerka predratnog ministra spoljnih poslova Momčila Ninčića završi među komunistima, kao, uostalom, i njen brat Đuro ili Lola i Jurica Ribar.

Sreli su se 1937. godine u studentskom udruženju Filozofskog fakulteta, u podrumu Kapetan Mišinog zdanja. Avdu se činilo da je odrasla u jednoj od mostarskih mahala. Bila je zbunjena i počašćena što je njoj, osamnaestogodišnjoj brucoškinji i buržujki, široko otvorio magične horizonte tajnog i podzemnog sveta koji se spremao da razori onaj u kome je ona odrasla.

Novu 1938. godinu čekali su sa braćom Ribar, njenim bratom Đurom i njihovim društvom u stanu Loline starije sestre. Nekoliko dana kasnije, roditelji su Olgu poslali u Englesku, otvoreno joj ukazujući u šta se uplela. Detinjstvo joj je bilo mirno i zaštićeno u porodici koja se još od prošlog veka bavila knjigom i politikom. Politički ideal njenog oca bio je nordijski tip vladara, koji ide ulicom pešice, što je imao običaj i Petar I Karađorđević. Aleksandra je brzo prošla ta skromnost i Momčilo Ninčić se s njim razišao i privremeno odrekao politike u korist pisanja. Sve režime posle 6. januara 1929. nazivao je mangupskim. Verovao je da je napredak moguć uz reforme, bez nasilja i potresa. Komunizam je za njega bio bauk, tiranija rulje koja je, za početak, ubila ruskog cara. Još jedna lepa ideja koju su ljudi upropastili. Opet, bio je odlučni zagovornik uspostavljanja diplomatskih odnosa sa Sovjetskim Savezom.

Posle studentskih demonstracija 14. decembra 1939. Olga je nepoznatog ranjenika uvela u sanatorijum *Vračar* da ga previju. Na osnovu policijske prijave je uhapšena. Do duboko u noć ispitivao ju je

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Dragi Jovanović šta zna o organizatorima, a ona se pravdala da je slučajno prolazila prema Slaviji. Beograd je brujao da tako i treba toj raspuštenoj dečurliji, salonskim komunistima, dok se onaj prisebniji deo pitao: „Dokle smo došli, kad hapse Ninčićevu kćer!“ Puštena je posle pet dana provedenih u istražnom zatvoru.

Avdo Humo je na studije došao iz Mostara. Odrastao je u mahali Cernica, u muslimanskoj sredini, i rano se, kao gimnazijalac, suočio s naprednim idejama. Priču poznanika koji je u Moskvi boravio na kongresu Omladinske internacionale slušao je maltene kao raport direktno s neba i od boga. U svojim sećanjima, on toplo govori o gorostasnoj figuri Alekse Šantića i njegovoj gospodstvenoj šetnji uz pomoć štapa, s drškom optočenom srebrom. Bio je elegantan bar kao i direktor lokalne fabrike duvana. Avdo je, sa školom, išao na pesnikovu sahranu, a skoro ceo Mostar je bio u crnini.

Drugi bi od svog isterivanja iz gimnazije napravio pravu političku dramu i tražio od naroda da mu rane jade pozlati. Avdo Humo je, nimalo mitomanski, u knjizi *Moja generacija* priznao da se radilo o običnom dečjem nestašluku. Bacio je đačku kapu i ona je slučajno pogodila profesora. Otac ga je jedva upisao u bihaćku gimnaziju, gde mu je profesor francuskog jezika bio Oskar Davičo. Učenici su bili očarani kako je petom desne noge zatvarao vrata kad bi ulazio u razred. Izbio je veliki skandal, jer je pred kraj školske godine uhapšen sa grupom maturanata.

Na Beogradskom univerzitetu, Avdo je u jesen 1933. primljen u SKOJ, a zatim u Partiju. Nametnuo se kao jedan od najsposobnijih i najpopularnijih studentskih vođa. Po partijskom zadatku otišao je u Sarajevo.

Rat je već visio u vazduhu, kad se ponovo obreo u Beogradu. Radovan Zogović ga je pitao: „Šta ti radi Olga? Viđam ja nju, ali bez tebe.“ Rekao je mirno da je došao da je vodi. „Kako da je vodiš?“ – Zogović je bio preneražen i brže-bolje predložio da on kod Đilasa pita slaže li se s tim CK KPJ.

Kod Avdovog strica Hamza Hume, gde je bio odseo, pojavila se iznenada Olga:

„Tata bi hteo da s tobom razgovara!“

Njenog oca znao je iz viđenja. Dve godine ranije bio je kod njega sa delegacijom Ujedinjene studentske omladine, da interveniše za pohapšene studente.

Ovog puta, dočekao ga je u društvu njemu nepoznatog čoveka.

„Moja kćerka i vi odlučili ste da stupite u brak. Pre nego što

BALKANDOWNLOAD

donesete definitivnu odluku, želeo sam da od gospodina Jovanovića čujete kakvo je njeno zdravstveno stanje i koliko ono, u ovim vremenima rata i teške situacije za svaki narod u Evropi, dopušta da sada sklapate brak i idete u neizvesnost, kada se i mnogo zdraviji, fizički jači nego što je moja kćerka moraju uzdržavati od donošenja tako ozbiljne odluke, a da prethodno ne obezbede sigurnost i zaštitu. Evo, neka doktor Jovanović, koji je Olgicu nedavno detaljno pregledao, kaže kakvo je njeno zdravstveno stanje…

…Svetska situacija je komplikovana i teška. Najveći deo Evrope, sem Velike Britanije, okupiran je, ne zna se šta će biti ni sa našom zemljom, pa bi najbolje bilo da se brak odloži za jednu godinu. Valjda će se do tog vremena situacija izbistriti i Olgičino zdravlje popraviti. Tada će se moći razgovarati o braku. A sada, to nema nikakvog smisla, pogotovu što ja znam da ste vi komunista. Svaki čas možete otići u zatvor ili na robiju. Ova će se država boriti svim sredstvima da do vaše pobede ne dođe. Prenaglili ste s tako ozbiljnom odlukom. Vi ste, gospodine, muškarac, lakše možete podneti sve posledice vaših ideja, nego moja kćerka. Ona je slaba, nije naučila na teškoće u životu, i morate razumeti oca koji brine za nju. Uostalom, vi niste stvorili ni uslove za egzistenciju jednog braka. Englezi, kad svrše studije, idu u Indiju i druge kolonije, da bi tamo ostvarili nužne materijalne preduslove za brak u Engleskoj. Ja vas molim, kao otac jednog ženskog deteta! Vi ste zreli i pametniji i možete da utičete na Olgicu da prihvati moj predlog. I vi ćete jednog dana biti otac, i videćete šta znači ta iskonska želja roditelja da obezbedi srećan život svom detetu.“

„Vaša kćerka ima daleko više moralne snage nego što vi, gospodine ministre, i pretpostavljate“, rekao je na to Avdo. „Nije to više Olga koju su vaspitavale guvernante i škole za mlade devojke u Londonu. Ona je postala borac i to je sad smisao njenog života. I kad biste je otrgli od mene, ne možete je otrgnuti od borbe. Ako imate nekom da zamerite, onda na prvom mestu možete sebi, jer ste je vi vaspitali u jednom demokratskom duhu, punom moralne principijelnosti, kao i studentskom pokretu, koji ju je prihvatio kao takvu i odgajio u svom humanističkom i revolucionarnom smeru. Meni najmanje možete zameriti. Tačno je da sam komunista i da mogu biti zatvaran i osuđivan, ali ta sudbina ne mora da zadesi vašu kćerku. Ako bi se nekim slučajem, u šta ne verujem, i to desilo, ja sam uveren da bi ona izdržala sve neprijatnosti i teškoće. Baš isto kao i ja!“

„Kćerka mi se, znači, udaje za komunistu“, zamislio se dobro ministar Momčilo Ninčić. Na pamet mu je pao jedan interesantan

BALKANDOWNLOAD

događaj. Da nije u pitanju njegova kćerka, možda bi se slatko nasmejao.

Kad se Olga rodila, išao je kod kralja Aleksandra na redovno jutarnje referisanje o spoljnopolitičkim pitanjima.

„Vaše veličanstvo, pre nego što pređemo na službeni deo, dozvolite da vam kažem nešto sasvim privatno. Danas sam dobio kćerku!“, rekao je Ninčić.

„Čestitam, gospodine ministre. A kako će se zvati?“

„Još nismo odlučili.“

„Ako je tako, ja ću joj dati ime Olga. A reći ću vam i zašto. Olga je bila moja nesuđena nevesta, ruska princeza, kćerka Nikole II. Komunistički zločinci su je, zajedno sa celom carskom porodicom, streljali na Uralu!“

Bilo je kako je izgleda moralo biti. Dva dana pošto Avdo Humo nije uspeo da isprosi ministarsku kćerku, on i Olga su se bez roditeljskog blagoslova venčali po šerijatskom zakonu, na mansardi Opštinskog suda u Beogradu.

Dok su se penjali uz stepenice, sprovodili su neke džeparoše s lisicama na rukama. Kao svedoci, venčanju su prisustvovali Hamza Humo i Jurica Ribar.

Došao je i Olgin brat Đuro Ninčić. Sudija je mladencima saopštio da deca rođena u tom braku moraju biti muslimani po veroispovesti i pozvao ih da odrede sumu koju će muž isplatiti ženi u slučaju raskida braka, napomenuvši da je najmanja pet stotina dinara. Nju su i prihvatili.

U tom trenutku, Avdo Humo je bio u ilegalnosti i kretao se s lažnim ispravama. U Sarajevu su stanovali u njegovoj studentskoj sobi sve dok nisu dobili garsonjeru u železničkom oblakoderu.

Humova knjiga *Moja generacija* puna je divnih ljudskih likova pripadnika naprednog studentskog pokreta, najčešće okupljenih oko književnih časopisa. Humo ne ulazi dublje u prirodu sukoba na književnoj levici. Krležu naziva gorostasom naše književne i političke misli, iako je u *Dijalektičkom antibarbarusu* maliciozno apostrofiran njegov prikaz ljubavne poezije od Krkleca do Zogovića. On uopšte ne pominje tekst o svrsi *Pečata*, koji je 1939. godine objavio, zajedno sa Mirkom Davičom i Punišom Perovićem, u časopisu *Mlada kultura*. Humo gotovo ćutke preko svega toga prelazi kao preko neprijatne epizode.

U prvim danima rata, iz Zagreba je stigla poruka da se u Sarajevu obezbede stanovi za neke drugove iz CK KPJ, sa Titom na čelu. Pretpostavljalo se da će jedinice stare jugoslovenske vojske na teritoriji Bosne pružiti veći otpor i možda uspostaviti liniju fronta. Stanovi su

BALKANDOWNLOAD

odmah pronađeni, a Đuro Pucar je otišao da dovede drugove. Brza kapitulacija bacila je u vodu tu kombinaciju.

Humo govori i o ustanku u Hercegovini juna 1941. godine, koji je spontano izbio pre nego što je KPJ doneo odluku o tome. Slučajevi oružanog otpora u nekim delovima Bosne i Hercegovine zainteresovali su i Centralni komitet, pa je on zatražio od pokrajinskog partijskog rukovodstva da ga detaljnije obavesti o borbama o kojima su pisale i ustaške novine. Prema Humovim rečima, partijske organizacije na terenu nisu imale nikakve veze sa ustanicima, mada su se komunisti među prvima priključili narodu. Ali ni oni nisu smatrali za potrebno da informišu o tome Oblasni komitet, niti je on imao bilo kakav stav prema ustanku.

Interesantan je bio i odnos Italijana i ustaša u Hercegovini. Avdo Humo piše o njihovim međusobnim oružanim čarkama, od onih bezazlenih oko devojaka na igrankama do onih većih, oko pitanja lokalne nadležnosti. U našoj istoriografiji postoje tek stidljive naznake da se pripremalo oslobođenje Sarajeva u prvoj ratnoj godini. Jedan od inicijatora te akcije Svetozar Vukmanović Tempo nedavno je rekao kako se tu radilo o običnoj dezinformaciji, koja je trebalo da zavara neprijatelja i stalno ga drži u neizvesnosti o veličini i namerama naših snaga. Avdo Humo kaže da su u svim kvartovima i ulicama Sarajeva bile formirane udarne grupe, koje su imale zadatak da deluju iznutra prilikom partizanskog napada. One su prikupljale oružje i sanitetski materijal, a na dati znak trebalo je da zauzmu glavne strateške punktove u gradu kao što su električna centrala, Glavna pošta, Radio-stanica, Vojnotehnički zavod, Železnička radio-stanica. Postojao je, razumljivo, i strah od mogućih pljački, pa je Slaviša Vajner Čiča poslao svojoj porodici cedulju: „Kad napadnemo Sarajevo, vi samo na vratima našeg stana napišite 'Ovo je stan Slaviše Vajnera Čiče' i ne morate se bojati da će neko upasti u stan i da će vam se nešto desiti."

Humo je smogao snage da napiše kako je prvog dana u partizanima, nimalo herojski, fišeklije pripasao naopako. Nije bio služio vojsku i nije imao pojma o najelementarnijim vojničkim veštinama. Noću je sanjao grozne snove. Progonile su ga zmije, koje su se klupčale oko njegovih nogu. Imao je i različite halucinacije.

Olga je poslednji put roditelje videla u hotelu *Evropa*, kad je Simovićeva vlada, preko Pala i Sarajeva, odlazila u emigraciju. Avdu i njoj nije padalo na pamet da krenu s njima. Njih dvoje su se mimoišli sa Đurom Ninčićem, koji je takođe želeo da ostane i tražio je vezu.

U London je brzo stigla vest da je Olga poginula i otac je to krio

BALKANDOWNLOAD

godinu dana od majke. Rekao joj je to tek krajem 1942. godine, kada joj se kćerka, posle brojnih intervencija preko Crvenog krsta, najzad uspela javiti preko Vatikana i Lisabona. Tim kanalom razmenili su nekoliko pisama. Kad su u Vrhovni štab stigle prve britanske vojne misije, Olgina veza s roditeljima bila je stalna.

Odmah posle rata, ona je u Parizu bila na nekom kongresu žena i u povratku je na mesec dana svratila kod porodice u Lozanu. Otac je želeo i pokušavao da se vrati u zemlju. Međutim, suđeno mu je na Dražinom procesu, zajedno sa grupom predratnih srpskih političara koje je iz određenih razloga trebalo diskreditovati. Umro je 1949. godine u inostranstvu. U partizanskom rukovodstvu postojala su različita mišljenja o stepenu njegove krivice, a kao najveći greh uzeto mu je učešće u delegaciji koja je, dvadesetih godina, sklopila Rapalski ugovor sa Italijom. Kao da je on lično, nezavisno od volje velikih sila, Italijane častio Istrom i dalmatinskim ostrvljem. Pored toga, na *Radio Londonu* je 1941. održao govor protiv bratoubilačkog rata i „bespotrebnog izazivanja nemačkih represalija“, dok je na snazi bila odluka „sto za jednog“. Nikad nije razjašnjena stalna veza koju je Momčilo Ninčić održavao sa jednim službenikom sovjetske ambasade u Londonu. Šef prve sovjetske vojne misije pri Vrhovnom štabu general Kornjejev često je njegovoj kćerki zagonetno govorio da je njen otac „harošij čelovjek“ i da oni njega dobro znaju. Đuro Ninčić je 1944. uspeo da se priključi NOB-u i posle rata je bio istaknuti diplomata nove Jugoslavije.

U međuvremenu, Olga je s Avdom išla u Mostar, kad je organizovao ustanak u Hercegovini. Skrivajući se u kući njegovih roditelja, rođaka i prijatelja, upoznala je unutrašnji život muslimanske porodice. Prelepa dvorišta puna cveća, stabala smokava i kajsija sa česmom. Kuće sa kupatilima i drvenim terasama. Ali stalna okolna neizvesnost i strah oduzimali su tom ambijentu svaki znak spokoja. Posle su bili u Sarajevu, a u martu 1942. Olga je otišla u Mostar da se porodi. U dnu dečjih kolica, odmah je počela da raznosi partijske materijale.

Uhapšena je i prebačena u Sarajevo. Iz Gestapoa je uspela da pobegne u partizane.

Obilazila je partizanske bolnice, kao prevodilac, sa doktorom Makenzijem, iz britanske vojne misije. U Jajcu ga je primio Tito i ručali su u hladu velikog drveća, u parku pored vodopada. Pre toga ona se izljubila sa Titovom sekretaricom Zdenkom (Davorjanka Paunović), s kojom se znala sa studija. Makenzi je bio zaprepašćen Titovim poznavanjem engleske istorije i bilo mu je veoma neprijatno što čak i u

BALKANDOWNLOAD

tom delu razgovora nije mogao da bude ravnopravan. Inače, Olga je za Tita prvi put čula u jesen 1937. godine u bezbrižnoj večernjoj šetnji Kalemegdanom. Suprotno svim pravilima konspiracije, Avdo joj je rekao da je na čelo Partije došao sposoban i energičan čovek, koji će biti u stanju da sredi prilike. U Mostaru je za vreme okupacije videla njegovu malu fotografiju. Prilikom upoznavanja, stavio joj je do znanja da mu je poznato čija je kćerka i žena.

Opisuje ga kao lepog, divnog, guste pepeljaste kose. Ostala je pri Vrhovnom štabu, prevodila biltene i razgovore sa članovima vojnih misija. Kad je Zdenka otišla na lečenje u Moskvu, Olga je postala Titova lična sekretarica. Njena sećanja na sudbonosne događaje iz Drvara, sa Visa i razgovora Tito–Čerčil, kao i Titovog dolaska u oslobođeni Beograd, bogatija su za jednu krajnje ljudsku notu od svih dobro poznatih svedočanstava i dokumenata. Čim bi je videli sa uvijenom kosom, govorili su da će tog jutra sigurno biti bombardovanja. I jutro 25. maja 1944. u Drvaru dočekala je sa viklerima na glavi. Pamti dramatične događaje u drvarskoj pećini. Trenutak kad je Tito napunio revolver i kad ga je neko preklinjao da, po bilo koju cenu, pokušaju da se izvuku iz nemačkih klešta.

Prateći Tita na sastanak sa Čerčilom, krenula je nemalo ponosna na suknju sa četiri falte, koju je napravila od američkih vojnih pantalona. Pošto se na aerodromu i Ficroj Maklejn pojavio u divnoj škotskoj suknji, neočekivano je dobila konkurenciju. Tito je taj boravak iskoristio da razgleda Rim. Kroz Crkvu Svetog Petra prošao je tako što su njegovi pratioci išli pored njega s puškama na gotovs i titovkama na glavi. Uopšte, nikud se nije micao bez naoružane pratnje, što nije uvek nailazilo na dopadanje saveznika. Čerčil je u vili kraljice Viktorije u Napulju, posle zvaničnog razgovora, Olgi Humo nežno poklonio zlatni lanac s medaljonom i svojom posvetom. S Visa, ona se seća kako se odlazilo na radna kupanja sa maršalom Titom, na kojima su izričito bili zabranjeni skokovi u more na glavu. Tito je, uz sebe, uvek nosio poveću akten-tašnu, s „Valterovom“ prepiskom s Kominternom.

Olga Humo je iz Vršca stigla u Beograd dan-dva posle oslobođenja. Jedan oficir Crvene armije pošao je s njom i Sretenom Žujovićem u potragu za kućom u koju će se Tito smestiti. Izbor je pao na Rumunsku (kasnije Užičku) ulicu br. 15. Jedno vreme Tito je bio i u Belom dvoru, bivšoj rezidenciji princa Pavla.

Tu ga je posetio i šef britanske vojne misije Ficroj Maklejn: „Ma šta se pričalo o političkom uverenju princa Pavla, on je bio čovek izvrsnog ukusa. Beli dvor, sagrađen nekoliko godina pre rata u stilu engleske

BALKANDOWNLOAD

džordžijanske gospodske kuće, bio je prijatno namešten i sa izvanrednom zbirkom knjiga i slika. One nisu pretrpele nikakvu štetu od Nemaca i Tito ih je ostavio onako kako ih je zatekao. On je savesno objašnjavao da je svojina princa Pavla konfiskovana zbog izdajničkog držanja. Imovina kralja Petra, s druge strane, bila je netaknuta. Kad sam ga prvi put posetio u novoj kući, Tito se tek bio uselio, tako da smo zajednički razgledali palatu. Bukvalno od tavana do podruma. Gore smo zatekli Olgu (Humo), koja je privremeno imala složene dužnosti domaćice i lične sekretarice, zauzetu skidanjem kraljevskih oznaka s posteljine. Kao što nam je rekla, ne bi imalo smisla dopustiti čoveku maršalovih političkih ubeđenja da spava u posteljini s krunom.“

„Maklejn je često mnogo žrtvovao za račun pikantne priče!“, kaže na to Olga Humo.

Posle oslobođenja Mostara, otišla je da se sretne sa kćerkom i mužem. Više od jedne decenije živeli su u Sarajevu. Avdo je bio ministar, potpredsednik i predsednik u republičkoj vladi i organizacioni sekretar Partije. Olga je radila kao gimnazijski profesor i asistent na novoosnovanom Filozofskom fakultetu. Po dolasku u Beograd, on je bio ministar finansija u Saveznoj vladi, narodni poslanik i član Predsedništva CK SKJ. Ona je izabrana za profesora na Filološkom fakultetu.

Rehabilitacija Osmana Karabegovića, 1984. godine, i sahrana Avda Huma s „najvišim državnim počastima“ trebalo bi da znači idiličan završetak deset godina starog sukoba između republičkog rukovodstva i dvojice predstavnika BiH u saveznim organima, odnosno malo burniju smenu generacija u rukovodstvu. I pored čak pet plenuma CK SKBiH koji su isključivo bili posvećeni tom slučaju, još nije jasno kako su prilično različiti stavovi Osmana Karabegovića i Avda Hume izjednačeni, a njih dvojica, zajedno sa Hajrom Kapetanovićem i Čedom Kaporom, proglašeni za organizovanu frakcijsku grupu, koja je htela da sudi novom republičkom rukovodstvu zbog „uvođenja čvrste ruke“. Avdo Humo je, pored svega, bio optužen da traži uvođenje višepartijskog sistema i da se u Mostaru druži sa raznim sumnjivim svetom. Zbog toga je u rodnom gradu bio „nepoželjan“, dok se ne izvini!?

Naknadna administrativna odluka možda traži zaboravljanje svih tih optužbi, ali ništa ne govori o tadašnjim stavovima Avda Huma kako je, toliko željena, decentralizacija političkog sistema došla samo do republika, koje su se zatvorile i ojačale svoj lokalni etatizam. Ili, šta je dovelo do prevlasti izvršne vlasti u odnosu na samoupravno izabrane

BALKANDOWNLOAD

organe i slabljenja našeg sindikalnog pokreta, koji po snazi više ne može da se meri sa onim koji postoji u zapadnim zemljama.

To je jedino što je on tom prilikom rekao i izgleda da je njegova krivica bila u tome što je isuviše poranio.

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Jači od istine

Knjiga generala Velimira Terzića Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. naišla je na veliko interesovanje i različite komentare. U njoj autor pobija kominternovsku tezu da su prvu zajedničku državu jugoslovenskih naroda za zelenim stolom u Versaju stvorile velike sile i tvrdi da je to mnogo ranije odlučeno uz mnogo krvi na bojištu.

Većinu presudnih partizanskih naredbi u prošlom ratu potpisao je vršilac dužnosti načelnika Vrhovnog štaba Velimir Terzić.

Sa Neretve je Sedmoj diviziji poručio: „Svi do jednog izginite, ali nemojte puštati neprijatelja u dolinu. Znate ko je dole! Drug Tito to od vas traži!“

Na Petrovom polju proglašeni su prvi partizanski generali Arsa Jovanović, Savo Orović i Vojislav Đokić. Velimir Terzić (u bivšoj jugoslovenskoj vojsci 1. aprila 1941. unapređen u čin kapetana prve klase) postao je tada pukovnik.

U Bosanskom Petrovcu, Terzić je okupljenim partizanskim rukovodiocima pričao tračeve o raskalašnom životu na predratnom dvoru. Kraljica Marija se često po čitavu noć kockala, a *Orijent ekspresom* su donošeni novi filmovi iz Pariza i još iste noći, izgustirani, vraćani. Oficiri su je morali pozdravljati posebno dubokim naklonom. Dedijer u svom dnevniku tvrdi da je Terzić tada pred svima pokazao koliko je bio dubok taj naklon.

General Terzić je šest meseci bio šef naše prve vojne misije u Moskvi. Pred susret sa Staljinom nespretno je isflekao rukav uniforme, pa je ruku stalno držao iza leđa. Staljin ga je pitao šta mu je: da nije ranjen.

Iz Moskve je brojnim depešama obaveštavao Tita koliko je dobijeno pomoći i kako vajar Augustinčić napreduje u izradi prvog partizanskog ordenja.

U ratu je general Terzić bio načelnik Glavnog štaba za Crnu Goru i

BALKANDOWNLOAD

Boku, zamenik načelnika Vrhovnog štaba, načelnik Glavnog štaba za Hrvatsku i pomoćnik načelnika Generalštaba JA. Posle rata bio je i pomoćnik ministra narodne odbrane.

Poslednjih dvadeset godina života proveo je povučeno na Svetom Stefanu. Umro je 1983. godine.

Razgovarali smo nekoliko meseci ranije.

„Živimo u vremenu kad se istorijska istina često zamenjuje prolaznim istorijskim konstrukcijama u službi dnevne političke propagande?“, pitao sam ga pošto se njegova knjiga o Aprilskom ratu našla u knjižarama.

„Današnje doba uopšte karakteriše brutalno nasilje i potpuna ravnodušnost prema tom nasilju. Duhovni teror je stalno i naizmenično prisutan, tako da je čovek u permanentnom strahu i nikad ne zna šta ga čeka. Državna organizacija, kad god joj to zatreba, zloupotrebljava i zauzdava nauku kao svoj poslušni instrument. Vladajuća politika je, razumljivo, težila da posebno istorijsku nauku koristi za svoje praktične ciljeve. Vladajuća politička elita rado bi da istoriju pišu iza leđa svog naroda, ostavljajući u tami prošlosti i zaborava sve ono što im trenutno iz različitih razloga ne odgovara. Raznovrsni anonimni autoriteti perfidno se služe određenim represivnim merama i tako iznuđuju da većina istoričara podešava prošlost prema sadašnjosti. Piše se najčešće bezvredna propagandna istorija, koju svaka iole slobodna kritička misao s pravom ne priznaje.“

„Da li je istina uvek jedna, ili je potpuno ljudski da svako ima svoju istinu, kako bi sebe, određenu grupaciju ili interes učinio dominantnijim, presudnijim i herojskijim, nego što je, u stvari, bio?“

„Reč ’istina’ je mnogoznačna i teško je naći definiciju koja je u potpunosti sagledava. Prihvatam tumačenje istine kao misaonog subjektivnog odraza određene objektivne stvarnosti. Istina je uvek jedna, uvek konkretna i ne postoji nikakva apsolutna istina. Istorijske činjenice koje otkrivamo i kojima, rekonstrukcijom, objašnjavamo izvestan istorijski događaj ili period, jesu istorijske istine. U mozaiku životnih i društvenih zbivanja, one čine istoriju. O konkretnom događaju ne mogu postojati dve istine ili više varijanti istina.“

„Više decenija vašeg neposrednog rada u istorijskoj nauci prožeto je upravo tim osetljivim dilemama?“

„To je tačno. Jasno je da je naša istorijska nauka i kultura, uopšte, u velikoj duhovnoj krizi. U piramidnoj strukturi društva, u kome dominira nadređenost i podređenost nekome ili nečemu, drukčije i ne može biti. Pred onima koji poseduju vlast, moć, silu, istoričari, obuzeti strahom,

BALKANDOWNLOAD

ostaju bespomoćni, gušeći u sebi svaku stvaralačku misao i pritajene potencijale. Međutim, bez obzira na to, mi još uvek imamo istoričara koji su posle višegodišnjih samostalnih napora uspeli da stvore naučna dela evropskog i svetskog nivoa."

„Iako su vaša dela i vaša istinoljubivost u jednom periodu nailazili na žestok i, rekao bih, frontalni otpor, nikada se niste povlačili, mada imam utisak da je to u vama ipak stvorilo izvesnu rezigniranost i nepoverenje u mogućnosti krajnje otvorenog i čestitog interpretiranja istorije?"

„Nebrojeno puta je utvrđeno da su birokratija i birokratizam najveći neprijatelji našeg društva. Međutim, ništa se efikasno protiv njih ne preduzima i kao da svi zajedno mirno posmatramo kako birokratska mašina nastoji da svakog građanina pretvori u nemoćni beznačajni točkić svog moćnog administrativnog aparata, kojim iz senke upravljaju pojedinci, klanovi, monopoli, sa neograničenom neodgovornošću. Sve što nije u njihovom interesu proglašava se 'reakcionarnim' i 'kontrarevolucionarnim'. U takvim uslovima, istorijska prošlost se stalno briše i prebrisuje, prećutkuje i falsifikuje, a laž postaje jedina istina u opticaju."

„Ne samo da ste bili autoritativan i beskompromisan interpretator istorije, nego ste u dobrom delu svog života bili među njenim čelnim protagonistima?"

„Od svoje rane mladosti bio sam dosledan i uporan privrženik borbe za istinu, slobodu i pravdu. Zbog te zagrižene tvrdoglavosti, u životu sam dosta stradao. Očekujući konačnu pobedu, ni na šta se nisam žalio. Držao sam se maksime filozofa Bože Kneževića: 'Sve je pepeo, osim istine.' A pravo je čudo kako se danas ljudi panično boje istine, kako od nje strahuju."

„Kod nas kao da ne postoji nikakvo poštovanje tradicije niti dopuštamo da nam prošlost ukaže na moguće opasnosti u budućnosti. Kakve nam pouke nudi vaša knjiga o aprilskom slomu Kraljevine Jugoslavije?"

„Iskustva iz aprilskog, pravednog, odbrambenog, ali izgubljenog rata, u svakom slučaju zaslužuju posebnu pažnju. Neophodno je da se i naša celokupna zajednička prošlost, bez ikakvih ustručavanja, prikaže i obradi istinito i verno. Svakome valja reći punu, celu, gorku i bolnu istinu, ne da bi se bilo ko potcenjivao i omalovažavao, već zato što je to jedini način da nam saznanja iz prošlosti danas koriste kao nužan korektiv u planiranju svih naših budućih koraka."

„Vi odlučno odbacujete uobičajeni termin 'versajska Jugoslavija'?"

BALKANDOWNLOAD

„'Versajsku Jugoslaviju' izmislila je Kominterna, preuzeli je Musolini i Hitler, a posle su to ime u zemlji, nezavisno jedni od drugih, koristili rukovodeći ljudi ustaškog i komunističkog pokreta. Tako je taj nesretni termin u političko-propagandnom rečniku korišćen iz najrazličitijih pobuda i s najrazličitijim ciljevima, bez obzira na to što je od početka istorijski netačan i neistinit. Na mirovnoj konferenciji u Versaju prisutne velike sile, pobeđene i pobednice, čak i naše dojučerašnje saveznice, bile su protiv stvaranja zajedničke jugoslovenske države. Javno i tajno učinjeno je praktično sve da do nje i ne dođe. To je neoboriva istina. Da nije bilo Srbije i njene pobedonosne vojske, nikada ne bi došlo do stvaranja prve zajedničke jugoslovenske države, posle trinaest vekova odvojenog života. Nije slučajno naš delegat dr Ante Trumbić rekao: 'Mi tamo nismo imali nijednog prijatelja.'

Tek nedavno je ta proizvoljnost koja je toliko dugo zamenjivala istinu konačno korigovana na našim poslednjim naučnim skupovima. Posebno u Zagrebu, u Jugoslovenskoj akademiji znanosti i umetnosti. Nikada ne smemo zaboraviti da je i ta prva Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, ma kakva ona bila, stvorena na brdima kostiju i potocima krvi srpskog naroda, uz veliku pomoć jugoslovenskih dobrovoljaca iz svih naših krajeva, a ne za zelenim stolom, kako su doskoro složno propovedali naši najveći 'prijatelji' i neprijatelji."

„Za razliku od brojnih, daleko manje uzbudljivih i manje ilustrativnih biografija, nekoliko decenija vašeg javnog života zasada je ograničeno na nekoliko šturih enciklopedijskih redova?"

„Čovek uvek teži nečemu višem, uzvišenijem, boljem i sretnijem i tome kao da nema kraja. Nekad ga vidimo kako žudi i teži da poseduje, da je nešto samo njegovo lično, da se po svaku cenu ističe, bude zapažen i da je neko, a iznad svega, da ima vlast, moć i slavu. Zato nikoga ne treba da iznenađuje što naše enciklopedije, leksikoni i službene biografije oslikavaju pojedine naše rukovodeće ljude kao idealne bogove, genijalne ljude bez 'straha i mane', koji su stvarali neviđena čuda u našoj najnovijoj istoriji. Sećam se opaske jednog francuskog filozofa: 'Dobar' agitprop je u stanju da od kukavice napravi orla, a od idiota genija."

„Pa i vaša zvanična biografija je puna pohvala?"

„Moj život se sve do danas odvijao po staroj klasičnoj mudrosti: 'Mnogo raditi, malo se isticati. Više biti, manje izgledati.'

Potičem iz siromašne, nepismene seljačke porodice. Šest razreda gimnazije završio sam u Podgorici. Nemajući mogućnosti da se dalje školujem o svom trošku, stupio sam u Vojnu akademiju i 1929. postao

BALKANDOWNLOAD

sam potporučnik. Posle sam, kao primeran oficir, prebačen u Kraljevu gardu. Ostao sam do 1934, kada sam otišao na Višu školu Vojne akademije.

Jedanput smo mi mlađi gardijski oficiri sedeli ispred kantine. Povela se reč o komandantu Garde i predsedniku vlade Peri Živkoviću. Jedan oficir je uzviknuo: 'Pera je bog!' Ja sam se žestoko usprotivio, počelo je žestoko preganjanje, a da bih malo ublažio celu stvar, dopustio sam da je Pera možda dobar čovek, iako bog nije. Zbog omalovažavanja predsednika, protiv mene je povedena krivična istraga, ali, zbog ranijih zasluga, nisam izveden pred vojni sud. Osuđen sam na samo trideset dana strogog zatvora. Od tada sam nastojao da se držim što dalje i od zemaljskih i od nebeskih bogova."

„Na tako delikatnom mestu, u Kraljevoj gardi, vi ste, recimo, skrivali komunističku literaturu i održavali tesne veze sa komunistima."

„Dok sam službovao na Cetinju, u doba surove diktature, tajno je došao Marko Mašanović, član CK KPJ i delegat Kominterne. Upao je u klopku, sukobio se s policijom i junački poginuo. Celo Cetinje je bilo na strani tog heroja-mučenika i to je izazvalo prelomni preokret u mojim pogledima na svet. Dotle sam bio politički kratkovid, bolje reći slep. U potpunoj zabludi o vladajućoj društvenoj stvarnosti.

U Gardi sam, posle, iz prikrajka posmatrao studentske demonstracije i radovao se njihovim uspesima. Pošto sam stanovao na Topčideru, u vojnim stanovima za neženje, često sam u tašni nosio raznovrsnu komunističku literaturu svojih prijatelja studenata, da je policija, prilikom eventualnog pretresa, kod njih ne bi pronašla."

„Kako ste iz Kraljeve garde otišli u partizane?"

„Posle aprilskog sloma, uspeo sam da se, izbegavši zarobljavanje, sa porodicom prebacim u Crnu Goru, u svoje rodno mesto Golubovci. Već krajem aprila javio sam se PK Crne Gore i aktivno se uključio u pripremu oružanog ustanka. Posle nekoliko dana rada, evidentiran sam za kandidata za člana KPJ."

„Da li je kada, tokom rata, vaša prošlost u Kraljevoj gardi nailazila na nerazumevanje pojedinih revolucionarnih dogmata?"

„Na početku ustanka postojalo je veliko podozrenje i nepoverenje u oficire bivše jugoslovenske vojske koji su iz patriotskih pobuda došli u partizane. U Crnoj Gori, gde sam bio ustaničkih dana, često je dolazilo do sumnjičenja, ponižavanja, pa i javnog vređanja tih mladih oficira, koji su okrivljavani kao maltene jedini i glavni krivci za aprilsku tragediju. Iza toga, naravno, bila je zavist i pakost starih partijskih kadrova, koji su se plašili da im ove pridošlice, kad-tad, mogu ugroziti komandne

BALKANDOWNLOAD

pozicije. Zato su mnogi od ovih oficira, ne mogavši da izdrže svakodnevno šikaniranje, odlazili razočarani i početkom 1942, posle vidnog razvoja četničkog pokreta, prelazili u četnike. Rekao bih više zbog naših grešaka i gole nužde, nego iz nekog političkog ubeđenja. Ovakva politika crnogorskog partizanskog rukovodstva naišla je na oštru osudu i kritiku CK KPJ, a posebno druga Tita. Gledajući sa istorijske distance, najhumaniji odnos prema oficirima koji su se javljali u partizane imali su drugovi Tito, Kardelj i Bakarić. Zahvaljujući baš njima, mnogi od tih oficira su ostali do kraja rata u NOV-u, a preko četrdeset su proglašeni za narodne heroje."

„Kakvo je danas vaše viđenje partizanskog rata, tim pre što ste učestvovali u stvaranju te strategije u našim uslovima?"

„Iskustvo i pouke našeg narodnooslobodilačkog rata i revolucije su, van svake sumnje, veoma značajne i dragocene. Ali kao što znamo, novi događaji proističu iz istorijskih situacija koje su neponovljive i ne postoji životno iskustvo koje bi važilo za sva vremena. Između prošlog i nekog mogućeg novog rata postoji jedan vremenski razmak, u kome ljudska misao sigurno nije mirovala. Zato dostignuća iz našeg poslednjeg rata mogu imati samo relativnu vrednost i mi se moramo okrenuti ka budućnosti. Ne možemo večito živeti u slavnoj prošlosti i od prošlosti.

Sećanja sa Une, Neretve, Sutjeske, Sremskog fronta i mnogih drugih bitaka bude kod nas učesnika, razume se, posebnu pažnju i naročiti duševni nemir, ali i stvaraju podsticaje da se tom zaista specifičnom ratu priđe sa više kritičkog preispitivanja, zadirući dublje u njegovu psihološku, sociološku i ljudsku stranu. Sada se dobro vidi da smo u konkretnim operativno-taktičkim operacijama možda mogli naći i korisnijih rešenja od odluka koje su donošene i sprovođene u delo. Istorijska kritika ima pravo da hladno kaže istoriji: 'Nije trebalo da imaš takav tok. Bolje bi bilo da je bilo drukčije.'"

„Danas izgleda da smo u ratu bili potpuno bezgrešni, a da su neprijatelji bili obični kreteni?"

„Pravo je čudo koliki smo heroji, ako je neprijatelj zaista bio toliko slab. Govoreći iskreno, mi učesnici u ratu znamo da su Nemci i na balkanskom ratištu imali izvrsne ratne jedinice, koje su se i te kako dobro tukle. Italijani su se naročito dobro borili na utvrđenim položajima i u gradovima. Naši domaći neprijatelji su se vrlo hrabro borili sve do kapitulacije Italije. Dakle, sve što smo postigli, postigli smo uz velike napore, ogromne žrtve i veliku ratnu veštinu našeg komandnog kadra."

„Kakva je naša armija izašla iz rata? Operiše se brojkom od 800.000

BALKANDOWNLOAD

vojnika i mestom treće armije po snazi na evropskom ratištu?“

„Jugoslovenska armija bila je u maju 1945. prekaljena ratna armija, stvorena u četvorogodišnjoj borbi sa uvek nadmoćnijim neprijateljem. Imala je sva zaslužena priznanja i saveznika i pobeđenog neprijatelja i, sasvim razumljivo, bila je najčvršći garant u stvaranju nove Jugoslavije.“

„Kako objašnjavate svoj relativno brzi odlazak iz prve borbene strateške linije u pozadinsku vojno-istorijsku nauku?“

„Moj odlazak sa dužnosti glavnog inspektora Armije na dužnost načelnika Vojnoistorijskog instituta smatrao sam nečasnim postupkom jednog dela svojih protivnika, koji su svoje pravo lice pokazali tek 1965. i 1971. Kadrovskom politikom u vrhu Armije dirigovali su ljudi kao što su Tuđman i Skočilić, eksponenti kasnijeg ’masovnog pokreta’ u Hrvatskoj.

Gušio sam u sebi revolt i bio sam dostojanstven i u odlasku, kakav sam bio i u dolasku u partizane. Jednostavno, osetio sam da je završena moja misija.

Izdržao sam sve do 1. aprila 1959. godine, kada sam na svoj pismeni zahtev, koji je drug Tito odbijao tri puta, otišao iz Instituta u penziju sa svega pedeset jednom godinom života.

Umesto da učestvujem, počeo sam da sa istim žarom pišem o istoriji.“

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Daleko je centar sveta

Vladimir Velebit priča kako se kao generalski sin našao pre rata u komunističkom podzemlju, kako je izgledala neizvesna borba za Novu Jugoslaviju i zašto su ga Rusi u Rezoluciji Informbiroa obeležili kao engleskog špijuna.

Iz generalske ste familije, a i vi sami ste, posle uspešne advokatske karijere, tokom poslednjeg rata postali general?“

„Znate li gde je Banija, Vojna Krajina? Tamo se, pored bavljenja zemljoradnjom, može biti jedino pop, učitelj i vojnik. Moji su, od pradeda pa nadalje, svi bili vojnici. Jedan ili više sinova u porodici obavezno je išao u vojne škole, da bi se bavio vojnim zanatom. To mi se nije dopadalo i hteo sam da pošto-poto prekinem s tom tradicijom. Završio sam prava. Ali došao je rat, potreba da se brani zemlja, pa sam i ja na kraju ispao neki oficir. General.“

„Vaši sinovi nisu vojnici?“

„Oni su kulturni ljudi. Jedan je lekar, drugi arhitekta. Bave se lepim i korisnim zanatima i nikad nisu pomišljali na vojsku.“

„Vojska nije za kulturne ljude?“

„Ne, eventualno samo nužno zlo. Krajnje je necivilizovano da države i narodi u današnjem veku svoje nesporazume ne mogu da rešavaju drukčije nego ubijanjem mladih ljudi i nedužnog stanovništva.“

„Pamtite li dedu?“

„Da, bio je austrijski general. Umro je u 88. godini, posle ulaska ustaša i Nemaca u Zagreb. Treba shvatiti predratnu austrijsku graničarsku situaciju. Prvo, bili smo siromašni…“

„Generali, pa siromašni?“

„Nismo imali kuća, ni imanja, fabrika. Živelo se od plata. Generalska plata je, naravno, bila veća od plate narednika ili poručnika, ali opet ograničena. Zato je svaki novi član porodice morao da se što pre zaposli.

BALKANDOWNLOAD

I ja sam bio predviđen za vojni poziv. Kum nam je bio austrijski admiral i otac, konjički oficir, želeo je da odem u ratnu mornaricu. Imao sam već rezervisano mesto u Vojnoj školi u Puli, ali u međuvremenu je Austrija propala, a sa njom i moja vojnička karijera. Otac je Prvi svetski rat završio u činu austrijskog majora, preuzet je u jugoslovensku vojsku i napredovao je do čina brigadnog generala."

„Dosta ste se seljakali. Rođeni ste u Zadru, živeli u Temišvaru, Trstu, Varaždinu. Studirali ste u Parizu i Zagrebu."

„U Beču sam učio osnovnu školu, počeo gimnaziju. U Zagrebu završio prava, u Parizu godinu dana pohađao jednu sociološku školu."

„Niste se skrasili ni kao sudski pripravnik i, na kraju, sudija?"

„U Nišu sam bio sudski pripravnik, tamo su bili moji roditelji. Majka me je molila da dođem. Počeo sam kao volonter. Izgleda da sam dobro radio, kad sam dobio nameštenje u sudu. Međutim, došle su neke prijave iz Zagreba da sam kao student bio levičar i da sam se kretao među komunistima. Po kazni sam prebačen u Leskovac.

Povezao sam se sa Dragoljubom Trajkovićem, koji je posle rata bio sudija Vrhovnog suda SR Srbije, i Jocom Jovanovićem, 'levim zemljoradnikom'. Zajedno smo radili na pokretanju opoziciono raspoloženog lista *Nedeljne novine*. Opet po kazni, prebačeni smo u Prištinu. Ostao sam tri godine, položio sudsko-advokatski ispit i bio postavljen za sudiju u Kičevu. Uz neku protekciju, prebačen sam u Šid, gde mi je, konačno, dozlogrdila provincija. Dao sam ostavku i otvorio advokatsku kancelariju u Zagrebu."

„Nije mi baš jasno kako je komunizam išao uz vaše kućno vojničko vaspitanje i disciplinu?"

„Otac je bio fini čovek i nepisano pravilo je bilo da u kući ne raspravljamo o politici. Ostavljao mi je potpunu slobodu delovanja, a ja njega, normalno, nisam uspeo, niti sam imao nameru, da prevaspitavam. Majka i sestra su delile moje političko uverenje. Ništa čudno, često se dešavalo da su deca nosilaca vlasti bila progresivno orijentisana."

„Čudno mi je kako generalski sin nije mogao odmah da nađe pristojan posao u Zagrebu?"

„U predratnoj Jugoslaviji postojala je velika razlika između oficira solunaca i oficira preuzetih iz austrougarske vojske. Iako su moji bili Srbi, pravoslavci, smatrani su za starešine drugog reda. Otac, generalštabni oficir, vraćen je u trupu. Pored toga, po nekom starom krutom austrijskom vaspitanju, bilo je prosto nepristojno tražiti bilo kakvu protekciju. To moj otac ne bi nikad dozvolio. Normalno je što sam kao mladi pravnik karijeru počeo u provinciji. Pa, dokle doguram…"

BALKANDOWNLOAD

„Dok ste napredovali iz Niša prema Kičevu, jeste li imali neku realnu viziju šta ćete raditi u životu?“

„Nisam hteo da ostanem dugo u sudu. Zaposlio sam se u vreme velike privredne krize, kad je bilo vrlo teško dobiti nameštenje u privatnoj službi ili kod advokata. Inače, od početka sam želeo da postanem advokat, odnosno pravni zastupnik inostranih firmi. Posle mi je klijentela u Zagrebu bila austrijsko-švajcarsko-italijanska. Nemački govorim kao Nemac, jednako dobro i italijanski i francuski.“

„Za vreme školovanja, imali ste kontakte s partijskim aktivistima?“

„Glavni mentor za marksizam bio mi je dr Mladen Iveković. Upućivao me je koje knjige da čitam. Često smo razgovarali o socijalnoj i ekonomskoj situaciji u zemlji i svetu.“

„Iz ličnog životnog iskustva, bili ste dobro upoznati sa situacijom u većem delu zemlje?“

„Jeste, mada sam bio mlad i naivan. Mnoge probleme nisam bio u stanju da shvatim. U ono vreme činilo mi se da su najprikladnija ona rešenja koja nudi marksistička filozofija i analiza kapitalističkog društva. Pokretu sam, tako, prišao više s intelektualne strane, razmišljajući i tražeći izlaz za goruća pitanja. Meni, lično, ništa nije falilo.

…U Zagrebu sam imao veze s nekoliko komunista. Veda Zagorac me je upoznala sa Hertom Has, Titovom drugaricom, i od nje sam počeo da dobijam neke zadatke. Išao sam jedanput u Francusku, da Titu pošaljem novčanu doznaku za brod kojim je trebalo da otputuje u Francusku. U Nici sam prisustvovao nekom teniskom turniru i, usput, poslao mu novac. Kasnije sam saznao o kome se radi. Imao sam samo njegovu adresu u Crikvenici.

Tita sam prvi put sreo u januaru 1940. godine, kad sam kod njega i Kopiniča otišao u Carigrad. Herta Has, koja je za mene predstavljala celu partijsku organizaciju, zamolila me je da im odnesem falsifikovane pasoše i izveštaj CK KP Hrvatske za Tita. Kao advokat, imao sam pasoš i mogao sam da putujem kuda hoću. Pogotovu što sam zastupao neku zagrebačku fabriku drveta koja je imala poslove u Carigradu.

Proveo sam pet ili šest dana u razgovoru s Titom. Nisam znao da je generalni sekretar Partije, iako sam naslućivao da je visoki funkcioner. Pričao mi je da je došao iz Sovjetskog Saveza, a mene je ispitivao i tražio moju ocenu situacije u Hrvatskoj i Srbiji, gde sam ranije živeo. Bio je to prijatan, šarmantan gospodin. Voleo je da lepo izgleda. Šetali smo dugo carigradskim ulicama i parkovima.

…Jednog dana Titu je prišao mlad čovek i rekao mu da je jugoslovenski agent koji je dobio zadatak da pazi na sumnjive goste u

BALKANDOWNLOAD

hotelu. 'Ima raznog sveta, nisu svi kao vi', govorio je. Na kraju je, mislim, od Tita tražio neke pare…"

„Tito vam se nije poveravao?"

„Govorio je u superlativima o Sovjetskom Savezu. I Tito i Kopinič na isti su me način uveravali da je to jedinstvena oaza raja na zemlji. Proizvodnja toliko napreduje da je na pomolu opšte blagostanje. Divili su se kako je vojska naoružana i uređena, pritom kritikujući tursku vojsku, koja je bila sva dronjava i jadna. Ukratko, tvrdili su da su neverovatna sreća i darovi s neba, na neobjašnjiv način, pripali sovjetskom narodu."

„Jeste li im verovali?"

„Jesam. Bio sam prilično naivan, a nisam imao ni razloga da im ne verujem."

„Oni su sami bili ubeđeni u ono što su govorili?"

„Uveren sam da jesu. Ne mogu da kažem da su hteli da me obmanu.

Nezavisno od Tita, otišao sam u sovjetski konzulat, pošto me je drug iz Zagreba Ivan Korski zamolio da tamo odnesem jednu poruku. Tek kasnije sam saznao da je pripadao struji Petka Miletića, koja je Titu radila o glavi. Svoje predloge i ideje izložio je u dugačkom pismu, koje sam ja predao sovjetskom konzulu. Pojma nisam imao da Partiju razdiru frakcijske borbe i nisam mogao da pretpostavim da u njoj može doći do sukoba. Sa male distance, smatrao sam je za gotovo svetu stvar."

„Možda je u tom pismu bilo nešto protiv Tita?"

„Ne znam. Korski mi je rekao da se radi o nekom važnom tehničkom izumu. On je bio inženjer."

„Ništa niste znali o moskovskim procesima i čistkama?"

„Napise i brošure o tome odbacivali smo kao smišljenu i zlonamernu fašističku propagandu. Ante Ciliga, član CK KP Hrvatske, u SSSR je godinama bio u logoru i uspeo je nekako da se vrati. Posle je napisao nekoliko antisovjetskih knjiga o koncentracionim logorima. Mi smo ga odbacivali kao najgoreg izdajnika.

…U Carigradu mi je Tito rekao kako bi želeo da me vidi u Zagrebu. Ne znam kad je stigao, pozvao me je u martu 1940, zamolio da nabavim radio-stanicu i za nju iznajmim jednu vilu. Tog leta dodeljen sam na rad Kopiniču."

„Bili ste u procepu. S jedne strane, javno u društvu imućne klijentele, a s druge, održavali ste tesno vezu sa komunističkim podzemljem?"

„Ne, nisam imao nikakve veze s komunistima. Tito je tražio da

BALKANDOWNLOAD

budem sasvim po strani. Nisam bio član nijedne partijske ćelije. Održavao sam vezu jedino s Titom.

Kretao sam se isključivo u elitnom društvu, među intelektualnom i novčanom aristokratijom."

„Dobro ste živeli?"

„Pripadao sam svetu lekara, advokata, industrijalaca. Vodili smo intenzivan društveni život. Bar dva-tri puta nedeljno pozivan sam na večere i prijeme. Mlad i neoženjen, bio sam u prilici da se udvaram ministarskim kćerkama. Skoro svako veče sedeli smo u *Esplanadi* ili *Gradskom podrumu*. Od 1939. do početka rata, ne sećam se da sam kod kuće večerao.

Vrlo lepo sam zarađivao. Sagradio sam vilu na Srebrenjaku, koju još uvek imam. Ali i Tito je uvek imao novaca i bio je veliki kavaljer. Nikad nije dozvoljavao da neko drugi plati u kafani. Znao je da imam mnogo novaca, ali nije hteo ni da čuje da ja platim. Bio je vrlo siguran u sebe, nikad se nije kolebao."

„Viđali ste se često i sa Hertom Has?"

„...Kad je Tito otišao u Beograd, u amanet mi je ostavio da se brinem o Herti. Ako hoćete takve detalje, u mojoj garsonjeri je dobila trudove. Taksijem sam je odveo kod dr Šilovića u akušersku kliniku. Kad sam saznao da je rodila sina, otišao sam prvi sa velikim buketom cveća. Svi su mislili da sam ja srećni otac i primao sam čestitke.

Dva do tri puta nedeljno odlazio sam kod Kopiniča. Verovao sam da održava vezu naše partije sa Kominternom, kao Titov tehnički saradnik. Zato ne razumem ovo što se sad piše. Izgledalo mi je da je Tito bio veliki šef, a svi mi ostali – njegovi poslušni službenici. Tek pre nekoliko godina saznao sam da je Kopinič održavao vezu i sa nizom drugih evropskih partija. Konspiracija je vražja stvar i moram priznati da je Kopinič bio za nju pravi majstor.

Mnogo kasnije sam saznao da je Tito generalni sekretar KPJ. Konačno, lično me je primio u Partiju."

„Kako je to izgledalo?"

„Rekao je: Čuo sam da nisi član Partije? Godinama si simpatizer. Od danas se smatraj članom i plaćaj članarinu Kopiniču."

„Gde vas je zatekao rat?"

„Mobilisan sam kao konjički poručnik. Učestvovao sam u borbi na Dravi, zapadno od Varaždina. Povlačili smo se i moj puk je zarobljen u blizini Zagreba. Vladala je velika konfuzija, pa sam lako pobegao i ponovo se stavio na raspolaganje Kopiniču.

...Preko svojih veza saznavao sam da se Nemci spremaju za napad

BALKANDOWNLOAD

na SSSR. Kopinič je javljao u Moskvu da transporti nemačkih jedinica idu preko Rumunije na Istok i da pijani nemački oficiri govore kako će vrlo brzo umarširati u Moskvu.“

„Kao Kopiničev kurir počeli ste, normalno, da se bavite obaveštajnim radom?“

„Ne, bio sam samo zakupac kuće u kojoj je on radio. Da susedi ne bi nešto posumnjali, morao sam povremeno da tu spavam i ja sam to savesno obavljao.

…Ne znam kako i zašto, ali dva puta sam se susreo sa Krležom. Vodili smo strogo poslovne razgovore oko njegovih novih izdanja i pretplata.“

„Koliko ste bili u toku Sukoba na književnoj levici?“

„Čitao sam *Pečat*, sve to pratio i, naravno, moje simpatije su bile na strani Partije. Činilo mi se da je cela stvar u tome što Krleža neće da se pokorava partijskoj disciplini. Užasnuo sam se kad sam saznao da, jedanput ili dvaput, Krleža jednostavno nije došao na zakazane sastanke s Titom.“

„Kad ste upoznali Lolu Ribara?“

„Pred rat, Tito me je poslao kod njega u Beograd. Drugi put, 1942. došao je u Zagreb s Kopiničem. Uzeo me je za svog pomoćnika. Pre toga, dobio sam dozvolu da idem u partizane, pošto mi je, kao poznatom srpskom intelektualcu, dalji opstanak u Zagrebu bio sve teži.

Preko Sarajeva, zajedno smo otišli u Foču. Smestili smo se u hotel, sad je to neki muzej, i odmah su nas odveli kod Tita, u jednu kućicu kraj mosta. Đilas je još uvek bio u Crnoj Gori, Žujović i Ranković su bili pored Tita. I Lola im se pridružio. Oni su bili rukovodstvo, a u drugom ešalonu bili smo Milentije Popović, Vlado Dedijer, Krcun Penezić, Mihailo Švabić, Arsa Jovanović, ja, i naše drugarice. Ja sam dodeljen Titu da sredim zaplenjenu četničku arhivu i dokažem njihovu saradnju sa okupatorom.“

„Još uvek se veruje da je Lolina smrt obavijena velom tajni. U tom trenutku bili ste neposredno pored njega. Sumnja se da je o planu vaše misije neko obavestio neprijatelja, a i još ponešto?“

„Moj decidiran odgovor je: nema govora o izdaji i radi se jednostavno o nesrećnom slučaju. Nemci su verovatno znali da je domobranski avion nemačkog porekla ’dornije’ prešao na našu stranu i da se nalazi na Livanjskom polju. O tome nema spora. Ali oni protiv bombardera, ni u kom slučaju, ne bi poslali malu muvu, izviđačku mašinu naoružanu jednim mitraljezom. Sem toga, avion je na Glamočko polje kasnio dva sata. Da je stigao na vreme, mi bismo već bili u Italiji.

BALKANDOWNLOAD

Prema tome, moguće je samo da se radi o sticaju nesrećnih okolnosti. Moji oficiri su procenili da je taj avion leteo prema Splitu. Najedanput je primetio naš i okrenuo se…“

„Kad je sve tako jasno, otkud onda tridesetogodišnja sumnjičenja?“

„Onda smo, a verovatno i sada, mislili da iza svakog našeg neuspeha stoji izdaja. Uvek je neko drugi bio kriv, neki špijun. Nismo hteli sebi da priznamo da smo ponekad bili neefikasni i brljivi. Da smo na Glamočkom polju postupili po vojnim pravilima, i imali osmatrača, sve bi bilo u redu. Međutim, kad se 'dornije' spustio, komandant aerodroma kapetan Kerekoviću i njegovi potčinjeni bili su fascinirani samim pogledom na partizanski avion sa petokrakom zvezdom. Sjatili su se oko njega, kao deca, da se s njim slikaju. Da smo pazili, ne bismo se skupljali na gomilu i mala je verovatnoća da bi bombice od pet kilograma uopšte i pogodile avion, kao što ga nisu ni pogodile.

Ako bih dobio nemački dokument u kome se kaže: obavešteni smo da će tada i tada avion da poleti i zbog toga smo poslali 'henši' da napadne 'dornije', rekao bih da je taj Nemac šašav, ali bih, opet, poverovao. Naši se nisu potrudili ni da pronađu operacijski dnevnik banjalučkog aerodroma!? Uopšte, ne znam da li je to bio nemački ili, možda, domobranski avion. Mislim da smo to završili i da su moji argumenti dovoljno jaki.“

„Vi ste prvi partizan koji se sreo sa Šubašićem?“

„Obavešten sam da je Šubašić pozvan iz Amerike i da Britanci žele da ga nametnu kralju za novog predsednika vlade. Tom prilikom, neko iz našeg *Udruženja južnih Slovena* ugovorio je jedan vrlo smešan sastanak između mene i Šubašića. Sastali smo se oko devet uveče konspirativno u Ridžent parku. Navodno, bez znanja engleske obaveštajne službe, pošto je to samo naša interna stvar. Pokušavao sam da ga ubedim da se ne primi predsedništva vlade. Da tako dokažemo Englezima da kralj nije u stanju da za predsednika vlade dovede nekog ko je u stanju da se sporazume sa partizanima i AVNOJ-em. U tom slučaju, Englezi bi bili prinuđeni da se obrate direktno nama. Šubašić to nije hteo, zbog pritiska Engleza i Amerikanaca, a i zbog lične sujete. Nije mala stvar kad se provincijskom advokatu iz Karlovca ponudi mesto predsednika jugoslovenske vlade.“

„Hteli ste da ga vrbujete protiv kralja?“

„Ne, tražio sam da od Engleza iznudimo da Nacionalni komitet priznaju za legitimnu jugoslovensku vladu.“

„Sreli ste i kralja Petra II?“

„Jednom prilikom, Šubašić je pitao da li bih bio spreman da se

BALKANDOWNLOAD

sretnem sa kraljem Petrom II. Nisam imao ništa protiv. Kralj me je pozvao na čaj u otmeni hotel *Kleridž*. Vodili smo prilično neinteresantan razgovor. S njim su bile supruga i tašta, grčka princeza Aspazija, koja je bila glasnija od kralja i koja mi je stalno upadala u reč. Insistirala je da partizani pomognu kralju da ponovo dođe na presto. A kralj je bio unezvereni mladić i moram priznati da sam imao izvesno razumevanje za to zbunjeno čeljade s kojim su se igrali svi odreda."

„Uglavnom ste pregovarali s taštom?"

„Jesam. Bio sam jedini partizan koga je kralj video. Englezi su i prilikom moje prve misije u Londonu tražili da se sretnem s kraljem. Izvestio sam Tita da sam to odbio. Kada je potpisan sporazum Tito–Šubašić, više nisam imao razloga da strahujem od tog susreta. A oni su, verovatno, želeli da me pridobiju za prijatelja. Očekivali su da ja, kao generalski sin, možda imam neko razumevanje za monarhiju."

„Kako ste održavali vezu s Titom?"

„Preko sovjetskog ambasadora. Bila je vrlo nezgodna veza preko Moskve do Drvara i nazad. Poslao sam mnogo poruka, ali se ne sećam da sam dobio odgovor."

„Bili ste Šubašićev čovek od poverenja?"

„Ne znam. Znao je da sam čovek od velikog Titovog poverenja i da je sve što kažem u skladu sa Titovom politikom i namerama. To je za njega bilo važno, a to je bilo važno i za Čerčila."

„U knjizi *Sećanja* niste isključivo verovali sopstvenim sećanjima. Gotovo ste ih zanemarili u korist dokumenata i drugih istorijskih izvora?"

„Takva mi je narav. Izdavač je knjizi dao naslov *Sećanja*; moj je bio *Borba za međunarodno priznanje Nove Jugoslavije 1941–45*. Pritom sam mislio na odnose Narodnooslobodilačkog pokreta i Velike Britanije, želeći da prikažem kako je jedan ilegalni, revolucionarni, narodni pokret sticao međunarodnu legitimnost kroz složen mehanizam kao što je rat, isprepletan različitim međusobno suprotstavljenim interesima."

„Nasuprot vašoj stoji knjiga istoričara Jovana Marjanovića *Draža Mihailović – između Britanaca i Nemaca*?"

„U njoj je poseban akcenat dat na razvoj četničkog pokreta i samu ličnost Draže Mihailovića, a manje na njihov odnos sa Velikom Britanijom. Uostalom, taj odnos je od početka bio isprekidan i tanak, pošto su četnici očigledno više sarađivali sa Italijanima, ustašama i Nemcima. S druge strane, mi smo se s četnicima i svima ostalima tukli, a sa Englezima smo, vremenom, uspostavili bliske odnose. Iako je do toga došlo polako i postepeno, računali smo da nas oni kad-tad moraju

BALKANDOWNLOAD

priznati.“

„Kakve je instrukcije Tito dao članovima naše prve vojne misije kod saveznika?“

„Nekoliko dana nas je primao, kad god je imao vremena na po sat-dva. Znali smo, na primer, da su Englezi veoma osetljivi i da s nama u prvoj fazi žele razgovarati samo kao sa predstavnicima oružanih snaga, pa smo izbegavali da tražimo bilo šta za šta smo pretpostavljali da ćemo biti odbijeni.“

„U svojoj knjizi, vi na neki način branite Britance od raznovrsnih optužbi naše istoriografije, po kojoj je njihov jedini interes u prošlom ratu bilo ko će preuzeti vlast u Jugoslaviji?“

„U pitanju su obične izmišljotine, pune naivne egocentričnosti, folklorne megalomanije i primitivizma. Možemo, u svakom slučaju, biti ponosni što smo Jugosloveni, Srbi ili Hrvati, ali centar sveta sigurno nikada nismo bili, a teško je pretpostaviti i da ćemo skoro biti. U velikoj svetskoj kataklizmi, u kojoj su se bili sukobili najveći giganti Nemačka, Japan, Sovjetski Savez, SAD, Velika Britanija, ispada da se sve vrtelo oko nas. Ta inferiorna uobraženost nije dostojna ljudi koji su učinili toliko toga velikog i u čijoj je borbi bilo toliko lepote, herojstva i romantike.“

„Dakle, Drugi svetski rat nije dobijen na balkanskom ratištu?“

„Dabome da nije!“

„Vi argumentovano minimalizirate ulogu Britanije na našem tlu još od vojnog puča 27. marta 1941. godine, koji je navodno izvršen po nalogu Intelidžens servisa?“

„Treba pošteno reći da se uticaj Britanaca u Jugoslaviji pre rata skoro nije ni osećao. Glavni su bili Nemci i, malo, Italijani. Francuzi su na Kalemegdanu imali Spomenik zahvalnosti Francuskoj za pomoć u Prvom svetskom ratu. Dobro, rudnik Bor je bio francuski posed, a Trepča – engleski. To je bilo sve. Velika Britanija, visokorazvijena industrijska zemlja u trgovačkoj ekspanziji, s Jugoslavijom uopšte nije imala trgovinsku razmenu. Na Balkanu, jedino ju je interesovala Grčka, kao ključ istočnog Mediterana. Sećam se da je samo, kad je njihov bivši kralj Edvard sa prijateljicom gospođom Simpson došao kod nas dve nedelje na letovanje, bio u Velikoj Britaniji, zakratko, oživeo interes za Jugoslaviju.

U ratu su Englezi hteli da sarađuju sa svima onima koji se istinski bore, iako su njihove simpatije sigurno bile na strani Draže Mihailovića. On se bio deklarisao kao reprezent kraljevske vlade i kralja, koji su uživali nepodeljeno međunarodno priznanje.“

„Do danas je ostalo veliko pitanje zašto su prvu vojnu misiju

BALKANDOWNLOAD

partizanima poslali Englezi, a ne Sovjetski Savez, kako bi bilo daleko prirodnije?“

„I to se donekle uklapa u naš san da smo središte sveta. Prvih godina rata Nemci su prosto zbrisali dobar deo Sovjetskog Saveza i smešno bi bilo pomisliti da je u tim kriznim momentima neko mogao da misli na neke geografski i strategijski marginalne pojmove. Od Norveške ili Danske bili smo, eventualno, važnije ratište, utoliko što su preko njega prelazili neki komunikacioni putevi za Grčku i što su neke za rat važne sirovine Nemci dobijali iz Turske. Osim toga, kao obezbeđenje desnog krila nemačkih armada koje su kuljale prema Sovjetskom Savezu.“

„Partizani u prvo vreme nisu ni bili u stanju da ozbiljnije ometu te transporte, a još manje da i makar ’pecnu’ te ogromne vojne formacije?“

„Vrednost naše borbe bila je prvenstveno na moralnom planu. Pokazali smo potlačenim narodima Evrope kako se treba boriti. Zatim, sprečili smo da Nemci koriste ljudske rezerve Jugoslavije. Sve svoje ovdašnje pristalice morali su upotrebiti za borbu protiv partizana. U tom pogledu, Jugoslavija je bila praktično izolovana i okupirana sama sobom tokom Drugog svetskog rata. Nemci su kod nas najpre držali brojčano slabe snage, da bi im, kako je vreme odmicalo, trebalo sve više i više divizija. Četiri, pa šest, deset, petnaest. Ni privredno nisu bili u stanju da naročito iskoriste Jugoslaviju: skoro da su bili presahli svi naši rudnici i, prvenstveno, žitna polja. Naš doprinos savezničkoj pobedi bio je, van svake sumnje, ogroman, i baš zbog toga ga treba svesti na razumnu meru.“

„Po kom osnovu je odabrana naša prva vojna misija, koja je sa Glamočkog polja trebalo da odleti prema Kairu?“

„To ja ne znam. Tito je verovatno mene odredio zato što sam govorio nekoliko jezika. Ivo Lola Ribar je bio politički faktor, okretan prema strancima, a čovek od najvećeg Titovog poverenja.“

„Neki tvrde da je u Vrhovnom štabu postojala struja koja je Lolu htela da malo skloni od Tita?“

„To ne isključujem; nikada nisam bio upoznat sa zakulisnim igrama u partijskom Politbirou. Ipak, iz određenih razloga u to ne verujem. Tito je hteo da u dve misije pošalje dva svoja poverljiva čoveka s naglašenim diplomatskim darom. Đilasa – na Istok, u Moskvu, a Lolu – na Zapad, u Kairo. Đilas je govorio ruski, Lola engleski i francuski, pa je, i zbog toga, izbor izgledao sasvim logičan. Nije valjda ’Marko’ Ranković trebalo da pregovara sa Britancima?! On je imao neke druge izvanredne kvalitete, ali mu diplomatija nije bila najjača strana. Na kraju krajeva, Tito je računao da će naša misija trajati svega tri nedelje, pa je Lola iz nje mogao

BALKANDOWNLOAD

da se vrati samo sa novim iskustvima, koja bi sigurno povećala njegov prestiž u najvišem rukovodstvu.

…Nama je bilo stalo da dobijemo što više oružja i municije, a Titova posebna želja bila je da se oforme jedna vazduhoplovna i jedna tenkovska jedinica. Da partizanska vojska što pre preraste u redovnu, modernu armiju sa svim rodovima naoružanja. I u tome je bio jedan od naših prvih nesporazuma sa saveznicima. Britanci su, recimo, želeli da ostanemo ono što jesmo – partizani. Smatrali su da je dovoljno naše kakvo-takvo prisustvo i to što, s vremena na vreme, uznemiravamo nemačku pozadinu i ometamo transporte i komunikacije. Od nas nisu ni očekivali akcije većih razmera za koje su bili neophodni tenkovi i avioni."

„Kad su ionako računali da će nas, na kraju balade, oni osloboditi?"

„Međutim, Tito je mislio potpuno drukčije. Logično je postavio celu stvar. Ako smo mi ti koji ćemo sutra vladati Jugoslavijom, moramo odmah početi da stvaramo regularnu armiju.

Glavna prepreka za znatnije povećanje pomoći bila je pomanjkanje aviona ili, bar, zemljane veze sa Britancima. A nismo imali ni luka koje bi prihvatile brodove koji bi došli iz Italije, pošto nismo bili u stanju da deo obale držimo dovoljno dugo pred iole snažnijim pokretnim nemačkim trupama. Dovoljno im je bilo pet bataljona da nas potisnu. Još nismo bili spremni za frontalne borbe. Nemačke jedinice bile su neuporedivo bolje naoružane, obučene i bolje vođene od naših. S tim moramo da se pomirimo. Ne možemo upoređivati jedan nemački bataljon i tri naša. Njihov bataljon je bio vrhunac vojne efikasnosti svoga vremena. Jači – ne od našeg – nego i od istog takvog sovjetskog, američkog ili britanskog bataljona. Mi smo uglavnom imali hrabre i požrtvovane mladiće koji su pušku videli često koji dan ranije i jedva da su znali da je otvore i ubace metak. Da i ne govorimo o ratnim iskustvima, veštini i taktici. Sve su to naši ljudi, u najtežim uslovima, kroz borbu sticali.

U odnosima sa saveznicima, Tito je, u prvom redu, želeo reciprocitet. Govorio je otvoreno Britancima: 'Šaljete mi vaše vojne misije i ja ih, kao saveznik, primam. Ali pošto smo na istoj razini, onda i vi morate primiti moju misiju.' Baš u toj želji da pošto-poto makar formalno budemo ravnopravni ogleda se Titova veličina. A stvarno, oni su imali moć. Mogli su da nam daju ili ne daju ono što tražimo, a mi nikako nismo mogli da, u znak protesta, prestanemo da se borimo. Međutim, dok je naša saradnja sa Britancima bila čisto vojnička, nikada nismo doživljavali ni ucene, ni neprijatnosti. Tek kad je i njima samima

BALKANDOWNLOAD

postalo jasno da je rat dobijen, počeli su da nam postavljaju neprihvatljive političke uslove.“

„Kolika je stvarno bila britanska pomoć?“

„Srazmerno mala i bez presudnog materijalnog značaja za našu vojsku. Ali od velikog moralnog značaja. Naročito kod običnog sveta, koji u pojedinim krajevima nije baš listom bio uz Narodnooslobodilački pokret. Avioni koji bacaju pomoć bili su neoborivi dokaz da se to ne bori grupica usamljenih avanturista, nego jedan moćan pokret, iza koga stoje još moćniji saveznici. Britanska pomoć bila je minimalna, ako se uporedi sa redovnim potrebama vojske u ratu. Mi smo za godinu dana ukupno dobili ratnog materijala koliko ga na frontu za dva dana potroši jedna jedina američka ili nemačka divizija (20.000 vojnika). Nas je bilo tada 300.000 vojnika. U knjizi sam namerno naveo taj podatak i to poređenje, zato što se u engleskoj i američkoj štampi i istoriografiji često pojavljuju tvrdnje kako su nas oni spasli i kako bismo bez njih načisto propali.“

„Toliko ste u svojoj knjizi sve dobro poznate ratne mitove svodili na razumnu meru da ste svoju sopstvenu ulogu ne samo smanjili nego prosto i negirali. A s obzirom na temu i period koji knjiga obrađuje, od sopstvenih sećanja mogli ste da sebi samome podignete spomenik?“

„Za mene je najveće moguće priznanje upravo to kako ste protumačili moju knjigu. Ja sam bio prosto poštar, oficir za vezu. Sve krupne stvari u ratu stvorila je naša celokupna borba. To što smo je odmah započeli i što smo se bez prestanka borili.“

„Teško ste stigli do Čerčila?“

„Moj prvi susret sa Čerčilom za nas nije imao nikakvu materijalnu, već prvenstveno političku i propagandnu vrednost. Sve novine su objavile da je mene, partizanskog generala, primio predsednik britanske vlade, bez obzira na to što je on na početku razgovora rekao da me prima u svojstvu ministra vojske i da sa mnom želi da razgovara o vojnim stvarima. Naravno, pričali smo isključivo o politici. Ta formalna ograda Čerčilu je bila potrebna zbog Idna.“

„Dosta strogo razdvajate stavove Entonija Idna i Vinstona Čerčila prema partizanskom pokretu?“

„Apsolutno. Idn je, kao ministar spoljnih poslova, bio pre svega za negovanje dobrih odnosa sa jugoslovenskom kraljevskom vladom i uvek se trudio da ’ne povredi njene osećaje’. A Čerčil, kao predsednik i ministar odbrane, želeo je da iskoristi sve vojne potencijale koji su mogli da doprinesu slabljenju Nemačke i ubrzavanju svršetka rata. Prema tome, on je uvek hteo da nam pomogne, pravilno procenjujući da je to, u stvari, veća pomoć Britaniji, nego partizanima.“

BALKANDOWNLOAD

„Vaši spektakularni susreti sa kraljem Petrom II Karađorđevićem i Čerčilom nisu doneli nikakve spektakularne rezultate?“

„Bilo je isto kao da sam sa Čerčilom igrao tablonet. U velikoj sali za konferencije, Čerčil je sedeo u svom kućnom 'overalu'. Neprestano je govorio i jedva sam uspeo da mu postavim nekoliko kurtoaznih pitanja. Naglasio je kako veoma ceni našu borbu, o kojoj je mnogo slušao od Maklejna i Dikina, koga, uzgred, poznaje od pre rata. Da je i svog sina Randolfa slao kod nas. Nekako sam stigao da tražim da nam dozvoli da regrutujemo Slovence i Hrvate, Istrane, koji su bili mobilisani u italijanskoj vojsci, a koji su želeli da se bore u našim jedinicama. Posle nekoliko dana, Čerčil je u parlamentu dao izjavu, koja je dobila veliki publicitet, kako je razgovarao sa Titovim predstavnikom, koji je izuzetno hrabar vojnik (ne znam po čemu je to zaključio) i vešt diplomata.

Nije mi baš najjasnije kako je uopšte došlo do ovog susreta. Najpre sam pokušao da audijenciju tražim preko vojske, ali nikako nije išlo. Onda sam se obratio Kingsliju Martinu, glavnom uredniku laburističkog lista *Njustejtsment nejšen*, koji je imao veze sa ministrima-laburistima u vladi. Predsednik Laburističke partije tražio je u jednom pismu od Čerčila da me primi. Međutim, sam Kingsli Martin je pre nekoliko godina, neposredno pred smrt, rekao da to nije tačno i da me je lord Biverbruk preporučio. Iako je bio vrlo konzervativan i veliki kapitalista, jedan od kraljeva britanske štampe, lord Biverbruk je bio poznat kao veliki prijatelj Sovjetskog Saveza.“

„Kako je, iz neposredne blizine, izgledao razgovor u Napulju Tito–Čerčil?“

„To je susret dvojice potpuno različitih ljudi, a svaki je, na svom polju i u svom domenu, bio istinski velikan. Gajili su jedan prema drugome prilično nepoverenja, ali su se, opet, gledali sa izvesnim simpatijama.“

„U mnogim izveštajima sa tog razgovora, sa različitim namerama, citirano je Titovo 'obećanje' Čerčilu da posle rata u Jugoslaviji neće uvesti 'komunistički režim'?“

„To je Tito rekao i o tome postoje dokumenti. Ali Čerčil nije bio toliko glup da mu veruje. Zato se i ne može reći kako je Tito 'prevario' Čerčila. Niko nikoga nije prevario. Čerčil je dobro znao da nema snage da interveniše u Jugoslaviji i da će sve biti onako kako Tito bude hteo, pogotovu što je Sovjetski Savez već bio tu. Dve engleske divizije, kao u Grčkoj, ništa ne bi mogle da izmene. Čerčila je posle jedino mogao da iznenadi naš raskid sa Rusima.“

„Bili ste ambasador u Londonu kad je 1953. godine došlo do

BALKANDOWNLOAD

posleratnog susreta Tito–Čerčil. U mitologizovanoj i romantičarskoj verziji tog događaja stoji da su obojica zaplakali, setivši se svojih ratnih dana i podviga?“

„Ma, kakvi! Prijateljski su se pozdravili kao dva stara ratnika. Čerčilu je, očigledno, bilo drago što je Tito, neposredno pre toga, bio prekinuo sve veze sa Rusima i Informbiroom. Razgovori su, kao što je to uobičajeno, bili prilično formalni i bavili su se procenama tada aktuelnih agresivnih namera Sovjetskog Saveza. Posle toga, Čerčil je Titu postavio jedno, po mom mišljenju, besmisleno pitanje: 'Koliko Rusi imaju atomskih bombi?' Kao da Englezi nisu imali od nas bolju obaveštajnu službu. Tito je, mislim, proizvoljno rekao neki broj.“

„Posle ste i nasamo imali nekoliko susreta sa Čerčilom?“

„…Jedanput me je Čerčil bez ikakvog razloga pozvao na ručak. Došao sam u Dauning strit broj 10. Nikoga nije bilo, ni njegovog ađutanta, ručali smo potpuno sami. Sam razgovor bio je, što Beograđani kažu, bez veze. Govorio mi je o letovanju i slikama. Bio je slikar amater. Voleo je da slika u južnoj Francuskoj, a ja sam te pejzaže uporedio sa našim dalmatinskim. Zatim je počeo da priča kako je njegova kraljica jedna izvanredna žena. Ispred sebe je imao njenu fotografiju i za vreme ručka joj je često nazdravljao.

Išao sam na proslavu njegovog rođendana u francusku ambasadu, gde smo mu mi diplomate uručili poklone.“

„Čini mi se da je najveća vrednost vaše knjige što ona konačno razobličava mit o mogućnosti britanskog iskrcavanja na Balkan pri kraju rata. Pritom ne govorite baš najbolje o Čerčilovim vojničkim sposobnostima?“

„Tačno. Ali, šta znači – Britanci!? Čerčil je hteo da se iskrca, ali nije imao čime. Za tako nešto potrebna je jaka mornarica sa jakim desantnim brodovima. Iskrcavanje je jedna od najsloženijih i najopasnijih vojnih operacija, za koju su preko potrebne dugotrajne pripreme i pomorske snage. Povrh svega, premoć u vazduhu. Hitler, koji je imao najveću vojsku na svetu, sa najbriljantnijim generalima i savršeno obučenim ljudstvom, sigurno bi se iskrcao u Engleskoj. Ostao je, nemoćan, pred dvadeset kilometara vode i Engleskom, koja nije imala ništa osim par razbijenih divizija, s nedovoljnom artiljerijom, bez tenkovske podrške. Ali Nemci nisu mogli da maknu dalje, bez brodova i premoći u vazduhu.

Staljin je iz političkih razloga od saveznika stalno tražio drugi front, ne verujući da su to u stanju. Zbog nekih, meni neshvatljivih razloga, i Čerčil je imao fiks-ideju da je za Englesku korisnije napasti Nemačku

BALKANDOWNLOAD

preko Balkana, nego preko Italije. A nikako nije hteo da se iskrca u zapadnoj Evropi, jer se bojao gubitaka koje su u Prvom svetskom ratu Britanci pretrpeli u Flandriji. Čerčil je tada bio komandant bataljona i zato mu je ideja da bi Britanija opet tu mogla iskrvaviti izgledala stravično i neprihvatljivo. Ipak, čini mi se da je Čerčil, kao što je bio veliki i energičan državnik, bio u istoj meri loš strateg. U Prvom svetskom ratu bio je kriv za poraz na Galipolju, u Drugom je insistirao na iskrcavanju na Balkan, koje se jedino moglo shvatiti kao politički potez. Pokušaj da se preseče pobedonosni pohod Rusa i da se udari klin kroz Panonsku niziju prema Poljskoj, kako bi se zadržao nepromenjeni odnos snaga iz predratne Evrope. To je, međutim, bila pusta želja jednog političara, potpuno neostvariva s vojnog stanovišta, jer je Balkan brdovito zemljište sa skoro nikakvim putevima. Uostalom, britanski Generalštab nije ni pravio plan mogućeg iskrcavanja na Balkanu!"

„Kod nas je sigurno postojao ogroman strah da bi iskrcavanjem Engleza možda bio zadat smrtni udarac autentičnom partizanskom pokretu?"

„Jeste, jer ni mi, isto tako, nismo ništa znali o vojnoj strategiji i šta je, po njoj, moguće, a šta nije. Plašili smo se da bi dolazak Engleza pomogao da sve kontrarevolucionarne snage, kako smo ih onda zvali, steknu odlučujuću prednost nad nama."

„Je li vam Tito dao specijalni zadatak da otkrijete britanske planove za iskrcavanje na Balkan?"

„Nije mi on ništa rekao, to sam ja samoinicijativno radio. U stvari, kad sam, u aprilu 1944. godine, drugi put krenuo na Zapad, ruski obaveštajni oficiri postavili su mi to kao glavni zadatak. Referisao sam da je iskrcavanje Engleza na Balkan objektivno neizvodljivo."

„U Londonu 1944. niste želeli da se sretnete sa generalom De Golom, i to je, navodno, bio jedan od glavnih razloga što on, uvređen, nije posle rata hteo da dođe u Jugoslaviju?"

„Naprotiv, upravo ja sam insistirao da razgovaram sa De Golom. Pre odlaska u London, u Alžiru sam se sreo s jednom grupom iz De Golovog komiteta. Celu noć smo razgovarali o specifičnostima naše borbe. U Londonu sam se ponovo javio francuskim predstavnicima i verovao sam da će me De Gol primiti. Na koncu konca, bili smo tada na istome: on još nije bio poznat kao predstavnik borbene Francuske, ja – kao predstavnik borbene Jugoslavije. Primio me je jedan drugi general, koji je zamolio da grupi francuskih generalštabnih oficira održim predavanje o taktici partizanskog ratovanja.

Apsurdna je i poznata izmišljotina kako je Šarl de Gol bio klasni

BALKANDOWNLOAD

drug sa Dražom Mihailovićem na višoj vojnoj Sen Sir i da Novoj Jugoslaviji nikad nije mogao da oprosti Dražinu smrt. A dobro se zna da Draža uopšte nije studirao na Sen Siru. Tek pre mesec dana čuo sam da je De Gol Dražu Mihailovića upoznao dok su obojica pred rat bili vojni atašei svojih zemalja u Poljskoj. Sve ostalo su priče za decu."

„Kako ste primili Rezoluciju Informbiroa, u kojoj ste vi apostrofirani kao engleski špijun, iako ste, kako malopre otvoreno rekoste, po potrebi bili i ruski špijun?"

„Bio sam staljinista, kao i svi ostali, i verovao sam slepo u Staljina. Kao pomoćnik ministra spoljnih poslova, svakodnevno sam Titu referisao o problemima iz svog resora. Jedanput me je Tito sam pozvao i hteo sam da počnem uobičajeno referisanje. Nisam imao pojma o razmeni škakljivih pisama između dva partijska CK. 'Ne', rekao je, 'pozvao sam te zbog druge stvari. Uzmi i pročitaj. Ali mogu ti reći da je Politbiro optužbu pretresao i da u tebe imamo apsolutno poverenje. Ipak, razmisli šta bi bilo najbolje da učinimo.'

Rusi su bili zapretili da, zbog mene, više neće održavati normalne diplomatske odnose sa Jugoslavijom. Rekao sam da je najbolje da napustim ministarstvo, ali sam izrazio želju da se to izvede na neki kulturan način. Da se objavi da sam oboleo i da se nalazim na lečenju. Da makar engleski, francuski i američki ambasador ne shvate da odlazim samo zato što to Rusi traže. Titov lekar dr Bora Božović napisao je dijagnozu kako sam oboleo od pankreasa i, kobajagi, otišao na lečenje na Hvar. Tek u junu je pukla cela stvar…

U odgovoru Politbiroa CK KPJ sasvim precizno se kaže: 'Kardelj i Đilas su, jednom prilikom, kazali drugu Molotovu da nam kod Velebita nije sve jasno. Nikakvih konkretnih dokaza mi tada nismo imali, a nemamo ih ni danas, nego je stvar u proveravanju, ali mi ne bismo želeli da, na osnovu sumnje, čoveka uklanjamo i upropastimo'.

Đilas se izvanredno poneo prema meni. Posle objavljivanja Rezolucije IB-a, dolazio je svakodnevno da me teši. Da mi drži ruku i da me tapše po ramenu: 'Oni su lažovi i pokvarenjaci'. Mislio je na kod nas toliko ljubljenu Boljševičku partiju."

„Ne izgledaju mi previše ubedljivo sva vaša dosadašnja objašnjenja da su vas Rusi proglasili za engleskog špijuna zbog nekog davnog nesporazuma, prilikom stvaranja mešovitih ekonomskih društava. Mora da je nešto drugo, važnije, bilo u pitanju?"

„Stvarno ne znam šta je Kardelj rekao Molotovu na Pariskoj mirovnoj konferenciji!?

U knjizi *Izgubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina* Dedijer je objavio

BALKANDOWNLOAD

jedno moje privatno pismo u kome sam dao svoje viđenje pregovora sa Sovjetskim Savezom o mešovitim društvima. Naime, odbio sam u jednom trenutku da dalje razgovaram sa Rusima, ne pristajući na neravnopravan i ponižavajući tretman naše strane, na šta su se oni skupili i demonstrativno otišli iz Beograda. U pitanju su bila dva društva, o dunavskoj plovidbi i civilnom vazduhoplovstvu, a tada smo mislili da osnujemo takva društva u svim oblastima. U svakom slučaju, ubrzo sam od sovjetske ambasade i sovjetske vlade optužen kod CK KPJ kao neprijatelj Sovjetskog Saveza u Jugoslaviji. Te 1946. godine bili smo još spremni da se povinujemo svim ruskim željama, tako da je jedan naš general dobio naređenje da posle dva meseca nastavi sa prekinutim pregovorima i prihvati sve što Rusi traže."

„Jeste li ukoreni zbog nepoštovanja 'Velikog brata'?"

„Nisam, ali svakako nisam ni bio pohvaljen. Svi iz rukovodstva su samo ćutali, a to je bilo ono najneprijatnije. Tek posle nekoliko godina, Boris Kidrič mi je, sa malim zakašnjenjem, rekao kako sam imao pravo.

Normalno je da je Rezolucija za mene bila veliki udarac i šok. Bez obzira na to što sam i pre rata imao prilično neprijatnosti zbog neslaganja sa ruskim napadom na Finsku. A ni moskovski procesi mi nisu baš do kraja bili jasni. Pitao sam se, naravno u sebi, kakva je to partija kad su njeni osnivači i velikani odreda izdajnici i špijuni.

Ostao sam, ipak, 1948. miran i nakraj pameti mi nije padalo da, recimo, izvršim samoubistvo ili kakvu drugu glupost."

„Verovali ste da Politbiro stoji uz vas?"

„Kome ću verovati, ako neću Titu. Istina, Kardelj je uvek bio rezervisan i o meni nije imao naročito lepo mišljenje. Smatrao me je saputnikom revolucije, buržujskog porekla, koji se vrlo obazrivo može koristiti za pojedine zadatke. Naravno, nikad mi ništa o tome nije rekao.

Posle mesec i po dana, postavljen sam za predsednika Komiteta za socijalno staranje, u rangu mlađeg ministra u našoj vladi, i tu sam ostao od juna 1948. pa do zime. Posle sam na dve godine prešao u Komitet za turizam i ugostiteljstvo, sve dok nije trebalo tražiti izlaz iz sovjetske ekonomske blokade.

Prvo smo, opet naivno, da nas opasni imperijalisti ne prevare i ne uguše, pokušali sa miroljubivijim Skandinavcima. Pravili smo kriminalno nepovoljne ugovore sa Šveđanima, želeći da dođemo do neke industrijske opreme. Međutim, brzo se došlo na ideju da se moramo okrenuti velikom Zapadu i povezati sa Svetskom bankom i Međunarodnim monetarnim fondom. Mislilo se da sam pogodna ličnost, pa sam postao pomoćnik ministra za spoljnu trgovinu Milentija

BALKANDOWNLOAD

Popovića.

Sa grupom saradnika poslat sam 1951. godine u Vašington da direktoru Svetske banke Judžinu Blejku predložimo jedan program koji bi oni finansirali. Veoma dugo smo pregovarali, pošto smo vrlo loše finansijski stajali. Svetska banka nije htela da nam da taj prvi zajam ukoliko se na neki drugi način ne izravna veliki deficit koji je kod nas postojao u ishrani stanovništva. Zato smo morali sačekati da američki Kongres izglasa poseban zakon po kome nam je kao poklon dodeljena pšenica, mast, pamuk i još neke stvari. Tek posle toga Svetska banka nam je dala zajam koji je bio krajnje racionalan i mali – trideset miliona dolara. U stvari, to faktički i nije bio naš prvi zajam. Prethodno smo dobili tri miliona dolara za eksploataciju šuma. A ovaj drugi zajam bio je namenjen za industrijalizaciju zemlje.

Tokom maratonskih pregovora sa Svetskom bankom, Blejku se učinilo da bi u banci morao da postoji i jedan predstavnik istočnih zemalja, a smatrao je da sam ja simpatičan čovek i da bih mogao da mu budem dobar saradnik. Ponuđeno mi je mesto jednog od direktora Svetske banke. Međutim, iz našeg rukovodstva mi je sugerisano da to ne prihvatim, pošto sam, navodno, bio predviđen za poslanika u Rimu, što mi je izgledalo potpuno besmisleno."

„Iako smo bili raskrstili sa Rusima, još dugo je ostalo otvoreno nepoverenje prema svemu što dolazi i što se nudi sa Zapada?"

„Kako kod koga. Oni rukovodioci koji su manje putovali i manje videli sveta sigurno su bili zatucaniji i preplašeni pred nečim strašnim i njima lično sasvim neshvatljivim i nepoznatim."

„Kad ste u januaru 1952. postavljeni za našeg poslanika u Rimu, komunistički list *Paeze sera* pisao je da je nepobitno utvrđeno da od 1938. godine radite za Intelidžens servis?"

„Moja godina u Rimu bila je apsolutno izgubljena i shvatio sam je kao neku vrstu progonstva. Nije me primila vlada, ni opozicija. Komunisti nisu hteli ni da čuju za mene. Tada je bio vrhunac tršćanske krize. Imao sam veze samo sa drugim ambasadama.

Jednom prilikom, na prijemu kod holandskog ambasadora, moja supruga se upoznala sa suprugom italijanskog ministra vojske i ona nas je pozvala na večeru. To je mogao da bude veliki napredak. I stvarno smo dobili poziv za večeru, ali, posle tri dana, obavestili su nas da se večera odlaže. Usledila su još dva poziva, da bismo, na kraju, saznali da je večera bez nas održana. Iz Rima sam otišao u London sa zadatkom da pripremim posetu predsednika Tita. To je bilo vrlo interesantno ambasadorsko mesto. Najviše sam ga voleo i najviše mi je ležalo."

BALKANDOWNLOAD

„Posle pomirenja sa Rusima 1956. sve vas je manje bilo na političkoj sceni?“

„Ne bih rekao. Još jedanput sam postavljen za pomoćnika ministra spoljnih poslova, sada zajedno sa Dobrivojem Vidićem, Srđom Pricom i Mladenom Ivekovićem. Koča Popović je bio ministar. Ne znam iz kojih sam razloga ponovo vraćen u spoljnu trgovinu. A 1960. godine nasledio sam Finca Tumijoju na mestu izvršnog sekretara Evropske ekonomske komisije u Ženevi. To je bila moja životna šansa i tu sam ostao punih dvanaest godina.

Unutrašnji život u Jugoslaviji od tada sam pratio kroz godišnje izveštaje Evropske ekonomske komisije, u kojima su, u poglavlju Jugoslavija, donekle iznošene i zamerke našoj privrednoj politici. Naravno, u skladu sa mojim gledištima. U pojedinim trenucima prosto nisam mogao doći sebi, iako ne mogu reći da sam bilo kome od svojih drugova u zemlji ukazivao na moguće posledice. Imao sam poverenje u to što su rukovodioci vodili, a čemu je narod aplaudirao.

Zapravo, i u prvim posleratnim godinama bio sam osamljeni jeretik koji je smatrao da ne treba da se stidim što smo poljoprivredna zemlja i da industrijski razvoj treba da bude ravnomeran. Prebačeno mi je da je nazadno i nemoguće, jer će nam, bez jakog proletarijata (koji je tek trebalo stvoriti), od diktature proletarijata i socijalizma, ostati samo diktatura. Želja partijskog vrha bila je da se pošto-poto stvori radnička klasa, slobodno se može reći, bila je prirodna i legitimna. I narod je bio ubeđen da naš budući razvoj mora obavezno ići u tom smeru, ne razmišljajući da li će ta proklamovana industrijalizacija biti do kraja i ekonomski opravdana. Većina drugova je najiskrenije verovala da – jeste. Stvaranje diktature proletarijata i socijalističkog društva, sa dalekim svetlim perspektivama, pretpostavljeno je neposrednom ekonomskom interesu. Ali kako je rekao svojevremeno Mao Cedung, samo zadovoljan narod može da čini velika dela.“

„Iako ponekad ne previše sit i bogat, naš narod je decenijama neosporno srećan i zadovoljan?“

„Tako je bilo prvih sedam do deset godina. Dok je trajala ničim sputana euforija pobede. I, ako hoćete, nacionalna euforija, jer je veći deo naših krajeva prvi put bio istinski svoj i slobodan. Za kratko vreme ostvareni su džinovski koraci i stvorena je vrlo bliska perspektiva boljeg života. Današnje teškoće nikako ne smemo mešati sa evidentnim dostignućima i rezultatima, koje smo stvarno ostvarivali. Mada su, za to vreme, i druge evropske zemlje isto tako, ako ne i brže i više, napredovale. Ekonomija obnove bila je jednostavna i laka. Nismo imali

BALKANDOWNLOAD

ništa, sve je bilo uništeno i zapušteno, i sve što smo uradili bilo je dobro i korisno. Svaki novi kilometar železnice ili autoputa, svaka nova fabrika. Problemi su nastali kada je svako počeo da vuče na svoju stranu i da svako sebi pravi grandiozne regionalne spomenike u obliku fabričkih hala, visokih peći i dimnjaka. Ne samo privatne kuće, nego i industrijski objekti kod nas su najčešće postajali legalizovani oblici divlje gradnje. Obično se kaže: 'Nerazvijen kraj, sirotinja i beda. Ne treba ih dirati!' Ne kažem da i bez toga ne bi bilo problema. Konačno, ima ih svako. Amerika, Francuska, Engleska. Sovjetski Savez pogotovu!"

„Čini li vam se da ste pre mnogo godina, na neki način, odstranjeni iz naše prve političke garniture?"

„Apsolutno. Posle događaja sa Rusima 1948. godine, ja sam u Jugoslaviji politički praktično mrtav. Nisam mogao da budem funkcioner KPJ i definitivno sam izbrisan sa liste visokih partijskih kadrova. Najveću partijsku funkciju imao sam još za vreme rata kao instruktor PK Bosne i Hercegovine. Pošteno govoreći, nisam ni bio zgodan za partijski rad i disciplinu. Često sam voleo da kažem ono što mislim i nikada nisam pristajao da drugima, sebi nadređenima, povlađujem. Naročito kad se nismo slagali. Drugovi su to na vreme shvatili i nikada nisu dozvolili da se bez potrebe nađemo u situaciji da, ja njima ili oni meni, pravimo probleme.

Korišćen sam, povremeno, kao stručnjak i čovek sa međunarodnim renomeom i znanjem jezika. Ili, kao čovek koji se donekle ume ponašati u društvu sa stranim, rafiniranim osobama.

Zbog toga se nisam previše uzbuđivao."

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

Poglavica s juga

Svetozar Vukmanović Tempo mi je ispričao svoj „slučaj“. Nikad nikoga nije ostavio ravnodušnim, bez obzira na to da li su njegovi istupi izazivali aplauze, proteste, žestoke kritike, pa čak i nadmeni podsmeh.

Pojava Tempovih memoara *Revolucija koja teče* (1971. godine, u izdanju *Komunista*) najavila je višegodišnju polemiku, u kojoj su naši najistaknutiji revolucionari i rukovodioci izmenili neuobičajeno mnogo međusobnih sumnji, optužbi i uvreda.

U to probrano društvo umešao se i fudbaler Rajko Mitić, koji je o svojoj želji da iz *Crvene zvezde* pređe u *Partizan* napisao: „Kategorički tvrdim da se s Vama, druže Tempo, nikada nisam sastajao. Tada – pa ni do danas – s Vama nisam imao prilike da razgovaram.“ Stvar je brzo rešena na štetu slavnog fudbalera, kad su se za reč javili brojni svedoci i saučesnici cele operacije.

Naravno, to je bila bezazlena epizoda, u poređenju sa izjavom Rata Dugonjića na sarajevskoj televiziji da su Tempovi memoari površni, s masom pobrkanih mesta, datuma, imena i činjenica. Pored toga, on je Tempu zamerio da za vreme rata nije dovoljno poznavao teren u Bosni, a kao instruktor i poverenik Centralnog komiteta KPJ ponašao se bahato, verujući jedino ličnim vizijama revolucionarnog prevrata po ugledu na Oktobarsku revoluciju.

Odmah su novine ispunile izveštaji o „uvređenoj Romaniji“, koja ne može da poveruje da je jedan takav revolucionar kao što je Tempo mogao da napiše kako je taj ustanički kraj, koji je dao 2.500 partizanskih boraca i 17 narodnih heroja, 1941. godine bio pod kokardama. Zenički borci su izdali zvanično saopštenje: „Tempo je neistinito prikazao događaje u Zenici, u julu i avgustu 1941. godine, pri čemu je partijskoj organizaciji pripisao oportunizam i izdaju ideje Komunističke partije.“ Rodoljub Čolaković je Tempove memoare nazvao „papirnom ofanzivom

BALKANDOWNLOAD

na istočnu Bosnu“ i zaključio da „revolucija za nas nije bila prilika da heroj pojedinac bljesne, osvetljen bengalskom vatrom, kao na pozorišnoj sceni“.

U poslednjoj od 22 tačke, Tempo je odgovorio Čolakoviću: „Svi smo mi imali trenutaka slabosti i ne smatram da sam bilo koga uvredio ili vređao time što sam pojedine događaje iznosio onako kako su se odigrali. Ne smeta mi, a nikada mi nije ni smetalo, ako neko i mene predstavlja kao čoveka sa svim ljudskim manama – samo ako je tačno ono što iznosi. Ja dobro znam da smo svi mi koji smo učestvovali u revoluciji imali, kao i svi ostali ljudi na ovom svetu, trenutke slabosti. Zašto onda da to otvoreno ne priznamo? Nikome zbog toga neće potamniti 'oreol' oko glave i nikome neće biti umanjena uloga koju je imao u toku revolucije. Jer, istina se ne može sakriti takvim premazima. Ako budemo pazili da ne povredimo sujetu pojedinih učesnika, onda to neće biti ni pravi memoari, ni naučno-istorijski prikaz revolucije, nego lakiranje i prikrivanje stvarnog stanja. Ali ne treba se zavaravati: ako mi učesnici revolucije ne budemo prikazali revoluciju onakvom kakva je zbilja bila, učiniće to mlađe generacije. One sigurno neće voditi računa o sujeti učesnika.“

I neki makedonski revolucionari su bili nezadovoljni kako su prikazani, a da i ne govorim o napadima i diskvalifikacijama u Albaniji, Grčkoj i Bugarskoj. Članu Politbiroa bugarske komunističke partije Coli Dragojčevoj Tempo je bio prisiljen da odgovori celom jednom knjigom – *Bitka za Balkan*.

Posle govora na jednom mitingu na Kosovu, prestali su da ga dole zovu. Rekao je: „Niste me baš slušali kad sam vas pozivao u borbu i ja vam to tada nisam zamerao. Imali ste tešku sudbinu u staroj Jugoslaviji i zaista ste loše živeli. Ali sada smo izgradili Jugoslaviju kakvu smo vam obećali. U kojoj imate sva prava, a, ipak, među vama ima onih koji misle da bi bolje živeli pod Enverom. Molim lepo, koji tako misle neka izvole preko granice. Ova će teritorija zauvek ostati u okviru Jugoslavije.“

„Druže Tempo, u svojim memoarima pominjete kako vas je Dedijer na Visu 1944. godine upoznao s pisanjem zapadne štampe o vama kao 'poglavici s juga', koji je došao da Titu prizna vrhovnu komandu. Jeste li se zaista tako osećali?“

„Nikad. Poslao me je naš Centralni komitet s vrlo preciznim zadacima i ovlašćenjima. Znao sam da svakog momenta mogu biti opozvan i kritikovan. Čak i streljan za veće greške!“

„Koliko ste bili samostalni u svom radu?“

„Potpuno. Godinu dana uopšte nisam imao vezu sa Vrhovnim

BALKANDOWNLOAD

štabom i Titom. Od novembra 1942. godine do kraja 1943. Ali i ta prva radio-veza bila je vrlo slaba, tako da sam jedva stizao da izvestim o svim našim uspesima i pobedama. To je Tito tražio, da bi preko *Slobodne Jugoslavije* objavio da smo prodrli i zapalili Makedoniju, Grčku, Albaniju, Kosovo."

„Tito je na Visu pohvalio vaš rad."

„Ne samo pohvalio, podržao, nego i službeno ocenio. Koliko znam, niko u toku rata nije dobio takvu ocenu. Bez ijedne primedbe. Dakle, 'Tempo je zadatak koji je dobio na jugu izvršio vrlo dobro'."

„Tako ste i u knjizi napisali?"

„A zadatak je i te kako bio težak i složen. Nismo imali pojma šta se događa preko Drine. Pokrajinski komitet u Beogradu praktično je živeo u bunkeru. Često sam bio u situaciji da sam odlučujem. Naravno, zajedno sa drugovima sa terena."

„Kao prvi čitalac vaših memoara, Tito je još jedanput verifikovao vaš revolucionarni bilans?"

„Počeo sam da pišem slučajno. *Komunist* mi je nešto tražio o 1948. godini. Ležao sam u bolnici i imao sam problema s kičmom. Moja sećanja u *Komunistu* izazvala su veliko interesovanje inostranih dopisnika i izdavača, pa su mi se javili *Lajf*, *Špigl*, *Obzerver*. Mislili su da imam gotove memoare. Pošto sam bio izašao iz rukovodstva i nisam imao nikakvog drugog posla, obećao sam da ću ih brzo napisati. Verovatno su se nadali da ću kao Đilas ustati protiv socijalizma i Sovjetskog Saveza. Odmah su počele sumnje šta to Tempo piše i zašto neće da prvo objavi u svojoj zemlji. Kada je to došlo do mene, okrenuo sam Titov telefon i pitao mogu li da dođem. Hteo sam da znam: 'Imam li ja pravo da pišem šta sam sve doživeo u ratu!? Kako je bilo, a ne kako nekome treba'. Rekao je: 'Ti i treba da pišeš kako misliš. Ali dobro bi bilo da ti to neko pogleda.' 'Kako da mi pogleda? Ovi sadašnji što brinu o ideologiji? Ne dolazi u obzir! Čak i da su u pitanju moji drugovi iz ratnog rukovodstva. Moj put na jug bio je jedan od krupnijih zadataka. U istom vagonu bili su Ranković, Žujović, Lola Ribar, a Đilas u susednom selu. Svi članovi najužeg rukovodstva. Ti si, međutim, samo sa mnom razgovarao. Bez ikakvih svedoka! Od tebe sam dobijao sve zadatke, ni od kog drugog. Ti si odlučivao, a da li je to bilo ispravno i demokratski ili nije, neka istoričari jednog dana rasprave. Prema tome, Stari, ja ne prihvatam da moje memoare pregleda bilo ko, osim tebe!'

Dao sam mu rukopis i zamolio ga da mi kaže primedbe. Rekao je da je vrlo interesantan, da nastavim i da me ne buni ako neko bude i protiv."

BALKANDOWNLOAD

„Nikoga niste štedeli?“

„Nije bilo potrebe. Treba ceniti ukupnu delatnost svakog od nas ponaosob, takozvanih vođa revolucije i naše revolucije kao celine. Mrlje su, recimo, taj Goli otok ili onaj staljinistički odnos skojevaca prema svojim iskrenim saveznicima. Saputnicima iz današnjeg ugla, to je, razumeš, sasvim neprihvatljivo.“

„Na početku memoara, vi navodite razgovor koji ste prvih dana rata vodili s majkom. ’Ova zemlja biće ruska!’ ’A šta će biti s Lukom (Tempov rođeni brat)?’ ’On će verovatno biti streljan!’ ’A ako oni pobede?’ ’Onda će oni mene streljati.’ ’Pa, meni nikada ne može biti dobro’…“

„To je stravično, kao što je i bilo! Takvi smo bili mi komunisti. Svoje ideale stavljali smo bez razmišljanja iznad sebe i svojih najbližih.“

„Kad ste se razišli s bratom?“

„Silom prilika morao je da ide na bogosloviju posle četiri razreda gimnazije. Bilo nas je trojica braće. Đuro je 1925. godine otišao bez dinara u Francusku. Radio je kao radnik u fabrici i studirao na Sorboni. Postao je komunista, član francuske partije. Na putu za Jugoslaviju, uhapsili su ga italijanski fašisti i držali tri-četiri meseca u zatvoru. Od nanetih povreda odmah je ovde umro. Pokrajinski komitet Partije za Crnu Goru doneo mu je venac na grob. Od crvenih ruža, sa crvenom trakom. Luka je, rekoh, otišao na bogosloviju, na državni trošak. Postao je religiozni fanatik do te mere da je izučavao marksističke klasike u originalu. Naučio je nemački, francuski i ruski. Doktorirao je na Teološkom fakultetu s tezom protiv marksizma – *Idealističko, a ne ideološko shvatanje istorije*. Jedno vreme je bio napustio fakultet, zapopio se u našem selu, da bi mene izdržavao na studijama. Sa komunistima je sarađivao u borbi protiv Konkordata. Zvao me je: ’Slušaj, mi smo protivnici, ali se po ovom pitanju slažemo. Daj da nešto napravimo zajedno!’ On je govorio, a ja sam organizovao mase. Istovremeno, on vodi borbu protiv crkvene hijerarhije. Mitropolit Gavrilo Dožić optužuje ga da je prikriveni komunista. A kad, posredstvom Dragiše Cvetkovića, posle Varnavine smrti on postaje patrijarh, otpušta ga iz službe. Sa ženom i četvoro dece, prinuđen je da klekne i moli za milost. Dobija je: postavljen je za suplenta za veronauku, u Gostivaru, iako je profesor i doktor. Tu ga zatiče rat. Javlja se da brani zemlju. Pokušava da sa nekom grupom prodre u Grčku. Porodicu ostavlja u selu. Vraća se u Cetinje i tu drži govore. Izjašnjava se za trinaestojulsku revoluciju u Crnoj Gori, ali kad dolazi do onih streljanja ’kolebljivaca’, ’levih skretanja’, okreće se protiv komunista, ali ostaje nepokolebljivo protiv okupatora. Sa

BALKANDOWNLOAD

četnicima se 1944. povlačio prema Sloveniji, gde biva likvidiran od naših. Od partizana.“

„Niste mogli da ga spasete?“

„Mogao sam, ali nisam hteo. Nisam bio ni najmanje u dilemi. Luka je sa sobom poveo sina od trinaest godina, bojeći se da ćemo i njega streljati. Imao je fiks-ideju da mi streljamo sveštenike i rušimo crkve. Proučavao je rusku revoluciju i znao je da je tamo bilo takvih slučajeva. Našao se na italijanskoj granici, kad im je četnički komandant saopštio da je u Jugoslaviji proglašena amnestija i da se svako ko se nije ogrešio, okrvavio ruke, špijunirao i bio u službi okupatora, može slobodno vratiti. Ništa mu se neće desiti. I on odlučuje da ne prelazi granicu. Međutim, naši ga odmah odvajaju i streljaju. A sinu mu daju pušku!“

„Jesu li vam javili kad je uhapšen?“

„Ne. Saznao je to moj brat od strica. Kaže: ’Crnogorski četnici su pohvatani na granici Slovenije!’ ’Znam.’ ’Hoćeš li mi dati dozvolu da odem tamo?’ ’Zašto?’ ’Tamo je Luka!’ Ja mu onda odbrusim: ’Šta je tražio, to je našao!’ ’Tamo je i mali Čeda, šta je on kriv?’ ’Naša vojska ne ubija decu!’ ’Pa, hoćeš li mi dati dozvolu?’ ’Ne!’

Brata su streljali, mali je prošao kroz Beograd i kod mene nije svratio od stida. Ja sam prihvatio bratovu porodicu, pomogao sam im. Svi su sad članovi Partije, sinovi doktori nauka.“

„Šta je sa Čedom?“

„Savetnik je direktora Svetske zdravstvene organizacije.“

„Vaš brat nije bio nikakav zločinac?“

„Nije! Mrava ne bi zgazio. Znao sam to i pre četrdeset godina. Ali čim se povlačio sa četnicima... Istina, nisam onda mogao da pretpostavim da je do kraja ostao čist prema okupatoru.“

„Da se borio protiv okupatora?“

„To nisam znao. Stalno, od 1941. godine, interesovao sam se šta je s Lukom i kako se drži. Na Romaniji mi je sveštenik Marković, koji je došao sa Prvom proleterskom, rekao da se odlično vlada i da se ne predaje. Od tada nemam vesti o njemu celo vreme rata, sve do 1944. godine. U Bariju se nalazim sa jednim rođakom. Pitam ga šta je sa Lukom. Jedino mi je on ostao: sestra je tragično završila. Kaže: ’Postao je izdajnik!’ Napišem majci pismo: ’Ja više nemam brata!’ Ništa drugo. Nikada mi nije rekla da li je dobila to pismo, niti sam se za to interesovao. Kad sam 1944. godine došao u Beograd, tražio sam od drugova iz Crne Gore da mi pošalju majku. Nismo se videli desetak godina. Za Luku ništa nije rekla. Dovela je njegovog najmlađeg sina. Kod mene su bili četiri-pet dana, a onda se vratila. Posle rata sam otišao

BALKANDOWNLOAD

u svoje selo Podgor. Tu je bila snaha, deca. Ja sam bio vrlo surov. Rekao sam majci da mi Luku više ne pominje: 'Ako hoćeš da ti ja dolazim u kuću, onda ime izdajnika neću da čujem!' 'Nije on izdajnik, Daro (tako su me zvali)!' 'Jeste, čim je išao protiv svoje zemlje!'

I više ga nije pomenula. Jedino, 1952. godine, kad smo moja žena i ja otišli u Ameriku. Bio sam majku već doveo u Beograd. Samo je leti bila u selu. U Americi je trebalo da sa Avdom Humom i Jovanom Veselinovom studiram organizaciju rada i tehnologiju američkih preduzeća. Kad sam se vratio, majka se odjedanput razbolela. Odem u njenu sobu. Leži. Pitam: 'Šta ti je?' Onda ona počne da me zaklinje da li je Luka živ. 'Bio si u Americi, je li živ?' Tek tada shvatim da je četnički elementi truju pismima da on živi u Americi i tako dalje. Nadala se da sam u Ameriku i išao da bih se s njim video!

Kazao sam: 'Ne daj da te lažu. S njim je gotovo'. Umrla je 1957. godine."

„To je bila vaša porodična ratna priča. I vaši prijatelji i saborci imali su posle rata vrlo različite sudbine. U memoarima pišete o sastanku održanom u Beogradu 22. juna 1941. Đilas kaže: 'Za dva meseca, Crvena armija će biti u Jugoslaviji'. Ranković: 'Žao mi je što nećemo imati mogućnosti da i mi pokažemo šta možemo!' Tito: 'Biće tu još dosta posla za sve nas!'"

„Iz tih kratkih, jednostavnih fraza, inače karakterističnih za ono vreme, kristalno jasno se ocrtavaju karakteri svakog od nas. Jedino je Tito bio zatvoren i zabrinut. Nešto ga je iznutra jelo. Moram priznati da ja tu nisam rekao sve šta mislim. Verovao sam u snagu Sovjetskog Saveza i mučile su me sumnje da li je zaista moguće da izađemo iz ilegalnosti. Naviknutom na težak ilegalni život za mene je bilo prosto neverovatno da se može desiti situacija da mi dođemo na vlast. Da sovjetska armija dođe. A po prirodi sam optimista.

Đilas, koji nije politički pronicljiv i proračunat, brzo je i krajnje emotivno reagovao. Ranković je bio skroz drukčiji. Vredan i uporan radnik, neprekidno u akciji, željan rezultata. Oseća da raste raspoloženje masa, organizacija, uticaj Partije. On je i ambiciozan, želi da se njegov rad vidi. Duša Partije, veliki revolucionar, bez daljega! Ne verujem ja mnogo u ono prisluškivanje, iako se on i time bavio. Mene je očigledno prisluškivao, ali po čijem nalogu, ne znam!"

„Kad su nemačke trupe počele da gotovo paradno defiluju širokim prostranstvima Sovjetskog Saveza, Tito pred partijskim drugovima izgovara sudbonosnu rečenicu: 'Pustimo sovjetske drugove da sami rešavaju svoje probleme!'"

BALKANDOWNLOAD

„Sve nas je pogodio pravo u živac. Treba shvatiti situaciju koja je tada bila u Beogradu. Čak i malograđanski krug, građanstvo, izgubilo je poslednje nade da će Zapad, zapadne demokratije, Engleska i Francuska svetski rat pobedonosno rešiti u svoju korist. Ostala je samo stara slovenska vera u Ruse. U toku kratkotrajnog Aprilskog rata doživljavao sam da mi žandar govori kako će nas Rusija spasiti. Žandarm koji može da me zbog istih takvih reči uhapsi."

„Nije vas uhapsio?"

„Prestali su bili da jedno vreme hapse.

…I sada, opšte oduševljenje koje je nastalo kad je Nemačka napala Rusiju, odjedanput je splasnulo. Umesto toga javio se strah da ćemo načisto nagraisati. Jer, mi smo vaspitani da nijedna neprijateljska stopa neće stupiti na tlo Sovjetskog Saveza. A Nemci prodiru skoro bez otpora. Građanstvo je, u panici, zajedljivo govorilo da to i nije front, nego testo. Došlo je do izvesne demobilizacije i kod nas komunista."

„Tito vas je 4. jula 1941. godine poslao u Bosnu. Zeničku železaru zamenjivali ste u snovima s petrogradskim Zimskim dvorcem."

„Zbog toga me optužuju da sam slepo preslikavao sovjetska iskustva, očekujući da će radnici biti glavna snaga i naše revolucije."

„Na sastanku sa Pokrajinskim komitetom Partije u Sarajevu stavili ste pištolj na sto…"

„Dedijer kaže da je Đilas u Crnoj Gori stavio pištolj na astal i rekao da ima ovlašćenje da strelja sve one koji oklevaju i nisu odmah za borbu. A onda dodaje: 'Izgleda da je i Tempo to radio u Bosni.'"

„Pa, jeste li?"

„To za Đilasa pričao mi je Blažo Jovanović. I ja sam imao isto takvo ovlašćenje! A tadašnji sekretar Pokrajinskog komiteta Isa Jovanović u jeku kampanje protiv mojih memoara tvrdio je da Tempo nije ni rekao kakva ima ovlašćenja i da to znači da ih nije ni imao nego ih je juna 1941. sam uzurpirao.

Govorim o prvom sastanku u Sarajevu. Ostalo je pitanje kad je održan. Naravno, ja sam ambiciozan čovek i hteo sam da odmah idem u Bosnu. Međutim, na sastanak 4. jula nije došao Ivan Milutinović i nisam mogao da mu predam tehniku i štamparije. U Beogradu je trebalo da ostanu on, Ranković, Tito i Lola Ribar. Svi ostali su bili na terenu. Đilas je već 5. jula otišao za Crnu Goru. Ja sam tek 7. jula stigao u Sarajevo. Zorka Đurović je kao nekompromitovana nosila proglas Centralnog komiteta koji još nije ni bio gotov. Ivan Milutinović mi je dao koncept: 'Dok se pregleda, proći će dva-tri dana, tako da ne znamo da li ćemo biti u prilici da ga kasnije pošaljemo. Uzmi ga ovakvog, neke velike razlike

BALKANDOWNLOAD

sigurno neće biti.' Tačno se zna da je 7. jula u Sarajevu bilo nas četvorica: Blažo Janković, Mira Janković, Zorka Đurović i ja. Ali drugovi iz Bosne uporno zagovaraju kako sam, u stvari, došao tek 13. jula. Uspostavio sam vezu sa Avdom Humom i tražio što hitniji sastanak. Sazvao ga je istog poslepodneva. Rekao sam da je odluka Politbiroa da se iz ovih stopa počne sa oružanim ustankom s malim lako pokretljivim odredima."

„Oko Zenice je izbio prvi nesporazum?"

„Poslali smo Voju Ljujića da izvrši diverziju u zeničkoj železari i sa radnicima izađe na teren i formira partizanski odred. Isto smo pokušali u Kaknju. Ljujić se, međutim, vratio i rekao da se drugovi iz Zenice ne slažu da se ruše železara i elektrana, jer će nam one trebati i u socijalizmu. Pisao sam Titu i on mi je odgovorio. Oba pisma su izgubljena, iako su 1949. sigurno postojala."

„Šta je on poručio?"

„Sledeće: 'Kako je moguće da kod nas postoje organizacije koje smatraju da će im železara trebati u socijalizmu, u vreme kada Rusi ruše *Dnjeprostroj*?' *Dnjeprostroj* je za nas tada bio prava legenda. 'Organizaciju raspustiti', pisao je dalje Tito, 'a najodgovornije streljati'. Onda sam rekao: 'Ako ne izvršite diverziju, ja ću da streljam. Možda ja nemam snage da to sad lično uradim, mada ste to zaslužili. Ono što mogu, to je da raspustim organizaciju, i ja vas raspuštam u ime Centralnog komiteta. Raspuštam organizaciju u Zenici. Partija će vas streljati – kad-tad. Ako pak izvršite diverziju, kazna može da se skine'. I oni ponovo odlaze i pokušavaju da to izvedu. Međutim, među njima je bio provokator. Pohapšeni su i herojski ginu!

Nikakav revolver nisam vadio.

Prema Romaniji je počela borba, ali prema Doboju ništa ne puca. Ni prema Bijeljini. Pitam Uglješu Danilovića zašto se ćuti. Nema ni tog mog pisma, kao ni njegovog odgovora da je Toša Vujasinović sklopio sporazum sa seljacima da se ustanak ne počinje pre nego što se ubere žetva. Ako je to, onda je to izdaja. Tražim da se stvar ispita, a krivci stave pod preki ratni sud."

„Hteli ste da 1942. godine oslobodite Sarajevo?"

„Ta zavrzlama je veštački stvorena. Kad smo bili u naponu snage, dok je u Užicu još bio Vrhovni štab, vozili se slobodno našom železnicom skoro do Beograda, pripreman je napad na Višegrad, zajedničkim snagama Sandžaka, Crne Gore i Bosne, pod komandom Koče Popovića. U tim uslovima, razmišljali smo da li bismo mogli da upadnemo u Sarajevo.

BALKANDOWNLOAD

Tada dolazi do preokreta. Umesto da četničke jedinice prelaze na našu stranu, naše idu u četnike. Iz Srbije stižu četnički odredi Đekića, kapetana Račića, sa parolom: 'Pljačkaj sve što je tursko! Istočna Bosna mora biti srpska!' Naše jedinice im se pridružuju da bi pljačkali po muslimanskim selima. Zovem Slavišu Vajnera Čiču, odnosno Slobodana Principa Selju: 'Idi u Hercegovinu, poveži se sa Crnom Gorom i vidi da nam pošalju dva bataljona, da se izvučemo'. Iz Rogatice mi Miloš Škorić javlja: 'Četnici su u panici. Crnogorski partizani su izašli na Metaljku'. A to nisu bili Crnogorci, već Prva proleterska. Ja mu kažem: 'Proširi vest preko telefona (to je ta ratna varka), da su jake crnogorske snage došle na Metaljku i da kreću ovamo'. Obavestim i Čiču. A njega junaka (gledao sam žene kad mu ljube noge gde god se pojavi) sramota da prizna da traži dva bataljona da nas spasu, pa kaže da su mu potrebni za napad na Sarajevo. On to šalje nepostojećem partizanskom odredu Metaljka. Pismo dođe do Tita, koji nam poručuje da nije baš najpametnije da sada udaramo na Sarajevo.

Posle Druge ofanzive, molio sam Tita da me pusti u Makedoniju: 'Ne, tvoje mesto je tu.' Kad sam se vratio iz istočne Bosne i rekao da su došli Sremci i da je situacija ponovo na našoj strani, on me je pitao gde ću da idem. Ponavljam: U Makedoniju. 'Ne može, tamo smo izgubili mnoge drugove članove CK! Dosta si bio samostalan, sad ćeš malo s nama.' Za dva dana sve se promenilo. Dobio je izveštaj da na Kosovu ima tri hiljade boraca prijavljenih za partizane.

Iz Zagreba sam krenuo sa Stevom Krajačićem s besprekornom legitimacijom ustaškog nadzornika. U Zemunu sam obavešten da mi Pokrajinski komitet za Srbiju predlaže da ne idem preko mosta jer me svi znaju, nego okolo, preko Obrenovca. Pitam koliko to traje. 'Najmanje deset dana'. Ne, ja idem preko mosta! Onda mi je Blaško Nešković poslao novu legitimaciju i pismo u kome sa sebe skida svaku odgovornost, ako mi se šta desi.

Moj stav je bio da je glupo što oni sede u Beogradu. 'Šta vi uopšte radite?' Bio sam besan. 'Prikupljamo izveštaje sa terena i odgovaramo na njih.' 'Doveli ste seljačkog tribuna Mirka Tomića, koga ceo Beograd zna. Momu Markovića! I Buhu znaju! Ja sad idem za Skoplje, ali u gradu neću da ostanem ni deset dana. Hoću u šumu, tamo se stvara vojska. Ne znam kakva je situacija na jugu Srbije, ali ako je narod na našoj strani, ne bih ni dana čekao.'"

„I pored niza spektakularnih akcija i pored toga što ste lično zapalili dobar deo Balkana, stiče se utisak da se s vama uvek radilo obazrivo i sa distance?"

BALKANDOWNLOAD

„Nevoljno se moramo složiti da u našoj partiji samostalni i svojeglavi ljudi nikad nisu bili na ceni.“

„Kad ste, posle silne belosvetske partizanije po Grčkoj, Makedoniji, Kosovu i Albaniji, došli na Vis, malo ste zavideli starim drugovima na novim, fino krojenim generalskim uniformama. Poželeli ste da je i vi obučete?“

„Jeste. To je nešto intimno, svojstveno svim ljudima. A kad mi je, nešto ranije, negde na sektoru Crne Trave, javljeno da sam proizveden u čin general-majora, bilo mi je zbilja neprijatno. Možda i smešno. U materinu sam terao svakoga ko bi mi se obratio sa 'druže generale'. Nisam nosio nikakve oznake, niti činove.

Ali na Visu i kod mene se javila želja da ni spolja ne zaostajem za svojim drugovima. Tu promenu primetila je i Milica (Sarić), čim sam se vratio. S nama je stvar bila čudna. Mislio sam da ne smem ništa i da moram da se uzdržavam, jer imam drugu ženu od koje se još nisam rastao pred Partijom.“

„Od Rankovića ste na Visu dobili blagoslov?“

„Zbunio sam se. Bilo me je sramota: sav sam pocrveneo! Kako da mu kažem da sam u Makedoniji našao vremena i za ljubav? Otišao sam da vodim borbu, a ne ljubav. Osim toga, dok je moja žena bila u logoru, ja sam našao drugu! Kako da to otvoreno priznam Rankoviću, za koga smatram da, u tom pogledu, ima besprekoran život? Posebno mi je bilo neprijatno što je i Đilas bio prisutan. On je znao da bude vrlo bezobrazan u takvim situacijama.“

– KRAJ PRVE KNJIGE –

Obrada: Disco Ninja

www.BalkanDownload.org

BALKANDOWNLOAD

www.BalkanDownload.org